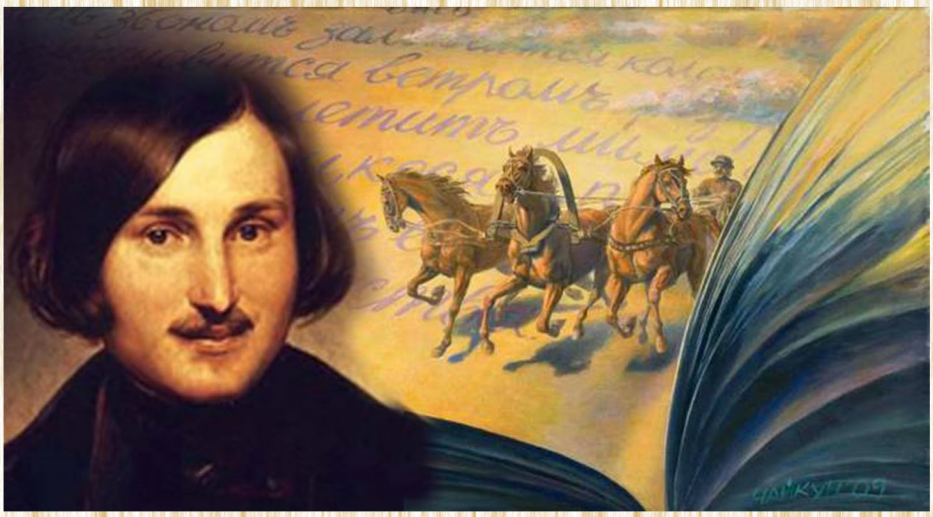
А. В. Ролік

МИКОЛА ГОГОЛЬ В НІМЕЦЬКІЙ НАУКОВІЙ ТА ХУДОЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

АНТОЛОГІЯ

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

Анатолій Ролік

МИКОЛА ГОГОЛЬ В НІМЕЦЬКІЙ НАУКОВІЙ ТА ХУДОЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Антологія

Ніжин
2020

УДК 821.161.1.09Гоголь
Р67

Рекомендовано Вченою радою
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
(НДУ ім. М. Гоголя)
Протокол № 2 від 01.10.2020 р.

Рецензенти:

Самойленко Г. В. – професор кафедри слов'янської філології, компаративістики та перекладу НДУ ім. М. Гоголя, доктор філологічних наук;

Потапенко С. І. – професор кафедри англійської філології, перекладу і філософії мови ім. професора О. М. Мороховського Київського національного лінгвістичного університету доктор філол. наук

Ролік А. В.

Р67 Микола Гоголь в німецькій науковій та художній літературі: антологія. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2020. 441 с.

У книзі окреслено основні напрями німецького гоголезнавства другої половини XX та початку XXI століття, представлено ґрунтовний аналіз трактування його творчості представниками різних літературних шкіл та напрямків, розглянуто питання релігійності Гоголя, представлено образ Миколи Гоголя у творі художньої літератури німецькою мовою.

Для широкого кола філологів, викладачів літератури і студентів філологічних спеціальностей, усіх, зацікавлених життям і творчістю Миколи Гоголя.

The book proposes Ukrainian translations of German scientific articles and works dedicated tothe life and work of Nikolai Gogol. Many questions are discussed, among them Gogol's attitude to Catholic Church and the writer's intension to change faith.

The book is addressed to linguists, teachers of literature, postgraduate students, and all those interested in Gogol's life and work.

УДК 821.161.1.09Гоголь

© А. В. Ролік, 2020
© НДУ ім. М. Гоголя, 2020

ЗМІСТ

ВСТУП.....4

1. НІМЕЦЬКЕ БАЧЕННЯ ГОГОЛЯ
Микола Васильович Гоголь і його репрезентація в німецькомовних працях з історії літератури (Фінке М.).....9
Гоголь (Гойслер Ф., Гойслер О.).....20
Післямова до німецького видання "Повісті про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем (Райснер Е.).....34
Сковорода – Гоголь (Чижевський Д.).....40
Гоголь і проблема людської ідентичності (Ларсон А.).....48
Джерела красномовства Гоголя (Друбек-Майєр Н.).....62

2. ГОГОЛІВСЬКІ ПОШУКИ РЕЛІГІЙНОСТІ
Гоголь і апостол Павло (Кайль Р.-Д.).....93
Гоголь у дзеркалі своїх біблійних цитат (Кайль Р.-Д.).....104
Гоголь і Рим (Ріхтер З.).....127
Микола Гоголь. Сила відсутнього (Е. фон Ердман).....143
Залізниця у російському культурному просторі (Зорева Л.).....151
Джерела Гоголівського красномовства (Друбек-Майєр Н.).....156
Роль і проблема людської ідентичність (Ларсон А.).....159

3. АКТУАЛІЗАЦІЯ ФАКТІВ І ПОДІЙ БІОГРАФІЇ ГОГОЛЯ
Гоголь (Кайль Р.-Д.).....165
Рим і Гоголь (Ріхтер З.).....241

4. ОБРАЗ ГОГОЛЯ В ХУДОЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ
К'єль Йогансон. Світ Гоголя.....253

ПРИМІТКИ.....440

ВСТУП

Попри безліч томів, написаних про Миколу Гоголя, він, як і раніше, користується підвищеною увагою з боку дослідників. Цей інтерес викликаний як самобутністю і загадковістю особи самого Гоголя, так і необхідністю пошуку нових аспектів аналізу та інтерпретації світосприйняття та творчості письменника, окреслення нових перспектив вивчення його творів.

Сучасний етап розвитку гоголезнавства характеризується існуванням російського та українського бачення життя і творчості Гоголя (пор., Луцький Ю. О. Страдництво Миколи Гоголя, знаного також як Ніколай Гоголь. – К.: Знання України, 2002). Запропонований нами "німецький" погляд дозволяє розширити наявні україно- та російськомовні джерела, зокрема звертаючи увагу на схильність Гоголя до релігійності. Цікавим у цьому аспекті виявиться порівняння фундаментальних досліджень Рольфа-Дітріха Кайля та частини дисертаційного дослідження Зігрід Ріхтер про ставлення Гоголя до католицизму зі, здавалось би, далекою від цієї проблематики, принаймні за назвою, статтею Елізабет фон Ердман, присвяченою взаємозв’язку між Божественною літургією та їжею у "Мертвих душах".

Великий обсяг інформації містять також праці інших німецьких дослідників творчості Гоголя, які акцентують місце Гоголя у російській та світовій літературі та аналізують особливості його стилю.

Окрім німецьких авторів, у книзі представлена німецькомовна праця відомого українського науковця Дмитра Чижевського, об’єктом якої є питання мутації та міграції літературних сюжетів та німецький переклад роману шведського письменника К’єля Йогансона "Світ Гоголя".

Композиційно книга складається з чотирьох розділів, які охоплюють основні напрями німецькомовних гоголезнавчих пошуків 60-80-х років XX століття. Вибір часових рамок даної праці пояснюється тим, що німецькі публікації 1990-х років вже стали предметом розгляду російських дослідників, стосовно ж даного періоду подібні системні дослідження відсутні.

Предметом першого розділу "Німецьке бачення Гоголя" є питання про те, яким чином в німецькомовних працях з історії літератури розглядається феномен Гоголя. Слід зазначити, що тут складається доволі різноманітна картина. Так, при відповіді на питання, чи повинен Гоголь вважатися романтиком і реалістом, чи реалістом, спостерігаються різні точки зору. На противагу думці одних істориків літератури, що Гоголь спочатку був романтиком, а потім став реалістом, інші дослідники вважають, що хоча творчість Гоголя і була сприйнята його сучасниками як реалістична, проте вона насправді переслідувала іншу мету. Окрім того

ряд авторів розглядає Гоголя виключно як романтика, хоча він і заснував реалізм.

У відповіді на питання про головне значення творчості Гоголя панує одностайність у тому, що вона знаменувала собою вирішальний крок до реалізму. Проте, окрім цього, для деяких авторів важливими є й інші аспекти. Отож, одні з цих авторів підкреслюють значення Гоголя для літератури загалом, а інші наголошують на важливості творів письменника для розвитку окремих жанрів.

У більшості марксистсько орієнтованих "Історій літератури" домінує соціально-критичне прочитання Гоголя. Решта авторів пропонує інші інтерпретації, які мають метафізичне спрямування.

Подібна різноманітність поглядів спостерігається і при розгляді стилю Гоголя. Стилю Гоголя або ж взагалі не приділяється уваги, і він розглядається лише абстрактно, або ж, навпаки, дуже ретельно і при цьому дані автори намагаються вичленувати його особливості і проілюструвати їх прикладами.

Констатована різноманітність позицій авторів може бути розтлумачена також і як вказівка на багатоплановість і багатозначність творчості Гоголя.

В монографії Андреаса Ларсона "Гоголь і проблема людської ідентичності" акцентується, що проблема людської ідентичності червоною ниткою проходить через всю творчість Гоголя і що в художніх творах Гоголя його погляди на життя завуальовані і можуть бути прочитані лише в широкому контексті.

Гоголь, підкреслює А. Ларсон, який з самих ранніх років шукав справу, що могла б принести користь людям, успіхом "Вечорів на хуторі біля Диканьки" проявив свій комічний талант. З тих пір він вважався комічним автором. У той час Гоголь ще думав, що його фантастичні світи повинні були здаватися читачам комічними з тих самих причин, через які вони здавалися такими йому самому.

Лише після того, як реакція публіки на комедію "Ревізор" показала, що навіть його друзі реагували на цей твір інакше, ніж він передбачав, Гоголь почав сумніватися в силі сміху. Від того моменту він ставав все більше і більше дидактичним.

Гоголь сподівався, що "Ревізор" здійснить на людей більший вплив, аніж написані ним повісті, оскільки розглядав театр засобом масового впливу. У чудернацькому світі комедії, який ґрунтується на неправильній ідентифікації дійових осіб, Гоголь чітко визначає сміх як єдиний позитивний персонаж в п’єсі. У цьому полягає його теорія дидактичного ефекту комічного гротеску. Лише за допомогою сміху читач може звільнитися від гротеску, відійти вбік і розірвати його пута. Гоголь наділив своїх персонажів такими рисами, шо вони, всупереч тотальній відсутності позитивних якостей, були схожими на реальних людей. Тим самим він сподівався, що публіка зможе ідентифікувати себе з цими

персонажами і, розриваючи пута гротеску, позбудеться своїх власних недоліків та пороків, своєї власної низькопробності. Його помилка, на думку А. Ларсона, полягала в тому, що переважна більшість публіки мала абсолютно іншу вихідну точку зору в питаннях світосприйняття, аніж Гоголь.

Гоголь визначав сюжет своєї творчості як "душа людини", при цьому, стверджує німецький дослідник, він не знав достеменно ні своєї власної особистості, ні тим більше ідеальної особистості людини. Він почав послідовно підсилювати реалістичні дидактичні елементи в своїх творах, щоб таким чином примусити читача прийняти авторську точку зору. Таким чином, за словами А. Ларсона, він зґвалтував сам себе.

На рубежі XX-XXI століть творчість та життєвий шлях Миколи Гоголя як і раніше користуються неослабною увагою з боку німецьких дослідників та літературознавців. У публікаціях 1990-х років привертає до себе увагу поширення та впливовість постструктуралістського напряму. Виняткова своєрідність та багатство художньої форми гоголівських творів, з одного боку, та актуальність найновіших формальних методів, з іншого, є, мабуть що, причинами появи великої кількості публікацій у формально-аналітичному ключі (структурно-семіотичний підхід, психопоетика (структурний психоаналіз), інтертекстуальний та інтердискурсивний аналіз, постструктуралістські концепції). Перевагою подібного напряму можна вважати новизну та оригінальність погляду на творчість письменника, хоча, як зауважують вітчизняні та російські дослідники, ці якості нерідко мають наслідком викривлення загальної картини художнього світу Гоголя, оскільки аналіз твору, як правило, не співвідноситься із задумом самого автора, з особливостями його світогляду, його культури та епохи, а включається в контекст чужих письменнику, проте близьких і сучасних досліднику понять. Подібні інтерпретації спрямовані не стільки на розкриття авторської ідеї, скільки на демонстрацію обраного методу дослідження.

З особливостями структурного психоаналізу за методом Ж. Лакана український читач може познайомитись на прикладі запропонованого перекладу фрагменту з книги німецької дослідниці Наташі Друбек-Майєр "Гоголівське красномовство тіла" ("Gogol's eloquentia corporis"), яка побачила світ у 1998 році і є доопрацьованим варіантом її докторської дисертації, захищеної в квітні 1995 року в Мюнхенському університеті.

У другому розділі "Гоголівські пошуки релігійності" вказується на те, що, попри підкреслену релігійність Гоголя, майже ніхто не приклав жодних зусиль, щоб по-справжньому зрозуміти його. Здається, що ніхто й не намагався поставити перед собою питання не лише про те, коли і за яких мотивів це сталося, але й про те, чи це якимось чином вплинуло на зміст та форму гоголівських творів. На думку німецьких дослідників,

щоб дати змістовну відповідь на це питання, необхідно встановити часові рамки перш за все початку вивчення Біблії.

Серед багатьох проблем, які характеризують внутрішню та мистецьку біографію Гоголя, проблема зіткнення важкої кризи його ціннісних уявлень зі зверненням до Біблії належить до найзначніших. Біблейське обґрунтування визволяє естетичну красу з чуттєвого, і тим самим кінечного, світу і переносить її у світ ідей. Подібна допоміжна конструкція є характерною для гоголівського методу пошуків у Біблії виправдання для своїх переконань та уподобань.

Уже в 1842 році, році виходу у світ першої частини "Мертвих душ", Гоголь зайнявся інтенсивним вивченням релігійних писань Отців церкви, святих-пустельників та мучеників, щоб потім, починаючи з 1845 року, пильніше звернутися до Літургії з метою розкрити читачам глибокий зміст і послідовність обряду, який формується навколо трапези. Гоголь постійно переробляв свої "Роздуми", проте так і не представив готового до друку рукопису. Теологічний акцент у його "Роздумах" був зроблений на богословській інкарнації. Недієздатність людства, потреба бога та його відсутність спричинили інкарнацію Творця у людському образі.

Коливання Гоголя між наявністю і відсутністю робить факт відсутності і водночас саму відсутність осяжною і сучасною і надає їй словесну оболонку, яка комбінує зі словесною наявністю.

Функція відсутності відповідає в гоголівській поетиці двом потребам. З одного боку, вона виражає бездуховний стан світу людей та їхню нездатність бути образами божественного, а з іншого, радикальну інакшість божественного.

Цим самим Гоголь своєю поетикою готує реальність та душі в стані смерті та нестачі до пришестя Бога, через яке вони будуть відроджені. Репрезентація поглиблюється в ході літургії до інкарнації та присутності, так що символічне, повчальне дійство перетворюється на реальну поезію. В "Мертвих душах" відсутність репрезентації в формі негативної дихотомії, яка посилюється до абсолютної відсутності, готує до сподіваного та запланованого спасіння, про яке Гоголь, очевидно, вже не міг говорити у своїх творах.

Виходячи з цього, для Гоголя йшлося про екзистенційні процеси, і від того, відбувалися вони, чи ні, залежала його творчість.

У третьому розділі представлена монографія професора Бонського університету Рольфа-Дітріха Кайля "Гоголь". Дана монографія складається з 11 глав і наслідує таким чином структуру першої частини "Мертвих душ". Безперечно, зауважує автор, між числом глав у Гоголя і одинадцятьма колами пекла у Данте існує взаємозв’язок – число 11 в церковній традиції позначає гріх. Можливо, Гоголь і в наступних двох частинах планував по 11 глав, що дало б в результаті число 33 – символ довершеності – і водночас відповідало б кількості пісень Данте в його "Purgatorio" та "Paradiso".

Серед широкого масиву інформації, яку містить дана праця, можна вказати на підхід професора Кайля до питання періодизації творчості Гоголя, який, на його думку, буде набагато яснішим, аніж часто застосовуваний метод поділу його творчості на два етапи, при якому визначення вирішального повороту завжди буде залишатися спірним. Трьохетапна періодизація допускає плавні переходи і не випускає з поля зору послідовність, хоча б як ці три епохи не відрізнялися одна від одної певними рисами. Відповідно до цієї точки зору, першу епоху можна охарактеризувати як епоху спонтанної творчості під впливом нестримного натхнення, внаслідок низки поривів. Вона добігає кінця геніальним творінням "Ревізора" та наступним від'їздом з Росії і остаточно завершується зі смертю Пушкіна.

Під час другої епохи, коли Гоголь творить вже з більшими роздумами і яка вінчається першою частиною "Мертвих душ" та "Шинеллю", домінує, хоча й нестійка, рівновага між мистецькою майстерністю і тією морально-пророчою риторикою, яка зрештою бере гору в третю епоху, після появи "Творів". Відтепер внутрішній шлях Гоголя веде в зовсім іншому напрямку, аніж вплив його творів, які розпочали самостійне життя.

Як підкреслює Р.- Д. Кайль, дуже рідко подібне протиріччя між авторською інтенцією та очікуваннями читачів проступало настільки різко ще за життя автора, як це було у випадку з Гоголем.

У четвертому розділі розміщено роман шведського письменника К'єля Йогансона "Світ Гоголя", опублікований 1989 року і написаний у формі персоніфікованого оповідача. Високо поцінований критикою роман містить багато реалістичних, фольклорних та фантастичних елементів і створює водночас портрет і пам'ятник великого українського письменника, який жив у той час, коли все підпорядковувалося суспільним конвенціям і критичний розум Гоголя був приречений на невдачу.

"ПРИМІТКИ" включають в себе бібліографічну довідку про німецьке першоджерело, за яким здійснювався переклад українською, та про джерело, за яким даний текст публікується.

Таким чином, книга наочно демонструє різноманітність оцінок творчості Гоголя у німецькомовному літературознавстві. Оригінальність і значимість даних публікацій пояснюється намаганням зрозуміти Гоголя з іншого національного та культурно-історичного середовища. Особливості сприйняття Гоголя в Німеччині обумовлені такими факторами, як тип культури, до якої належить інтерпретатор, та особливостями епохи, які вплинули на формування його поглядів та ціннісних критеріїв.

Сподіваємось, що дана праця стане в нагоді філологам, історикам культури та літератури, усім, хто цікавиться життям і творчістю Гоголя.

1. НІМЕЦЬКЕ БАЧЕННЯ ГОГОЛЯ

Маркус Фінке

МИКОЛА ВАСИЛЬОВИЧ ГОГОЛЬ І ЙОГО РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ В НІМЕЦЬКОМОВНИХ ПРАЦЯХ З ІСТОРІЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Вступ

Постать Миколи Васильовича Гоголя (1809–1852) ще прижиттєво трактувалася неоднозначно, і це не через успіх його творів, а внаслідок їх дії, головним чином драми "Ревізор" та роману "Мертві душі". До цього слід додати внутрішній розвиток його творчості, яка у зв'язку з успішною ранньою збіркою оповідань "Вечори на хуторі біля Диканьки" вочевидь тяжіє до романтизму. З іншого боку, він вважається основоположником раннього російського реалізму, "натуральної школи", попри те, що певні елементи романтизму продовжують жити в його творах і своєрідно поєднуються з "реалістичними" стратегіями. Виходячи з цього, предметом нашого розгляду буде питання про те, яким чином в німецькомовних працях з історії літератури розглядається проблема Гоголя.

Порівняння зображення Гоголя у різних німецькомовних працях з історії літератури буде концентруватися на наступних чотирьох моментах:

1) До якої епохи відносять творчість Гоголя: до романтизму, реалізму, до обох чи до жодної з них? Для цього спочатку буде порівнюватися "Зміст" відповідних праць. Після цього будуть проаналізовані відповідні фрагменти текстів.

2) У чому, на думку авторів, полягає основне значення творчості Гоголя?

3) Чи існує різниця при трактуванні якогось одного конкретного твору? Це перевіряється на прикладі аналізу повісті "Шинель" у різних працях.

4) Якою мірою при розгляді творчості Гоголя враховується проблема гоголівського стилю?

2. До питання про періодизацію творчості Гоголя

а) Література Гоголя між романтикою і реалізмом.

Лише в одному "Змісті" дев'ятнадцяти проаналізованих праць з історії літератури Гоголь віднесений до реалізму (Полонський 1902, розділ 11. Гоголь і російський реалізм). Три автори вирішили віднести Гоголя до романтизму – Штендер-Петерсен, 1933 (два розділи, присвячені Гоголю, у "Періоді романтизму"), Чижевський, 1964 (сім фрагментів,

присвячених Гоголю, в розділі "Віршована проза романтизму" в книзі "Романтизм") та Лауер, 2000 (Гоголь в розділі "Епоха Пушкіна" (1820-1840)). Дві праці з історії літератури позначають творчість Гоголя у своїх "Змістах" як перехід від романтизму до реалізму – фон Райнгольд, 1886 (Розділ 26. Перехід від романтизму до реалізму: Гоголь. Прогресивний рух 30-х і 40-х років: Чаадаєв, Бєлінський і його ідеалістична критика.) та Вегеманс, 1998 (Гоголь у "Від романтизму до реалізму").

Інші автори уникають відносити Гоголя до періоду романтизму, реалізму чи переходу від романтизму до реалізму. Два автори відносять Гоголя до так званого класичного часу – Лютер, 1924 (Гоголь у розділі "Класичний час") і Браун, 1947 (присвячена Гоголю глава в частині "Великі класики"). Ще три автори позиціонують Гоголя у своїх "Змістах" лише у хронологічних рамках. Це Бродський, 1954, який розглядає Гоголя у розділі "Тридцяті та сорокові роки", Летенбауер, 1958, "Література періоду 1800 – 1850 років", та Дювель, 1965, "Російська література від 1816 до 1842 років". Грасгоф, 1974 і Дювель/Грасгоф, 1986, присвячують Гоголю окрему главу і уникають при цьому будь-якої періодизації. Подібним чином окрему главу відводить Гоголю і Еліасберг, 1925, який взагалі розглядає російську літературу тільки персоналізовано. Решта чотири автори також дотримуються власної класифікації. Брюкнер, 1905, називає один із розділів "Роман і Гоголь", Закулін, 1927, розглядає Гоголя у розділі "Мистецька проза", глава "Дворянська література", яка, в свою чергу, включена в частину "Третій період нової російської літератури". Фон Гюнтер, 1964, аналізує творчість Гоголя в главі "Російська полярність", а Мирський, 1964, називає цілий період "Епоха Гоголя", де і розглядає його творчість.

Єдність серед авторів спостерігається у питанні про те, що своєю творчістю Гоголь заснував "натуральну школу", чи реалізм. Проте вона відсутня по відношенню до самої творчості Гоголя. Тут можна намітити три тенденції.

Зокрема, досить поширеною є думка, що Гоголь спочатку був романтиком, а вже потім став реалістом. Приміром, фон Райнгольд пише наступне: "У своїх перших новелах ... Гоголь, власне кажучи, ще повністю романтик" [14, 611]. І вже з "Петербурзькими оповіданнями" відбувається крок до реалізму, при цьому фон Райнгольд говорить про "фотографічну вірність зображення" [14, 613]. Брюкнер вбачає подвійну природу вже в українських оповіданнях Гоголя. Це, з одного боку, "романтика, яка сягає фантастики", а з іншого, "реалізм, напрочуд вірний і гострий дар спостереження" [3, 236]. Згідно з Брюкнером, з часом реалізм у творчості Гоголя все посилювався. І зрештою у "Ревізорі" він остаточно утверджується: "Реалізм, а саме натуральний реалізм, святкує свій найвищий тріумф – найточніше спостереження і найгостріша передача побаченого. Романтика у ньому відтепер видають лише окремі нюанси, як, приміром, у "Ревізорі", схильність до гротеску... [3, 244].

Також і для орієнтованих на марксистську ідеологію авторів (Закулін, 1927, Бродський, 1954, Дювель, 1965, Грасгоф, 1974 і Дювель/Грасгоф, 1986), Гоголь спочатку є романтиком, а вже потім перетворюється у реаліста. В якості поворотного моменту здебільшого розглядаються "Петербурзькі оповідання".

Інші автори хоча й називають Гоголя засновником реалізму, проте самого Гоголя реалістом не вважають. Приміром для Еліасберга Гоголь такий же реаліст як і Гомер [6, 31]: "Його стиль фантастичний, почасти романтичний, проте ніколи реалістичний" [6, 32]. При цьому Еліасберг посилається на відкриття, зроблене російською критикою у 1909 році, коли при підготовці до святкування сторіччя від дня народження Гоголя були досліджені всі його твори і при цьому не було знайдено жодного рядка, "який би передавав дійсність просто і природно; все гіпертрофовано чи доведено до гротеску" [там само]. Сечкарьов розглядає творчість Гоголя як "захоплюючий синтез всіх напрямків" [16, 89]. Він також наполягає на тому, що творчість Гоголя можна зрозуміти лише тоді, коли буде взяте до уваги її релігійне підґрунтя, і позначає диявола в якості головного персонажа творів Гоголя [16, 90]. Окрім цього, це "картина непримиренних протиріч. Навіть суперечка між Гоголем-реалістом та Гоголем-романтиком так і не була вирішена. Вочевидь неможливі поєднання перетворюються у нього на захоплюючу дійсність" [16, 92].

На релігійні впливи вказує також Браун, називаючи Гоголя "ідеалістом і шукачем правди" і "можливо першим із багатьох шукачів бога в російській літературі" [1, 111]. В іншому місці Браун характеризує Гоголя як "експресіоністського тенденційного поета" [1, 117]. Для Штендер-Петерсена, як і для Сечкарьова, Гоголь репрезентує "картину дивно контрастуючих, парадоксальних тенденцій" [17, 165]. За допомогою уже згадуваного двоякого зображення Гоголя ("Романтичний стиль Гоголя" і "Гротескний стиль Гоголя") Штендер-Петерсен намагається розгадати ці тенденції. Для нього романтизм переважає у творчості Гоголя до появи "Петербурзьких оповідань". Гротеск визначає творчість Гоголя у "Ревізорі" і "Мертвих душах". Леттенбауер не може розглядати творчість Гоголя як реалістичну, оскільки той не відображав дійсність, а створив свій власний, гротескний світ [10, 120]. А те, що Гоголь був сприйнятий як реаліст, пояснюється зображенням ним "маленьких людей", чого до цього ніхто не робив і на що орієнтувалися реалісти [10, 122]. В свою чергу Вегеманс, який хоча також і вважає Гоголя за ідеал для реалістів, відзначає, що "проте він крім цього був ще й фантастом, найфантастичнішим зі всіх російських письменників, і містиком" [19, 104]. На противагу цьому Мирський, який теж підкреслює романтичні та фантастичні елементи у Гоголя [12, 148], заявляє, шо Гоголь для нього перш за все є сатириком [12, 143], який досягнув висот завдяки своєму особливому стилю і своїй оригінальності [12, 99]. До схожої думки схиляється і Чижевський, який розглядає романтичні мотиви у ранніх творах Гоголя

[18, 99] і гротеск в пізніх [18, 108]. Проте для нього Гоголь головним чином є митцем стилю [18, 108–113].

Для деяких авторів, які хоча й вслід за іншими позначають Гоголя як основоположника реалістичної літератури, він сам проте залишається романтиком. На думку Лютера, Гоголь сильно вплинув на реалістичну літературу, тому що окрім всього іншого у "Петербурзьких оповіданнях" вперше прозвучало соціальне співчуття, проте попри все це він сам був скоріше адвокатом, аніж обвинувачем і зовсім не реалістом, а романтиком, можливо найсправжнішим і найсвоєріднішим романтиком з усіх, які коли-небудь були в Росії" [11, 195]. Свою точку зору Лютер обгрунтовує проблематизацією дійсності як основною рисою романтизму. Отож і Гоголь ніколи не надавав реальної картини дійсності, а завжди вдавався до гіпертрофованого перебільшення [11, 196]. Однозначно як романтика сприймає Гоголя і фон Гюнтер. "Сміх крізь сльози", який часто приписується Гоголю, є для фон Гюнтера ознакою романтичності, оскільки "саме у сплаві почуттів, в переплетінні відчуттів, в переході мрії у дійсність, видіння у реальність полягає сутність романтизму. "Сміх крізь сльози" можна розглядати як головний приклад романтичних відчуттів" [8, 45]. Також і нібито властиве Гоголю співчуття до "принижених та ображених" є для фон Гюнтера романтичним [8, 45]. Схожу характеристику Гоголя наводить і Лауер: "Він (Гоголь) довів, що прозовий медіум спроможний не гірше, а можливо навіть краще, аніж поетична мова вловлювати романтичні мережива слів. Таким чином Гоголь став чистим романтиком російської літератури і її першим великим оповідачем" [9, 227].

б) До питання про значення творчості Гоголя.

Як вважають автори праць з історії літератури, одне з головних значень творчості Гоголя полягає в тому, що він заснував натуральну школу та реалізм (незалежно від того, чи самого Гоголя вони вважають чи не вважають за реаліста). На це вказують всі автори, або в розділах, присвячених Гоголю, чи в розділах, в яких йдеться про натуральну школу та реалізм. Погоджуючись з іншими дослідниками, Браун обгрунтовує це тим, що Гоголь увів у літературу питання тогочасної російської дійсності і "вказав їй напрямок до постановки світоглядних та етичних проблем" [1, 126].

Деякі автори проте наполягають на тому, що творчість Гоголя має ще одне, важливе з їхньої точки зору, значення. І тут теж можна виокремити три основні тенденції.

Перша група авторів характеризує творчість Гоголя як невід'ємну складову частину російської літератури взагалі, без якої її подальший розвиток був би неможливий і вплив якої відчувається аж до нинішнього часу. Приміром, Браун пише з цього приводу наступне: "Ніколай Гоголь поруч з Пушкіним є другим стовпом літературної творчості в Росії, а стосовно безпосереднього впливу навіть основним. Якщо вплив Пушкіна з часом все більше обмежувався розпливчастою сферою загальнопоетичних основ, то вплив Гоголя і сьогодні відчувається безпосередньо.

Пушкін створив російську літературу, а Гоголь вивів її на нинішній шлях" [1, 100]. Для Сечкарьова Гоголь є письменником, "якому майже всі великі росіяни 19-го і 20-го століть завдячують матеріалом і технікою" [16, 89]. Схожу точку зору висловлює і Леттенбауер: "Наскільки гігантським було значення Пушкіна для розквіту національної літератури, наскільки сильного впливу на свої основи вона зазнала з його боку в подальшому, та попри все це той вплив, який чинив на російську літературу Гоголь навіть у 20 ст., є ще більш визначальним, щонайменше більш очевидним, відчутним, вплив, який позначився і на літературній мові" [10, 112].

Подібне висловлювання наводить Чижевський у главі про прозаїків романтизму: "Безсумнівно, Микола Васильович Гоголь переважає всіх представлених і тих, що будуть згадані пізніше, прозаїків своїм талантом, але до цього ще й впливом на російську літературу, який відчувається і сьогодні...[18, 98]. На думку фон Гюнтера, "Гоголь, як найбільший художник людини, створив російську прозу, відлуння якої чутно і сьогодні. Без Гоголя не було б і таких великих російських письменників, як Достоєвський, Мельников, Лєсков і Салтиков, а також і прозаїків-символістів Ремізова, Андрія Бєлого і Замятіна" [8, 48].

У різних працях з історії літератури висловлюється також точка зору стосовно значення Гоголя для специфіки жанру. Як про це можна судити вже із "Змісту", Брюкнер підкреслює надзвичайне значення Гоголя для розвитку російського роману. Гоголь зробив для роману те, що свого часу Пушкін для поезії, коли вони "в пошуках мови і змісту зійшли з ходуль". Обидва продемонстрували, "які скарби можна віднайти в простому навколишньому житті, серед селян, на безкрайніх просторах" [3, 250]. Першою російською комедією після сатири Грибоєдова теж був твір Гоголя [3, 229]. Дювель вже на початку розділу наголошує на значенні Гоголя для становлення чи подальшого розвитку літературних жанрів: "Своїми циклами народних і сатиричних оповідань він створив шедеври російської новелістики, які надихнули Тургєнєва і Достоєвського, Салтикова-Щедріна, Чехова та інших. Своєю найбільшою прозовою поемою, "Мертвими душами", він заклав фундамент російського епічного роману, найвизначнішими представниками якого стали Л. Толстой і Шолохов і який зайняв своє власне місце у світовій літературі. Своєю драматичною творчістю Гоголь визначною мірою сприяв розвитку російського реалістичного театру. Він підхопив традицію соціально-критичної комедії, засновниками якої були Фонвізін і Грибоєдов, і довів її до мистецького завершення. У свою чергу він вказав нові шляхи російській комедії характерів, якими далі пішли О. Островський, Сухово-Кобилін та інші" [4, 304].

Мирський називає "Ревізор" найкращою комедією російською мовою і аргументує це неймовірним зображенням характерів, діалогами та видатним розумінням мистецтва [12, 151]. Леттенбауер же взагалі вважає "Ревізор" однією із найзначніших комедій світової літератури [10, 118]. Жанрове значення "Мертвих душ" Леттенбауер намагається пояс-

нити через посилання на ранні пригодницькі романи 17 і 19 ст. (Нарєжний і Булгарін), в традиції яких написаний твір Гоголя. Як і багато інших авторів, він вказує на зв'язок цього твору з "Божественною комедією" Данте [10, 119]. Погоджуючись з Леттенбауером, Лауер називає "Ревізор" однією з кращих комедій "загального світового репертуару" [9, 235]. Предметом пильного розгляду жанрово-історичні аспекти "Ревізора" і "Мертвих душ" стали також і в праці Штендер-Петерсена [17, 174-182].

Окремі автори вважають суттєвими також й інші аспекти в творчості Гоголя. Для Еліасберга велика російська література, яка стала відомою також за межами Росії, починається лише з Гоголя: "Він є батьком частини російської літератури, відомої також неросіянам, а саме російської прози" [6, 27]. Лютер вважає Гоголя одним із найгеніальніших карикатуристів світової літератури [11, 196]. Значення творчості Гоголя для Мирського полягає перш за все у його оригінальності: "Він представляє один із найнеймовірніших, найбільш приголомшливих і оригінальних світів, які коли-небудь були створені митцем слова. Якби в якості єдиної міри оцінки виступала творча сила, то Гоголь мав би вважатися найбільшим російським письменником. У цьому плані він не поступається ні Шекспіру, ні Рабле" [12, 146].

Мирський, як і Лютер, вважає Гоголя видатним літературним карикатуристом, про що можна судити з наступної цитати: "Він зображує свої персонажі як карикатурист – виступаючі риси перебільшуються і редукуються до основних геометричних форм. При цьому карикатури сповнені неймовірної сили переконання і життєвої вірності, здебільшого він досягає цього за допомогою флеру абсолютно неочікуваної реалістичності, так що здається, що вона перевершує навіть видимий світ" [12, 147]. На противагу йому, Браун вказує на інший аспект: "Гоголь є першим російським і одним з перших у світовій літературі поетів, хто відкрив живий зв'язок між людиною і речами, які її оточують, і хто з неймовірною впевненістю проголошує, що домашнє начиння, одяг і т.п. можуть бути складовою частиною людської особистості" [1, 114]. Окрім всього іншого, саме цей аспект був причиною розповсюдження його впливу і на наступні генерації літераторів: "Без цього відкриття новітня російська поезія вже немислима" [Там само]. Згідно з Брауном, Гоголь був також першим російським поетом, хто поставив на службу цій непрямій характеристиці, за допомогою банальних на перший погляд дрібниць, зображення погоди і пейзажу" [1, 114]. Бродський, як і Леттенбауер, підкреслює значення творчості Гоголя для розвитку тогочасної літературної мови [2, 82]. Окрім цього, він пов'язує з творчістю Гоголя також імена Леніна і Сталіна [2, 84], як це робиться і в інших соціалістично орієнтованих працях з історії літератури. Загалом у всіх цих працях домінує тенденція робити акцент на соціально-політичному значенні Гоголя. Наприклад, Грасгоф пише наступне: "Гоголь нещадно розкривав класові протиріччя феодально-абсолютистського устрою. Висміявши паразитичний спосіб життя пануючих

класів, він продемонстрував історичний анахронізм царистської Росії" [7, 137].

в) До питання інтерпретації "Шинелі".

Після аналізу розгляду цього твору в працях з історії літератури можна виділити чотири різні підходи до його інтерпретації.

Зі всіх проаналізованих праць лише в "Історії літератури" Полонського відсутня згадка про "Шинель". Фон Райнгольд згадує повість лише мимохідь, розглядаючи її виключно у взаємозв'язку з "Петербурзькими оповіданнями" і характеризуючи як твір, в якому є багато фантастичного і водночас реального. У ній можна відчути злиденність існування, відсутність ідеалів і деградацію людської природи [14, 613]. У присвяченому Гоголю розділові в роботі Закуліна "Шинель" експліцитно не згадується, проте посилання на неї можна знайти у двох інших місцях, де йдеться про взаємозв'язок Гоголя з Пушкіним та Достоєвським [15, 136, 154].

Інші ідеологічно детерміновані "Історії літератури" (Дювель, Бродський, Грасгоф) детально аналізують оповідання і дають йому соціально-критичну оцінку. Зокрема, Грасгоф пише: ""Шинель" по праву вважається програмовим твором класичного російського гуманізму... Історія вкраденої шинелі у Гоголя перетворюється в захоплюючу історію вкраденого людського життя в царистському суспільстві. Доля бідолашного чиновника Акакія Акакійовича Башмачкіна, цієї німої жертви нелюдського суспільства, стає суворим звинуваченням проти аристократично-бюрократичної системи. Соціальний гуманізм новели носить активний характер" [7, 147].

До соціально-критичної оцінки тяжіє також і Лютер: "Але він (Гоголь) розглядає ці сміхотворні створіння не як продукт їхнього оточення, а як його жертви. До соціальної сатири додається соціальне співчуття і допомагає нам розпізнати у цих зневажених істот людське, живу душу, страждати разом з ними і полюбити їх" [11, 201].

Інші автори розглядають "Шинель" під зовсім іншим кутом зору. Сечкарьов підкреслює: "Знамените оповідання Гоголя "Шинель"... повинне продемонструвати лише те, як диявол не гребує скористатися звичайнісіньким предметом, щоб заволодіти своїми жертвами. Люди чіпляються за позірне, отож вони втрачають бога у собі" [16, 91]. Штендер-Петерсен хоча й згадує певну "гуманістичну мету" "Шинелі", звертаючи увагу на те, "що навіть маленькі канцеляристи мають право на гідне людини існування" [17, 173], проте вважає, що у неї є ще одна інша мета, "а саме та, щоб донести до зневажених маленьких істот перемогу над брутальною дійсністю, щоб вони продовжували своє існування по той бік земного життя в ім'я ідеалу, чи в створеному ними самими світі, чи як інструмент вищої справедливості у фантомному світі [там само]. Також і Вегеманс вказує на соціальні мотиви у "Шинелі". Але за ними можна розпізнати "своєрідну силу нелогічних сил" [19, 101]. Для Чижевського "Шинель" значима перш за все своїми стилістичними мотивами.

Решта авторів здебільшого обмежується простою вказівкою на вплив "Шинелі" і не робить якихось власних інтерпретацій. Зокрема фон Гюнтер пише: ""Шинель" є паростком, із якого проросла велична споруда російської епіки" [8, 48]. Мирський висловлює наступну думку: "Саме неприховане співчуття до бідних і непоказних героїв справило на тогочасного читача таке приголомшливе враження. "Шинель" запустила цілу серію філантропічних оповідань про маленького чиновника, вершиною яких стала повість Достоєвського "Бідні люди" [12, 151]. У свою чергу Браун зауважує, що "Шинель" буквально розбурхала російську літературу: "Власне кажучи, все в ній було новим і збурюючим – техніка оповіді, психологічне опрацювання, окремі людські типи і перш за все тема... Тут вперше у світлі прожектора поезії з'являється зовсім маленька людина, "одна із принижених і зневажених", кажучи словами Достоєвського. Не можна з певністю сказати, чи Гоголь дійсно мав намір стати на прю за гуманність та соціальну справедливість; можливо, що ця нотка з'явилася сама по собі в ході розвитку подій його трагікомічного гротеску. Проте літературна спільнота у всякому разі зрозуміла його новелу саме у цьому сенсі, і таким чином "Шинель" дійсно стала відправною точкою всієї соціально-гуманістичної літератури в Росії ... [1, 104].

3. До трактування стилю Гоголя

Також і при трактуванні стилю Гоголя знову ж таки можна виділити чотири різні підходи.

Група авторів, серед яких фон Райнгольд, Полонський, Брюкнер, Лютер, Закулін, Грасгоф і Дювель/Грасгоф, взагалі не торкається цього питання.

Інші автори (Еліасберг, Сечкарьов, фон Гюнтер, Дювель і Вегеманс) висловлюються про особливості стилю Гоголя дуже загально. Наприклад, Еліасберг характеризує його як "добре прораховану композицію з вишуканої кропіткої роботи, незрівнянних поетичних місць та свідомої простуватості" [6, 33]. Схожу характеристику наводить і Сечкарьов: "На противагу класично-точній прозі Пушкіна, яка домагається однієї ясної, єдиної мови, Гоголь свідомо змішує різні мовні стилі і досягає шляхом співіснування слів "високого" і "низького" стилів такого стилістичного ефекту, який у "класичній прозі досягається за допомогою звичних стилістичних засобів риторики" [16, 89]. Фон Гюнтер високо оцінює стиль Гоголя, залишаючись при цьому відносно абстрактним: "Стиль Гоголя характеризується (інколи дещо кострубатою) елегантністю і довершеністю...; він зібраний і сяючий, він сповнений блискучого ритму, хвилюючий і жвавий, і при цьому здатний презентувати себе цілком просто" [8, 51].

Чотири автори більш детально розглядають стилістичні особливості письменника. Леттенбауер, який в декількох місцях коментує стиль Гоголя, пише наступне стосовно "Мертвих душ": "Захоплююча комічність, в яку здебільшого закладена дія, грунтується на різноманітних мистець-

ких прийомах; так, поруч з гіперболами і алогізмами, сильному ефекту сприяють незначні граматичні зміни та особливості розміщення слів" [10, 120]. Як вже видно із самої класифікації Штендер-Петерсена ("Романтичний стиль Гоголя", "Гротескний стиль Гоголя"), він акцентує увагу на стилістичному аналізі творів письменника. Отож при аналізі окремих творів він щоразу повертається до питання про стиль Гоголя. Стосовно повісті "Тарас Бульба", яку він називає новелою, у розділі "Романтичний стиль Гоголя" він пише таке: "Вона (новела) розповідалася високим стилем, прикрашеним всіма засобами мистецтва, антитезами і паралелізмами, порівняннями і метафорами, епітетами і образними висловами" [17, 168]. Стиль Гоголя у ранніх творах, які Штендер-Петерсен характеризує як "ліричну, екстатичну поезію", приводить його до сугестії, "що істинна романтика тут несподівано стала реальністю", що й обгрунтовує вказана класифікація ("Романтичний стиль Гоголя"). В розділі "Гротескний стиль Гоголя" аналізуються "Ревізор" і "Мертві душі", при цьому під виразом "гротескний" маються на увазі відповідні теми творів і їх реалізація, але не мова, як це мало місце у попередньому розділі. Невдачу Гоголя з другим томом "Мертвих душ" Шиендер-Петерсен вбачає у непоєднанності обох стилів, хоча Гоголь, вочевидь, намагався досягти їхньої комбінації [17, 184]. У багатьох місцях своїх висловлювань про стиль Гоголя Мирський займає схожу позицію з Леттенбауером та Штендер-Петерсеном і вказує на його надзвичайну особливість [12, 147]. Подібну точку зору можна віднайти і у Лауера в його інтерпретації "Шинелі" [9, 234].

Три автори у своїх дослідженнях творчості Гоголя дуже детально розглядають його стиль. На шести із 27 сторінок, присвячених Гоголю, Браун експліцитно висловлюється про стиль письменника, при цьому він цитує деякі досить великі фрагменти. Для Брауна Гоголь є "майстром ускладнених поширених речень" і "майстром, на перший погляд невимушеного, розмовного стилю" [1, 119]. Окрім цього, він розрізняє у Гоголя два види стилю – "гумористичний і патетичний", які потім стають предметом його аналізу. Розподіл стилю Гоголя на ці два напрями можна порівняти з класифікацією Штендер-Петерсена. Цей аспект творчості Гоголя детально аналізується і Бродським. При цьому він намагається вичленувати особливості у мові Гоголя і проілюструвати їх прикладами. У якості найбільш яскравих ознак мови письменника Бродський називає "часте вживання гіпербол", "розлогі порівняння", "скрупульозний опис і перелічення деталей", "велику кількість синонімів", "періодичне повторення слів чи навіть цілих речень" і "насичення мови нелітературними словами" [2, 81]. Третім автором, який також приділяє велику увагу стилю Гоголя, є Чижевський. На присвячених Гоголю 13 сторінках своєї роботи він постійно вказує на його стилістичні особливості і, окрім того, присвячує йому ще й експліцитно останні три сторінки. При цьому слід звернути увагу на те, що Чижевський першим вводить у вжиток в "Історії літера-

тури" поняття "сказ" (як, приміром, при аналізі "Шинелі"), яке він потім і характеризує [18, 108]. Інші автори (зокрема, Браун) також вказують на цю техніку оповіді як ознаку особливості стилю Гоголя, проте саме поняття "сказ" вживають лише Чижевський і Лауер [9, 234]. В якості найулюбленіших мистецьких прийомів письменника Чижевський називає "гіперболу та оксюморон" [18, 111]. Характерною особливістю, на його погляд, є також велика кількість запозичених з української мови слів, "які не зустрічаються ні в російській, ані в якій іншій мові" [18, 164] і які Чижевський розлого ілюструє.

4. Висновки

Після ознайомлення із зображенням Гоголя та його творчості у 19-ти "Історіях літератури" складається доволі різномаїта картина. Уже лише після порівняння "Змістів" цих праць між ними виявляється разюча різниця. Три автори відносять творчість Гоголя до романтизму, два до періоду переходу від романтизму до реалізму, а один до реалізму. Решта 13 авторів схильні дотримуватись іншої, не пов’язаної з певною епохою, класифікації.

Також при відповіді на питання, чи сам Гоголь повинен вважатися романтиком і реалістом чи реалістом, спостерігаються різні точки зору. На противагу думці одних істориків літератури, що Гоголь спочатку був романтиком, а потім став реалістом, інші дослідники вважають, що хоча творчість Гоголя і була сприйнята його сучасниками як реалістична, проте вона насправді переслідувала іншу мету. Окрім того, ряд авторів розглядає Гоголя виключно як романтика, хоча він і заснував реалізм.

При відповіді на питання про головне значення таорчості Гоголя панує одностайність у тому, що творчість Гоголя знаменувала собою вирішальний крок до реалізму. Проте, окрім цього, для деяких авторів важливими є й інші аспекти. Отже, одні з цих авторів підкреслюють значення Гоголя для літератури загалом, а інші наголошують на важливості творів письменника для розвитку окремих жанрів.

При аналізі інтерпретації "Шинелі" було виявлено таке ж розмаїття поглядів. Деякі автори взагалі не згадують чи згадують повість лише мимохідь, або обмежуються тим, що вказують на вплив твору. У більшості марксистсько орієнтованих "Історій літератури" домінує соціально-критичне прочитання "Шинелі". Решта авторів пропонує інші інтерпретації, які мають метафізичне спрямування.

Подібна різноманітність поглядів продовжується і при розгляді стилю письменника. Стилю Гоголя або ж взагалі не приділяється уваги, і він розглядається лише абстрактно, або ж, навпаки, дуже ретельно, і при цьому дані автори намагаються вичленувати його особливості і наочно проілюструвати їх прикладами.

Одним із результатів даного дослідження є констатація того факту, що творчість Гоголя ставить перед авторами "Історій літератури" значні

проблеми, пов'язані з її періодизацією, оцінкою значення текстів, інтерпретацією окремих творів, а також аналізом стилю. Проте констатована різноманітність позицій авторів може бути розтлумачена також і як вказівка на багатоплановість і багатозначність творчості Гоголя.

Література

1. Braun, M. 1947: Russische Dichtung im neunzehnten Jahrhundert. Hannover.
2. Brodski, N. L. (Hg.) 1954: Geschichte der russischen Literatur. Bd. 2: Vonden dreißiger bis zu denneunziger Jahren des 19. Jahrhunderts. Berlin.
3. Brückner, A. 1905: Geschichte der russischen Litteratur. Leipzig.
4. Düwel, W. (Hg.) 1965: Geschichte der klassischen russischen Literatur. Berlin u. Weimar.
5. Düwel, W. u. H. Graßhoff (Hgg.) 1986: Geschichte der russischen Literatur von den Anfängen bis 1917.Bd.1: Von den Anfängen bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts. Berlin u. Weimar
6. Eliasberg, A. 1925: Russische Literaturgeschichte in Einzelportraits. München.
7. Graßhoff, H. u.a. (Hgg.) 1974: Die russische Literatur im Überblick. Leipzig.
8. Guenther, J. v. 1964: Die Literatur Russlands. Stuttgart.
9. Lauer, R. 2000: Geschichte der russischen Literatur. Von 1700 bis zur Gegenwart. München.
10. Lettenbauer, W. 1958: Russische Literaturgeschichte. Wiesbaden.
11. Luther, A. 1924: Geschichte der russischen Literatur. Leipzig.
12. Mirskij, D. 1964: Geschichte der russischen Literatur. München.
13. Polonskij, G. 1902: Geschichte der russischen Literatur. Leipzig.
14. Reinholdt, A. v. 1886: Geschichte der russischen Litteratur von ihren Anfängen bis auf die neueste Zeit.Leipzig.
15. Sakulin, P. N. 1927: Die russische Literatur. Wildpark–Potsdam.
16. Setschkareff, V. 1949: Geschichte der russischen Literatur im Überblick. Bonn.
17. Stender-Petersen, A. 1993: Geschichte der russischen Literatur. München.
18. Tschižewskij, D. 1964: Russische Literaturgeschichte des 19. Jahrhunderts. Bd.1: Romantik. München.
19. Waegemans, E. 1998: Geschichte der russischen Literatur von Peter dem Großen bis zur Gegenwart (1700–1995). Konstanz.

Ойген Гойслер, Франк Гойслер

ГОГОЛЬ

У житті визначних російських поетів першої половини 19 ст. доленосно переплітаються трагічність та велич. Бути великим означає бути правдивим, водночас вільнодумцем і гуманістом. Проте в часи фізичного і психічного поневолення місця для правди, свободи і гуманізму не було і не має. Епоха абсолютизму Миколи I в Росії якраз і була тим часом жорстокого пригнічення, коли перші борці за високі людські ідеали зазнавали переслідувань і утисків. Прекрасне сузір'я тогочасної російської літератури, Пушкін (1799–1837), Лермонтов (1814–1844) і Гоголь (1809–1852), передчасно згасло в темряві самодержавства і сваволі. Пушкін і Лермонтов стали жертвами сановних інтриг і на вершині своєї творчості загинули на дуелі. Гоголь, духовно і тілесно знівечений зовнішніми і внутрішніми конфліктами, зрештою занурився у релігійний містицизм. Але їхня творчість стала надбанням світової літератури і навіть через століття потому випромінює силу і красу.

Микола Васильович Гоголь народився 31 березня 1809 року у Великих Сорочинцях Миргородського повіту Полтавської губернії. Його батьки були українськими поміщиками середнього статку. Мати була малоосвіченою і набожною, батько деякий час перебував на військовій і цивільній службі і виділявся серед свого оточення своїм жвавим духовним і особливо літературним інтересом, і навіть сам дещо написав.

По своїй природі Гоголь був слабким, хворобливим і фізично непривабливим, проте дуже чуттєвим. На його обличчі особливо виділявся великий, довгий ніс. Мати ж потурала йому у всьому. Замість того, щоб підготувати його до неминучого зіткнення з суворою дійсністю, вона, навпаки, всіляко віддаляла його від реальності. Проте жвава фантазія хлопчика уже з самого раннього дитинства знайшла собі багату поживу у пісенному та танцювальному розмаїтті України. У сусідньому маєтку далекого родича і завзятого театрала часто відбувалися аматорські театральні вистави, в яких були задіяні кріпосні актори. Там ставилися також і вистави Гоголевого батька, і можливо, що саме тут юний Гоголь вперше відчув у собі захоплення театром.

З порою навчання для Гоголя розпочинається більш серйозний життєвий етап. Після року навчання в Полтавському повітовому училищі він вступає до Гімназії вищих наук, яка в 1821 році саме відкрилася в Ніжині і яку він закінчує у 1828 році. Його замкнутість і неприваблива зовнішність слугували його співучням, які сприймали його сором'язливість за погордливість, мішенню для глузувань та знущань. До більшості своїх шкільних товаришів Гоголь ставився з відчуженням і неприязню. Але йому було необхідно якось захищатися від їх дошкулянь, і це йому

непогано вдавалося. Він швидко збагнув, що володіє метким оком і вміє підмічати недоліки і вади інших людей. Як карикатурист і мімік він почав представляти слабкості своїх співучнів та вчителів, і його почали боятися, але не поважати чи любити. Отже, він заглибився в себе, у своє внутрішнє життя, у світ своїх мрій. Водночас саме в Ніжині майбутній поет отримав вирішальні для нього імпульси. Адже не зважаючи на розгром декабристів (1825) і подальше переслідування будь-яких проявів вільнодумства, ця гімназія, керована розумними і мужніми людьми, залишалася його оплотом. Улюбленими предметами Гоголя були поезія та історія. Найбільше він обожнював Пушкіна, деякі з його ліричних поезій він переписав у свій зошит. Його інтерес до театру зміцнився і зріс в процесі гімназичних постановок, в яких він із захопленням брав участь. Особливо йому подобалися комічні ролі.

Проте мету свого життя він не вбачає ані в поетичній, ані в акторській діяльності. Він відчуває себе вищим за нікчемність і банальність, за пихатість і марнославство людей зі свого оточення, тих "створінь, що нищать високе призначення людини", як він висловився у листі до одного зі своїх друзів. У своїх потаємних романтичних планах на майбутнє він бачив себе обраним провидінням для великої діяльності на благо всього людства. Найбільш придатною для виконання цього високого завдання йому здавалася державна служба, а саме на ниві юстиції, яка тоді була для нього синонімом справедливості. Його фантазія малювала йому швидку кар'єру чиновника в блискучому Петербурзі з його казковими бульварами та ілюмінованими будівлями. Там, у розкішній столиці, далеко від вузькості та обмеженості провінції, хотів він служити своєму високому ідеалу – захищати слабких, класти край несправедливості та впроваджувати справедливість на землі в якості життєвого принципу. Сповнений надій та з рекомендаційними листами до впливових осіб в кінці 1828 року він, через три роки після смерті батька і наслідуючи його кар'єру, вирушає в Петербург. Проте сіре, діловите життя цього міста дуже швидко позбавляє його цих ілюзій. Незважаючи на всі зусилля місця на державній службі він не знаходить, спроба стати актором провалюється, і поступово він занурюється в матеріальні злидні та турботи про хліб насущний. Свої останні кошти він вкладає у справу, яка, як він сподівається, допоможе йому стати відомим у впливових колах. Він публікує під псевдонімом свою шкільну поему "Ганц Кюхельгартен". Критика була дуже негативною. Прикро вражений у своєму честолюбстві та гордості, Гоголь спалює всі екземпляри, які йому вдалося придбати. Вчинок, який пізніше двічі має повторитися з "Мертвими душами" і в якому відображається чиста ідеальність характеру Гоголя, його устремління до ідеального і водночас певна внутрішня залежність від думки публіки. Обманутий у всіх своїх сподіваннях і позбавлений будь-яких ілюзій, він залишає Петербург і Росію, щоб здійснити подорож за кордон, яка, проте, закінчу-

ється у Любеку. У кінці 1829 року він знову в Петербурзі і знову вступає в боротьбу з життям.

Нарешті він знаходить місце. В якості незначного канцелярського чиновника Гоголь знайомиться з сумним існуванням дрібного чиновництва. Водночас він відвідує Академію мистецтв, займається живописом і знайомиться з молодими митцями та їхніми проблемами. Він також знову береться за перо і цього разу набагато успішніше. Гоголь розпізнав зростаючий суспільний інтерес до всього національного, старожитного і народного. У цьому аспекті устремління і почуття молодого поета співпали з романтично-патріотичними потребами тогочасного російського читача. Розчарований показною святістю і міщанством світу чиновництва, задушливою атмосферою канцелярій та холодом, сирістю і брудом північного міста, Гоголь сумує за своєю південною батьківщиною, українським степом, прекрасною казковою країною свого дитинства, веселістю та щирістю її мешканців. Він починає збирати все, що можна було дістати з українського народного життя, – казки, пісні, легенди і перекази, щоб потім використати їх у своїх повістях. На початку 1830 року йому вдається опублікувати першу із цих повістей "Басаврюк, або Ніч на Івана Купала" у впливовому журналі "Отечественные записки". Він також налагоджує зв’язки з літературними колами і знаходить покровителя в особі критика, професора П.А.Плетньова, який допоміг Гоголю спочатку отримати місце домашнього вчителя, а потім викладача історії у "Патріотичному інституті благородних дівиць". 1831 рік стає вирішальним у становленні Гоголя як письменника. Нарешті відбувається довгоочікувана зустріч з Жуковським і Пушкіним і виходить перший том його повістей під заголовком "Вечори на хуторі біля Диканьки". Книгу всі хвалять. Для Гоголя розпочинаються роки напруженої плодотворної літературної творчості, роки успіху і слави, але також і роки гірких розчарувань і принижень.

Той час – 30-ті і 40-ві роки 19.ст. – був похмурим відрізком в історії Росії. Позаду лишилися роки могутнього національного підйому проти Наполеона (1812), згасли надії на ліберальні реформи, обіцяні Олександром І. Після поразки повстання декабристів 14 грудня 1825 року та зі вступом на престол Миколи І (1825–1855) розпочалася "страхітлива епоха". Політика царя була спрямована на зміцнення кріпосницької феодальної системи, монархії та мілітаризму. Сумнозвісний "третій відділ", таємна поліція царя, безжально переслідував будь-який прояв вільнодумства. Всі твори науки, літератури і мистецтва піддавались жорстокій цензурі, а університети, які справедливо розглядались як центри духовного спротиву, знаходились під неусипним наглядом. Тодішній міністр народної освіти Уваров сформулював державну ідеологію трьома принципами: "православ’я, монархія і народність". Під останнім він розумів недопущення всіляких західних політичних ідей і збереження кріпосного права.

Населення відповіло на нестерпний політичний тиск селянськими заворушеннями (лише в перше десятиріччя правління Миколи І їх відбулося 145) та холерними бунтами. Здавалося, що постійний занепад соціально та економічно відсталої феодальної системи, корупція серед чиновницького апарату ведуть Росію до загибелі. Намагання тогочасних прогресивних сил, "революційних демократів", були спрямовані на те, щоб спонукати російський народ до боротьби за новий устрій, зробити його свідомим своєї національної сили. Великі російські поети 19 ст. Грибоєдов, Пушкін, Лермонтов завжди були захисниками народу і представниками його інтересів. Також і Гоголь зі своїми літературними творами став обвинувачувачем і суддею кріпосного ладу і чиновницької бюрократії і тим самим захисником народу.

Проте у зібранні його українських повістей, а в 1832 році вийшов вже другий їх том, ще не відчувається і сліду викривальної сатири його пізніших творів. "Вечори на хуторі біля Диканьки" Гоголь повністю присвятив розмаїтому життю простого українського народу, його святам і будням, його звичаям та традиціям, його забобонам і його історії. Ці повісті, в яких реалістичне зображення козацького народу змішується з гротескною фантастикою, позначають справжня народність, наївна радість і доброзичливий гумор – джерела, з яких завжди черпала романтика. Поруч з ясноокими українськими красунями і вільними, гордими парубками-козаками постають відьми, чорти, русалки, чаклуни та всілякі інші неземні істоти в якості живого втілення природних сил і затівають з людьми всілякі капості (напр., в повістях "Сорочинська ярмарка", "Зачароване місце"), водночас вони виступають і як символи похмурої гибельної сили (напр., в повістях "Ніч на Івана Купала" та "Страшна помста"). Фантастика Гоголя не є містичною, і в ній мало ірреального, вона опирається на народні легенди і зображення в них потойбічних сил. Його чорти і відьми наділені людськими якостями і слабкостями, а порівняння, які він використовує при їх зображенні, запозичені з тваринного світу. Так, у повісті "Загублена грамота" відьми грають з козаком у карти, а в повісті "Ніч на Різдво" чорт краде з неба Місяць. При цьому він обпікає собі пальці і перекидає його з однієї руки в іншу, неначе селянин, який голими руками взяв жаринку, щоб запалити люльку. Далі чорт залицяється до відьми і шепоче їй на вухо слова, які кожен чоловік з незапам’ятних часів шепоче на вухо жінкам. У чорта то свиняче рило, то собача морда, то козляча борода. Дійсним героєм всіх цих сповнених чортівського чаклунства та каверз оповідей є мужній, вільний козак, духовний образ могутнього народу, такий, як коваль Вакула з повісті "Ніч на Різдво", який не страшиться жодного чорта, а, навпаки, використовує його для виконання побажань своєї коханої Оксани, чи як козак Левко з "Майської ночі, або Утопленої", який знає як дати раду амбіціям сільського голови, або Данило зі "Страшної помсти", який захищає батьківщину від ярма польських панів.

В якості чудесного фону для своїх повістей Гоголь обрав свою рідну українську природу. Романтичні гімни красі української природи надають його зображенню відчуття чистоти і незайманості. З ентузіазмом Гоголь оспівує незмірні простори українського степу, осяяні місяцем зимові сільські околиці і понад усе Дніпро, символ вільного козацького життя, ту чарівну річку, з красою якої, на його думку, не зрівняється жодна ріка на світі.

"Вечори на хуторі" принесли Гоголю аплодисменти і визнання, яких він, як чуттєвий митець, так потребував. Відтепер він, сповнений впевненості в собі, розгортає велику творчу активність, виношує все нові й нові задуми. У першій половині 30-х років він визначається зі всіма своїми великими письменницькими планами. На написання найзначніших творів, комедії "Ревізор" і роману "Мертві душі", Гоголя надихнув Пушкін.

У 1835 році Гоголь публікує два подальші томи своїх повістей, "Миргород" і "Арабески". "Арабески" містять також публіцистичні нариси на історичні, етнографічні і мистецькі теми. Історія, особливо історія України, відповідно до романтичного сприйняття її Гоголем та його реформаторських ідей, була його захопленням ще із шкільних років. Отже, він почав писати "Історію України" і "Загальну історію", проте його більше приваблювали жива народна поезія, пісні та легенди, аніж сухі хроніки й архівні матеріали. І все ж за сприяння своїх друзів він займає посаду професора історії у Петербурзькому університеті (1834). Позбавлений глибоких спеціальних знань і якостей ученого, він постає перед студентами і захоплює їх своєю вступною лекцією про Середньовіччя, блискучою риторикою і романтично-поетичним зображенням історичних подій. Проте його педагогічний інтерес дуже скоро вичерпався. Незадовільна підготовка до лекцій позбавляла його впевненості перед аудиторією, давала привід студентам сумніватися у його покликанні, що, зрештою, змусило його подати у відставку. І те, що він не зміг визнати свою нездатність до академічної діяльності і театрально поскаржився в одному з листів: "Непонятым я взошел на кафедру, непонятым покидаю я ее", дуже пасує до його захоплено егоцентричної суті.

Літо 1832 року Гоголь провів у своєму рідному селі поблизу Миргорода. Це перебування в Україні не пройшло безслідно для його другого тому повістей "Миргород". Гоголь тепер бачив поглядом вишколеного петербурзьким життям соціального критика занепад кріпосницького натурального господарства на прикладі батьківського маєтку. Малопривабліва дійсність поміщицького світу, який занепадав і розкладався, зовсім не пасувала до гідної любові країни вільних і мужніх людей, яких він зобразив у першому томі своїх повістей. Та все таки, відповідно до своєї романтичної натури, яка суперечила його суспільним уявленням, розлучитися з цією країною, яка насправді існувала лише у його мріях, Гоголь не міг. Про це свідчать його студії історії запорізьких козаків під час перебування на батьківщині. Але це не завадило його критичному

погляду на сучасне йому безрадісне і стагнуюче життя. Так у збірці "Миргород" з'явився твір, повністю побудований на контрасті, на тому протиріччі між ідеалом і дійсністю, яким так майстерно володів Гоголь.

Найбільша повість цього циклу "Тарас Бульба" є однією з вершин у творчості поета. У всій епічній широті Гоголь змальовує грандіозну картину боротьби козаків проти польських феодалів, проти князів і татар у 16 та 17 століттях. Гоголь акцентував свою увагу не на історичних постатях чи деталях, а на сутності епохи і національній сутності козацтва в цілому. Він зображує козаків в процесі захисту своєї незалежності і своєї віри як духовне товариство, збудоване на кровних узах, як висловився козацький отаман Тарас. У центрі повісті знаходяться Тарас і обидва його сини, Остап і Андрій. Завдяки своїй мужності, відкритості і рішучості, його фізичній міці і духовній силі, прагненню до справедливості і нерозривному зв'язку з демократичними традиціями козаків, Тарас стає інкарнацією того високого призначення людини, яке було ідеалом для Гоголя. Козацька честь і вірність ставить Тараса на рівень тих принципів, без яких не може відбутися вільне козацтво, оточене зі всіх боків переважаючими ворогами. Саме тому він не вагаючись власноруч карає на смерть свого сина Андрія, який через любов до красуні полячки зрадив батьківщину. Картини дикого і суворого, проте життєрадісного існування в Запорізькій Січі, тій своєрідній козацькій республіці всередині феодального державного утворення, чергуються з хвилюючими батальними сценами повсякденної боротьби козаків за свободу і віру. "Немає жахливішої сили аніж віра", – пише Гоголь у своєму історичному епосі, який критик Бєлінський порівняв з поемами Гомера. "Жодна сила не може переважити силу віри. Вона нездолання і жахлива, як скеля посеред моря, навкруги якої постійно штормлять все нові й нові хвилі. З самого дна моря здіймається вона до неба як нерушимий мур, єдиний суцільний блок з масивного каменю". Зворушливо проникливо зображує Гоголь тортури і страждання мужнього Остапа у Варшаві, страхітливою є сцена спалення полоненого Тараса, який у зображенні Гоголя нагадує билинних богатирів минулого. Проте Гоголь не допускає і щонайменшого сумніву в тому, що їхня загибель аж ніяк не є кінцем самої ідеї свободи. У фіналі свого твору він патетично вигукує: "Але чи є на світі такий вогонь, такі муки, така сила, які б здолали руську силу?"

У повісті "Як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем" Гоголь протиставляє славетним героям минулого жалюгідні постаті нікчемного світу, позбавленого великих ідей і великих людей. У ній трагікомічно розповідається історія двох поміщиків, які протягом десятиріччя ведуть судовий процес один проти одного, тому що один з них обізвав іншого гусаком. Дія відбувається у Миргороді, найбільш визначним місцем і гордістю якого є чудесна калюжа, що займає майже всю ринкову площу. Головним заняттям обох "героїв" здебільшого є сон та їда. Кульмінацією розпорядку дня у одного з них є поїдання динь, причому зерня-

та складаються в папірець, на якому наш герой записує дату і учасників трапези. У іншого це чаювання, причому відбувається воно стоячи по шию в воді. Внутрішня порожнеча цих "створінь" символізується через їх зовнішність, через їхні редькоподібні голови, одна з яких вирізняється носом, схожим на сливу, а друга ротом нагадує літеру іжицю. Патетичний стиль, яким Гоголь зображує повну беззмістовність життя цих поміщиків, є частиною саркастичного гумору, яким він виражає свою гіркоту з приводу монотонного вегетування і невтішної тупості цих бездуховних істот.

У "Старосвітських поміщиках" Гоголь менш гостро, зі співчутливим гумором і ледь відчутною симпатією до патріархального поміщицького життя, зображає життя поміщицької пари похилого віку, яке протікає у їх внутрішній прив'язаності одне до одного і до їжі. У цій повісті про ненаситного дідугана Афанасія Івановича, який вночі злазить з печі, щоб утамувати свій постійний апетит, і його добру, наївну Пульхерію Іванівну Гоголь з легким смутком прощається з ідилічною стороною сільського життя. Їхня смерть знаменує кінець "добрих старих часів". Спадкоємець, "жахливий реформатор", своїм "новим порядком" всього за півроку настільки руйнує маєток, що той потрапляє під опікунський нагляд. У цій повісті Гоголь вперше зображує накопичуючого капітал ділка, постать дуже симптоматичну для подальшої російської історії.

Друга збірка 1835 року, яка вийшла під заголовком "Арабески", поруч з різними нарисами містить і три нові повісті ("Невський проспект", "Портрет", "Нотатки божевільного"), які разом із більш пізніми новелами "Ніс" (1836) і "Шинель" (1842) утворюють цикл так званих "Петербурзьких повістей". У цих творах перед читачем постає настільки точна, реалістична картина петербурзького життя 30-х років, яку не в змозі дати жоден культурно-історичний опис чи соціально-критичне дослідження. Гоголь проникає за фасади затхлого світу, в якому життя людей наповнює не щаслива, змістовна робота, а суєта і жадоба наживи, де ранги і титули важать більше, аніж людська гідність і духовна шляхетність, і де низький крамарський дух тріумфує над совістю, мораллю та істинним мистецтвом.

"Невський проспект" і "Портрет" є повістями про митців. У кожній із них в центрі зображення постає доля митця, а саме художника, хоча й відбувається все по-різному. У "Невському проспекті" конфлікт визріває не прямо з митецької професії героя, а внаслідок його гіпертрофованої чуттєвості, того екзальтованого, "ідеального" способу мислення, який хоча й пасує до справжньої "романтичної душі митця", проте приречений на неминучий крах посеред світу прозаїчних купців, чиновників і ремісників. Художник Піскарьов з "Невського проспекту" є явищем, яке так мало пасує до мешканців Петербурга, як мрія до реального світу. Вся повість базується на контрасті між мрією і дійсністю.

Художник Піскарьов невідступно слідує нічним Петербургом за янгольською красунею, яка видається йому божественним створінням, і

отримує тяжкий душевний травматичний шок, коли та виявляється повією. Охоплений гарячкою в опіумних кімнатах він гониться за своїм оманливим образом, який в дійсності він вже ніколи не зможе упіймати і, зрештою, з відчаю накладає на себе руки. Так гине "людина з дитячим нравом", "яка носила в собі іскру таланту, що з часом, можливо, могла б яскраво спалахнути". – "О, якою огидною є дійсність! Що вона у порівнянні з нашими мріями?" і "О, Боже, що таке наше життя! Вічне сум'яття між мрією і дійсністю!" Ці слова Гоголь вкладає у вуста свого бідного, скромного художника.

Піскарьов, як пізніше і сам Гоголь, терпить поразку від цього сум'яття. Його катами були обмануті сподівання і той ненаситний порочний світ, який, як здається, був створений виключно для тупого і самовдоволеного поручика Пірогова. В образі Пірогова Гоголь зображає "справжню", життєздатну людину петербурзького товариства. Після невдалого залицяння до дружини німецького ремісника він отримує добрячого прочухана, але якщо не зважати на фізичний біль, то це не дуже позначилось на ньому, оскільки у нього немає ні почуттів, ні совісті, ні ще чогось такого, що б могло постраждати внаслідок подібного потрясіння.

Темою повісті "Портрет" також є загибель митця. Згубною для художника Чорткова стає жадоба грошей, розкошів та багатства. Він приносить свій талант і своє мистецтво у жертву швидкоплинному матеріальному успіху. Із митця він перетворюється на бездушного копіювальника, ремісника. Він стає свідомим своєї мистецької гибелі лише тоді, коли на одній із виставок бачить дійсно великий шедевр. Тепер він приходить до тями, але вже не може знайти дорогу назад до справжнього мистецтва. Шаблонна робота загасила його талант. Він помирає від невиліковної шизофренії. Поруч із цим реалістично вмотивованим занепадом таланту в керованому грішми суспільстві Гоголь у другій частині повісті піднімає наступну проблему, а саме зв'язок мистецтва з дійсністю.

Ця друга частина повісті зображує передісторію і долю того дивного портрету лихваря з "неймовірно живими очима", який у першій частині став причиною і відправною точкою згубного шляху художника Чорткова. Історією демонічного портрету, наповненою фантастикою у дусі Е.Т.А.Гофмана, Гоголь хоче продемонструвати, що натуралістична копія дійсності руйнує справжнє мистецтво і що його джерелом є внутрішнє просвітлення, підсвідоме божественне натхнення. Творець зловісного портрета спокутує свою вину аскетичним монастирським життям, у самозреченій роботі і глибокому поклонінні перед богом створює шедевр – оточену святим сяйвом бездоганної чистоти картину народження Ісуса. "Відірватися від землі" і дістатися до вершин справжньої творчості художник в змозі за допомоги не тієї пристрасті, яка вдихає земну жадібність, а небесної.

Суперечливість повісті полягає в реальному пізнанні причин людських і суспільних конфліктів та в спробі знайти їхнє ідеальне вирішення.

Це протиріччя було основним у житті Гоголя, і саме воно посприяло його духовній кризі в середині 40-х років.

Три інші петербурзькі повісті присвячені життю російських чиновників. У повісті "Ніс" соціальна сатира маскується фантастикою. Колезький асесор майор Ковальов, який звертав велику увагу на свою зовнішність, вдалий аналог поручика Пірогова з "Невського проспекту", губить свій ніс і разом з ним не лише значну ознаку свого достоїнства і респектабельності, але й шанс на службове підвищення і вигідне одруження. Гоголь гротескно зображує відчайдушні пошуки Ковальовим загубленого носа, який в цей час в мундирі статського радника прогулюється Невським проспектом. Ковальов підключає до пошуків пресу і поліцію, яка зрештою повертає ніс у руки свого володаря, але не на його звичне місце. У цій повісті Гоголь з великим гумором карикатурно зображує кар'єризм в ілюзорному світі, у якому все підпорядковане чинам і мундирам, і достатньо лише незначного поштовху, щоб його крихкий фундамент захитався і все перетворилось на сміхотворне.

Але у цього світу є своя трагічність. У тіні пишної розкоші і безтурботності сановних нероб живуть "маленькі люди", чиновники найнижчих рангів, такі, як титулярний радник Попріщін з "Нотаток божевільного", люди, які також хотіли би прилучитися до щастя інших. Попріщін усвідомлює соціальну несправедливість суспільства, в якому він живе, і намагається протестувати проти неї. Він заявляє про своє право бути людиною і жити по-людськи. Коли він дізнається, що донька його директора, в яку він закоханий, повинна бути видана заміж за камер-юнкера, то вигукує: "Завжди лише камер-юнкер чи генерал. Все, що є прекрасного на світі, все перепадає камер-юнкерам чи генералам. Ось ти знаходиш скромне багатство і тільки-но думаєш, що до нього можна доторкнутися, як тут же камер-юнкер чи генерал виривають його собі". Розум Попріщіна не витримує вічної несправедливості, і він божеволіє. Божевілля пропонує натомість блискуче становище, у якому йому відмовляє дійсність: він вважає себе королем Іспанії. Проте і в божевільні нещасна, змучена людина не знаходить спокою. Світ камер-юнкерів і генералів не терпить навіть такої зухвалості з боку своїх слуг. Вилікувати його намагаються за допомогою побоїв та холодної води. Зі змученого серця Попріщіна вирівається зворушливий крик: "Матінко, порятуй свого бідного сина! Пророни сльозинку на його хвору голову! Подивись, як вони мучать його! Притисни бідну малу сирітку до своїх грудей! Йому немає спокою на землі. Вони переслідують його!"

Найбільш переконливий доказ свого гуманістичного ставлення до найбідніших серед бідних Гоголь наводить у повісті "Шинель". В образі Акакія Акакійовича він створив тип безіменного дрібного чиновника, безправного і приниженого, яким ніхто не цікавиться, якому ніхто не співчуває і якого ніхто не захищає. У житті цього нещасного, заляканого писаря є лише один світлий промінчик радості. Це день, коли він одягнув нову

шинель, кошти на яку зібрав невимовними жертвами зі своєї жалюгідної зарплати. Втрата цієї шинелі стає для нього трагедією: без коштів і без становища, він не знаходить підтримки у "значної особи", до якої звертається за підтримкою. Застуда стає лише останньою ланкою у ланцюзі причин смерті повністю зломленого чиновника. Його смерть є такою ж непомітною і жалюгідною, як і його життя.

Цією повістю Гоголь протестує проти приниження людської гідності, проти бездушного егоїзму пануючих та їх жорстокого знущання з беззахисного, який також є їхнім "братом-людиною". Він протестує проти феодально-бюрократичної системи, яка породжує нелюдськість. "Ми всі вийшли з гоголівської "Шинелі", написав згодом Достоєвський, поет "принижених та ображених", і цим самим він засвідчує і соціальний характер, і те велике значення, яке мала ця повість для всієї російської літератури 19 ст.

В 30-ті роки Гоголь інтенсивно працював також над драматичним матеріалом. Найзначнішим твором в результаті цих занять став "Ревізор", твір, який належить до небагатьох дійсно великих комедій світової літератури. Сюжет п'єси напрочуд простий: подорожній невдаха, пустозвін Хлєстаков, якого у провінційному містечку Н. приймають за грізного давноочікуваного ревізора із столиці, бере у всіх великі хабарі і зрештою від'їжджає з міста і полишає обманутих містян, обібраних чиновників на розсуд долі, а саме справжнього ревізора, звістка про прибуття якого сіє розпач і паніку. На цьому не дуже оригінальному матеріалі Гоголь спромігся виставити напоказ пороки і вади не лише одного соціального стану, але і всього супільства в цілому.

"Я вирішив зібрати в одну купу все погане і огидне, що є в Росії і висміяти одним махом", писав пізніше сам Гоголь про свою п'єсу. Найбільше в ній він засуджує провінційне чиновництво, яке звело корупцію на рівень свого життєвого принципу. Всі без винятку, починаючи з городничого, судді, попечителя богоугодних закладів, шкільного інспектора, поштмейстера і закінчуючи поліцейським, – всі вони злочинці і злодії, розбійники в уніформі. Вся система управління являє собою картину організованої дезорганізації і корупції, для якої особливо характерною є узвичаєна загальна система розкрадання і розбазарювання державної власності. Тут дивляться скоса не на того, хто краде, а на того, "хто бере не по чину". Під предводительством подібної "верхівки" вегетує світ міщан і тих обмежених створінь, які так ненавидів Гоголь ще із часів своєї юності.

У цій комедії вже не залишилося й сліду від веселого, доброзичливого гумору попередніх повістей Гоголя. Тут його гумор стає невблаганним, стає гострою сатирою, яка зачіпає за живе. Тут немає жодного "позитивного" героя. Єдиною чесною фігурою в комедії є, за словами Гоголя, сміх. Бєлінський бачив героєм п'єси саме життя, дійсність, зображену так майстерно. Реалістичні характери Гоголя, його життєсправжні

постаті, кожна з яких у майбутньому стане символом певного пороку, були в той час чимось зовсім новим і залишились неперевершеними до сьогоднішнього дня. Несподівано в Росії з'явилась справді національна п'єса, соціальна комедія, з якою не йшли ні в яке порівняння популярні в той час комедії з їхніми шаблонними героями і негідниками, з їхніми заяложеними любовними інтригами та їхньою дешевою мораллю. Характерним для тодішньої суспільної ситуації в Росії було те, що всі представники вищих кіл хотіли побачити цю п'єсу і що опісля більшість з них відчували ображеними або ж себе, або ж свої уявлення про свою батьківщину, так що під тиском їхнього обурення Гоголь був змушений залишити Росію. Страждаючи від своєї сенсибільності, він чотири роки прожив за кордоном, щоб знайти фізичне оздоровлення і спокійне місце для своєї відтепер яскраво вираженої соціально-критичної творчості.

Наступним кроком і вершиною його літературної творчості був великий реалістичний роман "Мертві душі", роботу над яким він розпочав у 1835 році і лише над першою частиною якого він працював цілих півдесятиріччя. Не знайдеться, мабуть, жодного іншого твору у світовій літературі, в якому було б більше порочних і сміхотворних людей, більше підлості і тривіальності. У ньому Гоголь остаточно зірвав маску з тогочасного ілюзорно святого, порядного суспільства. На прикладі цілої галереї вироджених поміщиків він ставить до ганебного стовпа власне стовпи кріпосного права, показує занепад цілого класу дворян-поміщиків, який більше не в змозі пристосуватися до умов і потреб капіталістичного суспільства, що невідворотно розвивається. Представником нової буржуазної форми життя і водночас головним героєм роману є Чічіков, безпринципний авантюрист і пройдисвіт, для якого метою життя є особисте збагачення. Це торгівець людьми дуже своєрідного типу, який міг з'явитись лише в дуже особливих умовах російського життя. Його геніальна ідея, торгувати мертвими, базувалась на тій обставині, що в Росії ревізія списків кріпосних селян проводилась раз на 10 років і внаслідок цього поміщики були змушені платити податок за померлих протягом цього часу селян як за живих аж до наступної ревізії. І ось Чічіков починає задешево скуповувати ці "мертві душі", закладає їх у банку і зникає з кругленькою сумою. У пошуках "мертвих душ" герой роману їздить з маєтку в маєток, з місця на місце, що дає можливість автору зобразити загальну картину російського життя, але особливо поміщиків, які з моральної та духовної точки зору також є "мертвими душами".

Світ "мертвих душ", чиїм обвинувачем виступив Гоголь, не залишився пасивним спостерігачем цих нападок. Уже з часу виходу перших "Петербурзьких повістей" він розпізнав у Гоголі свого супротивника і ополчився проти нього в офіційній пресі. Коли зрештою весною1836 року після подолання цензурних перешкод "Ревізор" був з величезним успіхом поставлений, на поета з усіх боків накинулися захисники державної ідеології. І навіть те, що в якості епіграфа Гоголь взяв російську приказку "На

зеркало неча пенять, коль рожа крива", нічого не могло змінити. Його звинувачували в очорнительстві, називали державним ворогом, який посягнув на священні основи імперії. Скандал, який розгорівся навколо п'єси, глибоко зачепив чуттєвого Гоголя. Позитивного ехо, яке пролунало з боку Пушкіна, Бєлінського та інших сторонників прогресу, Гоголь здається не почув. "Всі супроти мене, – писав він. – Поліція, купці проти мене, літератори проти мене. Тепер я бачу, що це значить, бути комедіографом ... Найменший натяк на правду і проти тебе здіймаються не окремі особистості, а цілі суспільні стани".

Розчарований був Гоголь також і самим способом постановки. Посередні актори старої школи грали його глибоко реалістичну п'єсу як фарс, як просту насмішку і тим самим применшували мистецьку силу комедії. Гоголь перебував у важкій депресії, яка тільки підсилювалася через поганий стан здоров'я внаслідок нервового розладу. Отож в червні 1836 року він повернувся спиною до Росії і вирушив у добровільне вигнання. Місцями перебування були Німеччина, Швейцарія і Париж. Весною 1837 року, незадовго до від'їзду із Франції до Італії, на Гоголя чекав новий удар. Він дізнається про дуель і смерть Пушкіна, його найкращого друга і порадника. "Радість і щастя мого життя пішли разом з ним. Я нічого не робив без його поради", – писав він, сповнений печалі і самотності.

У Римі, в сонячній Італії, "країні, в якій моя душа жила до мого народження", як висловився Гоголь в одному із листів, творча сила поета відроджується ще раз. Він напружено працює над "Мертвими душами". Але набагато частіше, аніж раніше, його охоплюють сумніви щодо його твору і правильності обраного шляху. Відірваність від батьківщини, від російського підгрунтя не могла не відбитись на стані його душі.

У 1839 році він повертається в Росію, щоб владнати сімейні справи, і зустрічається в Петербурзі з Бєлінським, який висловлює йому підтримку і надихає на подальшу роботу. Проте в Москві він підпадає під вплив консервативних слов'янофілів Погодіна і Шевирьова, представників "офіційного народництва", які намагаються ізолювати Гоголя від Бєлінського і спрямувати його сатиричні випади проти абсолютизму у більш виважені рамки. Внаслідок впливу цих зовнішніх антагоністичних переконань внутрішня роздвоєність Гоголя постійно збільшується.

1840 року Гоголь знову в Римі, закінчує тут у 1841 році першу частину "Мертвих душ" і у тому ж році повертається до Росії, щоб надрукувати свій твір. В Москві це не вдається через заборону цензури. Цензор відмовився дати дозвіл на друк і зауважив при цьому: "Душа безсмертна, мертвої душі не існує. Автор повстає проти безсмертя.". Зрештою Бєлінському, якому Гоголь довірив свою книгу, вдається дістати дозвіл на друк у Петербурзі. "Мертві душі" з'явились у травні 1842 і отримали як серед друзів, так і ворогів Гоголя ще більший резонанс, аніж "Ревізор". "Мертві душі" потрясли Росію", – напише пізніше Герцен.

А Гоголь знову, цього разу на 6 років, вирушає за кордон. Його очікують неспокійні роки подорожей. Щоб вилікувати свої хвороби, він переїздить з одного європейського курорту на інший, але марно. Єдина країна, яка йому подобається, це Італія. У незавершеному фрагменті "Рим" (1841) він освідчується в любові до цієї країни і її народу. Всю свою духовну силу тепер він спрямовує на вирішення того великого завдання, яке він поставив перед собою. У другій та третій частинах "Мертвих душ" він хоче показати шлях, яким, на його думку, у майбутньому повинна піти Росія. Поруч з негативними героями повинні з'явитись непересічні, суспільно активні люди. Але це завдання виявилось йому не під силу. Великий реаліст, який так правдиво умів зображувати дійсність, виявився не в змозі поетично зобразити ідеальне майбутнє, мрію всього свого життя.

На вічне питання, яким переймалися всі великі російські письменники 19 століття, питання "Що робити?", Гоголь так і не спромігся відповісти. Далеко від батьківщини, в далині від великих духовних дискусій, які там відбувалися, він, наодинці зі своєю душевною хворобою, не міг знайти точку опори. Його творча криза переростає в загальну духовну кризу, виходу з якої Гоголю не вдається відшукати. У нападі депресії він спалює влітку 1845 року все написане до другої частини "Мертвих душ" і впадає в релігійність.

Гоголя лякали насильницькі перевороти, криваві революції, зародження яких він спостерігав у нуртуючій Європі середини 40-х років. Він домагається "позитивного" рішення, починає вірити у можливість морального оновлення суспільства. Проте проповідника з Гоголя не вийшло, а його спроби перетлумачити свої ранні твори у сенсі морально-релігійної критики наштовхнулися на спротив тих, хто обожнював в особі Гоголя великого митця-реаліста.

На вершині своєї кризи Гоголь публікує у 1847 році "Вибрані місця з листування з друзями", твір, у якому він зрікся своїх попередніх демократичних переконань і виступив в якості захисника кріпосного права і самодержавства, проти яких він все своє життя боровся у своїх великих творах. Реакція захоплено вітала появу цієї книги, старі друзі і прихильники Гоголя були гірко розчаровані і обурені. Вихід їхньому гніву дав Бєлінський у своєму знаменитому "Листі Гоголю". "Росії потрібні, – писав у цьому листі Бєлінський, – не проповіді (вона їх достатньо наслухалася!) і не молитви (вона їх достатньо промовила!), їй потрібно, щоб народ був пробуджений у почутті своєї людської гідності, почутті, яке він втратив протягом століть через бруд і нечистоти, в яких він жив".

Щоб виправдатись, Гоголь відповідає "Сповіддю автора" (1847), в якій він частково визнає свою вину і висловлює намір повернутися на батьківщину, щоб на власні очі спостерігати перепитії російського життя і знову, як і раніше, присвятити себе творчості. Проте перед цим він вирушає на прощу до Єрусалима. На початку 1848 року він знову в Росії і

знову починає працювати над "Мертвими душами". Однак йому вже більше не судився жоден поетичний успіх. Духовно і фізично хворий поет потрапляє в руки священика, який є неприкритим ворогом мистецтва і намагається спонукати Гоголя до зречення від цього язичницького ідолослужіння. Під згубним впливом фанатичного священика у лютому 1852 року Гоголь знову спалює свій наново написаний рукопис другої частини "Мертвих душ", від якого до нас дійшли лише уривки, і через декілька днів, 4 березня 1852 року, помирає у страшних душевних муках.

Якщо занурення Гоголя в містику і християнсько-патріархальний реформізм наштовхнулися на рішучий спротив прогресивних сил Росії, то тепер ці сили використали похорон Гоголя для публічної демонстрації і підтвердження вірності російського народу ідеям, які великий поет відстоював у своїх головних творах. Для них, як це чітко розрізняв уже Бєлінський, він був "одним з великих вождів на шляху до самопізнання, розвитку і прогресу".

Історичне значення Гоголя для російської літератури полягає в тому, що він заснував критичний реалізм і в якості лідера так званої "натуральної школи" здійснив вирішальний вплив на розвиток наступної письменницької генерації. Його реалістичний стиль і його критичні ідеї стосовно суспільства знайшли свій подальший розвиток і вдосконалення у творах Герцена, Гончарова, Олександра Островського, Некрасова і Салтикова-Щедріна.

На тих, хто читав твори Гоголя, незабутнє враження справляє гумор, яким вони пронизані. Гірку пігулку правди, яку Гоголь змушує своїх читачів проковтнути, він підсолоджує своїм вишуканим гумором, геніальним даром розкриття комічної сторони будь-якої речі. І все-таки його сміх, за власним визнанням Гоголя, не є тим пустим реготом, з яким одна людина насміхається над іншою, який виникає з пустоти неробства, а сміхом, що виростає із любові до співлюдини. Це "сміх, який був створений для того, щоб можна було сміятися зі всього, що ганьбить істинну красу людини".

Проте гумор Гоголя має на меті не лише викликати цей сміх. "Охопити все велетенське життя, яке мчить мимо, подивитись на нього видимим для світу сміхом і невидимими і невідомими йому сльозами", розкрити протиріччя і суперечності світу – саме в цьому полягає завдання гоголівського гумору. На найвищому щаблі внутрішнього розвитку Гоголя його гумор є тією духовною силою, яка, поєднавшись з найглибшою моральною серйозністю, бореться за добре, велике, вічне, коротше, за все людяне. Ця бійцівська гуманна риса у сутності гоголівського гумору була у часи політичного закріпачення та пригнічення людини, характерного для епохи Гоголя, мірилом внутрішньої моральної і духовної свободи, яку не викуєш, перебуваючи в кайданах.

Еберґард Райснер

ПІСЛЯМОВА ДО НІМЕЦЬКОГО ВИДАННЯ "ПОВІСТІ ПРО ТЕ, ЯК ПОСВАРИВСЯ ІВАН ІВАНОВИЧ З ІВАНОМ НИКИФОРОВИЧЕМ"

На початку 1835 року в Петербурзі з дозволу цензури вийшов у світ цикл "Миргород". Він складався з іронічно-ідилічної парафрази Філемона та Бауціса про "Старосвітських поміщиків", патріотично-героїчної козацької саги "Тарас Бульба", страхітливої демонічної легенди про жахливого підземного привида "Вія" та "Повісті про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем". Цикл вийшов з-під пера вже відомого на той час автора, хоча тоді він ще не написав свої найзнаменитіші твори – комедію "Ревізор" та поему "Мертві душі". Проте відомим він став за декілька років до цього завдяки "Вечорам на хуторі біля Диканьки" (1831/1832).

Микола Васильович Гоголь народився в 1809 році в сім'ї небагатого українського поміщика в Сорочинцях, що на Полтавщині. Після закінчення гімназії в 1828 році дещо екзальтований юнак вирушив до російської столиці, де мав намір прислужитися своїй вітчизні надзвичайними вчинками і зробити собі ім'я, чи то на державній службі, чи то як митець. Безсумнівно, що з самого початку він надавав перевагу останньому. Але його перша публікація, написана у віршах ідилічна поема "Ганц Кюхельгартен" (1829), що була наслідуванням Йогана Воса, принесла йому гірке розчарування. Переповнений почуттями твір наштовхнувся на байдужість та різку критику, внаслідок чого юний поет за допомогою свого слуги викупив всі екземпляри поеми та спалив їх.

У пошуках обіцяючого успіх дебюту на літературній арені Гоголь звернув увагу на постійно зростаючий інтерес до народної поезії та фольклору. Навіть такі знамениті автори, як Олександр Пушкін та Василь Жуковський, не залишились осторонь загального інтересу і написали твори у стилі народної поезії, яка до цього протягом століть вважалась недостойною уваги. Гоголю спали на думку історії, які оповідали на Україні, особливо взимку, щоб розважитися, і він пише матері листа, в якому просить її надіслати йому інформацію про "звичаї і традиції українців, про казки і легенди, які розповідають в простому народі".

Даний матеріал створив основу для восьми оповідань його "Вечорів на хуторі біля Диканьки", які зробили його відомим у літературному світі. Це були веселі історії та фантастичні пригоди на кшталт гумористичних казок чи страхітливих легенд. В якості видавця виступив пасічник Рудий Панько, а самі тексти нібито були надані йому його друзями та знайомими. Цим прийомом "подвійного оповідача", започаткованим Вальтером Скоттом, користувався також і Пушкін, зокрема у своїх "Повестях Белкина" (1831), до яких належить і відома повість "Станционный смотритель".

Успіх цього першого прозового твору приніс Гоголю особисте знайомство з його ідолом Пушкіним і цілком вірогідно, що старший на десять років поет відразу ж благотворно вплинув на творчість українця. Зокрема, це можна побачити на прикладі вже другого тому "Вечорів", який художньо був значно довершенішим, ніж перший.

Спочатку Гоголя мало цікавили фундаментальні питання про зв'язок літератури з дійсністю. Проте знайомство з Пушкіним та його оточенням змусило його по-новому поглянути на теоретичні проблеми та зв'язок між поетом та читачем. Бажання служити вітчизні своєю працею, яке переповнювало його ще з ранньої юності, відтепер постає для нього як митця предметом постійних роздумів у вигляді питання впливу літератури на людей.

Якщо літературний твір ставить за мету щось більше, аніж просто розважити читача, якщо він хоче здійснювати моральний вплив, допомагати людям у їхньому житті, тоді особливу увагу слід приділяти повсякденним явищам, російській реальності, тоді література повинна стати свого роду відбитком дійсності. І тоді завдання поета, на противагу романтичній традиції, в якій царство прекрасного було протиставлене відразливій повсякденності, полягало в тому, щоб поєднати дійсність з поезією.

"Чим буденнішою є літературна сентенція, тим обдарованішим має бути поет, щоб бути в змозі виділити особливе, яке до того ж у вищій мірі має бути істинним". Цими словами із трактату про Пушкіна Гоголь формулює свій новий антиромантичний принцип, який у наступні роки повинен був стати провідним для нього.

З огляду на подібні новомодні ідеї супротивні критики поспішили глузливо заговорити про "якусь природню школу", проте назва, яка спочатку сприймалася як щось зневажливе, незабаром з гордістю була підхоплена молодим поколінням і стала символом нового художнього методу в російській літературі – раннього реалізму.

Нові принципи Гоголя, попервах більше здогадка аніж раціональне поняття, спочатку досить важко піддавалися втіленню в мистецьку дійсність. У 1833 році він робить цілий ряд начерків, починає писати, відкладає, відкидає написане. Комедія "Владимир третьей степени" ніяк не дістає продовження. "Цензура не пропустить", – вважає автор. Він береться за нову, яка згодом отримає назву "Одруження". Проте ніщо не завершується, ніщо йому не вдається. Він невдоволений собою, сумнівається в собі. Чи варто йому взагалі залишатися в літературі, чи може краще зайнятися історією? Але й історичні дослідження залишаються на початковій стадії. 1834 рік приносить поворот. Повісті завершуються одна за одною: "Невський проспект", "Портрет", "Нотатки божевільного". Готові до друку і більшість текстів зі збірки "Миргород". Підзаголовок вказує на збірку як продовження "Вечорів". Та це вірно лише частково. Адже успіх у читача шукається вже не за допомогою захоплюючого сюжету, невиму-

шених веселощів, романтичної чуттєвості чи комічних пригод, як це було раніше. На передній план все чіткіше виступає намагання поєднати точне, щонайменше хоча б у деталях, зображення середовища і способу життя із тогочасним концептом ідилічного, героїчного, жахливого чи комічного. І ще більше впадає в око те, що персонажі презентують себе не як у "Вечорах на хуторі" через замріяне кохання, мрійливі фантазії у місячному світлі, веселі пісні, жарти і пустощі, а демонструють куди менш респектабельні вчинки, позначені жадібністю, заздрістю та марнослав'ям. Від поезії сільського життя мало що залишилося. Здебільшого тут панує прісна проза буденності, нездатна надихнути на мрії.

Особливо вражаючим підтвердженням вищесказаного є "Повість про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем". Вже сам опис способу життя обох українських поміщиків має мало спільного з домашнім затишком. Обидва герої постають інертними, як фізично, так і духовно, їхні розмови беззмістовні, їхні інтереси повністю концентруються на матеріальних речах. Нібито зразкова християнська поведінка насправді виявляється блюзнірством, відсутні і будь-які підстави до аристократичної самосвідомості, наполягання на кодексі честі дворянина справляє сміхотворне враження. І невимушеність такого собі Івана Никифоровича, з якою той розлягається на килимі в костюмі Адама і перед слугами, і перед своїм сусідом, не є ніяким таким протестом проти усталених норм і традицій, а звичайнісінькою непристойністю і безсоромністю. Вочевидь, що ці пани не здатні і на справжні почуття, адже хоча на подвір'ї овдовілого Івана Івановича і кишить дітьми, проте про хоча б якусь людську прив'язаність до цих дітей чи до їх матері мова не йдеться. Навіть єдине шляхетне почуття, на яке здаються здатними ці "гарні люди", а саме чоловіча дружба, насправді виявляється напрочуд слабким і лабільним. Зі здавалось би сердечних друзів і добрих сусідів вони перетворюються на ворогів, які отруюють один одному життя багаторічною судовою тяганиною.

Якби автор обмежився у своїй повісті лише зображенням того, яким жалюгідним є життя дрібнопомісних українських поміщиків, або ж йшлося б просто про застереження перед затіванням непродуманих судових процесів, то сьогодні ми, мабуть би, і не згадали про неї. А вартим уваги цей текст робить головним чином саме спосіб зображення банальної по своїй суті події.

Спосіб оповіді, за допомогою якого Гоголь досягає комічного ефекту, полягає перш за все у введенні фігури легковірного розповідача з дуже обмеженим кутом зору. Отож він не здатний розпізнати, яким нікчемним є життя в його місті, як недостойно поводяться його мешканці, якими пустопорожніми є їхні розмови. Зі справжнім пафосом, нібито це Середземне море, він возвеличує красу калюжі. Він захоплюється розкішністю окремих предметів одягу Івана Никифоровича, вбачає в Івані Івановичі зразкового християнина і т.п. Щира радість розповідача, як і

його стурбованість, з самого початку видаються читачеві перебільшеними. Він розпізнає іронічність стилю оповіді і постійно насолоджується комічним ефектом, який виникає із протиріччя між реальністю та невідповідністю у її зображенні. Усміхаючись, виносить він свій вирок цьому світу нікчемності та його представникам. І коли у фіналі повісті розповідач сумно вигукує: "Скучно на этом свете, господа!", то ця скарга отримує для читача куди ширше значення. Адже з висоти свого становища і кращого знання світу він вбачає тут не якийсь окремий гідний жалю випадок – для нього Миргород є лише одним серед безлічі інших подібних йому міст. Не є якимось винятком і його мешканці, не відбувається тут і щось екстраординарне, чого не можна побачити в багатьох інших містах.

Це враження ще більше поглиблюють майстерні стилістичні прийоми і художні засоби. Протиріччя, порушення логічного перебігу подій, детальне пояснення чогось самим-собою зрозумілого, несподіваний хід думки спантеличують читача, примушують його на якусь мить заціпеніти. Так, розповідач в екзальтованому захваті обіцяє змалювати, якою "прекрасною людиною" є один з двох героїв, і потім зображує зрештою лише його будинок і його любов до динь. Він характеризує його як "гарну людину", щоб потім продемонструвати, що головною рисою його характеру є лінощі. Не помітивши цього, він втрачає взаємозв’язок при порівнянні обох героїв. Так, про одного з них повідомляється, що він ненавидить мух у борщі, в той час як про іншого говориться, що він любить купатися. Один з них відзначається боягузливістю, в той час як інший носить широкі шаровари і таке подібне. Перелічення дуже часто порушують закон послідовності. Так, коли йдеться про Агафію Федосіївну, то говориться, що в неї на голові очіпок, а на носі бородавка. Також спосіб мислення героїв мало відзначається логічністю. Приміром, коли Іван Іванович на докір, що його свиня, незважаючи на заборону, гуляє на вулиці, відповідає, що вона є творінням божим.

Подібній меті слугують і гротескні елементи, зокрема, комічна спроба неймовірно товстого Івана Никифоровича протиснутись крізь двері судової зали чи крадіжка свинею судової скарги. Ці літературні ефекти не є суттєвими для зображення характерів, проте вони підсилюють комічний вплив зображуваного.

І, нарешті, Гоголь запроваджує сатиричні прийоми, які він пізніше блискуче використає в "Мертвих душах", а саме характеристику людей через предмети. Досить згадати лише зображення карет та дамського гардеробу! Спочатку річ описується сама по собі, потім вона порівнюється з людьми і, зрештою, речі посідають місце людини.

Зображення повертається до вихідного пункту, але, так би мовити, на більш високому рівні. Тепер речі ідентифікуються з людьми, людей позбавляють їхньої індивідуальності, оболонка стає важливішою за ядро, і суть людини зводиться до простої предметної функції.

Збірка "Миргород" привернула велику увагу критиків. Консерватори звинувачували Гоголя в тому, що він виставив напоказ "брудні сторони дійсності". Слідом за журналом "Библиотека для чтения" цю тезу підхопила "Северная пчела": "І навіть якщо вони зображені так художньо, навіщо нам показують цей заношений одяг, це брудне лахміття, навіщо зображувати цю відразливу картину заднього двору життя і людства без будь-якої чіткої мети?"

Отже, Гоголь порушив усталені норми і став таким чином небезпечним для існуючого розуміння мистецтва взагалі. Друзі Гоголя дотримувались подібної точки зору. Неприємно приголомшені, вони намагались пом'якшити негативне, на їхній погляд, враження. Поет та критик Степан Шевирьов, який викладав у Московському університеті російську літературу, вказував на очевидну безневинність повістей і приписав автору намагання "поетизувати беззмістовне у нашому житті" і тим самим певною мірою нейтралізувати його. Інші хвалили мистецьку чесність Гоголя, простоту його стилю, що робило його твори доступними для розуміння простими людьми. Про занадто сатиричні елементи, зокрема при зображенні міської верхівки та її способу життя, навіть і не згадували, мабуть з огляду на славу Гоголя у цензури. Також і покровитель Гоголя Пушкін утримався від розлогого аналізу і обмежився у своїх висловлюваннях лише загальною похвалою.

Зовсім інакше повівся молодий талант російської критики Віссаріон Бєлінський (1811–1848). На його переконання, в особі Гоголя втілився провісник нової літературної епохи, засновник школи реалізму і обвинувачувач (у чому критик, мабуть-таки, помилився) суспільного ладу. Спочатку, а саме у квітні 1835 року, Бєлінський обмежувався лише схвальною констатацією оригінальності, природності та простоти Гоголя. Проте вже у вересні цього ж року він опублікував у журналі "Телескоп" розлогу статтю "О русской повести и повестях г. Гоголя", яка мала програмне значення стосовно його нового літературно-критичного кредо. Цією статтею критик розпочинає боротьбу за Гоголя та нову російську мистецьку епоху, підвалини якої, на його думку, заклав українець. Бєлінський високо оцінює оригінальність та багатосторонність його обдарування і його народність, під чим має на увазі розуміння простим читачем, і потім заявляє: "Повісті Гоголя характеризує перш за все те, що вони, прості у літературному оформленні, є повністю життєвими і оригінальними та одухотвореними комічністю, позначеною глибоким сумом і пригніченістю. Всі ці якості мають спільне коріння – Гоголь є поетом, поетом справжнього життя".

Проте хоч як принципово не намагався Бєлінський розглядати літературу під соціальним чи соціально-критичним кутом зору, у даному разі для нього головним мірилом того, що забезпечить повісті місце в літературі є не це, а фантастичність зображення: "Дійсно примусити нас брати живу участь у суперечці Івана Івановича з Іваном Никифоровичем, смія-

тися до сліз над дурістю, нікчемністю, ідіотською поведінкою цих ходячих пародій на живих людей, саме по собі вже є дивним. Але потім ще й примусити жаліти цих ідіотів, від усієї душі жаліти, прощатися з ними з почуттям справжньої турботи і, зрештою, погоджуватися говорити в унісон з розповідачем: "Скучно на этом свете, господа!", на це здатне лише те божественне мистецтво, яке ми називаємо творчим. Отож ми спостерігаємо той мистецький талант, для якого поезія та життя утворюють єдність".

Дмитро Чижевський

СКОВОРОДА – ГОГОЛЬ
ДО 60-РІЧЧЯ Ю. Г. ШЕВЕЛЬОВА

1

Не підлягає жодному сумніву, що Гоголь у своїх творах, окрім усього іншого, хотів бути ще й моралістом. До найголовніших моралізаторських мотивів, які постійно зустрічаються у творах Гоголя, належить різноманітність пустих, нікчемних і безглуздих людських "пристрастей" ("страсти" або "задоры"). Негативним пристрастям (слово "задор" вживається виключно у цьому смислі) протиставляються, у всякому разі на думку Гоголя, "шляхетні", "високі", "божественні". Показовим є те, що Гоголь говорить про низькі пристрасті. На значення цих поглядів Гоголя особливо вказував його видатний дослідник В. Гіппіус у своїй блискучій книзі [1]. Найважливіші з них можна знайти у "Невському проспекті" та "Мертвих душах".

Своєрідне гоголівське слово "задор" ми можемо передати за допомогою німецького "Begeisterung" (захоплення) [2]. Приміром, в "Мертвих душах" читаємо таке:

"У всякого есть свой задор: у одного задор обратился на борзых собак; другому кажется, что он сильный любитель музыки и удивительно чувствует все глубокие места в ней; третий мастер лихо пообедать; четвертый сыграть роль хоть одним вершком повыше той, которая ему назначена; пятый, с желанием более ограниченным, спит и грезит о том, как бы пройтиться на гулянье с флигель-адъютантом, напоказ своим приятелям, знакомым и даже незнакомым; шестой уже одарен такою рукою, которая чувствует желание сверхъестественное заломить угол какому-нибудь бубновому тузу или двойке, тогда как рука седьмого так и лезет произвести де-нибудь порядок, подобраться поближе к личности станционного смотрителя или ямщиков [3], – словом, у всякого есть свое…"

Отже, і у цьому фрагменті всі "захоплення" умисно представлені "ницими" чи сміхотворними, навіть захоплення музикою виглядає проблематичним, оскільки любитель музики лише вважає, що він розуміє музику, а в двох інших випадках "захоплення" приписується не самій людині, а її руці, що діє самостійно. Але ще ницішими є ті "захоплення", про які йдеться на початку "Невського проспекту". Тут Гоголь зображує "виставку" "найкращих виробів людства" [4], які можна було побачити під час прогулянки Невським проспектом між другою та третьою годинами дня:

"Один показывает щегольской сюртук с лучшим бобром, другой – греческий прекрасный нос, третий несет превосходные бакенбарды, четвертая – пару хорошеньких глазок и удивительную шляпку, пятый –

перстень с талисманом на щегольском мизинце, шестая – ножку в очаровательном башмачке, седьмой – галстук, возбуждающий удивление, осьмой – усы, повергающие в изумление".

У всякому разі тут "виставляються" лише речі, які є симптомами інтересів чи "захоплень" їхніх господарів, а не самі захоплення. Подібні місця можна знайти у Гоголя вже в його українських оповіданнях [6].

В одному із місць "Мертвих душ" Гоголь підкреслює важливість цієї теми – пристрасті, "захоплення", хоча б якими незначними вони не видавалися, можуть відігравати величезну роль в житті людини:

"Быстро все превращается в человеке; не успеешь оглянуться, как уже вырос внутри страшный червь, самовластно обративший к себе все жизненные соки. И не раз не только широкая страсть, но ничтожная страстишка к чему-нибудь мелкому разрасталась в рожденном на лучшие подвиги, заставляла его позабывать великие и святые обязанности и в ничтожных побрякушках видеть великое и святое" [7].

До цієї теми Гоголь звертається неодноразово, зокрема в "Портреті", "Шинелі" і, звісно ж, в "Мертвих душах", особливо в главі, присвяченій Плюшкіну [8]. Проте навряд чи він планував дати типологію пристрастей, оскільки в "Мертвих душах" він обмежився лише наступним резюме:

"Бесчисленны, как морские пески, человеческие страсти, и все не похожи одна на другую, и все они, низкие и прекрасные, вначале покорны человеку и потом уже становятся страшными властелинами его" [9].

2

Якщо взяти до уваги, що в різних творах Гоголя, а особливо в "Мертвих душах", містяться чисельні місця, які перегукуються з поемою Пушкіна "Євгеній Онєгін", тоді необхідно буде поєднати гоголівські зображення нікчемних "захоплень", "задоров" з одним місцем у четвертій главі роману Пушкіна, яке, безперечно, було відоме Гоголю, хоча в нинішніх виданнях "Євгенія Онєгіна" воно відсутнє взагалі, чи про нього лише коротко мовиться в примітці, що ця строфа за номером 36 була опублікована у першому спеціальному виданні четвертої та п’ятої глав роману, а потім викреслена. Ось цей текст:

У всякого своя охота,
своя любимая забота:
кто целит в уток из ружья,
кто бредит рифмами, как я,
кто бьет хлопушкой мух нахальных,
кто правит в замыслах толпой,
кто забавляется войной,
кто в чувствах нежится печальных,
кто занимается вином:
и благо смешано со злом [10].

Схожість основної думки цієї строфи з цитованими вище місцями з творів Гоголя кидається в очі, і ця схожість поширюється не лише на загальний характер цих місць. Вони, як у Пушкіна, так і в Гоголя, є підкреслено сатиричними. Пушкін тут виступає як Гоголь, трансформований у віршовану форму. Проте Пушкін написав і опублікував її ще до виходу Гоголя на літературну авансцену.

3

Юність Гоголя наштовхує на думку про ще одне можливе джерело чи можливого натхненника "каталогу" "захоплень". Це український філософ Григорій Савич Сковорода. Безсумнівно, що в українському суспільстві за часів Гоголя він належав до найзнаменитіших постатей українського минулого. Але це ще не означає, що Гоголь неодмінно мав знати його твори. Проте щонайменше з одним із них, з віршем із збірки Сковороди "Сад божественних пісень", Гоголь безперечно був знайомий [11]. Йдеться про десяту "пісню" збірки "Всякому городу свій нрав і права". Ця пісня, щоправда у різних варіантах, скоро стала народною до самого XX ст. входила до репертуару українських лірників [12], пісні яких Гоголь, поза всяким сумнівом, повинен був чути. Полтавський поет Іван Котляревський (1769–1838), засновник нової української літератури [13], включив цю пісню (зі змінами) до своєї комедії "Наталка Полтавка" (1816), яку Гоголь знав [14]. Отже, познайомимось з текстом цієї пісні Сковороди (обидва останні рядки повторюються в якості приспіва після першої-третьої та п’ятої строф) [15]:

Всякому городу свой нрав и права;
всяка имъет свой ум голова;
всякому сердцу своя есть любовь;
всякому горлу свой вкус есть каков.
А мне одна только в свете дума,
а мне одно только нейдет с ума.

Петр для чинов углы панскіи трет.
Федька купец при аршине все лжет.
Тот строит дом свой на барский манер.
Тот весь в процентах: пожалуй поверь!
А мне…
Тот непрестанно стягает грунта.
Сей иностранны заводит скота.
Те формируют на ловлю собак.
Сих шумит дом от гостей, как кабак.
А мне...
Строит на свой тон юриста права.
С диспут студенту трещит голова.
Тех безпокоит Венерин амур.

Всякому голову мучит свой дурь.

А мне одна только в свете дума,
как бы умерти мне не без ума.

Тот панегирик сплетает со лжей.
Лекарь в подряд ставит мертвых людей.
Сей образы жировых чтет тузов.
Степка бижит как на свадьбу в позов.

А мне…
Смерте страшна! замашная косо!
Ты не щадишь и царских волосов,
ты не глядишь, где мужик, а где царь –
все жереш так, как солому пожар.

Кто ж на ея плюет острую сталь?
Тот, чія совесть, как чистый хрусталь.

Найперше, що кидається в очі, це те, що практично весь довжелезний список "дурощів", які Сковорода, проте, також характеризує як спосіб мислення, любові та смаку, Гоголь, здебільшого досить пластично, зображує у своїх творах – гонитва за званнями та орденами ("Ранок ділової людини", фрагмент незавершеного твору "Володимир 3-го ступеня"), купці в пошуках наживи ("Ревізор"), модний новий будинок (згадується в "Мертвих душах", що було сприйнято цензурою як натяк на новий палац царя), величезні борги (поміщики в "Мертвих душах", чиї маєтки не неодноразово закладені, як, приміром, у Кошкарьова), купівля все нових маєтків (у Гоголя, щоправда, Костанжогло трактує це позитивно), любителі всього модерного, включно з іноземними породами худоби (Кошкарьов, Костанжогло також згадує таких поміщиків), любителі собак (Ноздрьов і суддя в "Ревізорі"), схожі на корчму будинки "гостинних" поміщиків (Ноздрьов, Хлобуєв), пройдисвіти-юристи (напр., у заключній главі другої частини "Мертвих душ"), нещасливі закохані (у "Вечорах" та "Невському проспекті"), "шанувальники" карт ("Гравець"), сутяжники (Іван Іванович та Іван Никифорович) і, нарешті, сама афера з мертвими душами, правда, у Сковороди в іншій функції, все це ми бачимо у творах Гоголя. Поза полем зору Гоголя залишилось тільки шкільне життя українських навчальних закладів (Київська академія, Харківський колегіум, Переяславська семінарія, які Сковорода знав у якості і студента, і професора) з їхніми диспутами та панегіриками, хоча він і згадує у своїх творах Київську академію ("Тарас Бульба", "Вій") [16].

На перший погляд може здатися, що Гоголь у своїх творах виконав "типологічне" завдання Сковороди. Це враження підсилюється ще й тим,

що гоголівська філософія моралі, крім цього, і так має багато точок дотику з філософією Сковороди, а саме емоціоналізм, вчення про "внутрішню людину", зображення життя в якості "прощі" ("Ми всі прочани" [17]), філософія професії. Таким чином, можна було б подумати про всеосяжний вплив Сковороди на Гоголя. Можна було б, якби не було відомо, що обидва українських поети та мислителі черпали із одних і тих же джерел, а саме писань Отців церкви та (хоча і в різному обсязі) з повчальної літератури "Київської школи" 17 століття [18]. Але яким чином тут причетний Пушкін?

4

Згадана вище строфа Пушкіна вказує нам на інше джерело, яке, певно, надихало також Сковороду і Гоголя. Цим іншим джерелом є Горацій. Пушкінська строфа виказує свій зв'язок з Горацієм через закінчення "и благо смешано со злом", яке, вочевидь, є нічим іншим як варіацією Горацієвого:

Nihil est ab omni

Parte beatum (Carmina, II, 16).

Звісно, що Пушкін читав Горація, як і інших античних авторів, у французьких виданнях, які традиційно поруч з латинським наводили і паралельний французький текст [19].

Відомо, що Сковорода "переклав" ту ж таки оду двічі. Він "українізував" зміст оди, так само як Пушкін його "русифікував" чи, точніше кажучи, прилаштував його до контексту свого роману. Сковорода жодним чином не травестував вірш Горація, він лише замінив римські образи Горація такими, які були більш зрозумілими його українським сучасникам, і видалив міфологічний антураж (Ахілл, Егейське море, африканський пурпур і т.п.) за винятком одних муз [21]. Поруч з перекладом, датованим 1765 роком, який Сковорода включив до свого "Саду божественних пісень" (пісня 24), існує більш ранній [22], зроблений, мабуть, у 1752 році. Ця більш рання версія, якою Сковорода вочевидь користувався у своїх лекціях з теорії поетичного мистецтва у Переяславській семінарії, отримала назву "Deanimitranguillitate" [23] і характеризується легкими рисами модернізованої травестії ("маршировати", "бомбардувати"і т.п.). Сковорода також ретельно видалив з вірша Горація всі ті місця, які містили вказівку на час та місце події, і пересипав його своїми улюбленими думками, типу "ненаситність духу" (власне кажучи, вислів Августина), "повсюди літаюча печаль", яка характеризує цей світ. Обидва переклади є типовими зразками християнізованих "пародій" у дусі поезії барокко, тобто серйозними переробками тексту Горація [24]. У кінці стоїть вільна цитата з Горація: "Nihil est ab omni parte bonum" і власна сентенція Сковороди: "Є чаша всім людям". Думки цих двох своїх перекладів Сковорода варіює також і в інших віршах [25].

Після викладу даної аргументації питання про те, звідки Гоголь узяв тему "задоров", вже не є таким важливим. Те, що пушкінська строфа таки зіграла певну роль у виникненні його роздумів про "захоплення", є дуже вірогідним. Не можна виключати і те, що певний поштовх дав йому і Сковорода, який евентуально був також одним із джерел сюжету "Мертвих душ" (оборудка, яка робиться з "мертвим", попри те, що у Сковороди йдеться про лікаря, а в Гоголя про шахрая) [26]. Що стосується оди Горація, то Гоголь мав знати її ще зі школи. У всякому разі цілком можливо, що типологія Гоголя, прямо чи опосередковано, ґрунтується саме на античній традиції, яка в творчості Горація реалізовувалася у вигляді переспівів популярних положень стоїцизму і, можливо, філософії нео-кініків ("діатріба") [27].

І все ж, попри дуже різну роль і далеко не рівнозначне місце типології у світогляді цих трьох поетів, подібність трьох таких різних творів, як духовна пісня пізнього барокко Сковороди, романтичний роман у віршах Пушкіна і прозова "поема" Гоголя, є цікавим прикладом міграції і мутації літературних мотивів.

Примітки

1. В. Гіппіус. Гоголь. – Ленінград, 1924. Можна лише жалкувати, що ця видатна книга залишилась невідомою для більшості зарубіжних істориків літератури, оскільки знайомство з нею уберегло б їх від багатьох неправильних суджень. Перевидання з'явилося лише в 1963 році в Провіденсі (США).
2. Можна було б запропонувати й інші німецькі слова в якості еквівалента виключно гоголівського слова "задор", яке в звичному значенні передається словами "Eifer, Ereiferung", проте всі відомі варіанти видаються мені незадовільними. Аналіз значення цього слова можна знайти у Гіппіус, с. 157.
3. Тут Гоголь, мабуть, має на увазі звичку тогочасних "сильних світу цього" переконувати станційних наглядачів за допомогою ляпасів. Пор., "Станционный смотритель" Пушкіна.
4. Твори, академічне видання, т. VII (1951), с. 24.
5. "Невский проспект", акад. видання, т. III, с. 12; пор. варіанти із рукописів, там само, с. 343 і 479.
6. Систематизовано В. Гіппіус, с. 158.
7. Академічне видання, т. VII, с. 242.
8. Пор. мою працю" Zur Kompositionvon Gogol's Mantel" in: ZfslPh XIV (1937), 1/2,с. 63 та друге (доповнене) видання у збірнику "Gogol-Turgenev-Dostojeskij-Tolstoj" (Forum Slavicum. Band 12). München 1966, с. 100-126.
9. Академічне видання, т. VII, 242.
10. Пор. мій коментар до "Євгенія Онєгіна" (Cambridge/Mass.,1953, с. 251). Вочевидь Пушкін видалив цю строфу через те, що в його поемі боротьба з мухами вже згадувалася у 2-й главі ("деревенский старожил … в окно смотрел и мух давил") і дослухаючись до зауважень критиків.
11. Наскільки мені відомо, Гоголь ніде не згадує Сковороду, проте серед українських читачів були поширені рукописні списки його творів. Окрім

цього, щонайменше деякі з них були надруковані у 1832-34 роках. Пор., Д.Багалій. Видання творів Сковороди (Харків, 1894). Вступ. і, Багалій Г.Сковорода. Український мандрований філософ. Харків, 1924. (Бібліографія).

12. Так звана "поворотна ліра", чи шарманка, ще у 18 ст. була поширена на всьому європейському Заході і її не цуралися навіть у вищих колах. Це підтверджують, зокрема, порцелянові фігурки шляхетних дам і кавалерів, які грають на лірі (побачити їх можна в лондонському "Альберт-Вікторія музеї"). У колекціях старовинних музичних інструментів (напр., у Відні) зберігаються екземпляри, оздоблені дорогою інкрустацією. У 20 ст. цей інструмент, крім України, можна було зустріти і в північній Італії та південній Франції, правда, переважно серед "простих людей".

13. Гоголь був знайомий з цією літературою, про це свідчать нотатки в записниках його юності. Вони надруковані в IX томі академічного видання (с. 507–511, пор. також с. 516, 524). Батько Гоголя, наряду з Котляревським, належав до піонерів цієї літератури. З двох написаних ним невеликих комедій одна збереглася і була кілька разів передрукована (Гейдельберзький Славістичний інститут володіє одним із новодруків – Простак. Київ, 1882).

14. Чисельні виписки із Котляревського наводяться, зокрема, в академічному виданні, т. IX, с. 505 і 518. Пор. також епіграфи у "Сорочинській ярмарці" (до глав III, IV і VIII).

15. Тут я наводжу текст з незначними коректурами, які, з одного боку, повинні відтворити розмір силабічного вірша (у другому рядку замість "всякая" у виданні Багалія (1894) я пишу "всяка"), з іншого, випускаю "ъ", як цього вимагали запропоновані Сковородою плани реформи орфографії. Слід також мати на увазі, що весь вірш складається виключно з чоловічих рим, що суперечило традиційній українській поетиці. Про запроваджені Сковородою "неточні рими" можна прочитати у моїй книзі "Український літературний барок. Нариси", т. II, Прага, 1941. Там також наводиться весь "Сад…" (с. 54). Я здійснив спробу проаналізувати текст, запропонований Багалієм.

16. Земляк Гоголя В.Т. Наріжний (1780–1825) у своєму романі "Арістон чи перевиховання" також наводить цілу галерею типів українських поміщиків, які частково нагадують гоголівські персонажі. – Стосовно ж афери з "мертвими душами", то Гіппіус у своїй книзі (с. 137 і 231) розглядає всі можливі джерела сюжету, серед яких і нещодавно опублікований фрагмент спогадів одного із шкільних товаришів Гоголя, Мартоса. Той розповідає анекдот із Ніжина, в якому навчався Гоголь, про ґешефт з "мертвими душами" ("Литературное наследство", т. 58 [1954], с. 774). Згідно з більш ранньою версією, яка викликає великі сумніви, Гоголь нібито отримав сюжет "Мертвих душ" від Пушкіна.

17. Пор. мою працю "Labyrinth der Welt von Comenius" (in Harvard Slavic Studies, I, 1953), особливо с. 91–102. Схожі ідеологічні мотиви у Гоголя і Сковороди були предметом розгляду мого учня, доктора Л. Миколаєнка, можливо, під дещо загостреним кутом зору. Він також є автором глави про Гоголя в моїх "Нарисах з історії філософії на Україні", Прага, 1931, с. 87–107, особливо с. 92, 104.

18. Нам відомо, що Гоголь в останні роки свого перебування в Римі замовляв твори українських теологів 17-го і 18-го століть. Що він отримав, нам достеменно не відомо. Зошит із його нотатками до праць Отців церкви

знаходився в бібліотеці Ніжинського ліцею. На жаль, детально його ніхто не досліджував.

19. Пор. мій коментар до прим. 10.

20. Пор. прим. 15.

21. Аналіз перекладів Горація Сковородою можна знайти у вищезгаданій книзі, ч. II, с. 5-8.

22. Також і інший земляк Сковороди і знайомий батьків Гоголя, російський класицистичний поет В. Капніст (1757–1823) використовує тему цитованої оди Горація в багатьох віршах, див. ZfslPhXIV (1937), ¾, с. 337-346, особливо с. 343. З поміж усіх старших поетів Пушкін цінував Капніста найдужче і запозичив у нього деякі образи та ідеї.

23. Про вірші Сковороди див. прим. 15, с. 13–17.

24. Про російські переклади Горація див. WolfgangBusch. Horaz in Russland. Studien und Materialien (Forum Slavicum, Band 2). München, 1964.

25. Пор. мою цит. книгу, ч. II, с. 3.

26. У чому конкретно полягав "підряд" лікаря з "мертвими душами", можна лише здогадуватись. Вочевидь, Сковорода вважав, що лікар видавав мертвих за живих.

27. Пор. прим. 15, с. 122. Деякі зауваження щодо проблеми типології можна знайти у Д. Гергардта (D. Gerhardt. Gogol und Dostojevskij in ihren künstlerischen Beziehungen. Leipzig 1941).

28. Окрім Капніста, тематику цитованої оди Горація використав у своєму вірші "К друзьям" (1821, опублікований у 1829) передчасно померлий російський поет-романтик Д. Веневітінов (1805–1827). Серед людських типів у ньому фігурують "шукач слави" (вояк), торговець, який шукає зиску, веселі гульвіси. Їм протиставляється поет "зі своєю лірою та вірними друзями".

Андреас Ларсон

ГОГОЛЬ І ПРОБЛЕМА ЛЮДСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

РОЗДІЛ 2. Етапи досліджень творчості Гоголя

Лише останнім часом фокус дослідження Гоголя та його творчості, зосередився на проблемі людської ідентичності як основоположної у творчості письменника. Проте навіть сучасні дослідження здебільшого обмежуються аналізом лише окремих творів і, таким чином, без відповіді залишається питання, чи при проблематизації людської ідентичності в тому чи іншому оповіданні йдеться про довільну тематику, чи ця тема може вважатися визначальною для поета та мислителя Гоголя.

Дана робота ставить за мету розкриття проблеми ідентичності у творах Гоголя як константи і поєднання цієї проблематики з поетичною ідентичністю автора текстів та з екзистенційною ідентичністю письменника Гоголя.

Запропонований короткий огляд фактичного стану досліджень повинен проілюструвати те, наскільки далекими від проблеми людської ідентичності у творах Гоголя були всі попередні роботи.

І. ПОЧАТКИ

Перші відгуки на літературну творчість Гоголя стосувалися "Вечорів на хуторі біля Диканьки" і підкреслили два факти – гумор та реалізм Гоголя. Поняття "реалізм" у цих ранніх рецензіях означало лише те, що Гоголь писав прозу і що він зображав народний побут в Україні, що здебільшого сприймалося як натуралістичні картини життя в Україні.

На основі цих ранніх поглядів згодом розвинулися три основні лінії сприйняття Гоголя: деструктивна, яка намагалася закріпити за Гоголем імідж автора невибагливих народних гуморесок і постійно закидала йому незнання російської та порушення правил гарного тону. Друга лінія, започаткована Пушкіним, відзначається позитивним спрямуванням. У творах Гоголя вона перш за все підкреслювала гумор, мистецький талант та літературну значущість. Третя лінія зосередилася на дослідженні реалізму у творах Гоголя, який представлявся як щось фундаментально нове в російській літературі. Представники цієї лінії вказували на наявність в його творах також відчутних соціально-критичних рис. Вони проголосили Гоголя засновником натуральної школи і таким чином визначили подальші дослідження Гоголя в Росії, а потім і в Радянському Союзі на довгі роки.

В 40-ві роки XIX століття виникає і четвертий напрямок, славофільський, який трактував Гоголя з релігійно-націоналістичних позицій.

З цих чотирьох позицій найближче до врахування проблематики ідентичності знаходиться пушкінська, оскільки ключовим моментом для неї є гумор та фікціональність оповідань Гоголя.

Що стосується тих критиків, які оцінювали в творах Гоголя як реалістичні, так і соціально-критичні аспекти, то поза їхньою увагою лишилися гротескні елементи гоголівських текстів, внаслідок чого вони сприймали літературні постаті як портрети реальних людей.

2. БІОГРАФІЧНІ РОБОТИ

Визначальним для всього сучасного гоголезнавства все ж таки є врахування фактів його біографії. В Росії це були роботи С.Т. Аксакова, П.В. Анненкова та П.А. Куліша, які з'явилися незабаром після смерті Гоголя і уможливили системне вивчення Гоголя як письменника. Деякі нариси з біографії Гоголя після його смерті надрукував і журнал "Современник".

На рубежі XX століття з'явилася друга хвиля біографічних робіт про Гоголя. Священик Іоанн Добронравов (1901) написав про любов Гоголя до ближнього, А. Пономарьов (1902) опублікував, в основному, біографічну доповідь до 50-ліття смерті письменника, А.І. Кірпічніков (1900, 1902) досліджував деякі біографічні дані про Гоголя, І. Житецький (1909) видав біографію Гоголя, яка водночас інтерпретувала його релігійність, Г.П. Георгієвський доповнив тогочасні видання про Гоголя матеріалом, який до цього не публікувався, а Д.М. Овсянико-Куликовський (1909) написав першу літературну біографію письменника.

Першою дійсно багатоаспектною сучасною біографією Гоголя була біографія, написана В.В. Гіппіусом (1924), який критично проаналізував і по-новому систематизував відомий на той час біографічний матеріал.

Пізніше образ Гоголя в радянській літературі визначали роботи Машинського та Степанова.

За межами Росії факти біографії Гоголя стали відомими не так швидко. Монографія Р. Турнева (Raina Tyrneva) (1901) залишалася майже невідомою для широкого загалу, тому ще в 1925 році С.А. Меннінг міг писати про Гоголя у журналі "The Slavonic and East European Review" так, ніби той був абсолютно невідомим, хоча на той час у Франції вже вийшла біографія Л. Легера (1913). Пізніше з'явилися біографії Гоголя, які презентували дуже своєрідні і неоднозначні портрети письменника, написані такими авторами, як В. Набоков (1944, 1984), Г. Троя (1977), А. Синявський (1975). Біографічні праці про Гоголя з'явилися також в більшості західноєвропейських країн. В англомовному просторі це були книги Дж. Лавріна (1951), В. Ерліха (1969), Т.С. Ліндстрома (1974) та Д. Фангера (1979). У Франції, на додачу до вже згаданих, вийшли книги Павла Євдокимова та Бориса де Шльоцера. В Німеччині були опубліковані монографії А. Брюкнера (1905), В. Сечкарьова (1953), Рольфа-Дітера Кайля (1985) та Максиміліана Брауна (1973).

Головна увага у цих працях приділяється особі Гоголя, проте в них часто міститься цінний для нашої роботи матеріал, особливо при розгляді світосприйняття Гоголя та спробах реконструкції його мислення за допомогою публіцистичних праць та художніх творів. В першу чергу це стосується робіт Т.С. Ліндстрома, Б. де Шльоцера та М. Брауна.

3. ГОГОЛЬ ЯК РЕАЛІСТ ТА СУСПІЛЬНИЙ КРИТИК

Реалістично-соціальнокритичний напрямок здебільшого розглядав гоголівські тексти як простий відбиток певної заданої дійсності. Внаслідок цього абсолютно ігнорується багатопрошарковість структури оповіді. У текстах розшукуються зовсім інші фактори, аніж життєздатна концепція людської ідентичності і, таким чином, поза увагою лишається, приміром, те, що Акакій Акакійович редукується до рівня нелюдськості.

Соціальнокритичне сприйняття Гоголя, яке набрало широкого поширення в Радянському Союзі, на початку XX століття було підхоплене В.І. Шенроком і зазнало багато трансформацій, перш ніж стало каноном радянської рецепції класика. Вона розпочинається у двадцяті роки з критичного судження, яке визнавало шедевральність ранньої творчості Гоголя, проте зауважувало, що незабаром друзі слов'янофіли та консерватори все більше спрямовували його у "фальшивий" напрямок. У кінці 20-х років у Гоголі вже вбачали письменника з двома сторонами – реакційною та революційною. В 30-ті роки образ реаліста Гоголя зміцнився і десь біля 1938 року був підсилений національно-патріотичними рисами. Після Другої світової війни аж до 80-х років безроздільно панував образ Гоголя, який ґрунтувався на працях Бєлінського та революційних демократів.

В середині 80-х цей напрямок вже не був єдиним у Радянському Союзі, хоча й продовжував домінувати.

На Заході також існує напрямок, який вбачає у Гоголі переважно реаліста, а почасти й суспільного критика. За реаліста, який зображує російську дійсність, його тримали А. Сент-Бове (A. Sainte-Beuve) і П. Меріме. Цієї точки зору дотримувалася також Р. Турнева (Raina Tyrneva). Проте вона ще додавала йому і соціально-критичний компонент. Схожий погляд ми знаходимо і у Вольфганга Шторха (Wolfgang Storch). А Р.Х. Фріборн (Freeborn R.H.) опублікував коментар до переліку тих точок зору, дотримання яких дозволяє розглядати Гоголя в якості письменника-реаліста.

4. ГОГОЛЬ ЯК ГУМОРИСТ

Започаткована Пушкіним точка зору рідко коли була провідним аспектом досліджень, хоча цим питанням займалися багато літературознавців. Ще за життя Гоголя і відразу після його смерті гумористичний аспект його творчості привертає увагу Бєлінського, а також С.П. Шевирьова, О.І. Зеньковського та А.Ф. Писемського. Вже Шевирьов розпізнав,

що сміх у Гоголя покликаний створити дистанцію і застосовувався ним як свого роду фільтр. Саме так сміх описується і самим Гоголем у його коментарях до "Ревізора". Зеньковський говорив про очищаючий, тріумфуюче-ліричний сміх (восторженно-лирический смех). Бєлінський вважав, що сміх Гоголя веде від комічного до трагічного і завершується сльозами. Писемський розглядав гумор Гоголя як найважливішу складову його творчості. Як тільки Гоголь стає серйозним, він відразу ж втрачає переконливість. Гоголь, за його словами, гуморист, а не лірик.

У XX столітті гумор продовжував вважатися важливим аспектом його творів. Різні дослідники, які займалися гоголівським гумором та його гротеском, хоча і чітко вказують на комплексність гоголівських текстів, проте не йдуть далі простої констатації цього факту. Всі вони, так чи інакше, не виходять за межі технічного рівня, відповідаючи тим чи іншим способом на питання "Як?", залишаючи без відповіді питання "Навіщо?" Часто ці інтерпретації рухаються по колу. У своїх дефініціях гротескного характеру гоголівського гумору вони хоча й приписують гумору значну роль у творчості Гоголя, проте щоразу приходять до висновку, що твори Гоголя є комічними, місцями гротескними, але гротеск одночасно виступає стилістичним засобом комічного. Звісно, що це вірно, проте далі не веде. Основоположне питання, чому Гоголь, який визначав завдання митця головним чином під етично-дидактичном кутом зору, вибрав комічний гротеск в якості фундаментального стилістичного засобу, залишається відкритим. Власне кажучи, досить дивно, що це питання не ставилося ще більш радикально, оскільки на комічно-гротескний ефект творів Гоголя вказував ще Пушкін. При цьому для такої постановки питання причин більш, ніж достатньо. Розанов бачив у Гоголі першого російського іроніста; Анненський присвятив гоголівському гумору цілу главу свого двотомника "Книга отражений". Цей гумор бере свій початок від творіння, яке прирекло людей на абсурдне існування з двома сторонами, духовною і матеріальною.

Іронічний аспект гоголівського гумору підкреслював також Б. Лук'яновський. Він розрізняв між іронічним поглядом на дійсність та сатиричним поводженням з дійсністю.

Проте й ці дослідження не ставлять собі за мету дослідити питання людської ідентичності, яка ставиться під сумнів типово гоголівським комічним гротеском.

В радянському літературознавстві довго панував образ Гоголя-сатирика, який своїми карикатурами звинувачував суспільство і хотів його змінити. Крім того, гумор Гоголя мав нібито народний характер. Із цієї народності і виникає сатира – на благо народу, за рахунок панівного класу. У цих дослідженнях гумор підпорядковується критичному реалізму як стилістичний засіб. Але оскільки ми побачили, що поза увагою лишається комплексність оповідей Гоголя, і якщо виходити з того, що йдеться

про простий відбиток дійсності як такої, що задана, тоді стає очевидним, що ці пошуки не зачіпають ядра проблематики.

Також і ті дослідники, які вбачають у гуморі Гоголя мистецтво заради мистецтва, йдуть, на її погляд, помилковим шляхом.

5. ГОГОЛЬ ЯК ЕСТЕТ ТА МИТЕЦЬ

Вже незабаром після смерті Гоголя П.В. Анненков написав, що великим у Гоголя була його вільна фантазія. Якби він залишився відданим своїй фантазії і чистим митцем, то зміг би створити позитивний образ Росії. Його помилкою стало те, що у пізніші роки своєї творчості він почав заряджати мистецтво ідеологією.

На початку XX століття ряд критиків та літературознавців займався естетичним аспектом творчості Гоголя. Суб'єктивний, ірраціональний підхід символістів заперечував будь-який зв'язок творчості Гоголя з реальністю. І все-таки дехто з них сформулював ряд формальних запитань, які згодом були підхоплені у пізніших роботах, зокрема російських формалістів.

Конфлікт між естетом та етиком у Гоголя бачили І.П. Житецький та В.В. Зеньковський, пізніше також Гіппіус.

У західному гоголезнавстві Дональд Фангер та Віктор Ерліх схилялися до того, щоб розглядати твори Гоголя під аспектом артефакту. Головною рисою гоголівських творів Ерліх вважає нонсенс, а Фангер вербалізацію персонажів.

Дані підходи також спрямовані проти некритичного сприйняття фіктивного світу Гоголя, проте вони не аналізують світогляд автора, який спонукає його до створення цих фіктивних світів.

С.А. Венгеров стилізує Гоголя як повністю несвідомого митця, який не знав Росію, яку він описував і чиї ідеологічні праці в більшій чи меншій мірі були нерефлекторним відбитком тодішньої ментальності. Деякі критики і дослідники створили образ Гоголя-реакціонера, лояльного до царського режиму.

Е.С. Смірнова-Чікіна намагається пояснити позицію Гоголя з соціологічної точки зору. Як дворянин, він перш за все ідентифікував себе з дворянами і через це його рішення завжди задумувалися ним як вирішення кризи дворянства.

В ході радянської реабілітації реакційна позиція Гоголя ідентифікується з пізнім етапом його творчості, див. "Літературна критика" №4 за 1938 рік. Тут, як і Бєлінського, Гоголь зображується ліберalом, якого до такої реакційної поведінки спровокувала експлуататорська система. А. Брюкнер вважає, напр.., що Гоголь показує своє істинне лице як "переконаний представник офіційної програми" у "Вибраних місцях".

Уявлення про цинічного, людиноненависного Гоголя, який зрештою може розглядатися і в якості апологета існуючого ладу, зустрічаються також і у Горста Юргена Герігка.

Подібне сприйняття обумовлюється занадто простою картиною гоголівських творів. Тези представників соціально-критичного напряму тільки перекручуються, лишаючи поза увагою проблематизацію людської ідентичності, яка виникає саме внаслідок комплексності текстів.

6. ТЕХНІКА І ПИТАННЯ СТИЛЮ

Як реакція на роботи символістів, а також широке ігнорування формальних аспектів творчості Гоголя, з'явилась інтерпретація Гоголя, запопонована формальною школою.

Проте технічні аспекти даної інтерпретації не становлять значного інтересу для нашої роботи, оскільки поза увагою залишаються екстралінгвістичні аспекти творчості Гоголя. У всякому разі деякі тези, приміром Айхенбаума, допомагають отримати більш точне уявлення про різні техніки, якими користувався Гоголь для створення ефекту гротеску.

7. ПСИХОЛОГІЧНІ ТА СЕКСУАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ

Фрейдистські принципи до інтерпретації творчості Гоголя вперше застосував Єрмаков (1922, 1923). Ніс в одноіменному оповіданні перетворюється у фалічний символ, а саме оповідання розглядається у світлі садо-мазохістичної символіки. Духовне захворювання та розумова перверсія становлять, на думку Єрмакова, тематику і всіх інших "Петербурзьких оповідань". Окрім цього, Єрмаков також вказує на поліндром нос-сон, який згідно з теорією трактування снів робить його інтерпретацію переконливою і нагадує про те, що у ранній, неопублікованій редакції, Гоголь мав намір розкрити таємницю "Носа" як сон, який повинен був закінчитися разом з пробудженням Ковальова.

Фрейдистська інтерпретація, звісно, має своїх сторонників і на Заході. На необхідності дослідження під цим кутом зору у 1932 році наполягав Б.Д. Шльоцер, при цьому він, вочевидь, не був знайомий з роботою Єрмакова.

Дисертація Ейджіна Стефенсена (1967) являє собою біографію Гоголя з психологічної точки зору. Леон Штільман, Дж. Лаврін та Гью Маклін шукають у творах Гоголя неврози, а С. Карлінський (1976) повністю присвячує свою книгу гіпотезі про нібито гомосексуальність Гоголя.

Леонард Дж. Кант хоча й знаходить у творчості Гоголя несвідоме заняття того зі своїми власними неврозами, проте вказує при цьому на започаткуванні школи підсвідомого в російській літературі завдяки творам Гоголя і далі вже відслідковує цю тему на матеріалі творів Достоєвського.

У більшості психологічних робіт протиріччя, які виникають між фіктивними світами Гоголя та дійсністю, інтерпретуються як підсвідомі порушення у його світосприйнятті. Оскільки їх інтерес спрямований не так на інтенцію текстів, як на біографічну постать письменника як патологію, то вони виходять з того, що намір Гоголя полягав у створенні нескладних

описів реальності, але при цьому внаслідок його неврозів у нього була викривлена картина цієї реальності. При цьому до уваги не беруться висловлювання Гоголя про завдання літератури.

8. ПОРІВНЯЛЬНИЙ ПІДХІД

Порівняльний підхід не становить значного інтересу для нашої роботи, оскільки при цьому майже не розглядається проблематика ідентичності персонажів. Також при аналізі очуження і гротеску фікціонального світу обмежується лише порівнянням з іншими текстами, залишаючи без відповіді питання про можливі наміри Гоголя. Цей напрямок бере свій початок від праць А.М. Веселовського, який досліджував західноєвропейські впливи на Гоголя (1891, 1894).

9. РЕЛІГІЙНІ ТА МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ ПІДХОДИ

Релігійні та етичні підходи до інтерпретації творчості Гоголя серйозно сприймають висловлювання Гоголя стосовно його світогляду. Їх представники часто докладно розглядають публіцистичні коментарі до літературних творів, а також листи Гоголя. Вони допомагають певною мірою висвітлити мотиви, які стоять за проблематизацією людської ідентичності. Проте вони часто проходять повз гротеск і комічність текстів. Як представники соціально-реалістичного напряму чи прихильники тези, що Гоголь є апологетом існуючого ладу, вони так само не бачать комплексності сюжетної лінії у творах письменника. Через це у даних дослідженнях завжди виникає протиріччя між релігійно забарвленими висловлюваннями Гоголя і його літературними творами, оскільки при цьому не розпізнається очуження світу оповіді як дійовий засіб постановки під сумнів людської істоти.

Після того як представники славофілів у 40-ві роки XIX ст. змогли послатися на власні висловлювання Гоголя, виникла течія, яка прочитувала письменника головним чином під етичним чи релігійним кутом зору. Першими представниками цього руху були сучасники Гоголя, зокрема Аксакови. На межі XX століття, коли Гоголь, так би мовити, був заново відкритий, найбільш поширеною була інтерпретація з моральної точки зору.

У 1916 році Зеньковський написав серію статей про релігійний пошук Гоголя. Він випрацював гоголівський дуалізм між вульгарністю, нікчемністю та приземленістю, з одного боку, та ідеалом, з іншого, і наголосив, що реалізм у Гоголя є лише засобом дослідження людини. До цього можна було б додати, що гумор і гротеск завжди є лише засобом поставити під сумнів сутність людини. Попри це Зеньковський ще дуже тяжів до образу Гоголя-реаліста.

Після революції інтерпретаційний підхід Зеньковського був продовжений російськими літературознавцями (частина з яких перебувала в екзилі). Дмитро Чижевський інтерпретує намір Гоголя як спробу показати,

як нікчемні пристрасті можуть знищити людину. Людина повинна не чіплятися за речі, а віднайти в собі серцевину, і цією серцевиною є бог.

У західних дослідженнях часто наголошувалося на релігійних елементах у творчості Гоголя. Борис де Шльоцер вказує на них у своїй монографії. Це стосується також робіт Герхардта, Шульце, Євдокимова та Нігге.

Окрім цього, існує велика кількість менших за обсягом робіт, які займаються частковими аспектами гоголівської релігійності, наприклад, стаття Земана про вплив однієї релігійної легенди на "Шинель", робота Фері фон Ліліенталь про гоголівські "Роздуми про Божественну літургію", стаття Р.Д Кайля про біблійні цитати у творах Гоголя та багато інших.

До науковців, які підкреслювали етичний аспект у творах Гоголя, не звертаючись до релігійного, належать, зокрема, Л.Д. Кент, Т.С. Ліндстром, Максиміліан Браун та Юрій Манн.

Серед науковців останніх років, які акцентували на релігійності Гоголя, слід назвати Гільдегунд Шрайєр та Лоренцо Амберта.

10. ОСОБИСТІСТЬ ТА ЛЮДСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ У ГОГОЛЯ

Уже сучасники Гоголя вказували на особливості гоголівських персонажів. Спочатку це було питання їх достовірності та реалізму. Дехто з критиків, як, приміром, М. Полєвой, вважали, що подібні персони в дійсності не існують. За їх твердженням, вони нереалістичні, одновимірні і тому не підходять на роль героїв літературного твору.

Інші критики, навпаки, сприймали гоголівські персонажі як реалістичні. У 1835 році Шевирьов сприйняв персонажі "Миргорода", ніби змальовані з натури і аж ніяк не як карикатури. Комічність персонажів, за його словами, ґрунтується на тому, що людина в основному істота раціональна, так що ірраціональне в ній завжди має комічний вплив. Саме таку комічність і зображує Гоголь. Цей підхід у 1842 році Шевирьов поширив і на аналіз "Мертвих душ". Він стверджує, що Чічіков є героєм свого часу, такими ж реалістичними і життєвими є й образи поміщиків. Гоголь лише, коли хоче зобразити огидне об’єктивно, водночас суб’єктивно дистанціюється від нього за допомогою комічного. Схожу думку висловив і І.І. Давидов у некролозі на смерть Гоголя: читач знову пізнає себе в гоголівських героях. Гоголь зображує ідеал життя обхідними шляхами, через відразливі персонажі. А.І. Введенський звернув увагу на відстоювану самим Гоголем тезу (висловлену ним у "Ревізорі"), що читач або глядач досягає морального очищення, коли впізнає себе в негативно зображених героях. Таким чином, коли він запитує про вплив гоголівських персонажів на реципієнта, то аргументує, вдаючись до рецептивно естетичних понять.

Куди частіше гоголівські персонажі характеризувалися як одновимірні, схожі на маріонеток, пусті та нежиттєздатні. Подібний погляд був безперечно ініційований ускладненим образом людини у символістів,

який передбачав поділ на "внутрішнє" та "зовнішнє". Ігнатіус Анненський писав, що Гоголь завжди зображує лише зовнішню сторону своїх персонажів. Через це його гумор є латентним гумором творіння, яке поєднало трансцендентальну душу з матеріальним тілом.

І. Житецький визначив темою "Мертвих душ" ницість. Вона виникає внаслідок дефіциту людського в людині і призводить до всіх пороків цього світу.

В.Ф. Переверзєв описав персонажі Гоголя як пасивних людей, які ведуть позбавлене сенсу існування. Такими їх бачив також Сиповський (1915), який у своїй оцінці гоголівських персонажів говорить про "существователей", які вегетують як рослини чи тварини і яких нікчемні дрібниці штовхають до вчинків з тяжкими наслідками, як це сталося з обома Іванами, втягнутими у безкінечну чвару.

Штучний характер персонажів, а отже й перспективу оповіді текстів, підкреслював Тинянов, який вбачав у них маски, що розпадаються ("Ніс"), чи прості словосполучення, які можуть подвоюватися (Добчинський і Бобчинський). Дональд Фангер навіть назвав персонажі "словесними мереживами" (verbal tissue), їх головною ознакою є абсолютна штучність.

Мочульський відстоював точку зору, що гоголівські персонажі є карикатурами, які не піддалися перетрансформації у високоморальні створіння, коли це знадобилося Гоголю після його кризи. Таким чином, у гротескній формі персонажів Мочульський бачив перешкоду для Гоголя на шляху реалізації його авторської інтенції. Також і А. Воронський вбачав у формі персонажів протиріччя з інтенцією Гоголя: матеріалізм того часу робить з людей мертві душі. Гоголь вважав, що тіло має бути підпорядковане душі. Проте в його "Мертвих душах" керує тілесне. Це не може бути провиною людини, оскільки людина, згідно Гоголя, в своїй основі добра, а в пануванні матеріального винуваті обставини. Сам Гоголь не може сказати цього з огляду на цензуру (Воронський вказує на проблеми з цензурою стосовно історії про капітана Копєйкіна). Пізніше Гоголь втратив свою віру в людство і перетворився на фаталіста. До останньої хвилини він, за словами Воронського, відкидав соціальні зміни і пропагував аскетизм та відмову від матеріального як спосіб вирішення всіх проблем.

На думку Бічіллі (1948), гротескна форма гоголівських персонажів відповідала інтенції автора. З самого початку він вбачав в уречевлених персонажах відбитки пустих, гріховних людей. Те, що Гоголь завжди передбачав за їх допомогою етичну критику людини, видно вже на прикладі знаменитого висловлювання в "Ревізорі": "Над чим смієтесь? Над собою смієтесь!"

Ніна Бродянська (1952-53), в основному, також відштовхується від персонажів. Гротескний світ оповідань Гоголя вона пояснює тим, що реальність персонажів, які повністю живуть в ілюзорному світі, вимушено

мала набрати фантастичних рис. Гоголівські персонажі, таким чином, є типами, які сильніше за інших розвинули дані їм від природи певні риси характеру. Вони є індивідами, оскільки завжди маніфестують себе індивідуально, проте не стають особистостями, тому що знаходяться у конфлікті з життям та із самими собою. Максиміліан Браун більше уваги приділяє перспективі оповіді, коли вказує на інверсію речі і людини, тобто на уречевлювання, в якому розчиняється реальність і перетворюється на видимість.

10.1. АСПЕКТ ПЕРСОНАЖІВ У ФОКУСІ ІНТЕРПРЕТАТОРІВ

Дослідники творчості Гоголя постійно наголошують на розповідному світ Гоголя, в якому панують речі, де відсутня всяка комунікація і в якому люди перетворюються на пасивні, бездушні предмети, мертві душі, позбавлені співчуття. Проте багато хто з них обмежується простою констатацією цього факту, не пояснюючи, як реалізуються дані фігури. Так Піс (Peace) вказує на оповідання "Портрет", в якому Піскарьов зі своїм викривленим образом людини може бачити молоду жінку як поверхню і хоче, з технічної точки зору, як художник, розглядати її як двовимірний об’єкт, і саме через це зазнає невдачі при спробі встановити з нею людські взаємини. Таким чином, стає очевидним, що гротескні персонажі реалізуються через викривлену перспективу або інших персонажів, або самого оповідача.

10.2. ПЕРСПЕКТИВА ОПОВІДІ У ФОКУСІ НТЕРПРЕТАТОРІВ

Дослідники досить рідко звертали увагу на перспективу оповіді. Зокрема Дмитро Чижевський вказав на "погляд знизу" оповідача. Він описав такий погляд на прикладі "Шинелі" і розпізнав його у "сказі" оповідача, у постійному нелогічному вжитку ним слова "навіть" (даже). В Радянському Союзі роль оповідача у ставленні до персонажів вивчав П.А. Карабанов (1982). Він показав, що весь фантастичний вимір оповідань реалізується лише через оповідача. Таким чином, на його думку, Гоголь відсторонюється від фіктивного світу своїх героїв.

Марія Н. Віролайнен (1980) розглядає на прикладі "Миргороду" функцію оповідача у Гоголя, який не є ідентичним письменнику Гоголю, а являє собою пародійну частину "Миргорода" і того фіктивного світу. Вона підкреслює, що завдяки підтексту автора завжди постає зовсім інша картина персонажів, аніж через прямий текст. Зрештою вона демонструє, і це взагалі релевантне для методу Гоголя, що чотири оповідання у "Миргороді" щоразу є різними аспектами світу. Разом вони утворюють, гіперболічно, синтез, а саме Миргород.

Зрештою, Ульріх Буш у своїй праці про гоголівську "Шинель" (1983) показав роль недостатнього оповідача як постаті з фальшивим, повністю земним розумінням буття. Його робота спрямована на перевірку

гоголівського оповідача та всіх інших персонажів на аспект людської ідентичності.

10.3. СТИЛІСТИЧНИЙ АСПЕКТ У ФОКУСІ ІНТЕРПРЕТАТОРІВ

Технічний аспект очуження персонажів та їхнього світу є предметом досліджень Вольфганга Казака (1957) та В.В. Рове (1976). Казак розкриває різні види гротескування персонажів Гоголем, починаючи з імен через лейтмотивуюче вставлені описи зовнішності до заплутаних біографій. У характері персонажів Казак вбачає важливу тему творів Гоголя. Як раніше Бродянська, так тепер і він розглядає персонажі Гоголя у розвитку від чистих типів у ранніх творах до майже автономних індивідів у пізніх, проте без набуття цими персонажами статусу справжніх особистостей.

Рове використовує три поняття для опису технік, за допомогою яких Гоголь викривлює свій фіктивний світ. По-перше, це зворотний погляд (reverse vision), який веде до того, що в речі бачать її протилежність, незалежно від того, йдеться про моральну, темпоральну чи реальну сферу. По-друге, фальшивий фокус (false focus), який спонукає оповідача говорити про мертвого як про живого, чи про уявне, як про реальне. І, нарешті, критична логіка (precarious logic), яка розгортається, головним чином, на мовному рівні, у нібито логічних ланцюжках аргументації. Прикладом цього може бути проаналізоване Чижевським слово "даже" у "сказі" повісті "Шинель".

10.4. ІДЕАЛЬНИЙ ОБРАЗ ЛЮДИНИ ТА ГОГОЛІВСЬКЕ РОЗУМІННЯ БУТТЯ У ФОКУСІ ІНТЕРПРЕТАТОРІВ

Багатьох дослідників хвилювало питання про те, який позитивний образ людини міг би ховатися за негативними персонажами. Уже дехто із ранніх критиків Гоголя зауважив, що негативні герої покликані очистити читача. Цієї точки зору дотримувався і Борис де Шльоцер, який стверджував, що гоголівський сміх звертається до людського в людині. Мораль, яку читач міг би взяти із творів Гоголя, це смиренність. Також і О. Смірнова прийшла до висновку, що засобами літератури Гоголь хотів пробудити людське в людині.

А. Веселовський показав, що навіть гротескні персонажі Гоголя латентно здатні до покращення, оскільки спасіння повинно бути можливим для всіх людей. Лоренцо Амберг вказує на ті риси Чічікова, які можуть допомогти йому стати гарною людиною. Це його латентний аскетизм, терплячість та здатність страждати, як до цього використовувалися за неправильним призначенням.

Деякі дослідники не вбачають у гоголівських героях негативні образи. С. Машинський апелює до Бєлінського, коли говорить про те, що Гоголь надав людського образу бідному чиновнику, який до цього в російській літературі лише висміювався. В. Нігг (1966) навіть розпізнає в Акакії Акакійовичу нового Христа.

Зовсім іншої точки зору дотримуються Максиміліан Браун, Павло Євдокимов та Ганс Гюнтер. Браун звинувачує самих героїв у їх недостойному людини існуванні. Зло знаходиться в нас самих, і персонажі постійно запутуються у мережі обману та самообману. Євдокимов вважає, що хоча само по собі це добре, коли Акакій до чогось прагне, тобто він незадоволений своїм становищем, проте прагне він до чогось низького і сам забуває про свою людськість. Також і Чічіков перетворив себе на мертву душу своїм власним матеріалізмом, який релативує добро і зло і розмиває кордони між ними. На його думку, Чічіков позитивіст, типовий представник сучасності, дуже й дуже посередня особа, ніби спеціально створена для цього світу. Типовість, відсутність індивідуальності у персонажів Гоголя підкреслює також Гюнтер, описуючи їх як "прив'язаних до нормального", позбавлених совісті, не усвідомлюючи самих себе і оточуючий їх світ.

До чого, згідно з точкою зору Гоголя, зобов'язана у свому існуванні ідеальна людина, сформулював ще Б. Лук'яновський у 1912 році. Вона повинна відповідати моральним вимогам, робити добре і корисне. Особливо придатним способом для добрих вчинків є мистецтво. Відповідно до цих критеріїв Н.Н. Антонова (1961) віднайшла позитивну постать в оповіданні "Портрет". Це монах-митець. Він вербалізував ідею Гоголя, що тяжким гріхом є не використовувати свій талант на благо ближніх. Як митець, Гоголь ставить перед собою завдання гуманістичного виховання людей. Н. Антонова показує, що цей намір має релігійне забарвлення і пов'язаний зі схильністю до аскетизму.

Дмитро Чижевський, Г. Шрайєр та Р.Д. Кайль вказують на сформульований Гоголем обов'язок всіх людей відсторонитися від речей і земного світу і зробити своєю серцевиною бога. Егоїзм та індивідуалізм епохи призводять до того, що люди тримають себе за бога і постійно порушують заповіді любові до бога та до ближнього.

В. Зеньковський позитивно трактував гоголівський образ людини, оскільки той вбачає завдання митця в тому, щоб за допомогою мистецтва робити морально добрі вчинки. Адже у "Невському проспекті" Гоголь показав, що чистий естетизм неминуче зазнає краху в конфронтації з дійсністю. Найбільше зло Гоголь вбачає в тому, що люди будуть більше не в змозі розпізнати добре в доброму.

О. Смірнова узагальнює гоголівське розуміння буття. Згідно з ним людство являє собою власне одну велику сім'ю, розчленовану індивідуалізмом та низькими пристрастями. Плодотворний погляд на життя демонструє тільки православна церква. Сучасна наука продукує виключно мертве і нелюдське. З цього ставлення до науки результує гоголівське несприйняття народної освіти, якщо вона буде мати наслідком лише те, що селянин зможе читати якісь безглузді книжки. Смірнова відслідковує термін "братерство" у спадщині Гоголя і приходить до висновку, що, починаючи з 1839-40-го року, він вживає його як чітко визначене поняття.

Вона також демонструє, як Гоголь працював над самим собою, як він дотримувався більш-менш монашеського способу життя і займався вивченням життя святих та релігійних праць.

У своїй праці про церкву та літургію у творах Гоголя Лоренцо Амберг показав, що вся творчість Гоголя може бути об'єднана в єдине етично-релігійне ціле. Хоча він не досліджує безпосередньо образ людини та людську ідентичність, проте подібні аспекти випливають у його роботі опосередковано.

Юрій Манн ще в 60-ті роки XX століття звернув увагу на тематику ізоляції сучасної людини в творах Гоголя та на зусилля письменника відновити групові зв'язки, хай хоч і тимчасово, як це сталося в об'єднаному загальним страхом місті в "Ревізорі". Він також продемонстрував, що в образі Хлєстакова Гоголь віднайшов одного із типових представників сучасних людей (1966). Майже десять років по тому Манн проаналізував постать оповідача у "Повісті про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем" і проілюстрував, наскільки важко вона піддається характеристиці, як вона коливається між достовірністю та абсолютною некомпетентністю. Далі Юрій Манн підняв питання корисності для співгромадян у вчинках персонажів, інтерпретуючи лікаря Гібнера із комедії "Ревізор" (чиє прізвище він виводить з російського дієслова "гибнуть") як абсолютно недієздатну і, навіть, безсловесну особу. І, нарешті, всі персонажі, які не живуть як люди, він характеризує як мертві душі.

У своїй праці про поетику Гоголя (1978) Манн згадує драматичний фрагмент "Альфред" як приклад позитивного образу людини і протиставляє його мотиву закам'янілості персонажів у "Мертвих душах". Опираючись на дані образи, він розробляє цілий ряд протипоставлених понять, які охоплюють смерть та життя, гротескне та раціональне, людське та предметне.

10.5. ЦІЛЕСПРЯМОВАНИЙ ЧИТАЧ У ФОКУСІ ІНТЕРПРЕТАТОРІВ

Проблематикою цілеспрямованого чи ідеального читача займався В.Ш. Кривонос (1981). Він показує, наскільки важливо для Гоголя було сформувати образ свого читача. Сміх для нього був способом встановити контакт з ідеальним читачем. Проте уявлення Гоголя про свого читача, за словами Кривоноса, було повністю ілюзорним, що згодом продемонструвала реакція на "Вибрані місця", а також її відсутність на прохання надсилати коментарі до "Мертвих душ".

Сергій Георгійович Бочаров опублікував дослідження про "Ніс", яке розглядає комплексну проблематику людської ідентичності в даному оповіданні. Він трактує ніс як pars pro toto, як частину, так і представника обличчя людини ("лицо" російською може означати як обличчя, так і особу). Цим самим він приєднується до Анненського та його тез, висловлених ще на початку XX століття, які були залишені поза увагою в

Радянському Союзі. У цій праці розглядається також ізоляція персонажів від всяких зв’язків та прив’язаностей.

В ізоляції Бочаров вбачає паралель як до відокремлення членів людського тіла, так і до поділу колишньої єдності матеріального і трансцедентального. Також Бочаров знаходить зв'язок з однією із цитат апостола Павла ("Отож, тепер бачимо ми ніби у дзеркалі, у загадці, але потім обличчям в обличчя" [1. Кор. 13: 12]) і показує, що неясне, часткове бачення є станом фіктивного світу гоголівських персонажів, а бачення обличчя в обличчя є ідеалом, до якого слід прагнути.

Наташа Друбек (Мюнхен)

ДЖЕРЕЛА КРАСНОМОВСТВА ГОГОЛЯ

І. ВСТУП

1. Красномовство тіла

Протягом усього свого життя Микола Гоголь був майстром перевтілення. Саме тому Андрєй Бєлий у своїй праці "Мастерство Гоголя" та дослідження формалістів по праву ставлять на перший план у творчості Гоголя жестику (жестикуляцію) та маску. Борис Ейхенбаум пише: "воспроизводящий сказ вводит приемы словесной мимики и жеста, изобретая особые комические артикуляции, звуковые каламбуры, прихотливые синтаксические расположения и т. д." [1, с. 122, 124]. До подібного висновку приходить також і Юрій Тинянов: "Основной прием Гоголя в живописании людей – прием маски" [2, с. 310]. Метафорично вживані при формалістичному описі "иллюзии сказа" поняття жестики, маски, міміки, артикуляції та декламації – всі без винятку належать до сфери театру. Проте тут має йтися не про драматурга Гоголя, а про перенесення типово театральних прийомів у площину мистецтва слова та оповіді. Про маскування як перевтілення, про ідентифікацію з будь-якими ролями, про інсценування та самостилізацію, про орієнтовану на перформанс жестику і моторику, про риторику та організуючу інстанцію керівника гри. Такі поняття, як "звуковий жест", "словесна маска", сома (тіло) і сема (знак), поєднувані метафорично та метонімічно, сприймаються тут буквально і перевіряються на предмет їх субстанції. Адже вищезгадані роботи не дають відповіді на питання про те, як, приміром, жестика (і взагалі все соматичне) переводиться в текстову форму. Пор., напр., абстрактний опис Ейхенбаумом "репродукції" мови тіла, яка є помітною також і у "письмовій формі" сказу: "Кроме того его речь часто сопровождается … и переходит в воспроизведение, что заметно и в письменной форме" [1, с. 128]. У чому саме відтворення усності та невербальної жестової гри робиться помітним, не уточнюється. Необхідно було б вияснити, чи її можна розпізнати у синтаксисі, лексиці, пунктуації, фігуративних та тропових прийомах чи гротескних стильових контрастах і як саме жести трансформуються у письмо.

На значення театру та театрального для прози Гоголя вказувалося *(говорилося)* неодноразово, проте здебільшого це відбувалося без вказівки на специфічні театральні форми, які характеризують творчість Гоголя. Тому в першу чергу необхідно назвати народний театр та театр "раннього бароко": український ляльковий театр (вертеп), східнослов'янські аналоги commedia dell'arte на сцені балагану та офіційні спектаклі епохи бароко.

До бароко належить водночас також та культура російського XVIII століття, яка найбільше пов'язана з палацовою системою репрезентативності, "перевтілення" (simulation і dissimulatio), що була об'єктом критики за часів ренесансу та сентименталізму.

Коли в гоголівських текстах зустрічається слово "старина", то здебільшого на увазі мається XVIII століття. Батько Гоголя писав українські комедії і був свого роду імпресаріо та мажордомом у феодальному маєтку сановника Трощинського в його українській резиденції у Кибинцях. В. Перетц підкреслює, що сім'я Гоголя аж до половини XIX століття знаходилась під впливом освіти Київської академії (семінарії з 1812 року). Більшість предків Гоголя закінчили свій трівіум у Київській академії. Саме в українській бароковій культурі, яка базувалася на академічній освіті, "центральне комунікативне регулювання" переймає риторика, яка своїм інвентарем правил премодулює певні ситуації мовлення та поведінки (напр., у шкільній драмі), приписує їх у вербальних, мімічних та жестових кодах. Ця "театральна" риторика була в українському контексті значущою поетичною системою, що сформувала гоголівське мистецьке мислення, а також його існування як поета-трибуна.

У своїй книзі "Мова перевтілення" Урсула Гайтнер (1992) розглядає "роль мови та комунікації у риторичному та антропонімічному сценарії". На думку Гайтнер, "просвітництво з критичним умислом" оперує наступними "визначальними, спрямованими на феномен перевтілення, розрізненнями, як, приміром, людина/актор, природність/штучність, говірливість/красномовство, внутрішнє/зовнішнє". Ця критика була, окрім усього іншого, спрямована на міміку та жестику, які риторика розглядає у вченнях про action та pronuntiatio. На заміну риторично вишколеному мовленню тіла (eloquentia corporis) приходить eloquentia cordis, тобто мовлення серця. Таким чином, мова тіла протистоїть мові серця, ефемерність риторики, що викривлює "внутрішнє", – проти "природного", "щирого" виразу почуття, видимість проти буття. Згідно з Гайтнер, це красномовство тіла стало предметом критики у XVIII столітті в Західній Європі у контексті нової антропології "як мова лицедійства". У результаті заміни "риторично вишколеної мови тіла" за допомогою виразних моделей, які проектують, утопічно-ідеалізуюче, "експресивно-мовнотілесну безпосередність", сама риторика потрапляє під критику. Для Просвітництва (яке із наново відкритим ідеалом комунікації шукає "природні знаки") риторика означає безсторонню демонстрацію арбітрарності від довільності до необов'язковості всіх знаків.

По відношенню до Гоголя красномовство тіла необхідно розуміти у двоякому смислі слова. Спочатку у первинному, описаному вище, як лицедійство за допомогою риторики, що ґрунтується на вченні про action та pronunciation, а вже потім у буквальному, як красномовство тіла, як самобутнє інсценування поведінки тіла, а також у його впливі на текст. Поняття мови тіла може бути поглиблене за допомогою наступного

фрагменту з книги Генріха Лаусберга "Довідник літературної риторики" (1990), у якій, посилаючись на працю Квінтіліана "Institutiones oratoriae", дається дефініція поняття "фігура" у зворотному зв'язку з рухами чи позами тіла: "Як орнатус (ornatus, оздоблення) фігури являють собою зміну на противагу невиразному мовленню. Безбарвне мовлення порівнюється з (невиразним) спокійним положенням тіла (людини, актора, оратора) чи якоїсь архаїчної статуї, в той час як фігура являє собою відхилення від пози спокою людини чи статуї. Це відхилення є виразом життя і виражає афекти. Відповідно до цього риторичні фігури також є виразом життя і виражають афекти".

У Квінтіліана метафорика виразного мовлення, як відхилення тілесної пози, зустрічається неодноразово. Лаусберг позначає фігуроване мовлення сучасним терміном "явище очуження". Таким чином, фігура, створена за допомогою тіла, піддається поєднанню з концептами "поетичної функції" (Якобсон) художнього твору. Очуження ідентифікувалося вищезгаданими теоретиками російської формальної школи, з посиланням на Аристотеля, з поетичним. Фігурований текст в подальшому буде рівнозначним художньому тексту.

Гоголівська риторика тіла може бути піддана періодизації. У його креативний період (тобто до 1840 року), перш за все, це стосується орнатуса у сфері вербального та текстуального. Тілесний момент можна сформулювати як фігуруюче структурування семи через сому. У цьому пункті можна виходити із того бахтінського "матеріалізму" "тіла-знака", як він описаний Ренатою Лахман у передмові до німецького перекладу книги Бахтіна про Рабле. У спрямованості знака назовні у вигляді звуку, жесту, матеріалу, видимо-тактильної формації відбувається семіотичне інсценування матерії. Бахтін говорить про "тіло-знак", виокремлення якого вже саме по собі є значущим. Відділення смислу від тіла, тобто матерії, і значущості знака, згідно з концепцією Бахтіна, не є можливим, і саме ця взаємодія матерії та знаку – соми й семи – гра соматичної семіотики, яка конституює культуру.

Гротеск Гоголя, який працює саме з такими "тілами-знаками", міг би бути гіперонімом як для прийомів гіперболи, синекдохи чи оксюморона, так і для змішування стилів чи прийомів "сказу" в наративній сфері. З огляду на гоголівський антиміметизм і апофатику, як зворотний бік прийомів гротеску, можна розглядати тавтологію, яка здебільшого проявляється в передгротескних фазах і провіщає гоголівське "мовчання".

Відповідальний за красномовство тіла орнатус охоплює фігури та тропи, які формують словесно-мистецький рівень тексту (напр., мікроструктури згаданого вище "репродукуючого сказу"), і ще, окрім цього, і психологічні стратегії (ди)симулятивної ідентифікації, які визначають текст з розповідно-мистецької перспективи.

Поняття ідентифікації охоплює множинну ідентифікацію з різними мовленнєвими стратегіями літературного виду (переймання стилю чи

стильові пародії) та позалітературного походження (народні типи оповіді, різні мовні рівні, як, приміром, мова міщан та канцелярська мова чиновників).

У 1840-х роках гоголівська мова тіла все більше девербалізується або ж втрачає можливість описаного шляху від соми до семи. Якщо в першій половині 1840-х років гротеск витісняється з текстів (а разом з ним його екстремальний естезіс, фігурація, гротескне, дисимілятивне та фіктивне), то це аж ніяк не означає, що він анігілюється. Він або ж сам переходить на тіло чи повертається до (хворобливої) природи. Фігурація, яка до цього проводилася зі словом, тепер вибирає своїм об'єктом тіло, яке терзають невиліковні хвороби. Отож воно перетворюється на арену соматичної фігурації, завдяки якій у самосприйнятті хворого життєво важливі органи стають з ніг на голову. Це схоже на те, як раніше відбувалося таке в текстах із краєвидами за допомогою оптичного трюку.

У цей час з'являються "Вибрані місця із листування з друзями" – текст, який хоче викорінити такі риторичні характеристики, як "нестримне прагнення до орнатусу". Цю відмову від "більш сміливого оздоблення" (audacior ornatus), яке переважно досягалося шляхом гротескної фігурації, можна також схарактеризувати як повернення до шкільної риторики.

"Вибрані місця" презентують себе як "щирий" текст, який автор пише з наміром не перевтілюватися, відмовитися від будь-якого оздоблення й недвозначно артикулювати всі думки. Одночасно функціональний текст змінюється дисимілятивним та симулятивним фікціо (fictio) у моралізаторському тексті. Гоголівське викривлення імені, його "чудачество", його часто тематизована у мемуарах нещирість щодо друзів аж до інсценування каяття та власної смерті. Причини перенесення гротескного та театрального з тексту на тіло мають комплексний характер. Вочевидь, на початку 1840-х років Гоголь прийняв рішення уникати художньо-мистецький текст і, тим самим, започаткував переорієнтацію гротескної фігурації на соматичне. Дотепер питання про цей поворот у творчості Гоголя не отримало задовільної відповіді.

Психоаналітичний підхід, за допомогою якого біографія Гоголя може бути поставлена у взаємозв'язок із розвитком його творчості, надає можливість підійти до розв'язання цієї проблематики. Тут йдеться не про психологічну монокаузальність, а значно більшою мірою про взаємодію (інтердепенденцію) психіки та поетики, які утворюють "психопоетику" Гоголя.

Важливу роль у цій психопоетиці Гоголя відіграють прийоми інкорпорації в сенсі інтроекції батька, яка починається з використання його українських комедій у "Вечорах" та закінчується голодною смертю як одночасним змертвінням, що стала нестерпною моральною інстанцією совісті (несвідоме убивство батьківського Над-Я, яке своїми етичними, релігійними і, пов'язаними з ними, поетологічними обов'язками, пригнічує власне Я).

Забігаючи наперед, тут варто згадати страх перед інкорпорацією з боку матері (мачухи) Росії, яка в ранніх текстах персоніфікується в образі цариці та її народних репрезентантках (відьми, мачухи та старої жінки з маскулінними рисами). Сподівання, які російські читачі покладали на Гоголя після виходу "Ревізора", він сприйняв як загрозу бути поглинутим. Бєлий (1934) сформулював цей страх у фразі, яку вклав у вуста Гоголя: "Русь, чего ты хочешь от меня?". Це було також однією із причин того, чому, починаючи з 1836 року, він шукає своє благо в тривалих перебуваннях за кордоном.

На питання про вихід із художнього тексту і відмови від таких риторичних чеснот орнатуса, як жарт (acutum), блиск (nitidum) та повнота (copiosum), напрошується також іманентна літературно-історична відповідь. Гоголь, який у "Мертвих душах" переступив кордони пізньоромантичної поетики, раптом опинився на нічийній землі між епохами, і, водночас, від нього при цьому очікували, що він вкаже новий напрямок. Гротескна поетика наративних текстів його вже не задовольняла, і він спробував себе в жанрі морального проповідницького листа. Після того як Гоголь осягнув "Вибрані місця" як фальшивий шлях, він знову береться за роботу над другим томом "Мертвих душ" (фрагменти з другого тому є єдиними художніми текстами, які дійшли до нас з усіх тих, що були написані після 1842 року), і можна було б аргументувати, що тут мав би з'явитись реалістичний роман. Проте це Гоголю не вдалося, оскільки він не володів досконало ніякою іншою поетикою, крім тієї із 1830-х. А гротескний стиль, виражено неприкрита театральність, накладання масок та гра ролей і імітація голосів є занадто антиреалістичними.

У дуалістичній періодизації літературної історії романтизм і бароко у хвильовому русі "вторинних стильових формацій" є найближчими сусідами. Проте в російській літературі не існує ясності в питанні про те, що повинно позначатися як барокове, а що як вже класицистичне (як приклад, Державін). Пауліна Левін вказує на те, що західна і антична освіта прийшли в Росію в першу чергу через посередництво бароко (головним чином, польське) і підкреслює значення бароко для російської (чи східнослов'янської) культури: "…что русские в XVIII веке стали воспринимать античное наследие в его средиземноморском, латинском варианте, т. е. в таком варианте, какой лежал в основе западноевропейской культуры, и что наследие это воспринималось ими в его барочной трансформации. Можно спорить о том, когда барокко началось в русской литературе и когда кончилось, кто из русских писателей XVIII века был бароккистом, а кто классицистом, что в их творчестве следует воспринимать как черты барокко, а что не является этими чертами, нельзя однако отрицать, что значительное количество людей, связанных своим образованием с духовными училищами, было подготовлено к эстетическому восприятию литературы именно в духе барокко" [3, с. 182].

До цього слід додати, що не лише європейська освіта прийшла в Росію за посередництва бароко, але й уся трансформація російської імперії Петром І відбулася під знаком барокового абсолютизму та західної палацової культури.

В останні роки з'явились деякі роботи про Гоголя, які ставили за мету розкриття зв'язку його творчості з традиціями бароко. Радянське й пострадянське гоголезнавство, за винятком праць Сергія Гончарова, які ставлять Гоголя в релігійний контекст, не дуже переймалося темою Гоголя і бароко. Проте в російській славістиці екзилю постійно з'являлися важливі дослідження на цю тему (останнім можна назвати Вайскопфа, 1993). Поштовх їм дав А. Терц (А. Синявський), у дослідженні якого "В тени Гоголя" (1970–1973) про Гоголя говориться як про "пізній уклін перед Європою" у справах російського бароко. Проте подібна деісторизація поняття бароко має наслідком і деякі проблеми. Наскільки допустимо порівнювати в імпресіоністичній манері "пишні тіла" італійського бароко з гоголівським, що виходить з берегів, "експансивним", "опероподібним" стилем? Це б означало, що історичну формацію XVII (у Росії та Україні також XVIII) століття слід розглядати як типологічну. Терц позначає гоголівські тексти такими епітетами, як: "…сочетание … чувственности, впадающей в грубость, барочной склонности к удивительному и неожиданному в жизни, колоссальному и микроскопическому, к дерзким смешениям высокого с низким и смешного с минорным" [4, с. 213].

Якщо відштовхуватись від цього, в принципі влучного опису гоголівської поетики, то необхідно буде замінити епохальне поняття бароко іншими, не такими загальноприйнятними в історичній періодизації, як гротеск, "мова лицедійства" та фантастика. В. Кайзер характеризує гротеск як "монстроподібне, що з'явилось як наслідок збільшення сфер, водночас також невпорядковане, непропорційне". Фантастичне (у дефініції Тодорова) відповідає "удивительному и неожиданному" Терца. Стосовно художніх текстів Гоголя навряд чи можна користуватися поняттям бароко. Тут формуватиметься зв'язок "тексту життя" автора до історичного феномену бароко, який потім на вищому рівні отримує типологічне значення в смислі антимімезису, фігурації, перевтілення як універсалій "вторинної стильової формації" маньєризму чи бароко та романтизму. Так поняття "красномовство тіла" (eloquentia corporis), яке вживалося вже античними риториками, отримало особливе значення у палацовій бароковій культурі.

Коли Терц позиціонує такі поняття, як "несколько нелепый стиль", "изящная тяжеловесность" чи, перефразуючи Державіна, "чудовищные водопады вещей", тобто гротескно-монстроподібне, як на стилістичному, так і тематичному рівнях, то було б логічним поєднати поняття гротеску з тим монстроподібним, що присутнє у творчості Гоголя. У Гоголя це головним чином хворобливі тіла, які в гротесковій метафориці перетворюються на тварин чи речі. Гоголівські зооморфні чи уречевлені фігури є

реалізаціями маньєристично-гротескного орнатуса: гермафродит (concetto), інверсивна фігура (два Івани), реалізована синекдоха (ніс як особа), предметна метафора (Коробочка в "Мертвих душах") чи гіперболічна метафора (велетенський мертвяк в "Страшній помсті"). Красномовство тіла виводить із соми сему, тобто орнатус в образі тропів та фігур, та навпаки. Це підводить нас до системи правил, яка стосується не лише мовної сфери і в якій важливу роль відіграють також жести й міміка, як невід'ємна частина опусу, а саме риторики.

Розділ IX. Гоголь як романтичний психопат і психопоет

1. Після "Мертвих душ"

Якщо уявлення про автономний суб'єкт, у загальному, і про суб'єкт як автора тексту, зокрема, розглядати як історичну специфіку модерну, то це означає, що лише текст конституює свій суб'єкт (автора). Романтичній літературі відомо про цю фабрикованість суб'єкту, і вона цим майстерно користується. У цьому взаємозв'язку гоголівські тексти займають особливе місце. Підпорядкованість суб'єкта розглядається як життєво небезпечна. Одним із останніх художніх текстів Гоголя були "Мертві душі", "поема", у якій міститься зібрання типових, тобто мертвих, осіб. Гоголь створює кабінет воскових фігур, який зображає суспільство як індивідуалізоване, мортифіковане, націоналізоване, виховане XIX століттям та інкорпороване в його економіку; важливим тут є саме парадигматичність, серійність персонажів, відсутність у попередніх текстах Гоголя. І сам Гоголь докладає значних зусиль до формування імперіалістичного дискурсу.

Здавалося, що Гоголь, зайнятий відповідями на критику свого твору, лише наполовину розумів якість свого зображення смерті російської душі. Проте інтуїтивно він розпізнав процес модерну, його прагнення до "просвещения" та до світськості, й намагався повернути колесо історії назад чи далі, до царства божого. Як пізніше багато інших російських письменників XX ст., відвертається від суб'єкту як персонажу та маски і пише другу частину "Поеми", якою перекреслює свою колишню ідентичність і певною мірою заперечує себе як автор художніх текстів. Другий том "Мертвих душ" тому важко охарактеризувати як невдалий, що він з самого початку був, на думку Шкловського [10], приречений на невдачу: "Он нарисовал в своей книге "Мертвые души", сам нарисовал рисунок обложки: там были жареные куры, что-то для закуски, но там не было бреда Гоголя. Не было ощущения человека, который живет в бесконечно большой стране, едет по бесконечным дорогам; ищет невозможного, ищет воскресения тех, которые никогда не жили. "Мертвые души" не дописаны потому, что их нельзя было воскресить". Гоголь приходить до висновку, що кожен текст, який задовольняє його і публіку естетично, утверджує його і далі в його суб'єктивній ідентичності, змертвлює його і все більше віддаляє його від вічного життя. Гоголь припиняє

писати художні тексти, пише катехізичні, дидактичні тексти, в яких відмовляється від своєї ранньої поетики і, цим самим, від своєї мистецької особистості. Навіть в листах часто відсутнє особистісне, воно редукується до мінімуму у вигляді скарг про тілесні недуги автора Гоголя, який знищує себе. Без сумніву, це концептуальний акт, який повинен розглядатися на іншому рівні, ніж тексти, написані митцем Гоголем у 30-ті роки.

Проте спочатку короткий огляд найважливіших прийомів психосоматичної риторики в художніх текстах Гоголя.

2. Соматична семантика прийомів

Стосовно соматичної риторики видається доцільним залучення семіотичного аспекту теорії потягу Фройда: "перехід від соматичного до психічного належить у випадку потягу не до сфери відчуттів; потяг є не просто відкинутий і зареєстрований внутрішній вигук якогось органу. Він слідує концепту репрезентації (дієслово репрезентувати), який імпліфікує перехід семіотичного характеру". Тут проявляється "друга топіка", де Фройд приписав би цьому "це" більшу частину цієї репрезентивної функції, наголошує Старобінський (1987, с. 25). По відношенню до роботи сну (і по аналогії до прийомів поетики) це означає: "…соматичний подразник є вихідним пунктом для подвійного перекладу: спочатку він дає привід до розвитку латентних думок, у яких потяг виражений нестримно; потім він переходить через викривлення і використання загадок-картин, чия мова була скрупульозно описана Фройдом, у демонстративний сон" (Там само, с. 23). Старобінський досліджує "теорію фізичних подразнень" Фройда на предмет знаходження паралелей із "відчуттям спільності" у більш ранній психіатричній праці (1794 року), написаній Й. К. Райлем (J. Chr. Reil).

Старобінський наводить різні порушення, спричинені кенестезією. Це поняття (згідно зі Старобінським, розповсюджене також у романтиці) походить із пізнього XVIII століття і було сформульоване Райлем наступним чином: "Відчуття спільності (кенестезія), за допомогою якого душа отримує уявлення про стан тіла, а саме за допомогою нервів, які розповсюджені по всьому тілу". У психіатрії Райля вказується, що саме меланхоліки та гіпохондрики страждають "від порушення уявлення про стан свого тіла". Наявні також більш ранні спостереження кенестезії у меланхоліків. Це маніакальне уявлення про себе як про глиняний горщик (у Руфуса Ефеського, II ст. н. е.) та "меланхолійний синдром" спазму у середньому пальці. В одному із трактатів XVI ст. Александра фон Траллеса розповідається про жінку, яка стверджувала, що вона носить на своєму пальці цілий світ. У першу чергу слід назвати викликану порушеннями кінестезії гіперболічність, яка є одним із найважливіших прийомів у творчості Гоголя. Вона бере свій початок від манії гігантизму (не плутати з манією величі): "Одна демонопатка, яка страждає від манії безсмертя, стверджує, що її голова набула таких неймовірних розмірів, що сягає

через мури лікарні аж до села, де вона як баран повалить стіни церкви" (Старобінський, с. 67).

Snska: "Для нашого аналітичного сприйняття манія величі є безпосереднім наслідком збільшення Его шляхом включення лібідних заповнень об'єкта, вторинний нарцисизм як повернення первинного ранньоінфантильного" (Freud XX). Пор., лист Гоголя Балабіній, датований 17.12.1842 року, в якому він скаржиться на свій гіперболізований психічний стан, який нагадує йому про хворобу у Відні: "Но страшнее всего мне показалось то состояние, которое напомнило мне ужасную болезнь мою в Вене, а особенно когда я почувствовал то подступившее к сердцу волненье, которое всякий образ, пролетавший в мыслях, обращало в исполина, всякое незначительно-приятное чувство превращало в такую страшную радость, и всякое сумрачное чувство претворяло в печаль, тяжкую, мучительную печаль, и потом следовали обмороки, наконец совершенно сомнабулическое состояние".

Наступним порушенням Старобінський називає манію заперечення, яка кореспондує з описом гоголівської гіперохи Чижевським: "негація охоплює не лише ім'я пацієнта, його батьків, їх вік, їхні внутрішні органи; вона виходить назовні, зачіпає власне існування та зовнішній світ у їхній сукупності".

Тепер, як нам здається, поєднання гоголівських тропів і фігур з соматичними маніакальними уявленнями є цілком можливим. Синекдоха поєднується з парциальним об'єктом та фетишем; оксюморон у його прояві ілюзії "заживо похованого" з парадоксом мертвої душі. Пор., висловлювання Старобінського: "деякі пацієнти вважають, що вони не помруть, тому що їх тіло функціонує не у відповідності до звичних умов, що вони – якби вони могли померти – уже давно були б мертвими; вони знаходяться в такому стані, який не відповідає ні життю, ні смерті; вони є живими мертвими". Нарцисизму (віддзеркаленню) відповідали б гемінація та серійне відтворення. Тавтологічні фігури показують негативну безкінечність "спродукованого" з віддзеркалень Я, оксюморон евакує здебільшого тему живої смерті, яка черпає із уявлення, що лише мертве може жити вічно, тобто здатне до спогадів ("мовлення німих літер", "живі уламки античності", які дійшли до нас лише завдяки своїй фрагментації, та "мертві душі"). Інверсії відповідає скорчений шлунок (sm. Vn.).

3. Паталогічне

3.1. Манія і меланхолія

У них надмірний апетит і вони не господарі своєї пам'яті, тобто, коли вони хочуть щось пригадати, то спочатку не в змозі це зробити, а потім це відбувається у самий несподіваний час. Усі ці слабкості, до яких проблема XI, 38 додає ще й заїкання (причиною чого розглядалося відставання мови від мислення), базуються на тій надмірній збудженості їхньої тілесної будови, так що їм не дають тривалого вдоволення ані

заняття любов'ю, ані поїдання страв. В обох випадках вони шукають задоволення не заради задоволення, а з причини захисту від органічного дефекту, оскільки їхній потяг до любові результує із надмірного напруження, а потреба в їжі є наслідком неправильного обміну речовин. Клібанський та співавтори парафразують тут "Монографію чорної жовчі", в якій розглядається приписувана Аристотелю "Проблема XXX, I".

В античних уявленнях про меланхолію IV століття до н. е. (до цього вона розглядалася лише у медицині) аристотелівська натурфілософія поєднує меланхолію з платонівським поняттям "манії" ("(творче) марення") і перетворюється таким чином на "хворобу героїв" [5, с. 55–56]. Згідно з Клібанським, "мінлива здатність до спогадів" готує підґрунтя до "концепції меланхоліка як генія": "Якщо меланхолік більше аніж інші люди сприйнятливий до того, щоб бути в будь-який час охопленим спогадами, які він до цього даремно намагався викликати, то це ґрунтується на тому, що насильницьке зусилля над спогадами викликало в нього появу уявлень і картин, які сильніше зачіпають його розум, аніж це характерно для інших" [5, с. 84]. У цьому описі надмірної збуджуваності меланхоліка, чия сила уяви набагато перевершує середній показник, важливим для нашої проблематики є два наступні моменти. Дисфункція пам'яті, чий опис дозволяє допустити процес витіснення, та нещастя меланхоліка внаслідок ілюзій, які в пізнішій літературі поєднуються зі "схильністю до галюцинацій". Клібанський також вказує на те, що галюцинативні "марення" меланхоліка, якщо висловитись сучасною мовою, результують зі звільненої активності "підсвідомого". Сучасні уявлення про меланхолію/депресію можна віднайти у частково наявній оцінці меланхолії як патології у "Проблемі XXX, I".

Однак повернемось до того античного сприйняття меланхолії, яке може дозволити просунутися уперед у спробі поєднати комплекси меланхолії, інкорпорації та (мистецтва) пам'яті (і тим самим також і психопоетику).

При злитті аристотелівських та платонівських ідей у "Проблемі XXX, I" "міфічне поняття божевілля" замінюється природничо-науковим поняттям меланхолії, чому значною мірою сприяло те, що "меланхолічний" та "божевільний" у чисто патологічному смислі уже давно були синонімами, як і те, що властивий хворобливому меланхоліку дар марень та передбачень відповідали платонівському нерозрізненню між мантикою (мистецтво передбачати майбутнє) і манікою. Мантичний момент у меланхолії/манії зближається з діяльністю дешифрування і тлумачення психоаналітика. Проте тут спочатку йдеться лише про самоаналіз, який передував також і сучасному психоаналізу.

3.2. Писати тілом та про тіло

Синтія Чейз [6, с. 6] кладе в основу своїх досліджень романтичних авторів поняття дисфігурації (disfiguration, також defacement), оскільки

воно включає в себе як риторичний, так і фізичний аспект: "The salient term, then, is disfiguration, which, in naming both a rhetorical and physical process or effect and leaving uncertain the relationship between them, exemplifies the interpretive predicament it would describe".

Дисфігурація означає викривлення. Проте у пізнього Гоголя вона протікає паралельно з дисфігурацією, дефігуризацією текстів.

Писати тілом означає залучати тіло, яке зазвичай розглядається як позамистецьке та асеміотичне, в творчий, моделюючий акт, щоб облаштувати "мистецьке життя". Безсумнівно, тут знову присутня театральність, яка відіграє вирішальну роль не лише в творчості, але і в його біографії. Писати тілом, проте, можна інтерпретувати інакше, а саме як вид "зараження" тексту тілом (і керуючими ним психічними актами), яке, як інструмент ілюзій та бажань, насичує фігурацію текстів, як гомологія між психосоматичними та поетичними прийомами. Проте її можна діагностувати не лише у випадку насильницького поєднання тексту і хворого тіла.

Розглянемо загальне місце божевільного романтичного митця. Поєднання креативності та психічної анормальності не обмежується лише романтичною епохою, проте багато дискурсів XIX століття (романтичні, але також і постромантичні) зображують митця і як патологічного збоченця, і як екстремальне втілення сучасної епохи. Займе немало часу, щоб перелічити всіх тих поетів, художників та композиторів, які (пізніше своїм оточенням) були зараховані до цієї категорії. Обмежимося, ілюстративності ради, лише одним яскравим прикладом романтичного божевілля, який відбувався у паралельних часових рамках з Гоголем і демонструє дивовижні аналогії. Роберт Шуман, всього на рік молодший за Гоголя, вочевидь страждав від такої самої хвороби, періодичної зміни ейфорії меланхолічною пригніченістю (психічну хворобу Гоголя сьогодні б охарактеризували як маніакальну депресію. Огляд та оцінку діагнозів хвороби Гоголя від початку XX ст. до 1970-х років можна відшукати у неопублікованій дисертації Д. А. Янга (D. J. Young, 1977). У своєму цінному дослідженні, в якому проаналізовано десятки діагнозів психіатрів, аналітиків та філологів, він виділяє як найбільш компетентний діагноз Єрмакова [7], після якого практично нічого нового більше не було сформульовано). Коли йому виповнилося 43 роки, це вік смерті Гоголя, Шуман намагався втопитися в Рейні. Після невдалої спроби суїциду він провів ще два роки в лікарні для душевно хворих, де й помер від тієї ж причини, що і російський митець. У тяжкому нападі депресії він заморив себе голодом.

Дана робота зовсім не має за мету ствердити, що абсолютно кожен романтичний митець страждає від маніакальних депресій. Для нас куди більше йдеться про те, щоб розкрити, яке значення подібні біографії мають для внутрішньої логіки, "мистецтва життя" та нашого сьогоднішнього бачення тих подій.

Меланхолія, знову ж таки, є якщо не найпоширенішою, то найулюбленішою хворобою пізнього романтика, який спочатку "здіймається на небеса" у креативному запалі, щоб потім реалізувати "до смерті опечалений" своєю власною смертю. Якщо Старобінський вважає за можливе включити свій аналіз депресій Бодлера до "Історії відчуття тіла", то з таким же правом ми можемо так само вчинити і з історією хвороби Гоголя (написаної ним самим і його біографами).

3.3. Самодіагнози меланхоліка – прочитання тіла

Отже, у пізній романтиці домінує хворобливий образ внутрішньо розірваного меланхоліка (в жодному разі не шизофреника, як можна було б припустити, виходячи із частоти тематики роздвоєння). Нудьга денді, яка як неодмінний компонент у ранній фазі романтики ще користувалась популярністю, повинна поступитись нав'язливій хандрі (це російське слово є одним з небагатьох адекватних відповідників слову меланхолія).

З цим пов'язується підвищений інтерес до власних болячок, гіпохондерство, що знову ж таки прямо пов'язане зі спробами самодіагнозу, пошуку потрібного дискурсу для того, що було спостережене на власному тілі та душі. Перш за все це відбувається у нехудожніх текстах, а саме в листах, щоденниках і т. п.

Старобінський констатує у гіпохондрика сильний нарцистичний нахил, який можна охарактеризувати як патологічне самосприйняття у сенсі автоестезії. Через свідоме прислухання до тіла естетичний елемент кінестезії отримує ранг задоволення потягу, у який входить злиття з первинними фізіологічними подразниками. Це є одним з варіантів "повороту проти власної особистості". Не дуже ризикуючи, з цього можна зробити наступний, банальний тільки на перший погляд, висновок. Сучасний зрослий інтерес до різних модальностей відчуття тіла є симптомом вираженого нарцистичного компоненту, який характеризує сучасну західну цивілізацію.

Порівняємо даний фрагмент із наступним листом Гоголя Аксакову, написаним 29.10.1845 року в Римі, в якому він ставить сам собі діагноз за допомогою берлінського лікаря Шьонляйна, що його хвороба є хворобою нервів, перш за все шлункових нервів:

"О себе, относительно моего здоровья, скажу вам, что холодное лечение мне помогло и заставило меня, наконец, увериться лучше всех докторов в том, что главное дело моей болезни были нервы, которые, будучи приведены в совершенное расстройство, обманули самих докторов и привели было меня в опасное положение, заставившее не в шутку опасаться за самую жизнь мою. Но Бог спас. После Грефенберга я съездил в Берлин нарочно с тем, чтобы повидаться с Шенлейном, с которым прежде не удалось посоветоваться и который особенно талантлив в определении болезней. Шенлейн утвердил меня еще более в сем мнении, подивился докторам, пославшим меня в Карлсбад и Гастейн. По

его мнению, сильней всего поражены были у меня нервы в желудочной области (в так называемой системе nervosa fascoloso), одобрил поездку в Рим, предписал вытирание мокрой простыней всего тела по утрам, всякий вечер пилюлю, две какие-то гомеопатические капли по утру, а с началом лета и даже весной – ехать непременно на море, преимущественно северное, и пробыть там, купаясь и двигаясь на морском воздухе, сколько возможно более времени, – ни в каком случае не менее трех месяцев".

Таким чином, жертви романтичної меланхолії до певної міри усвідомлюють її, вона підпорядковується своїй циклічності чи рефлексії, чия об'єктивність обмежується внаслідок "порушення уявлення про тіло" ("Смотря на него изумленными и недоверчивыми глазами, потому что он казался здоровым, я спросил его: "Да чем же Вы больны?" Он отвечал неопределенно и сказал, что причина болезни его находится в кишках" (Аксаков, 1956, с. 152). Як відомо, Гоголь мав про власне тіло класичне гротескне уявлення. Він стверджував, що його шлунок перевернутий догори. Пор., лист М. Язикова із Ганау своєму брату (вересень 1841):

"Гоголь рассказал мне о странностях своей (вероятно, мнимой) болезни: в нем-де находятся зародыши всех возможных болезней; также и об особенном устройстве головы своей и неестественности положения желудка. Его будто ощупывали в Париже знаменитые врачи и нашли, что желудок его вверх ногами".

Саме те змінене сприйняття тіла, яке в більшості випадків пов'язане з почуттям страху, містить масу тематичного матеріалу та прийомів для гоголівських текстів – негативна оцінка поганих страв, втрачений ніс, гіперболіка чи перевернутий світ. Важливим тут є перш за все здобуті зі зміненого відчуття тіла чи гомологенні йому прийоми репрезентації, які схожі з прийомами риторичних фігур. Старобінський дискутує (з посиланням на психіатра Блонделя) можливість мовної реакції на зміну тілесної естезії і вказує на те, що дискурс "нормального" закінчується тут:

"Блондель приходить до висновку, що при нормальній свідомості йдеться про таку свідомість, в якій безпосереднє кінестетичне дане опановується і витісняється безособовою системою соціалізованого дискурсу. В той час, коли раціональний індивід вважає, що він стверджує своє Я, то в дійсності це сприяє тріумфу колективних норм. Хвора свідомість, яка не в змозі користуватися мовою так, як цього вимагає колективна інстанція, залишається в полоні індивідуального відчуття тіла, невербального та превербального і навіть гра зі сміливими метафорами не в змозі допомогти висловленню. Блондель також звертає увагу на поетичний характер цих зусиль. Цим він дає зрозуміти, що поезія знаходиться у протиріччі з соціальними нормами, що вона розташувалась у безпосередній близькості до "чисто психологічного", що вона має щось спільне з "хворою свідомістю".

Таким чином, креативне, поетичне володіння словом, здається, є тим самим шляхом, який дає можливість поводження з девіаціями психіки. У всякому випадку, у гоголівських гіперболічних метафорах, гротесках та метонімії тіло виступає первинним джерелом письмової творчості.

Тільки-но пошук вербальної фігурації "індивідуального (тобто, анормального) у відчутті тіла" припиняється (і це зазвичай характеризується як пересихання креативності), як тріумфує "безособова система соціалізованого дискурсу", у випадку Гоголя саме те проголошення "колективних норм", які відомі нам з його дидактичних творів. Проте після цього патологічне безперешкодно продовжує свій шлях руйнації. Таким чином креативність Гоголя безпосередньо зістикована з його психічним виживанням, тобто має дійсно терапевтичну функцію (Єрмаков виходить з того, що креативні періоди Гоголя пов'язані з духовно "здоровими" фазами. Інгольд пише, що "життя" – це перманентна гоголівська хвороба до смерті, "мистецтво" – його перманентна терапія) [8]. До того часу, поки соматичні аференції можуть бути виражені у зовнішній знаковій системі, то "божевілля", "хвороба" розсіюються в письмових знаках (як це неодноразово формулював сам Гоголь). Таким чином, (поетична) фіксація тіла гарантує його подальше існування.

М. В. Берг наступним чином описує гоголівські творчі муки під час роботи над другим томом "Мертвих душ" влітку 1851 року на дачі у Шевирьова: "Анахорет продолжал писать второй том "Мертвых душ", вытягивая из себя клещами фразу за фразой". Образ витягування слів, як кліщами, може належати самому Гоголю. Кожне окреме слово повинно було вириватися з болем із самої середини і піддавалося (незалежно від його семантики) індексикальному прочитанню як знакова мова тіла. Характерними є також різні тілесні практики, які під кінець життя Гоголя все більше виходили на передній план. Брат Смірнової Арнольді розповідає про літо 1851 року, коли Гоголь перебував на дачі у Підмосков'ї: "Он уморительно плясал в воде и делал в ней разные гимнастические упражнения, находя это здоровым" [9, с. 509]. У своєму звіті про розпорядок дня Гоголя Смірнова згадує регулярні молитви та дієтичне харчування. До цього слід додати ще й те, що Гоголь стилізував своє життя під агіографію (життя святих). ("Каждый день читал житие святого на этот день. Перед обедом пил всегда, всегда воду, которая придавала деятельность желудку. Ел с перцем"). Особливу увагу приділяв травленню, скаржився на слабкість відповідальних за це органів ("По вечерам Гоголь бродил перед домом после купанья, пил воду с красным вином и с сахаром… Он уж тогда был нездоров, жаловался на расстройство нервов, на медленность пульса, на недеятельность желудка…").

Проте з огляду на те, що всі можливі курорти Європи виявились такими ж недієвими, як і його тіло, то перспектива смерті стала для Гоголя домінуючою темою його думок, розмов та листів. Стосовно повороту проти власного тіла, то у випадку Гоголя він проявляється дійсно спочат-

ку як піклування, підвищений інтерес до аномальностей тіла. Згодом він перетворюється у реальний бунт проти власного тіла, в якому потяг до смерті, все ще підживлюваний імпульсом нарцисизму, зрештою повністю бере гору. Один з останніх прикладів із життя Гоголя, який засвідчує те, що він зробив смерть об'єктом бажання. А. О. Смірнова пише, що на питання "А думали ли вы о смерти?", він відповів "О, это любимая мысль, на которой я каждый день выезжаю". Водночас Гоголь настільки боїться бути похованим заживо, що відмовляється спати на ліжку в горизонтальному положенні. Вочевидь час від часу він впадав у стан оціпеніння чи навіть втрати свідомості, які видавалися схожими на смерть. Гоголівське висловлювання, що думка про смерть є його улюбленою думкою, містить у собі те заміщення смерті, яке Фройд описав у своїй праці "По той бік принципу пристрасті". У ній Фройд пояснює, яким чином кошмари можуть бути виконанням бажання: "Страх позначає певний стан, як очікування небезпеки та підготовку до неї, хай би навіть вона й була невідомою". Саме це відбувається у грі, яка, симулюючи, попереджує ситуації небезпеки.

Гоголь намагається випередити смерть, самому викликавши її і таким чином отримавши можливість зберегти все, забрати його з собою в могилу.

Важко сказати, наскільки це все має розглядатися як психофізична реальність, чи лише як фізіологічна метафора, оскільки важко провести межу між психічним та тілесним. Якщо можна говорити про письмо за допомогою тіла, тоді це відбувається у цьому випадку: з вичерпанням вербальних текстових знаків автор вдається до власного тіла як знаку, щоб фігурувати його. У світлі описаних вище процесів взаємопроникнення тіла та знаків подібний перехід не видається чимось екстраор-динарним.

3.4. "Ничего, ничего, молчание"

Між традиційним "художнім текстом" і новим "текстом життя" знаходяться названі вище фігури надмірності та дефіциту (тавтологія і оксюморон, також заперечення). Вони все ще розташовуються всередині вербального "художнього тексту", проте вже готують свої позамистецькі та позамовні еквіваленти: проповідь та мовчання. Несподівана відсутність мови та письма перед лицем високого маркує перехід від другої до *третьої фази* творчості Гоголя. Тут можна навести різні приклади, перш за все знамениту "німу сцену" в кінці "Ревізора". Або ж, приміром, наступний апофатичний обрив мовлення про релігійні почуття в листі Гоголя Балабіній від 17.2.1842 року: "Приходило ли вам когда-нибудь желание, непреодолимое сильное желание читать евангелие? Я не разумею то желание, которое похоже на долг и которое всякий положил себе иметь, нет, сердечный порыв… но оставляю неоконченную мою речь. Есть чувства, о которых не следует говорить, и произносить о них что-нибудь уже значит профанировать их".

Як і у вірші Тютчева "Silentium", мовлення про певні речі означає їх "профанацію". Водночас мовлення про високе розкривається тут і як стилістична проблема (апозіопеза). Після патетичного звороту "сердечний порив" Гоголь, вочевидь, зауваживши кліше, ставить три крапки і додає "але залишаю мою мову незакінченою". Цей лист, датований 1842 роком, демонструє посилення як релігійних, так і репрезентаційнотехнічних принципів *третьої фази*. У всякому разі, це можна було б віднести також до оповідання "Нотатки божевільного" (1834), в якому Попріщін постійно закликає до мовчання, коли мова заходить про його любов до Софії:

"Если бы и дочка… эх канальство!... Ничего, ничего, молчание!",

"Там будет что-нибудь и о той, которая… ничего, молчание!",

"Я вспомнил о той… эх, канальство!... ничего, ничего, молчание!",

"Ай, ай!... ничего. Молчание!" (Гоголь, III, с. 196, 199, 201, 202).

Останній приклад є реакцією на лист, в якому зустрічається ім'я Софії. Сам Попріщін ніколи не пише його і прочитання імені коханої особи викликає в нього біль (індифікований експресивними вигуками "ех" чи "ай"). Кидається в очі постійне поєднання наказу "молчание" та "ничего", яке наявне у всіх чотирьох випадках і пов'язане з нікчемністю писаря, якого начальник відділу тримає за нуль ("ведь ты нуль, больше ничего"). Попріщін мусить анулювати своє бажання мовчанням, нічого не казати, оскільки він сам "ніщо" (ні генерал, ні камер-юнкер, а всього лишень титулярний радник). Так само, як і в листі 1842 року, тут у всіх чотирьох місцях наявний обрив (апозіопеза) розпочатого (тут еротичного) дискурсу про високе ("она выпорхнула из кареты, как птичка"; "разбросанное ее платье, больше похожее на воздух"), який реалізується за допомогою графічних засобів.

Розділ X. Заміна художнього тексту текстом життя

3. Проект "інкорпорувати/описати Росію"

3.1. Паразитування на чужих текстах

У листі від 24.12.1844 року Гоголь вичитує Ф. О. Смірнову за те, що вона спонукала Самаріна написати йому банального листа, і викладає свої погляди на те, які листи мають йому писати: "В письмах должен быть почти дневник мыслей, чувств и ощущений, живое понятие о всех людях, с которыми ему случилось встретиться, мнения о них свои и мнения других о них, и наконец случаи и стычки с ними. Словом, чтобы я слышал самую жизнь". Тут Гоголь дає ясно зрозуміти, що він очікує від своїх кореспондентів не лише документальний матеріал, але навіть вже оброблені дискурсні блоки в діалогічній формі. Гоголівська ідея випереджає психологічний реалізм, так само як і феномен, який Бахтін описав стосовно романів Достоєвського як поліфонію – безліч "розмислів" (голосів). Самому Гоголю реалізація цього утопічного проекту, "почути" Росію і записати її багатоголосся, не вдалася. В. Ерліх [11] абсолютно має

рацію, коли називає прагнення Гоголя у 2-му томі "Мертвих душ" поєднати побутовий роман з побутовою п'єсою ("morality play") літературним бажанням смерті ("literary death wish"; с. 182).

Якщо слідувати метафориці Гоголя, то для нього йшлося про те, щоб чуттєво сприйняти Росію ("слышать" означає російською як "чути", так і "відчувати запах"), проте виключно в опосередкованій формі. Він мотивував це своєю відсутністю. Його відмова спрямувати свої власні відчуття на сприйняття російського життя виражає бажання уникнути екстремальності. Тут йдеться про подвійну відмову від "свого" на користь "чужого". Гоголь надає перевагу тому, щоб жити на чужині і потребує чужих текстів, які, проте, повинні прийти зі сфери "власного" (Росія) як дискретні текст-об'єкти. Ця своєрідна логіка обумовлена вже відомим нам канібалістичним бажанням інкорпорації. Лише віддаленість від Росії робить можливою нову економіку, яка може бути описана у поняттях інтрапсихічного топіку. Після заповіді екзогамії це лише далека Росія, що стала чужою і яку можна шанувати як "матір" чи боятися як "батька" (Я-ідеал чи Над-я). На противагу *другій фазі*, коли сатирик Гоголь інкорпорував російську реальність і садистським способом розчленував її всередині своїх текстів, спрямованість інкорпоративної фантазми розпливається по відношенню до Росії як материнської інстанції, оскільки активна та пасивна участь в інкорпорації утворюють єдність. З одного боку, Гоголь вимагає від своїх кореспондентів текстовий матеріал, який він сам як "добрий" об'єкт планує інкорпорувати у свій гігантський проект (як синекдоха чи цілком автентична частина Росії), з іншого – дає канібалізувати себе жертовною поведінкою по відношенню до Росії (як Акакій Акакійович шинеллю). Оскільки інкорпоруючі материнські фігури у гоголівських текстах з самого початку відзначаються чоловічими рисами повелителя (тітка цариця у ботфортах зі шпорами та хвостаті фрейліни), то у цій делікатній точці зустрічі статей (і того, що вони репрезентують) показується закінчення "материнського" і перехід до "батьківського" образу.

В однаковій мірі, як Гоголь просить про позитивні об'єкти ідентифікації (сімейна хроніка, етнографічні дані і т.п.), він вимагає і негативні, "злі" об'єкти, які також будуть поєднані з активно-пасивною інкорпоративною фантазмою. Він віддає себе на поталу публіки, він здіймається на ешафот і з мазохістським задоволенням сприймає колючу критику своїх читачів (пор., 8, с. 169; "Gogol's deliberate, quiete self-conscious attempts at Christian humility on occasion verged nearly on masochistic self-abasement. One of the obsessive leitmotifs in his correspondence during the early forties is a craving for 'reproaches' – for harsh, unsparing criticism, if not abuse"). Критики його творів поновлюють Над-я-інтенцію Гоголя, перетворюються на караючих надбатьків та істинних цензорів. Якщо спочатку ці механізми відбувалися стосовно літературної критики у вузькому смислі, потім у стосунках з реальною цензурою (еротичний зв'язок романтичного автора до справжнього цензора міг би стати предметом окремого розділу, який з

огляду на тези Смірнова (1994) про "охоплену страхом кастрації особистість", потребує більш ретельного окремого дослідження. Тут слід вказати на факт вилучення "Мертвих душ" із Петербурзького цензурного комітету і передачу їх у Москву), то після виходу "Вибраних місць" вони переносяться на всю Росію, від якої він очікує коментарів до своїх текстів. Тому для Гоголя було так важливо тлумачити "Ревізор" як алегорію совісті. Інстанція погрозливого голосу, усвідомлення вини та совісті зрештою персоналізується у священику Матвії Костянтиновському.

Взаємна канібалізація є формою злиття з Росією, про яку Гоголь сам завжди говорив. В якості третього моменту слід назвати накази Гоголя стосовно ритуального внутрішнього засвоєння його листів, які в результаті багатократного постійного прочитання повинні перейти в плоть і кров їх читачів. Гоголь вимагає, щоб його слово в Росії було внутрішньо засвоєне. Росія повинна прийняти в себе тексти Гоголя як тіло Христа. Саме цим, мабуть, можна пояснити інтерес Гоголя до євхаристії.

Прохання Гоголя надсилати йому фрагменти різних дискурсів не мало за мету в першу чергу компенсувати його віддаленість від Росії (зазвичай, вказує Соколов [13]), наводиться аргумент, що він боявся внаслідок свого перебування за кордоном бути позбавленим надходження російських реалій і втратити відчуття російської мови). Куди більш чітко тут проявляється необхідність працювати з чужими текстами. Проте, оскільки в цьому випадку не йдеться про літературні тексти, то, власне кажучи, не можна говорити про інтертекстуальність, яка в гоголівській поетиці, у порівнянні з іншими романтиками, відіграє порівняно незначну роль. Здається, що тут йдеться куди більше про деконструктивну переробку наявного матеріалу – "подарованого" сюжету чи записаного діалогу. У цій новій літературній економії вже не діє принцип обміну. Тепер, коли Гоголь розглядає себе як пророка, він очікує безкорисливих дарів.

Уже в своїх ранніх творах Гоголь працював з чужими текстами, в першу чергу, не літературними, периферійними та естетично не обробленими, які були в його розпорядженні, чи які він випросив (на думку Соколова, етнографічні матеріали Гоголя, які він використав в "українських" текстах, базувалися на вже наявних працях, а також польових студіях переважно його помічників у Василівці). Орієнтація на не літературні тексти є характерною для Гоголя після "Вечорів". Анекдоти із сімейної історії, комедії батька, анекдоти і народні пісні українських кореспондентів, анекдоти до "Шинелі", пушкінська "ідея" "Мертвих душ", інформація Язикова про симбірські звичаї, прохання про сімейну хроніку Аксакових та безкінечні прохання повідомляти йому письмово про життя та літературний процес в Росії. Після того як Гоголь спочатку використовував переважно фольклорний матеріал (вже опублікований чи отриманий ним в письмовій або усній формі), згодом на перший план вийшли твори (часто перекладні) другорядних авторів та рубрика "Смесь" в журналах. Під час роботи над другим томом "Мертвих душ" поруч із особистою

кореспонденцією залучалися також роботи натуральної школи та статистичні дані про Росію. Романи Нарєжного надавали йому, головним чином, етнографічний матеріал, самі ж твори при цьому практично не аналізувалися. Віноградов [12] трактує цей факт як поворот до об'єктивізму, проте, з огляду на загальне значення цієї парадигми текстуальної інкорпорації, це малоймовірно. За експлуатацією статистичних даних для роману ховається та ж сама стратегія інкорпорації, що й у застосуванні таблиць, лексичного та фольклорного матеріалу у "Вечорах". У разі відсутності приводу створюється фіктивний текст (як у випадку фольклорного елементу з "Вія"). Саме через це Віноградов [8, с. 42] цілком справедливо обізвав Гоголя "тряпичником", проте залишив без аналізу вказане вище використання не-художніх текстів.

При цій текстуальній інкорпорації пізнього Гоголя важливим є паразитування на чужих текстових тілах. Гоголь привласнює собі чужий словесний матеріал, щоб зробити його своїм і після цього, вже трансформований, знову викинути геть як текст, підписаний власним іменем. Подібне поводження з чужими текстами зрілого Гоголя пов'язане з "пафосом ідентифікації власного" та "чужого" (здебільшого релігійно вмотивованого), який Д. Р. Дьорінг-Смірнов встановив відносно епістолярного спадку Чаадаєва та Гоголя. При цьому йдеться про "відмову від ідентифікації, від публічного прояву індивідуальності", яку обидва ці автори рекомендують також "своїм кореспонденткам", а саме "шляхом відмови від монологічної репрезентації їх філософської системи, їх художнього твору" [14, с. 85–86].

Але вони можуть реалізувати (конкретизувати) свою інтенцію відповідно лише тоді, коли нейтралізують диферентне. Тому вони записують чуже, щоб засвоїти його. Чаадаєв та Гоголь хочуть через адресацію цього чужого не тільки заповнити своє як дефіцитно розпізнане власне, але й рефлектують своє власне на чуже, закликають ідентифікувати себе з чужим аж до повної відмови від себе самого [14, с. 85].

До згаданого на початку епізоду з листом Самаріна слід додати ще одне. Гоголь проголошує, що він і Самарін змогли б бути "корисними один одному" лише через рік ("И после этого письма мы придем уже оба в состоянии быть полезным друг другу"). Про те, яким саме чином Самарін міг стати корисним Гоголю, було сказано вище, а те, як Гоголь збирався стати корисним Самаріну, потрібно ще вияснити.

3.2. Возня на кухне – Гоголь готує для Росії

Незабаром після скандалу, викликаного публікацією "Вибраних місць", Гоголь намагається виправдатися перед своїми друзями за свій твір, за яким, як здається, стоїть не виключно він один. У листі Аксакову з Неаполя від 06.03.1847 він розповідає наступну історію:

"Повар вызвался угостить хорошим и даже необыкновенным обедом тех людей, которые сами не бывали на кухне, хотя и ели довольно

вкусные обеды. Повар сам вызвался; ему никто не заказывал обеда. Он сказал только вперед, что обед его иначе будет сготовлен и потому потребуется больше времени. Что следовало делать тем, которым обещано угощение? Следовало молчать и ожидать терпеливо. Нет, давай кричать: "Подавай обед!" Повар говорит: "Это физически невозможно, потому что обед мой совсем не так готовится, как другие обеды, для этого нужно поднимать такую возню на кухне, о которой вы и подумать не можете". Ему в ответ: "Врешь, брат!" Повар видит, что нечего делать, решился, наконец, привести гостей самих на кухню, постаравшись, сколько можно было, расставить кастрюли и весь кухонный снаряд в таком виде, чтобы из него хотя какое-нибудь могли вынести заключенье об обеде. Гости увидели множество таких странных и необыкновенных кастрюль и, наконец, таких орудий, о которых и подумать бы нельзя было, чтобы они требовались для приготовления обеда, что у них закружилась голова" (Гоголь, XIII, с. 241–242).

У цій притчі Гоголь, який робив це опосередковано вже в ранніх творах, тепер вперше порівнює письменство з куховарством експліцитно, як приготування святкового обіду. Алегорично він зображує свою власну ситуацію роботи над продовженням "Мертвих душ", яка вже затягнулася на багато років (до цього сталися вже два спалення першої редакції 2-го тому) і для якої йому потрібно "більше часу" (здається, що тут Гоголь посилається на пораду одного із своїх перших критиків, О. Сомова, який порекомендував юному В. Алову (=Гоголю) не поспішати з публікацією. "Если он станет прилежнее обдумывать свои произведения, не станет спешить изданием их в свет"), оскільки він зовсім "інакше готується". Якщо книгу "Вибрані місця" розглядати як алегорію кухні, тоді каструлі, "в яких повинна з'явитися ексклюзивна страва", це листи, які є лише ємностями, зовнішніми формами. У "Вечорах" горшки, казани та келихи трактувалися і як транспортні засоби диявола (диявольський компонент каструль актуалізується у притчі при описі "возни на кухне" через паралелі з алхімічною лабораторією), і як метонімічні речі жіночого володіння, і як метафора жанрового визначення. Остання інтерпретація ємності як жанру отримує значення "дивних і незвичайних каструль", які демонструються публіці/гостям. Тут Гоголь рефлектує незрозумілий характер своєї епістолярної праці, яка не є ані автобіографією, ані сповіддю, ані проповіддю, ані чистою публіцистикою, ані художнім твором. У цьому смислі "найдивніша книга, яка колись публікувалася в Росії", є водночас жанровим експериментом, який поєднує поетичні і практичні текстові жанри. Якщо каструлі відповідають жанрам, тоді "кухонний снаряд" символізує методи, такі ж нечувані, як і жанр. Тут йдеться про інструменти, які "зазвичай не використовуються для приготування обіду". Це ті методи, які самі по собі сприймалися як не-поетичні і до яких охоче вдавався Гоголь у своїх пізніх текстах.

Гоголь закликає публіку до "терплячого очікування". І сам Гоголь готується у своїй літературній кухні до того, щоб приготувати свій апокаліптичний обід (другий і третій том "Мертвих душ"), який перевершить і змете все те, що було написано до цього. Він шукає нову трансцендентну і водночас фізичну мову/їжу, з чиєю допомогою він зможе вступити в communio з Росією:

"Апокаліптичне мовлення/слухання виступає посередником між архаїчними формами інкорпоруючої комунікації (під communio розуміється стан тотального інкорпорування, увінчаний актом вербального канібалізму) та тими формами чисто комунікативного мовлення, де домінують виключно конвенційні, арбітражні знаки і задані прагматеми" [15, с. 333–334].

Оскільки те communion, до якого прагнув Гоголь, не могло покладатися на архаїчні форми і він відмовився від комунікації за допомогою арбітражних знаків, то Гоголь розробляє постзнакову діяльність, яка опирається в цій притчі на уявлення про процесуальність та афектацію ("у них закружилась голова"). Історія про публіку, яка зібралася на кухні і оглядає розставлені Гоголем каструлі і знаряддя і якій при цьому стає млосно, є спробою, креативною діяльністю як куховарство, яке не продукує знаків у первинному значенні, вказує новий шлях. Якщо виходити з того, що сутність перформансу полягає в тому, щоб не залишати довготривалих слідів, то процес готування і споживання приготовленого є однією з можливостей діяти не-зображувально і не-поетично (сенс і призначення кожної страви полягає зрештою в її якнайскорішому споживанні. Єдине, що залишається після цього процесу інкорпорації, це екскремент, за яким, проте, у сучасній західній культурі також не закріплюється жоден знаковий статус). На цьому заміщенні літератури перформансом більш детально ми зупинимось в іншому розділі.

Примітки

1. *Эйхенбаум Б.* Как сделана "Шинель" Гоголя / Б. Эйхенбаум // Texte der russischen Formalisten. Bd. I. (Hrsg. Ju. Striedler). – München, 1969. – S. 122–159.
2. *Тынянов Ю. Н.* Достоевский и Гоголь / Ю. Н. Тынянов // Texte der russischen Formalisten. Bd. I. (Hrsg. Ju. Striedler). – München, 1969. – S. 300–371.
3. *Левина П.* Барокко в литературно-эстетическом сознании преподавателей и слушателей русских духовных училищ XVIII века / П. Левина //Wiener Slawistischer Jahrbuch. – 1977. – № 23. – S. 180–198.
4. Терц А. (А. Синявский). В тени Гоголя / А. Терц (А. Синявский) // Собрание сочинений в двух томах. Т. II. – Москва, 1992. – С. 3–336.
5. *Klibansky R.* Saturn und Melancholie. Studien zur Geschichte der Naturphilosophie und Medizin, der Religion und der Kunst / Klibansky R., Panofsky E., Saxl F. – Frankfurt am Main, 1992.
6. *Chase C.* Decomposing Figures. Rhetorical Readings in the Romantic Tradition / C. Chase. – Baltimore-London, 1986.

7. *Ермаков И.* Очерки по анализу творчества Н. В. Гоголя. Органичность произведений Гоголя / И. Ермаков. – Москва-Петроград, 1922.

8. *Ingold F. Ph.* N. W. Gogol. Ein enzyklopädischer Entwurf / F. Ph. Ingold // Wiener Slawistischer Almanach, 1981. – S. 299–326.

9. *Вересаев В.* Гоголь в жизни. Систематический свод подлинных свидетельств современников / В. Вересаев. – Москва, 1990.

10. *Шкловский В. Б.* Энергия заблуждения. Книга о сюжете / В. Б. Шкловский. – Москва, 1981. – С. 324.

11. *Erlich V.* Gogol. New Haven / V. Erlich. – London, 1969.

12. *Виноградов В. В*. Гоголь и натуральная школа / В. В. Виноградов. – Ленинград, 1925.

13. *Соколов В.* Гоголь-этнограф. Интересы и занятия Н. В. Гоголя этнографией / В. Соколов // Этнографическое обозрение. – 1910. – Том LXXXI–II. – С. 59–119.

14. *Döring-Smirnov* J. R. Das zweigeschlechtliche Wort. Die Autorisierung der Korrespondentin in zwei Brief-Werken der russischen Romantik / J. R. Döring-Smirnov. – // Autorschaft. Genus und Genie in der Zeit um 1800. (Hrsg. von I. Schabert u. B. Schaff). – Berlin, 1994. – S. 77–86.

15. *Hansen-Löwe A. A.* Zur Typologie des Erhabenen in der russischen Moderne / A. A. Hansen-Löwe // Poetica. – 1991. – № 21.

X. Відхід від художнього тексту

4. Реалізація джерел красномовства

4.1. Символістична життєтворчість, що передувала листуванню

Основні теоретичні положення теорії знаковості сфер, які зазвичай розглядаються як позамистецькі, Гансен-Льове наводить у своєму описі символістичного мистецтва життя. Символісти вважають, що "текст життя" диктує себе сам, створюється за допомогою "художнього тексту" і продовжує його складним способом через посередництво засобів індивідуального міфу, особистісних жестів та специфічних звичок символістського "митця" і через індивідуальну сферу транспонує його в універсальний культурний простір. Крім цього, дієвим для символістів є те, "що поетичні (первинні) тексти утворюють на рівні парадигматики певним чином "підсвідоме" теоретичних дискурсів, які, в свою чергу, ці самі поетичні тексти, які вони, як правило, розлого коментують і цитують, роблять складовою частиною культурного **"над-я",** демонструючи їхній діа- та синхронний інтелектуальний взаємозв'язок." В той час, коли в ранньосимволістичному "панестетизмі" структури тексту життя постачають тематичний матеріал і проблеми художніх творів, то у випадку Гоголя це не є код соціальної поведінки (поведенческий текст), який підживлює "художній текст" (як це має місце в трикутнику стосунків чи інтригах символістів). Куди більше тут слід враховувати гомологію фізич-но-біологічного "тексту життя" та (головним чином словесні) прийоми "художнього

тексту". У пізній гіпохондрії Гоголя [1] він стає улюбленим об'єктом опису й, таким чином, потрапляє на рівень дискурсу (йдеться про хворе/аномальне тіло). Зростаюча дискурсивізація сприйняття тілесних етапів психічного (напади ейфорії та меланхолії, *"расстройство нервической системы")* та фізичного (проблеми з травленням) виду поєднується з уявною, фантасмагоричною картиною тіла (перевернутий шлунок, голова, яка функціонує сама по собі). Дискурсивізація уявних фізичних аномалій та фізіологічних функцій, за допомогою яких Гоголь трактує своє оточення, знаходиться в тісному взаємозв'язку з нездатністю до мистецької праці. Робота просувається тоді, коли Гоголь не мусить скаржитися на свої хвороби. У пізній фазі, коли дивацтво (курсив) Гоголя зростає (починаючи з 1840-41 року) спостерігається взаємозв'язок між вже згадуваною (а)соціальною поведінкою автора (відмова брати участь в розмові, мовчазність, монотонне мовлення в Римі) [2] та його відходом від поетичного мистецтва, точніше кажучи, його відмовою від фікціональних (прикрашених, дисимілятивних, тобто "брехливих") текстів [3], яка знаходить своє відображення у "правдивих" [4] текстах чи розчиненні (абсолютній дисимуляції) автора в катехізичному дискурсі: "Розмисли про божественну літургію" (1845 – 1852). Коли на початку 1840-х років фікціональні тексти Гоголя, а разом з ними і його текстуальна дисимуляція, закінчуються, тоді псевдонімічний принцип маскараду переноситься на його найсокровенніше, на ім'я. Наступає перекручення того власного імені, яке він призначив відповідальним за попередні фікціональні тексти. Починається (ди)симуляція конкретного автора в реальності. Пор., перекреслення імені в підписі Гоголя в одному з листів Пушкіну (7.10. 1835).

4.2. Викривлення імені як відмова від ідентичності

"[…] *гр. Строганов уведомил меня, что известный писатель Гогель [sic] находится теперь в Москве в самом крайнем положении, что он основал всю надежду свою на сочинении своем под названием "Мертвые души", но оно московской цензурой не одобрено и теперь находится в рассмотрении здешней цензуры, и как между тем Гогель не имеет даже дневного пропитания […] то граф Строганов просит об исходатайствовании от монарших щедрот какого-либо ему пособия"* [5].

Коли знаменитий комедіограф Гоголь на початку 1840-х років під час подорожей Росією хотів уникнути надокучливих питань, що стосувалися його особи чи його творчості, то вдавався до такого-собі прийому інкогніто: він надавав своїм супутникам фальшиве ім'я, яке лише незначно відрізнялося від його власного. В якості маскування цей прийом важко назвати ефективним, проте він може слугувати свідченням того перелому, який в цей час відбувався в ідентичності Гоголя.

Аксаков розповідає про наступний епізод, коли Гоголь, який знаходився в Росії з метою опублікування "Мертвих душ", під час подорожі з

Петербургу до Москви виставив свого супутника П.І. Пейкера дурнем, стверджуючи, що його звуть Гогель і що він бідна сирота.[6] В даному випадку Гоголь скористався шахрайським прийомом, відомим з "Ревізора", трансформувавши його у протилежність і видавши себе за "меншого", чим був насправді [7]. Аксаков називає подібні містифікації *"проказливости"*, до яких він в той період вдавався *неодноразово ("подобные мистификации Гоголь делал со всеми",* Аксаков 1956, 206) [8].

Щоб отримати можливість подорожувати інкогніто, як ніс, Гоголь практикує dissimilatiосвого імені і водночас симулює, хоча й дуже незграбно, фальшиву ідентичність [9].

Подібним чином Гоголь поводиться і під час свого від'їзду з Росії в червні 1842 року, коли він виступає під іменем Гоноль*:"Гоголь и тут, для предупреждения разных объяснений и любопытства, назвал себя Гонолем и даже записался так, предполагая, что не будут справляться с его паспортом" (*Аксаков 1956, с. 222). Цей прийом фонологічної чи графічної заміни, відомий також з роботи мозку уві сні, мав наслідком той курйозний побічний ефект, на який вказував і Аксаков, а саме те, що Гоголь не хотів показувати свій паспорт при перетині кордону. Байдуже, чи це було причиною чи наслідком його помилкових записів, у всякому разі здавалося, що Гоголь відмовлявся від того, щоб повністю і однозначно співпадати з ідентичністю, вказаною у паспорті. Погодін описує дані дивацтва Гоголя, які проявилися вже на початку 1840-х років:

"Гоголь ни за что на свете не хотел никому показывать своего паспорта, и его надо было клещами вытаскивать из его кармана. Он уверял меня даже, что когда ездит один, то никогда не показывает паспорта никому по всей Европе под разными предлогами. Так и при нас, не дает да и только: начнет спорить, браниться и, смотря в глаза полицейскому чиновнику, примется по-руски ругать на чем свет стоит его императора австрийского, его министерство, всех гонфалоньеров и подест, но таким тоном, таким голосом, что полицейский думает слышать извинения и повторяет тихо: Сигноре пассапорти! Так он поступал, когда паспорт у него в кармане и стоило только вынуть его, а это случалось очень редко; теперь представьте себе, что паспорта у него нет, что он засунул его куда-нибудь в чемодан, в книгу, в карман.[…] найдя его там, где нельзя и предполагать никакой бумаги, начнет ругать самый паспорт, зачем он туда засунулся, и кричать полицейскому: на тебе паспорт, ешь его, и проч., да и назад взять не хочет. Преуморительные были сцены! Кто помнит, как читал Гоголь свои комедии, тот может себе вообразить их, и никто более." [Аксаков 1956, 723-724]

Паспорт певною мірою є єдиним місцем, в якому ідентичність встановлюється стовідсотково у формі правильності імені. В погодінській передачі сцени на кордоні паспорт розглядається Гоголем як щось інкорпоративне, він вимагає від поліцейського "з'їсти його". Водночас до

паспорта ставляться як до чогось живого, яке ховається від свого власника. Це поводження з паспортом як з волатильною ідентичністю, яка вільно шукає собі місце перебування та функціонування і може перейти також і на іншого, тільки-но той її інкорпорує, нагадує про ідентифікуючі стратегії в ранніх текстах автора. Коли ідентичність, яку може підтвердити матеріальність паспорта, зрозуміє хтось інший, тоді вона, як така, стане нічого не вартою. Гоголь не хоче брати назад паспорт, проглянутий чиновником, оскільки розсекречена ідентичність, промовлене ім'я не відповідають його уявленню про дисимулятивну ідентичність. Гоголь відмовляється бути відомою, ідентичною з самим собою особою, яка співпадає з написаним *письмово*. Бажання витерти з паратекстів (колись свідомо вибране) ім'я, відповідає цій же самій логіці: Гоголь не хоче бути відповідальним як автор за свої тексти і ще менше бути простим сигніфікатом свого імені [10].

Суперечка про публікацію портрету Гоголя в журналі Погодіна вже згадувалася в дев'ятому розділі. Інтерпретацію цього епізоду можна розширити за рахунок дослідження Машковцева (1937). Машковцев пише, що внаслідок неавторизованої публікації свого обличчя Гоголь вважав себе "пограбованим". "Неосмотрительным образом похищено было у него право собственности его лица, которым он предполагал распорядитьс сам и по своему" (Машковцев 1937, 421). Цього разу йдеться про відмову від ідентичності в іконографічній формі обличчя, на яке Гоголь зберігав за собою право одягати як маску усміхненого гумориста чи каятливого застерігача. Мімотично-реалістичний портрет він не розглядав як щось таке, що може репрезентувати його універсально. Цитований на початку авторський опис Гоголя "у меня по дням бывают различные лица" артикулює його устремління до мінливої здатності до перетворення, свободи перевтілення та відмови від усталеної позиції ідентичності.

4.3. Еволюція псевдоніміки. Гогель/Гоноль – не Гоголь

Гансен-Льове (1995, 190) вбачає в підкресленій "псевдоніміці" "дисемінацію автора дискурсу в диференціюючі "голоси" свого тексту." Автор починає губитися в своїх різних іменах та масках, цей процес починається на початку 1840-х років і, здається, віддзеркалює звичку молодого романтика ховатися за псевдонімами та видавництвами. Проте функція і лінгвістична суть ранньої псевдоніміки суттєво відрізняється від пізньої. В той час, коли ранні псевдоніми (Алов, Рудий Панько) переважно не "автологічні"[11], а промовляючі імена і не мають фонологічної схожості із заміщеним іменем, то фальшиві імена Гоноль і Гогель утворені за допомогою "невеликої різниці" зміненого звуку чи літери і характеризуються відсутністю прямої семантики, або ж етимологічною поліваленттністю. Психологічно перші призначені для того, щоб надати автору в цих пседоономастичних діях уявної ідентичності та форми власної присутності. Останні призначені для того, щоб через руйнацію написання імені,

або ж його фонологічної та морфологічної структури зламати та розвіяти ці структури ідентичності. Гоголь втрачається в коливанні можливих диференціацій та відхилень від ідентичності.

Проміжне місце між цими двома полюсами займають два анаграмічні псевдоніми, до яких Гоголь вдається в кінці 1830 року, тобто ще до успішної публікації "Вечорів". Спочатку підпис 0000, який можна прочитати як семантично-символічно (чотири нулі позначають "ніщо"), так і анаграмічно-автологічно (чотири о з Ніколай Гоголь-Яновський).[13]. Так Гоголь підписав фрагмент "Глава из исторического романа" із незавершеної повісті "Гетьман" [14], який був опублікований 1831 року в "Северных цветах". (Першою публікацією під ім'ям Н. Гоголь був твір "Женщина" в четвертому числі "Литературной газеты" за 1831 рік, отож не художній текст). Другий варіант відхилення від промовляючого, чи відкритого псевдоніму, являє собою підпис П. Глечик під фрагментом "Учитель" (1830, також із незавершеної повісті "Страшний кабан"), який був опублікований в першому числі "Литературной газеты" за 1831 рік. В слові *глечик* спостерігається зворотня алітерація двох приголосних з імені Гоголь (г+л), водночас семантика імені (українською глечик значить "невеликий горщик" [15]) вказує на автора/кухаря, який має справуз різними горщиками/жанрами.

Таким же кулінарним є й інший варіант імені Гогель. Гогель асоціює ім'я автора з петербурзьким варіантом гоголя-моголя – гогель-могель [16] (суміш з яєць та цукру). Асоціація зявляється і з іншою назвою страви: гугель ("жидовское хлебенное, продолговатые пшеничные булочки, хлебцы с витушкой по верху", Даль I, с. 405; пор. нім. "Guglhupf"). Коли Гоголь підписується Гогель, то це означає не лише те, що Гоголь прибріхуєі стає Гогелем, щоб ідентифікуватися з назвою певної страви [17]

Це викривлення імені вказує в напрямку "іноземного" чи "іншого", яке в творах Гоголя отримує здебільшого негативну конотацію, будь це польське (kogel-mogel), німецьке ("Kuddel-muddel") чи єврейське (k/gugel). Ці різні слова, запозичені російською, позначають одну й ту ж страву, або мають значення "суміш, розгардіяш", чи позначають обидві ці речі, як у випадку гогель-могель, тобто суміші з цукру та яєць.

Гоголь презентує самодисимулюючий прийом маленької різниці. Співрозмовник не зовсім розуміє, чи правильно він розчув. Він чує ідентичність там, де його дивний супутник наголошує на різниці. Тут варто пригадати романтичну "нефлективність" Смірнова: "Каждый предмет не тождествен себе, наделен парой взаимоотрицающих признаков". Смірнов демонструє ці неспівпадіння на прикладі різних логічних трансформацій у "Вечорах". Чи є це аксіома неспівпадіння обєкта чи субєкта з самим собою дієвою і у випадку пізнього Гоголя? У випадку з Гогелем різниця знаходиться у звуковій тавтології. Звукова форма слова Гоголь фонетично не відрізняється від форми слова Гогель. Різниця проявляється тільки при написанні [18]. Гансен-Льове (1995, 190) говорить про

абсурдні дефініції типу "Мистецтво є шафа", що вони "стають (т)автологічними скоріше не тоді, коли починають застосовувати принцип диференціації (тобто не-ідентичності) між предметами і поняттями, а коли інкорпорують його в них самих".

Варіант Гоноль вже куди сильніше демонструє не тільки графічну, але й фонетичну субституцію середніх приголосних у звучанні імені. Тут напрошуються наступні автологічні асоціації, які дотичні до сфер фінансів та економіки, різних фобій (половые боязни) [19], сфер тотем – ім'я – походження, подорожування та втеча: гондола ("венецианская шлюпка") [20], гонобобель чи гоноболь ("Vacciniumuliginosum") [21], гонорарій ("плата за литературный труд"), гонорея ("болезненное течение из половых частей"), гоностар ("зверок горностай") [21], гоношить ("копить, беречь") і гоноша ("скопидом, скупец") [22], гон ("в один гон 50 верст проехали")та гонять ("понуждать к уходу, бегу, лету") [23].

В обох випадках (Гогель/Гоноль) маніпулція ідентичності відображається в зміні прізвища. Перша відбулася за добрий десяток років до другої. Якщо в 1829 році Гоголь все-таки намагався викорінити "іншу", не російську частину імені (викреслення польського прізвища Яновський), то, після того, як він після тривалого перебування за кордоном у 1841-42 роках вперше більш ніж на півроку залишився в Росії, він реставрує його "закордонну" якість. Одночасно він грається з можливістю відмовитися від своєї, яка тепер сприймається як штучна, Гоголь-ідентичності (з якою пов'язана його слава як гумориста української школи та комедіографа). Автор "Мертвих душ" тепер не хоче ним більше бути: він імажинує свою нову ідентичність саме в той час (1841), коли він з Ф.Ф.Івановим планує інтеграцію свого портрета (на якому він може зобразити як своє каяття, так і постати в образі нового пророка Росії) в релігійну картину (Машковцев 1936, 409). Диференціююча ознака українського, так само як і ідентичність автора комічних та гротескних текстів, мала відпасти. Те, що містифікуючий прийом все-таки сам проявив комічний ефект, свідчить про складність відмови від старої поетики [24].

Викривлення імені є попередньою формою мазохістських тілесних практик, які, знову ж таки через десять років, призведуть до смерті Гоголя. "Нарцисистична ідентифікація" з батьком чи з предками та їх прізвищами означає, що на цьому "ерзац-обєкті підтверджується ненависть", в ході того, як Гоголь його "шпетить, принижує, змушує страждати і отримує від цього страждання садистське задоволення" (FreudII, 205).

Фальсифікація імені через субституцію голосного чи приголосного є містифікуючою обмовкою чи опискою. Неправильні н і е є тими "кочівними точками диференціації" (Гансен-Льове 1995, 171), які займають "місце "свого", "ідентичності", та "репрезентації"".

Примітки

1. Скарги Гоголя про його хвороби почалися вже в 1836-37 роках.

2. Пор. паралель в "діаболічному символізмі" (Hansen-Löve 1999, 190): "Тематизація неможливості (чи небажання) говорити, яка увінчується розучуванням мови, онімінням та мовчанням." Пор. також Lausberg (1990, 447): "Dissimulatio може стати характерною рисою, навіть соціальною атмосферою…"

3. У цій фазі для Гоголя зникає межа між симулятивним та фіктивним. Сформульований у риториці як такий, етичний vitiumsimulatio (Lausberg 1990, 446) тепер стосується також всякого фіктивного (художнього) тексту, який в мисленні Гоголя, наскрізь просякнутого етичними уявленнями, являє собою "симуляцію" та лицемірство.

4. Один із прикладів намагань Гоголя позбавити свої слова фігуративного значення, являє наступне вияснення одного із непорозумінь. В листі Аксакову від 10.2.1844 року Гоголь пише, що він пришле в Москву "средство против душевных тревог, которое мне помогает сильно."В ньому Гоголь заперечує припущення Аксакова, що йдеться про 2-й том "Мертвих душ", оскільки мав на увазі справжні ліки.

5. Із доповіді О.Х. Бенкендорфа царю в 1842 році(цит. за Вересаев 1990, 317).

6. "Он уверил его, что он не Гоголь, а Гогель, прикинулся смиренным простачком, круглым сиротой и рассказал о себе преплачевную историю. Притом на все вопросы отвечал: "Нет, не знаю" (Аксаков 1956, 206). Якщо в гоголівському викривленні власного імені шукати звукову гру (особливо, якщо взяти до уваги те, що його супутник мав німецьке прізвище), то можна було б навести риму Гогель – Фогель (нім. Птах). Тоді римоване слово вказувало би на етимологію імені (зоол. Гоголь – птах). Слід зауважити, що ім'я Пейкера не було незнайомим Гоголю. Незадовго до цього, у лютому 1830 року, він звернувся з проханням про звільнення зі служби до свого тодішнього начальника, дійсного статського радника І.У. Пейкера (вочевидь батька його супутника).

7. Прийом подорожуючого інкогніто ревізора він застосовував у 1834 році, коли просив подорожуючих попереду нього повідомляти на поштових станціях, що за ними їде ад'юнкт-професор. Здебільшого це слово справляло необхідне враження.

8. Якщо ці випадки все-таки трактувати чисто психологічно, то вони скоріше вказуватимуть на хворобливу сором'язливість чи мізантропію. Гоголь часто прикидався сплячим або сидів з байдужим виразом обличчя: "Этот прием употреблялся им в некоторых случаях нарочно для прикрытия своего невольного смущения." (Шенрок, цит. за Вересаев 1990, 757). На початку 1842 року він з незрозумілих причин уникає свого знайомого Княжевича, або стрімголов вибігаючи з будинку, або прикинувшись сплячим у кріслі. Коли до нього звертались, він давав дурнувату відповідь, типу, що його раптом потягнуло на сон. Чи взяти його поведінку під час прем'єри "Ревізора", коли в ложі Черткової він більше лежав, ніж сидів, щоб його не бачили. Коли ж його викликали на сцену, він втік з театру (Аксаков 1956, 210-212).

9. Гайтнер (Geitner 1992, 24-25) наступним чином коментує поняття dissimulatiов роботі Макіавеллі "Principe": "Stellung" (позиція) і "Verstellung" (симуляція) є німецькими відповідниками латинських слівsimulatio/ dissimulatio… "Stellung" чи "Stellen" означає, що показується щось таке, чого "насправді" немає. Щось абсолютно вигадане стає на місце істинного і презентує себе, це відрізняє Stellungяк від вимислу (Fiktion), так і від іронії. "Вміле позиціювання передбачає, що він демонструє етичні та релігійні чесноти, якими він не володіє, проте від нібито володіння ними він сподівається на політичний успіх… так, що князь може розглядатися не як дійсно володар чеснот, а скорше, як талановитий актор."

10. Пор. тут більш ранній епізод, про який повідомляє М. Кукольник: "Кстати замечу, что в гимназии Гоголь, как между товарищами, так и официальным спискам, - Гоглем не назывался, а просто Яновским. Однажды, уже в Петербурге, один из товарищей при мне спросил Гоголя: "С чего ты это переменил фамилию?" –" И не думал." – "Да ведь ты Яновский." – "И Гоголь тож." – "Да что значит Гоголь?" – "Селезень," отвечал Гоголь сухо и свернул разговор на другую материю" (цит. за Вересаев 1990, 60). Гоголь реагує на свою власну маніпуляцію прізвища і вказівку на своє "правильне" (занесене в гімназичні списки) ім'я, під яким він був відомий серед своїх шкільних товаришів, так само роздратовано, як і на вимогу показати паспорт. У всякому випадку ступінь дисимулятивного напруження на початку 1840-х, тобто через 10 років, був набагато вищим.

11. "Автологічним" словом вважається таке, яке, як ім'я чи оксюморон, в самопосиланні позбавляється такого посилання чи, навпаки, практикує тотальне посилання без коду (Hansen-Löve 1995, 190).

12. Пор. у цьому взаємозв'язку присвоєння імен позашлюбним дітям знатного дворянства, які в Росії часто отримували викривлене ім'я свого біологічного батька: Ліцин замість Голіцин, Пнін замість Репнін, Бецькой замість Трубецькой. Унбегаун (1972, 234) підкреслює, що в більшості випадків подібне викривлення імені повинно було вказувати на "справжнє" ім'я, тобто високе походження. Володіння подібним чином зміненим іменем документує в першу чергу позбавлення юридичного права на спадщину, проте водночас і суспільні претензії.)

13. Якщо ОООО прочитати як нуль (ніщо, відсутність, недолік), тоді цей підпис можна розшифрувати як "знак повної відсутності": "В особливому зв'язку з метафорично визначеною відсутністю знаходиться фалос. Я вже говорив про це, я позначаю фалос "як літеру походження" чи "літеру літер". Цим я також хотів виразити те, що фалос значною мірою є знаком абсолютної відсутності, власним іменем нуля, який знаходиться в центрі змін суб'єкта.Як відомо, це обумовлено подвійною природою фалоса, який є частиною тіла, об'єктом і диференціюючою ознакою, що саме він виступає в якості універсального знака абсолютної відсутності" (Leclaire 1975, 157-158). Якщо фалос є "власним іменем нуля", то з цього можна зробити і зворотній висновок, що нуль є власним іменем фалоса. В записнику "Всілякої всячини" Гоголя на третьому місці після лексикону та вірша запорожців Потьомкіну знаходиться переписаний документ за 1720 рік про сексуальні збочення жінки на ім'я Васька Куликівна, який

укладачем цього документу підписаний чотирма хрестами: "Во место неумения божественного писания крестами святыми подписался

(+)(+)(+)(+)" (Гоголь IX, 504).

Таким чином чотири нулі в підписі під "Гетьманом" можна поставити у взаємозвязок з чотирма хрестами неписьменного. З врахуванням вищенаведених пояснень О, так само як і +, позначає відсутність, в обох випадках йдеться про письмо, тобто про сигніфіканта. Отож значення чотирьох нулів в якості підпису вказує не лише на те, що письменницька кар'єра Гоголя в кінці 1830 року ще дорівнювала нулю, але й позначає "прасцену сигніфікації", яка пов'язана тут з дисимуляцією імені.

14.Пор. коментар в третьому томі творів Гоголя, с. 712. Під іншим фрагментом з того ж таки тексту з назвою "Кривавий бандурист" (1832, який призначався для "Библиотеки для чтения" 1834, проте не пройшов цензуру), вже стоїть підпис "Гоголь".

15. Глек/глечик згідно з Далем в північному діалекті має значення "подкожное сало, жир", а в південнозахідному "кувшин", глек є також словоформою від глев,що значить "слизь". В словнику Фасмера (I, 411-412) глек має два значення: 1. "слизь, гной" (від глей, спорідненого з глиною) і 2. "глиняной горшок" (укр. глек). Глек виступає і в якості українського прізвища.

16. Фасмер виводить цю ономатопоетичну назву страви крім іншого з польського kogel-mogel (гомологічну німецькому "Kuddelmuddel" зі значенням "розгардіяш", яке, починаючи з середини 19. Ст. поширилося з Берліна на весь німецькомовний ареал). У ССРЛЯ (III, 199) та ТСРЯ (I, 583) як джерело вказується німецьке слово "Gogol-Mogel". Хоча перша вказівка на Гоголь-моголь в одній із енциклопедій датується 1873 роком, саме слово, вочевидь, було у вжитку вже за часів Пушкіна, про що свідчать пушкінські "Записки о Пушкине": "Мы, то-есть я, Малиновский и Пушкин, затеяли выпить гогель-могелю "(ССРЛЯ III, 199).

17. Стосовно "дрібниць" у Гоголя див. Чижевський (1966, 85).

18. Усне запевнення, що хтось є Гогель, а не Гоголь, є таким же дієвим, як і іронічно задумана невдала інтерпретація пісні "YoucallitpotatoandIcallitpotato" коміками Пітером Куком та Дадлі Муром, яка не реалізує фонетично різницю між британським та американським англійським.

19. Стосовно роздратування Гоголя через хвороби пор. Панов В.А. (Вересаев 1990, 281).

20. "С утра до вечера мы катались по водяным улицам в гондоле" повідомляє В.А. Панов про своє перебування з Гоголем у Венеції у вересні 1840 року (Вересаев 1990, 280).

21. Пор. звукову схожість останніх двох складів – bobelз першим викривленням імені – гогель. Гоноболь знову асоціює "боль" або "больной"і примикає до гонореї.

22. NB:Пестливе дитяче ім'я Гоголя, яким його називала мати, було Нікоша, отже: гоноша від Нікоша Гоголь.

23. Пояснення наведених слів, які починаються на гон-, взяті зі словника Даля 1978, I, с. 375. Додати ще можна було б запозичене з латинської через посередництво польської слово гонор ("чванливое высокомерие, заносчивость"): Толковый словарь русского языка 1935, 595.

24. Аверінцев (1993, 15) розглядає зіткнення комічної поетики зі спрямованим проти "сміху" православ'ямяк основну причину невдачі Гоголя: "Apeculiarly Russian dilemma, forinstance, is the conflict between the genius of amajor comic artist and the conscience of the Orthodox believer – a conflict which literally drove Nicolai Gogol to his death (and which can in no way be simply ascribed to the personal charakteristics of Father Matvei Konstantinovskii in his role as the writer's directeur de conscience)".

2. ГОГОЛІВСЬКІ ПОШУКИ РЕЛІГІЙНОСТІ

Рольф-Дітріх Кайль (Бонн)

ГОГОЛЬ І АПОСТОЛ ПАВЛО

На перший погляд, тема "Гоголь і Апостол Павло" може здатися дещо несподіваною. Що спільного може бути між автором "Українських повістей", "Петербурзьких новел", "Тараса Бульби", "Ревізора", "Мертвих душ" та апостолом Павлом? Взагалі, які точки дотику чи навіть співпадіння можна тут віднайти? Звісно, всім добре відомо, що наприкінці свого життя, особливо з часу виходу "Вибраних місць з листування з друзями" (1846), Гоголь був підкреслено релігійним. Саме з цієї причини йому, як тоді, так і нині, одні співчувають і виправдовують його, а інші засуджують. При цьому майже ніхто не приклав жодних зусиль, щоб по-справжньому зрозуміти його, окрім хіба що єдиних позитивних суджень Аполлона Григор'єва та пізнього Толстого, які в силу своєї винятковості не можуть переважити загальноприйнятої негативної оцінки, щоб не сказати осуду.

І все ж, якщо взяти на себе часто оманливий тягар, щоб прочитати чисельне і обширне листування Гоголя 40-х років, то в ньому, звичайно, віднайдуться посилання і на апостола, і на цитати з його листів. Взяти хоча б, приміром, цей уривок із листа наймолодшій сестрі Ользі (в той час їй було 22 роки), написаного в Неаполі і датованого 20 січня 1847 року: "Читай щодня "Новий Заповіт", і це повинно бути єдиним твоїм читанням. Там ти знайдеш все про те, як слід поводитися з людьми і як їм можна допомогти. Особливо годяться для цього листи апостола Павла. Він всіх повчає і виводить на правильний шлях, починаючи зі святих отців і церковних пастирів і закінчуючи простими людьми, повчає він кожного окремого, як йому слід поводитися на його місці і як він має виконувати свої обов'язки в світі, як перед тими, хто стоїть вище, так і перед тими, хто нижчий тебе. Не читай багато за раз: глави на день вистачить цілком, можливо навіть менше. Але після читання присвяти себе роздумам і добре обдумай прочитане, щоб не зрозуміти буквально те, що повинно бути зрозуміле духовно. Подумай, як втілити в життя прочитане в сьогоднішній час, за нинішніх умов, які багато в чому стали іншими, аніж ті, які панували за часів апостола Павла, навіть якщо суть справи (сила дела) і залишилася незмінною" (XIII, 183) [1].

Тут Гоголю, як дуже часто і раніше, подобається грати роль духовного наставника, і можна було б сказати, що даний текст написано в

період його захоплення містицизмом чи релігійного фанатизму. Майже одночасно з цим листом були опубліковані "Вибрані місця", ота "фатальна книга", яка до того ж є приватним листом. Якщо шукати зв'язки з творчістю Гоголя саме в цьому періоді, тоді це будуть зв'язки з "Вибраними місцями" чи з нарисами до другої частини "Мертвих душ" – тобто з текстами, чи фрагментами, що випадково збереглися і які, гідно власного розуміння Гоголя, не є цілком характерними для його літературної творчості. І це застереження звісно що має своє підгрунтя. Адже більшість паралелей знаходяться саме там і в приватних листах 40-х та 50-х років. З іншого боку можливо слід звернути увагу на наступне: лише у вищецитованому листі, датованому січнем 1847 року, містяться, окрім вказівок на цитати апостола Павла зі всіх чотирьох Євангелій [2], також згадки про книгу Іова та роботи Єфрема Сиріна. Усе це свідчить, щонайменше, про глибоке знання цих текстів, до яких належать звісно і тексти апостола Павла, що потребувало довготривалого вивчення. Те, що Гоголь займався подібними студіями впродовж багатьох років, не є таємницею, і про це чітко говориться і в останніх роботах радянських дослідників – як, наприклад, у біографії Гоголя, написаній Золотуським [3] – хоча й без будь-яких коментарів. Проте здається, що ніхто й не намагався поставити перед собою питання не лише про те, коли і за яких мотивів це сталося, але й про те, чи подібні студії якимось чином вплинули на зміст та форму гоголівських творів, які він в цей час писав.

Для того, щоб можна було дати змістовну відповідь на дане питання, необхідно встановити часові рамки перш за все початку вивчення, скажімо так, Біблії. Просте твердження, що, мовляв, Гоголь вже з дитинства, в силу виховання та оточення, був релігійною людиною, мало що дає. Те, на чому грунтується подібний узагальнюючий висновок, є значною мірою конвенцією, ритуальною традицією, в такій же мірі забобоном, і ніяким чином не може слугувати передумовою для вивчення Біблії чи, як відомо, складних з теологічної точки зору послань апостола Павла. Окрім цього, подібне приватне чи індивідуальне вивчення першоджерел християнства навіть суперечило православній (як, власне, і римсько-католицькій) традиції. Подібний стимул йшов з протестантських джерел, а точніше від пієтистичного руху Пробудження, який на рубежі 18 та 19 століть, паралельно з масонством, чинив значний вплив на ту частину російської інтелігенції, чиї духовні потреби вже не могла вдовольнити застигла в ритуалах православна церква. Про ці духовні контакти і розвитки в руслі Просвітництва та Сентименталізму можна було б сказати багато, але це б вийшло далеко за рамки нашої теми, тому ми обмежимося лише ключовими словами "Священний Союз" (ідея балтійської – отже протестантської – баронеси фон Крюденер), "Російське Біблійне Товариство" (дітище шотландського конгрегаціоналіста – отже протестанта – Патерсона) та зрештою "Містицизм", яким зазвичай, з одного боку, позначають релігійний фанатизм, що панував при дворі Олексан-

дра I, десь починаючи з 1816 року, а з іншого – духовний стан пізнього Гоголя, і який пояснюється Фері фон Лілієнфельд, знавцем обставин і їхніх теологічних передумов, як те, що "у нас відоме як неопієтизм" [4].

Також і питання про те, за яких умов подібні течії могли стати відомими Гоголю, наскільки мені відомо, серйозно ще не ставилося. При цьому відповідь на нього не видається надто складною. Першим і вочевидь єдиним посередником не може бути ніхто інший, як вихователь спадкоємця престолу Василь Андрійович Жуковський (1788–1852), перший вчитель Пушкіна в поезії, талановитий перекладач і автор балад, від чийого перекладу "Одісеї" Гоголь очікував морального оновлення Росії. Починаючи з 1830 року, Жуковський дружив з Гоголем, і ця дружба була єдиною, яка залишилася майже незатьмареною аж до самої смерті Гоголя (1852). Серед багатьох періодів спільного життя під одним дахом перший, мабуть, був найщасливішим. Це була зима 1838/39 року в Римі, де Жуковський перебував зі спадкоємцем престолу під час його освітньої подорожі. Жуковський, геній посередництва та примирення, чиє значення для духовної та літературної історії Росії потребує детальнішого вивчення та відповідної оцінки, все ж таки спромігся однаковою мірою оцінити, як пушкінське естетичне розуміння мистецтва, так і гоголівські моральні вимоги до мистецтва. Безперечно, що заслугою саме Жуковського є те, що Гоголь знайшов перехід від квазі-пушкінської естетики до власного розуміння мистецтва, а саме приблизно 1839 року, яким датується між іншим і перший нарис до майбутньої "Шинелі". Роль Жуковського була важливою перш за все при подоланні тієї, як здавалось, невиправної втрати, якою для Гоголя стала смерть Пушкіна. Водночас 1839 року сталася ще одна схожа подія, а саме смерть 23-річного графа Йосифа Вієльгорського на руках Гоголя 21 травня.

Потрясіння від неї було глибоким і болючим, воно зачепило основи гоголівського світосприйняття та розуміння мистецтва. Його листи, датовані ранньою весною 1839 року, відображають глибокий відчай: "Я тепер ні в що не вірю, і якщо я зустріну щось прекрасне, то заплющу очі і спробую не дивитись" (XI, 228), або "Не життя на Русі людям прекрасним. Одні лишень свині там живучі" (XI, 224). Пройшло немало часу, допоки Гоголь подолав цей відчай через крихкість естетично красивого. Зрештою він не відмовився від свого естетичного ідеалу, а спробував його врятувати, наділивши його ще однією, трансцендуючою чуттєвою етичною функцією, і саме з посиланням на Біблію. При цьому суттєву роль могла відіграти та обставина, про яку повідомляє у своїх мемуарах княгиня Рєпніна: "Одного дня, після смерті молодого графа Вієльгорського, я зустріла Гоголя на віллі Фальконері (...) з книгою в руці і запитала його, що це за книга. Він простягнув її мені. Це була Біблія. На першій сторінці тремтячим почерком померлого Вієльгорського було написано: "Моєму другу Ніколаю, вілла Волконських". – Гоголь промовив: "Тепер ця книга для мене подвійно свята" [5]. Після цієї розповіді, а також після

виявлення біблейських цитат та посилань на Біблію в його творах і текстах, можна припустити, що серйозне вивчення Гоголем біблейських текстів розпочалося влітку 1839 року, тобто це означає, що рефлексії цього вивчення можна очікувати лише у творах, які писалися чи були завершені саме після цієї точки відліку.

Серед багатьох проблем, які характеризують внутрішню та мистецьку біографію Гоголя, проблема зіткнення важкої кризи його естетичних ціннісних уявлень зі зверненням до Біблії належить до найзначніших. Справа не в тому, що його естетичні ціннісні уявлення вже й до цього проходили через кризові стадії. Спостерігаючи за ними, поринаєш спектакль, який у захоплює і спантеличує, тому обмежимося лише одним коротким екскурсом в минуле. Появі майже кожного значного твору (за винятком "Ганца Кюхельгартена") передує втеча до Любека, а ще лист-виправдання матері, датований 24 липня 1829 року. У цьому листі в ролі винуватиці виступає таємнича жіноча постать: "...істота, яку Він послав мені, щоб зруйнувати мій хиткий світ, не була жінкою. Це було божество, створене Ним, часточка Його самого! Але, заради бога, не питайте про її ім'я. Воно надто, надто величне" (X, 147). Щоб там не стояло за пережитим, але вже тут зустрічається образ (вочевидь, молодої і красивої) жінки в якості символа, і він діє водночас піднесено і загрозливо. Та ж сама амбівалентність повторюється 1830 року у платонівському діалозі, який навіть має заголовок "Жінка". У ньому Платон повчає Телекла, який сумнівається у вірності своєї Алкіної, про сутність жінки. За його словами, вона – "це мова богів, поезія, образ, який постає в голові митця, взагалі нематеріальний ідеал на противагу чоловічому матеріальному зображенню" (VIII, 145). Проте Телекла зачаровує саме чуттєва краса Алкіної. Пізніше, після 1833 року, жіноча краса інтерпретується Гоголем вже чітко негативно, а саме в "Миргороді", де вона приносить смерть, як семінаристу Хомі Бруту (у "Вії"), так і сину Тараса Бульби Андрію в образі прекрасної полячки. Подібне повторюється і в смертельному самообмані художника Піскарьова (в "Невському проспекті") стосовно красивої повії. Незважаючи на все це, Гоголь не відмовляється від символа прекрасної молодої жінки в якості найвищої естетичної цінності, а намагається приписати нову етичну цінність її чаруючому впливу. Найвідомішим тут є миттєве зачарування Чічікова в результаті несподіваної появи 16-літньої доньки губернатора (у 5 главі "Мертвих душ"), зачарування, яке, за словами Гоголя, було б ще дієвішим, коли б на місці Чічікова був 20-літній юнак. У фрагменті "Рим" ми зустрічаємо подібну постать, можливо, трішки старшу, а саме молодого князя, який знаходиться в центрі зображення. Його зачаровує красуня з Альбано Анунціата, і це отримує позитивну оцінку з посиланням на слово із Біблії. Напрочуд чуттєво описана краса Анунціати (точне повторення типу Алкіної, відьми, полячки, повії) несподіваним чином сприймається князем більше не як жінка з крові та плоті, а на основі її незвичайної краси проголошується цінністю в самій собі, яка

належить всьому світові. "Довершена краса для того дається світові, щоб кожний міг її побачити, щоб її ідея навічно збереглася в його серці. Хіба світильник запалюють для того, щоб його ховали і ставили під стіл, сказав нам божественний учитель. Ні, світильник запалюють для того, щоб він стояв на столі, щоб всійого бачили і йшли у його світлі"(III, 250). Біблейське обгрунтування (за Матф. 5.15) визволяє естетичну красу з чуттєвого і тим самим кінечного світу і переносить її у світ ідей. При цьому вона певною мірою ототожнюється зі (у Матфея безпосередньо передуючим) "світлом світу". Дійсно смілива допоміжна конструкція, яка, проте, є характерною для гоголівського методу шукати в Біблії виправдання для своїх переконань та уподобань. Вищу ступінь цієї морально-естетичної краси у другій частині "Мертвих душ" втілює Улінька. Ну, ось таий екскурс.

Що ж спільного все це має з апостолом Павлом? На мій погляд, дуже багато. Зразок трансформації Анунціати за допомогою Ісусового слова про світло, яке не слід приховувати, неодноразово повторюється саме з посиланням на цитати із Павла. Так, видання "Вибраних місць" Гоголь обґрунтовує твердженням, що бог "звелів, щоб ми щомиті повчали один одного" (VIII, 282), яке є контамінацією багатьох цитат Павла (Кол. 3.16.1, Тесс. 5.11, До євр. 10.25). Критикам своєї книги, які закидали йому неправдивість, Гоголь відповідає, що це може бути дійсним у сенсі, у якому Павло сказав: "Весь человек есть ложь", – ще одна вирвана цитата з послання до Римлян 3.4 (VIII, 433; 437) [6]. Подібним чином він знаходить у Павла виправдання і для своєї звички спалювати рукописи, які його не задовольняли, наступною цитатою: "Не оживе те, якщо не помре" (VIII, 297), яка в оригіналі (I.Кор. 15.36) вжита у дискусії про так зване воскресле тіло. Подібних прикладів можна навести ще багато. Я спробував систематизувати їх в іншій роботі [7].

Але значення Павла для Гоголя вочевидь виходить за рамки того, що до цього називалося мною як виправдувальна функція відносно цитат чи нібито цитат з апостола Павла. Перш за все, такою значущою постать Павла для Гоголя роблять наступні два компоненти. По-перше, можливість вбачати в апостолі могутню фігуру отця, з якою він міг би ідентифікувати себе. По-друге, змога вбачати в Павлі приклад того, що людина принципово здатна на поворот і перевтілення, – надія на подібну зміну супроводжує Гоголя впродовж всього його життя. Уже в Любекському виправдувальному листі він говорить про те, що йому хотілося б народитися заново (переродитися або ж переробитися) і сприяти цьому повинне було б також і світло краси. Павло ж показує більш правдоподібний шлях до переродження через слабкість і страждання.

Можливість до ідентифікації результує зі схожості, яку міг відчувати Гоголь внаслідок постійної загрози через хворобу і фізичну слабкість, з одного боку. А з іншого, переконання бути покликаним на здійснення надзвичайних духовних звершень для блага багатьох людей. Ідентифіка-

ція з Павлом в якості guida spirituale, або ж, кажучи глибоко психологічно, батьківської постаті, здається, також завжди була настійною потребою Гоголя. Біологічний батько зміг виконувати цю роль частково і недовго, він помер ще в 1825 році, а Гоголь на той час вже 7 років як полишив батьківський дім. У Ніжині деякий час цю роль виконував улюблений вчитель Бєлоусов, пропагандист ідей Шіллера. Його змінив у першій половині 30-х Пушкін, після смерті якого у 1837 році це місце виявилось вакантним, що, окрім іншого, ще й призвело до творчого застою. Те, що це місце – свідомо чи несвідомо – посів апостол Павло, можна показати на цілому ряді цитат та посилань.

Уперше Павло згадується задовго до початку серйозного вивчення Гоголем Біблії, а саме в "Страшній помсті" (вийшла в березні 1832 року). У ній чаклун виправдовується перед своєю дочкою Катериною тим, що і Павло перетворився з гонителя в апостола. Подальший перебіг оповідання показує, що все це було лише хитрістю, за допомогою якої батько (зображений абсолютно негативно) визволяється з полону. У всякому разі вже тут проявляються компоненти ідентифікації та перевтілення. Проте перевтілення "Саула в Павла" належить до тих ходячих біблеїзмів, які побутують у всіх християнських громадах і які Гоголь принагідно назвав "поговорки"(I, 106).

Якщо ми хочемо відшукати більш переконливі свідчення, то нам необхідно звернутися до творів та листів, написаних після 1839 року. Перше і найбільш чітке свідчення, завдяки якому я й звернув увагу на дану проблематику, міститься в листі, адресованому С. Т. Аксакову і написаному в Римі 5 березня 1841 року. У ньому між іншим говориться таке: "Незважаючи на мій хворобливий стан, який знову дещо погіршився, я пізнаю і переживаю чудесні моменти. Дивне творіння відбувається в моїй душі. Тут для мене цілком очевидною є свята воля господа – подібне натхнення не під силу людині, ніхто не здатен придумати такий сюжет!" (XI, 330). Це може стосуватися лише "Мертвих душ", першу частину яких Гоголь саме завершував. Отже, божественне натхнення повинно було стосуватися продовження його великої поеми. Таким чином, цитований лист займає центральне місце поміж багатьох висловлювань у період з серпня по жовтень 1840 року (XI, 342, 343, 347, 349), в яких Гоголь звертається до своїх адресантів з закликом, починаючи відтепер, сліпо вірити його слову, оскільки зараз воно обдароване вищою силою, та натяками, які він робить влітку 1842 року після передачі до друку першої частини, що вона "є лише нашвидкоруч збудованим провінційним архітектором ганком до палацу велетенських розмірів" (XII, 70). Адже в березні 1841 року, коли був написаний цей зацікавивший нас лист до Аксакова, перша частина ось-ось мала бути завершена. Гоголь передбачає, що можуть виникнути труднощі з цензурою та друком, тому хоче власноруч наглядати за всім у Москві. Проте його лякають незгоди подорожування на самоті, і тому він звертається з проханням до Костянтина

Аксакова та актора Щепкіна приїхати в Рим і супроводжувати його. "Їм не доведеться робити непотрібних речей. Вони заберуть глиняну вазу. Звичайо, ваза вже тріснула, вона досить стара і ледь тримається. Проте в ній міститься скарб, тому з нею треба поводитися обережно" (XI, 331).

Ця балансуюча між гіркою самоіронією та більш глибоким значенням метафора запозичена з наступного тексту Апостола Павла: "Потому что бог, повелевший из тьмы воссиять свету, озарил наши сердца, дабы просветить нас познанием славы Божией в лице Иисуса Христа. Но сокровище сие мы носим в глиняных сосудах, чтобы преизбыточная сила была приписываема Богу, а не нам" (2.Кор., 4.6-7). Якщо Лютер, якого я цитую, говорить про "irdische Gefässe", то в церковнослов'янському тексті стоїть "во скудельных сосудах", латинському "in vasis fictilibus", а фрнц. "dans des vases de terre" чи "des vases d'argile", звідки вочевидь і походить гоголівська "ваза" [8].

Проте слово і образ не лише вжиті Павлом, але також і для позначення його самого, а саме в оповіді про покликання Павла на шляху в Дамаск (Діяння Ап., 9.15.), центральному тексті пієтистичного Руху Пробудження. У ньому говориться про те, що Ананії, християнину, який жив у Дамаску, господь повелів прийняти у себе Саула, обгрунтовуючи це тим, що він є "мною обраний сосуд" – vas electionis es tmihi iste – я процитував Вульгату, тому що саме від неї походить Дантівське Vas d'elezione, за допомогою якого Данте вводить постать Павла в якості одного із своїх попередників, які, будучи живими людьми, відвідали пекло і повернулися з нього (Подібна легенда була широко розповсюджена в Середньовіччя).

Якщо саме під таким кутом зору розглядати гоголівську метафору з вазою і попереднє висловлювання про сюжет, яким він завдячує божественному натхненню, то тоді перед нами відкриваються широкі перспективи. Адже в 1841 році на тій стадії, якої досягла робота над "Мертвими душами", під сюжетом аж ніяк не можна припустити те, що Пушкін подарував йому вже шість років тому. Вочевидь, йшлося про продовження, про могутню концепцію трьох частин (які він згадує вже в 11 главі – VI, 246), концепцію, яка, як часто зауважують, орієнтується на три частини поеми Данте. Можливо, що він навіть розглядав себе в якості нової Vasd'elezione, наступника Павла і Данте, який збирається в нову подорож до пекла (у власний внутрішній світ) з наступним піднесенням до очищення та небесних височінь. До цього дуже пасують його улюблений образ драбини (який також міститься у вищецитованому листі від 1842 року, XII, 70) і високопарне провіщення у поетологічному пролозі до 7 глави "Мертвих душ": "И далеко еще то время, когда иным ключом грозная вьюга вдохновенья подымется из облеченной в святый ужас и в блистанье главы и почуют в смущенном трепете величавый гром других речей…" (VI, 135).

Як би там не було, походження гоголівської метафори з вазою від Другого послання Павла Коринфянам є, мабуть, незаперечним. І в ній

знову ж таки можна побачити типово гоголівське перенесення акценту. Павло говорить про фізичну тлінність людини взагалі, або, щонайменше, християн (сосуд вжито у множині) і тлумачить її "ad maiorem Dei gloriam", тобто що ми не повинні возвеличуватися. Гоголь же, навпаки, із переконаності у своїй божественній інспірації у поєднанні зі своєю фізичною тлінністю (ваза стоїть в однині!) виводить домагання того, що інші повинні були б позбавити його від буденних клопотів. У всякому разі він розглядає своє власне фізичне (часто хворобливе) і психічне (освітлене високим натхненням) існування з усім його парадоксальним напруженням як таке, що було провіщене досвідом Павла. Унаслідок цього воно отримує для нього смисл, стає навіть особливо благословенним, він, вочевидь, не вагається, ідентифікуючи себе з Павлом. Саме Друге послання Коринфянам дає для цього багато підстав, особливо 12 глава, яка на теологічному жаргоні належить до так званих "страждальних послань".

Тому не випадково, що Гоголь господні слова утіхи Павлу, якого мучить "паля в тілі", а саме "сила моя здійснюється в моїй немощі" (2.Кор. 12.9) – цксл. "сила моя в немощи творится", – адресує не лише собі, але також і своїй хворобливій духовній подрузі А. О. Смірновій, спочатку в 1844 році (XII, 338), а потім і в 1851 (XIV, 267). І в той час, коли позитивний аспект метафори з вазою, скарб, поступово втрачає значення по мірі того, як слабшає натхнення, все важливішою стає інтерпретація слабкості ("немощи") в якості корелята, навіть передумови духовної снаги Гоголя, і не лише в листі "Про значення хвороб" (VIII, 228). З цього він розвиває те, що Мане Шпербер назвав "пафосом слабкості" [10]. В одному з листів тій же таки Смірновій ми знаходимо слова нібито Ісуса: ..."А страждання? (скорби) Але ж коли спаситель сам сказав, що очищення можливе лише через душу, як же можна без неї обійтися?" (XIV, 163). Підтверджень тому, що ці слова належать Ісусу, немає. Можливо, Гоголь цитує по пам’яті з патристичної літератури чи з його улюбленої книги "Imitatio Christi", де в 2 главі, пар.12 написано: "Уявімо, що ти разом з Павлом опинився на третьому небі, але й тоді не слід вважати, що ти убезпечений від того, щоб бути підданим випробуванням. "Я покажу йому, – сказав Ісус, – скільки він повинен вистраждати заради мого імені". І це слово Ісуса стосується не лише Павла, а взяте із оповіді про подорож до Дамаску (Діян. Апост., 9.16, де воно безпосередньо слідує за "сосудом (vas) избранным").

Я не збираюсь перелічувати всі цитати з Павла чи з Біблії, які зустрічаються в листах Гоголя. У межах нашої теми більш доцільним нам видається перш за все виявити сліди думок Павла у літературній творчості Гоголя. І в цьому контексті потрібно назвати наступні два фрагменти. Перший, більш непримітний, знаходиться в композиційно дуже важливому місці, а саме в фіналі "Від"їзду з театру", тієї засадничої дискусії про гоголівське естетичне та етичне виправдання сміху та комічності в якості позитивної сили. І цей фінал водночас означає прийняття рішення про

видання першого (і єдиного за редакцією самого Гоголя) зібрання творів у 1842 році. Паралелі між фінальним монологом "Автора" і вищезгадуваним поетологічним прологом 7 глави "Мертвих душ" є очевидними. Сформульована в ньому (і яка стала цитатою) думка про видимий сміх і невидимі сльози загострено трактується у фінальному монолозі комічного автора завдяки посиланню саме на ту силу, яка проявляється у слабкості. Ось як звучить останнє речення цього монологу (і загалом всього зібрання): "І хто зна, можливо, з часом всі визнають, що на основі однакових законів, згідно з якими горда і сильна людина стає в нещасті нікчемною і слабкою, в той час як слабкий в часи незгод стає велетнем, – що саме на основі цих законів той, хто часто від усього серця плаче, то й він, як видається, і сміється найбільше на Землі" (V, 171). Тут пафос немочі возведений у ранг закономірності, і його парадокс розглядається в якості зразка для того, іншого парадоксу, який з того часу вважається характерною ознакою гоголівського гумору.

Другий фрагмент належить до найбільш обговорюваних та суперечливих місць у творчості Гоголя. Це так зване (перше [11]) "гуманне місце" в повісті "Шинель". Уся історія про молодого чоловіка і раптову несподіванку, яка змінює все його подальше життя, при більш детальному розгляді виявляється нічим іншим, як однією з історій пробудження, тобто як випадок в Дамаску в сенсі неопієтизму. Тільки-но це стає зрозумілим [12], як відразу ж спливають паралелі. Також і в першій згадці про Саула в Діяннях Апостолів (7.58) він постає молодим чоловіком, який присутній на побитті каменями першого мученика Стефана і сприймає це як належне. Акакія Акакійовича його колеги закидають паперовими кульками, і спочатку молодий чоловік не проти взяти у цьому участь. Саул випрошує собі службове завдання, згідно з яким вирушає в Дамаск (Діян. Апост. 9.2). Молодий чоловік тільки-но поступає на службу. Важливішим за ці, можливо, незначні подібності є, звичайно, сам акт пробудження як такий. Вирішальну роль в обох текстах відіграє голос і те, що він каже. У Гоголя це голос Акакія Акакійовича, який промовляє: "Облиште мене, навіщо ви мучите мене?" В Діяннях Апостолів "почув (Саул) голос, який звернувся до нього: Сауле, Сауле! Що ти переслідуєш мене?" Голос діє таким чином (в "Шинелі"), що молодий чоловік "раптом" не бачить нічого спільного між собою та своїми колегами, однаковою мірою вражений в глибині душі, і відтоді все перед ним змінилося і постало в іншому світлі, і це спричинила "якась неприродна сила" ("какая-то неестественная сила"). У Діяннях Апостолів це – поруч з голосом – "світло з неба" (9.3), в той час як супутники Саула чують лише голос, але не бачать нікого. Саул сліпне на три дні (Діян. Апост. (9, 8–9), а гоголівський молодий чоловік закриває своє лице рукою ("закрывал себя рукой") – середземноморський жест відчаю, – коли відчуває, що "в цих пронизливих словах "Облиште мене, чому ви мучите мене – присутні й інші слова – я твій брат!" Сліпота Саула минає, як тільки-но Ананія приймає його зі словами

"брате Саул" (9.17). На цьому історія пробудження завершується, закінчуються також і паралелі чи, як це властиво Гоголю, зведені до банального стилізовані схожості, і з цього місця в обох текстах розпочинається опис наслідків пробудження.

Неодноразово можна було почути припущення, що, можливо, в переживаннях історії молодого чоловіка Гоголь опрацював власний досвід свого чиновницького буття (1829–31) і в манері Хічкока зобразив себе в одному з епізодів. Безсумнівно, що його досвід став у нагоді при розробці концепції та опису атмосфери "Шинелі". Проте при написанні саме "гуманного місця", на мій погляд, у нагоді став більш пізній досвід, а саме видіння під час тяжкої хвороби влітку 1840 року у Відні, досвід, який Гоголь міг інтерпретувати як свій "Дамаск". Його поодинокі натяки про це занадто неясні, щоб можна було зробити беззаперечні висновки. Але на користь цього говорять дати переважної більшості наведених тут цитат, які розпочинаються серпнем 1840 та продовжуються 1841 та початком 1842 року. І саме в цей час, коли завершуються "Мертві душі" (1 частина), а також "Рим", "Від'їзд з театру", друга редакція "Портрету" і "Шинель", в усіх цих творах чітко прослідковується включення біблейських сюжетів. Так, в "Мертвих душах" це пародія на Ісаю в устах Чічікова, яка його морально розвінчує (VI, 37) [13], в "Шинелі" епізод з капітаном-урядником, який пародіює другу заповідь, внаслідок чого моральному осуду піддається вся чиновницька ієрархія [14]. Це також молодий чоловік з того самого "гуманного місця", для якого раптом стає очевидним, ща Акакій Акакійович також є людиною, а отже, його братом – "так як ви зробили це одному із цих братів Моїх менших, то зробили Мені" (Матф. 25, 40). Цей молодий чоловік є єдиним винятком серед усіх персонажів "Шинелі", окрім хіба що "значної особи", яка після того, як сама втрачає власну шинель, починає демонструвати начала внутрішнього переродження.

Проблема внутрішнього переродження, як його власного, так і його героїв, постала перед Гоголем після завершення першої частини "Мертвих душ" взагалі в якості центральної, вирішити яку він, врешті-решт, так і не спромігся. Найважливішим біблейським свідком можливості радикального переродження для нього, вочевидь, особливо на початку 40-х років, коли почав окреслюватися план продовження "Мертвих душ", був апостол Павло. Пізніше постать апостола приваблювала і втішала його, окрім здатності до переродження, головним чином силою із слабкості.

Для інтерпретації "Шинелі", як мені гадається, зі всіх цих спостережень з усією певністю можна зробити висновок лише про те, що так зване "гуманне місце" ніяким чином не є митецьким прийомом з метою затягування дії чи стилістичного урізноманітнення, як це хотів довести Айхенбаум [15]. Незважаючи на це, воно залишається інородним тілом в оповіданні, як і "фантастичний фінал", як його сам називає Гоголь і який залишає без відповіді багато запитань, та й взагалі може бути прийнятним лише в силу його фантастичного характеру. У реалістичному ключі

перевтілення "значної особи" внаслідок втручання привида є таким же неправдоподібним, як і перевтілення Чічікова після його звільнення з в'язниці завдяки махінаціям адвоката. І все ж таки навіть у цих невдалих "перевтіленнях" очевидним є те, що вони стають можливими лише через страждання, згідно зі словом Ісуса до Павла: "І я покажу йому, скільки він повинен постраждати за ім'я Моє" (Діян. Апост., 9.16).

Література і примітки

1. Цитати з вказівкою на том і сторінку взяті з академічного видання Н. В. Гоголь. Полное собрание сочинений. – М.-Л. ; Изд-во АН СССР, 1940–1952.
2. Зокрема, цитуються Євангелія від Марка 10.29, Іоанна 16.17, Луки 17.7 і Матфея 11.7.
3. Золотусский И. Гоголь. – М., 1979. – (Серия "Жизнь замечательных людей")
4. Lilienfeld, Fairy von: Gogol als Verfasser der "Betrachtungen über die Göttliche Liturgie". In: Wegzeichen der Festgabe zum 60. Geburtstag von Prof. Dr. Hermenegild M.Biedermann. – Würzburg, 1971. – S. 377–404.
5. Вересаев В. В. Гоголь в жизни. – М.-Л., 1933. – С. 205.
6. Гоголь не розрізняє, зокрема, цксл. прикметник з рос. іменником – ложь більш детально про це в роботі у прим. 7.
7. Gogol im Spiegel seiner Bibelzitate. In: Festschrift für Herbert Bräuer. – Köln, Wien, 1986. – S. 193–220.
8. Про поширення французьких перекладів Біблії, особливо передрукованих Російським Біблійним Товариством у 1815 та 1817 роках, див. більш детально у роботі за прим. 7.
9. Усупереч більшості перекладів я розумію "ключ" у виразі – "иным ключом", грунтуючись на контексті, не як джерело (источник), а як музичну метафору, згідно з сучасним виразом "в другом ключе".
10. Manes Sperber: Alfred Adler oder das Elend der Psychologie, Frankfurt/M. – Berlin, Wien, 1983. – S. 238.
11. F. C. Driessen (Gogol as a Short-Story Writer, The Hague, 165) вказав на те, що поруч з фрагментом на початку "Шинелі", який зазвичай трактується як "гуманне місце" – III, 143 – також як "гуманне" місце слідує опис смерті Акакія Акакійовича – III, 169.
12. Цінними вказівками на ці паралелі я завдячую теологу, колезі Вольфгангу Мьолекену з Герфорду.
13. На це першим вказав В. Кривонос у статті "Притча о Кифе Мокиевиче и ее роль в "Мертвых душах" // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – 1985. – Т. 44, № 1. – С. 51.
14. Порівняйте мою статтю "Doch noch Neues zu Gogol's "Mantel"?"
15. Айхенбаум Б. "Как сделана "Шинель" Гоголя" // Сквозь литературу. Сборник статей. – Л., 1924.

Рольф-Дітріх Кайль (Бонн)

ГОГОЛЬ У ДЗЕРКАЛІ СВОЇХ БІБЛІЙНИХ ЦИТАТ

"*Читай щодня Новий Заповіт... особливо листи апостола Павла...*"
Лист Гоголя своїй сестрі Ользі від 20.1.1847 [1, XIII, с. 183].

"Ідеал Гоголя дивний; в його основі лежить християнство, але його християнство не є християнством насправді".
Ф. Достоєвський "Щоденник письменника", 1877.

Релігійність Гоголя, як би по-різному вона не оцінювалася, є настільки ж беззаперечною, як і не дослідженою [2]. Дивним чином, але навіть автори книг і розвідок на цю тему [3] до цього часу практично не проявляли інтересу до розсипаних у творах та листах Гоголя цитат із Біблії чи натяків на біблійні мотиви. Дана стаття ставить собі за мету дослідити саме цей аспект творчості Гоголя. При цьому ми сконцентруємось на зборі та тлумаченні даних, які, на наш погляд, будуть містити по даній проблемі суттєву інформацію. Список всіх знайдених та ідентифікованих нами на даний момент місць із Біблії, які Гоголь цитує чи на які він посилається у своїх творах [4], наводиться у додатку.

I

Коли восени 1851 року Гоголь хотів переконати Тургенєва в тому, що він ніколи не змінював свої наміри, то на підтвердження цього він прочитав йому уривок з "Арабесок", який за спогадом Тургенєва [5], важко було тлумачити однозначно. Цим самим Гоголь тоді щонайменше міг вказати на одну дуже чітку паралель між "Арабесками" (1835) та "Вибраними місцями із листування з друзями" (1847). Адже у передмові до "Арабесок" він написав буквально наступне: "Якщо у творі є дві, три ще не висловлені істини, то автор не має права приховувати їх від читача; і заради двох, трьох правильних думок можна пробачити недосконаліть всього твору в цілому" [1, VIII, с. 7].

Дванадцять років потому він напише у "Вибраних місцях" таке: "Через страждання і печаль нам визначено збирати зернятка істини, яку ми осягнули із книг. Але той, хто надбав одне з цих зернят, більше не має права приховувати його від інших. Бо не тобі належить воно, а Богу. Бог створив його в тобі, а всі дари божі дані нам для того, щоб ми слугували нашим братам: він заповів, що кожної миті ми повинні повчати один одного" [1, VIII, с. 282].

У цьому аспекті Гоголь дійсно не змінився. Настійна потреба поділитися з людьми тим знанням, яким він на його думку володів, для їх користі і віри, у 1846 році була такою ж як і в 1835 [6]. Незмінним залишилось і обгрунтування цієї потреби обов'язком служіння людству, що також, як відомо, було однією з констант гоголівського самосприйняття [7]. Окрім цього, появу цих двох фрагментів можна пояснити більш чи менш усвідомленою потребою виправдати публікацію нехудожніх текстів. У цьому також проявляється відчуття Гоголя-митця, що він взявся за щось таке, що власне не було його справою.

Проте не можна не звернути уваги на різницю між обома формулами вибачення. За свій перший твір, ідилію "Ганц Кюхельгартен", він вибачився так: "Представлений твір ніколи б не вийшов у світ, якби не обставини, важливі виключно для самого автора, не спонукали його до цього" [1, I, с. 60]. Але це був простий штамп, який за потреби міг підвищити чи понизити цінність опусу. А от в передмові до "Арабесок" (першої книги, яку Гоголь видав під своїм справжнім ім'ям) йдеться про справжнє вибачення, яке все ж таки слугує підвищенню моральної оцінки автора, адже він вчинив нерозумно певною мірою з альтруїзму. Фрагмент із "Вибраних місць" на противагу цьому вже є не вибаченням, а виправданням через посилання на найвищий авторитет, на Бога. Таким чином, те, що до цього, у всякому випадку, було вартим пробачення, тепер стало святим обов'язком.

Текст чітко вказує на Біблію. Перш ніж ми спробуємо відшукати відповідне місце, необхідно закріпити в нашому тексті функцію цієї "біблійної цитати". Отже, вона слугує виправданням гоголівської "педагогічної пристрасті" і, значною мірою несвідомо, заспокоєнню нечистого естетичного сумління наявністю моральних здобутків. Рання паралель з "Арабесок" свідчить, що Гоголь став вчителем не тому, що це пропонує Біблія, а тому, що він запитує у Біблії, чи дозволяє вона це і якщо так, то якою мірою вона санкціонує його потребу в повчанні.

II

Подібний прийом не є чимось новим. Відносно новим у практиці Гоголя (щонайменше в Росії) є індивідуальне, так би мовити, приватне відношення до питань, які ставляться до біблійного тексту. Подібне було неможливе ні з православних, ні з римсько-католицьких [8] позицій. Тому це слугує певним виправданням слів Гоголя про те, що він "прийшов до Христа скоріше протестантським шляхом" [1, VIII, с. 214; 9].

Звичка приватного читання Біблії, яка поширилася в Росії під впливом пієтизму в кінці 18 століття і зміцнилася за часів правління Олександра I (1801–1825), була безперечно протестантською (це називалося містицизмом) [10]. Не оминув цей вплив і В. А. Жуковського (1783–1832) [11], який після 1830 року став одним із найдовіреніших друзів Гоголя. Власне кажучи, сама практична можливість приватного читання Біблії

[12] з'явилась лише за царювання Олександра I завдяки одному протестанту, а саме шотландському конгрегаціоналісту Джону Патерсону [13], який у 1813 році заснував "Російське біблійне товариство". Спочатку воно друкувало Біблії мовами протестантських підданих російського царя, потім, у 1817 році, був надрукований французький переклад Нового Заповіту [14], у 1818 році Новий Заповіт з церковнослов'янським і паралельним російським текстом і, зрештою, у 1822 році перший Новий Заповіт виключно російською.

Отже, хотілося б дізнатися, яке саме з цих видань мала на увазі княгиня Рєпніна, коли повідомляла наступне: "Одного дня, після смерті молодого графа Вієльгорського (тобто після 21.05.1839) я зустріла Гоголя на віллі Фальконері (...) з книгою в руці і запитала його, що це за книга. Він протягнув її мені. Це була біблія. На першій сторінці був напис, зроблений тремтячою рукою покійного Вієльгорського: моєму другу Ніколаю, вілла Волконських [15]. Гоголь сказав мені: тепер ця книга для мене подвійно свята" [16].

Найімовірніше це був Новий Заповіт у вже згаданому французькому перекладі. У пізніші роки Гоголь звертався до канонічного російсько-церковнослов'янського тексту, який, як він сам уважав і як ми самі це ще побачимо, він не завжди добре розумів.

III

Смерть молодого Вієльгорського серйозно порушила картину світу Гоголя, яка була свого роду мистецькою релігією, запозиченою ним у Шіллера та Шеллінга. ("Зараз я більше ні про що не думаю, і коли я бачу щось красиве, то заплющую очі і намагаюсь не дивитись" [1, XI, с. 228], – пише він в одному з листів, датованому 30.05.1839). Хоча ця картина знаходить своє мистецьке вираження і пізніше, найбільш сильно в "Римі", а також і в "Портреті" і почасти в "Мертвих душах", проте вона завжди асоціюється з юнацьким віком і цим самим релативується. З іншого боку стан абсолютної зневіри, очевидно, був для Гоголя нестерпним і, таким чином, навіть без свідчення княгині Рєпніної, саме після смерті Вієльгорського можна припустити його звернення до Біблії.

Біблійні цитати в творах та листах Гоголя, здається, підтверджують це припущення. В 30-х роках цитати у прямому значенні були ще рідкістю. Здебільшого йдеться про загальновідомі речі (як, приміром, метафоричне вживання біблійних імен Ірод, Іуда, Соломон) чи сентенції, на позначення яких сам Гоголь одного разу вжив термін "поговорка" [1, I, с. 106]. Тоді йшлося про стійкий вираз "розсипати перла перед свинями" (Матв. 7: 6), який у передмові до першої частини "Вечорів на хуторі біля Диканьки" натякає на зарозумілість того молодого чоловіка у фраці горохового кольору, в якому можна побачити карикатуру Гоголя на самого себе. Подібну, не дуже скромну, але вже куди серйознішу, самостилізацію можна знайти 1836 року в одному з листів Жуковському, де Гоголь

пояснює свій раптовий від'їзд з Росії, окрім усього іншого, біблійним висловлюванням "Пророка нема без пошани, хіба тільки в вітчизні своїй..." [XI, с. 46] (за Матв. 13: 57, Марка 6: 4, Луки 4: 24). У "Тарасі Бульбі" козацькі отамани двічі посилаються на "Святе письмо", легітимізуючи ним свої наміри. Проте у першому випадку йдеться про дуже сміливе посилання на язичницькі переслідування [1, II, с. 65], а в другому [1, II, с. 75], вочевидь, сталася явна помилка (адже в Біблії немає відповідного виразу: голос народу – голос Бога). Питання про те, чи Гоголь свідомо використав ці сумнівні біблійні цитати, щоб показати слабку теологічну підготовку козацьких борців за свободу, залишається відкритим.

Вартою уваги є спроба Гоголя в "Римі" підкріпити ще раз чітко задекларовану естетичну картину світу біблійними мудростями. Після довгого детального зображення надзвичайної краси Анунціати Гоголь вкладає у вуста молодого князя слова про те, що той мусить неодмінно її побачити, тільки для того, щоб глянути на неї, а не для того, щоб її полюбити, адже "абсолютна краса для того дана світу, щоб кожний її побачив, щоб він назавжди зберіг в серці ідею про неї. […] Хіба світильник запалюють для того, сказав божественний учитель, щоб його потім заховати під посудину? Ні, світильник запалюється, щоб стояти на свічнику, щоб всі бачили, щоб всі рухалися в його світлі" [1, III, с. 250]. Обидва останні речення є парафразою з євангелія від Матвія (5: 15), де ці слова поєднуються з откровенням Ісуса "Ви світло для світу" (Матв. 5: 14). Запозичення даної цитати Гоголем тут є очевидним.

На своєрідне проміжне місце між іронією і більш глибоким значенням претендує натяк на другу заповідь (2 Мойс. 20: 7), який зустрічається у першому відступі "Шинелі", у якому капітан-урядник скаржиться, що "його освячене ім'я рішуче вимовляється без потреби" [1, III, с. 141]. Можливе значення цього фрагменту було досліджене мною в окремій розвідці [18].

Ще в більшій мірі, аніж два останніх приклади, більшість інших цитат з біблії, датованих 40-ими роками, які не завжди легко ідентифікувати, дають привід уважати, що Гоголь самостійно вивчав її текст. У якості прикладу можна навести вищезгадувану божу заповідь, що "ми щомиті повинні повчати один одного" [1, VIII, с. 282].

IV

Де про це говориться в біблії? Так, як це цитує Гоголь, ніде. Проте в ній є цілий ряд схожих висловлювань. Так, приміром, в Діях святих апостолів (20: 31) Павло говорить, "...що я кожного з вас день і ніч безперестань навчав зо слізьми ось три роки" [19; 20]. Апостол Павло високо відгукується про християн в Римі, вони "...наповнені всяким знанням, і можете й один одного повчати" (Римл. 15:14). У посланні до галатів (6: 6) говориться: "А хто слова навчається, нехай ділиться всяким добром із навчаючим". Колосянам він радить наступне (3: 16): "...у всякій премуд-

рості навчайте та напоумляйте один одного...", а солунянам (1 Сол. 5: 11): "Утішайте тому один одного, і збудовуйте один одного, як і чините ви!". Схожі слова можна знайти і в посланні до євреїв (3: 13): "...кожного дня заохочуйте один одного", чи (10: 25): "...але заохочуймося".

Отже, посилання Гоголя на Біблію не є безпідставними. Він показує себе знавцем,перш за все, текстів апостола Павла і виступає в якості їх оригінального інтерпретатора. Так, він поєднує в одне ціле три компоненти, які ніколи не зустрічаються разом в тексті оригіналу,один одного, щомиті і повчати, підносить повчання апостола до рівня заповідей божих, залишаючи поза увагою те, що призначалися вони виключно членам общини, що у цьому спомині втіхи, одкровення і повчання йдеться про справжню віру (пор. рекомендовані в якості засобу "псалми, славослов'я, духовні пісні". Колос. 3: 16 та Ефес. 5: 19). І хоча Гоголя важко звинувати у некритичному прочитанні послань ап. Павла [21], проте тут він з метою виправдання своєї "педагогічної пристрасті", скрізь вичитує лише заклик до повчання. При цьому йому, звісно, куди більш до душі був церковнослов'янський текст, в якому форми дієслова "повчати" вжиті п'ять разів, на відміну від грецького, де воно зустрічається лише раз.

V

Проте важливішим за подібні філологічні деталі мені видається питання про те, як Гоголь міг прийти до цього свого захоплення апостолом Павлом. Наскільки я можу судити, найранішим свідченням [22] цього може бути лист із Рима, датований 5 березня 1841 року. У ньому, зокрема, говориться: "Попри мій хворобливий стан, який знову дещо погіршився, я пізнаю і переживаю чудесні миті. Дивне творіння відбуваєьться в моїй душі. Тут для мене цілком очевидною є свята воля Господа – подібне натхнення не під силу людині, ніхто не здатен придумати такий сюжет!" [1, XI, с. 330]. Це може стосуватися лише "Мертвих душ", першу частину яких Гоголь саме завершував. Щоб прискорити друк "Мертвих душ", Гоголь хоче поїхати в Москву, але його лякають незгоди подорожування на самоті, і тому він звертається з проханням до Костянтина Аксакова та М. С. Щепкіна приїхати в Рим і забрати його. "Їм не доведеться робити непотрібних речей. Вони заберуть глиняну вазу. Звичайно, ваза вже тріснула, вона досить стара і ледь тримається. Проте в ній міститься скарб, тому з нею треба поводитися обережно" [1, XI, с. 331].

Ця метафора, яка виблискує поміж гіркою самоіронією та більш глибоким значенням, містить і ховає в собі ключ до того, на що Гоголь хотів тільки натякнути, але не висловлювати вголос. Подібну метафору можна знайти і у ап. Павла (2 Кор. 4: 6–7) у наступному контексті: "Бо Бог, що звелів був світлу засяяти з темряви, у серцях наших засяяв, щоб просвітити нам знання слави Божої в Особі Христовій. А ми маємо скарб цей у посудинах глиняних, щоб велич сили була Божа, а не від нас". Слово, яке Лютер переклав німецькою Gefäß, грецькою звучало oneuos, церковно-

слов’янською і російською сосуд, а латинською vas, і у французькому тексті, яким вірогідно користувався Гоголь, було написано en des vases d’argilechi des vases de terre, звідси у нього і з’явилось це слово ваза.

Проте дане слово і образ вжиті не лише Павлом, але й для позначення його. У Діях святих апостолів (9: 15), де йдеться про покликання Павла [23], Ананій у Дамаску отримує веління від Бога прийняти у себе колишнього Савла, яке обгрунтовувалось наступним чином: "vas electionis est mihi iste", тут я цитую текст Вульгати, тому що саме з неї і було запозичене слово vas d’elezione [24], яким Данте (Пекло II, 28) позначає Павла як одного із своїх попередників, які, будучи живими людьми, відвідали пекло і повернулися з нього [25].

Якщо подивитись на гоголівську метафору з вазою і його висловлювання про дарований Богом сюжет саме у цьому взаємозв’язку, то тоді перед нами відкриються далекосяжні перспективи. Адже в 1841 році на тій стадії роботи над "Мертвими душами" під сюжетом Гоголь навряд чи міг мати на увазі той, який йому подарував Пушкін ще шість років тому. Куди вірогідніше буде подумати про концепцію запланованих трьох частин [26] його "Поеми" як відповідників до дантевських "Пекла", "Чистилища" та "Раю". Можна навіть припустити, що він розглядав самого себе як нову vas d’elezione, як наступника Данте, який спускається в пекло, на цей раз в пекло своєї душі... Проте навіть і без такої, можливо, занадто сміливої гіпотези, паралель між гоголівською метафорою про вазу 1841 року та другим посланням ап. Павла до коринтян є очевидною.

При цьому відбувається типове для Гоголя зміщення акцентів. Павло інтерпретує свою фізичну слабкість як застереження, що ми не повинні величатись. Гоголь же, навпаки, із впевненості у своєму дарованому Богом натхненні, виводить претензію на те, що інші зобов’язані позбавити його всіх земних турбот і клопотів. Як би він не почувався, у будь-якому разі він вбачає своє власне фізичне (підірване нападами хвороби) і психічне (освітлене високим натхненням) існування з усією його парадоксальною напругою уже зображеним в існуванні ап. Павла. Цим самим воно наповнюється для нього смислом, навіть видається сповненим особливої милості, і він не вагаючись ідентифікує себе з Павлом [27]. Саме друге послання до коринтян дало для цього найбільше підстав, оскільки саме в ньому ап. Павло детально розповідає про свою хворобу, головним чином у 12 розділі.

Саме тому, очевидно, зовсім не випадково те, що Гоголь слова втіхи Господа Павлу, якого мучить "колючка в тілі", "сила моя здійснюється в немочі" (2 Кор. 12: 9) [28], не тільки відносить їх на свій рахунок, але й двічі адресує їх (2 Кор. 1: 4) цілком у сенсі другого послання ("що у всякій скорботі Він нас потішає, щоб змогли потішати й ми тих, що в усякій скорботі знаходяться, тією потіхою, якою потішує Бог нас самих") своїй, також хворобливій, подрузі по духу О. О. Смірновій у 1844 [1, XII, с. 338] і в 1851 роках [1, XIV, с. 267].

У той час як позитивний аспект метафори з вазою (скарб) втрачає своє значення по мірі ослаблення натхнення, інтерпретація немочі стає для Гоголя все важливішою в якості корелята, чи навіть передумови духовних звершень. Він розвиває той "пафос слабкості" [29], який знаходить своє відображення не лише в листі "Про значення хвороб" [1, VIII, с. 228], але і в багатьох інших текстах. Зокрема, його можна знайти знову ж таки в одному із втішальних листів Смірновій, нібито вислів Ісуса: "А скорботи? (скорби) Але коли спаситель сам сказав, що тільки ними і очищається душа, то як же можна без них?" [1, XIV, с. 163]. Текстового підтвердження цих слів Ісуса немає. Можливо, Гоголь цитує тут по пам'яті якийсь із текстів патристики, які він постійно читав в останнє десятиріччя свого життя. Щось схоже на це міститься в кінці другої глави особливо любимої ним книги Фоми Кемпійського "Imitatio Christi", в якій (пар. 12) цитуються слова Ісуса до Ананії з Дій апостолів (9: 15–16). Так, у 15 вірші позначення Павла як посудини вибране (у Ф. Кемпійського відсутнє) і в 16: "Бо Я покажу йому, скільки має він витерпіти за Ім'я Моє". Проте це залишається лише припущенням.

VI

Повернемось до цитат, які мають краще текстове підтвердження. Ідентифікація Гоголя з Павлом [30], чия суть полягає в подвійному пізнанні покликання і немочі і яка хронологічно відноситься, вочевидь, до початку студій Гоголем Нового Заповіту, проявляється також і в інших сферах. Не тільки в тому, що він переймає формулу Павла із послання колосянам (3: 16) "навчайте та напоумляйте" як "все это меня учит и вразумляет" [1, XIII, с. 152 – 1846 р.], він також охоче підхоплює відоме вчення Павла про начальників, яке цілком відповідало його боязні перед будь-яким видом "політики" [31]. І він цитує його ключове речення (Римл. 13: 1): "немає влади, як не від Бога" у своєму листі до сестри Ольги в якості керівництва для неї у її спілкуванні з управителем маєтку [1, XIII, с. 59 – 1846 р.]. Так, навіть для своєї звички спалювати варіанти своїх творів, що не задовольняють його, він знаходить виправдання у Павла: "Другий том "Мертвих душ" був спалений тому, що це було потрібно. Те не оживе, як не вмре, сказав апостол. Спочатку потрібно померти, щоб потім воскреснути" [1, XIII, с. 297 – 1846 р.]. Переосмислення тут не можна не помітити. Якщо не брати до уваги, що більшість спалених Гоголем творів [32] так і не пережила воскресіння (та це й не було потрібно), то в цьому фрагменті з послання ап. Павла (1 Кор. 15: 36) йдеться про проблематику "тіла воскресіння". Саме цей приклад, на мою думку, переконливо показує задекларований нами початково пошук Гоголем біблійного виправдання своїх вчинків, які часто мали зовсім інші мотиви.

VII

У 1847 році, коли "Вибрані місця" наразилися на обурене несприйняття, Гоголь знову ж таки пригадує Павла. Відразу тричі [1, VIII, с. 433 і 437; XIV, с. 69] він цитує, хоча й не дослівно, проте цілком у дусі своєї аргументації з послання до римлян (3: 4): Якщо його книзі закидають неправдивість, то це може бути вірним лише в сенсі слів Павла "кожна людина неправдива" ("весь человек есть ложь"). І якщо це так, то і його критики не вправі судити про правду і неправду, якщо тільки їхніми вустами не говорить сам святий дух [1, XIV, с. 69]. Як і сама ця аргументація, так і гоголівський варіант слів Павла варті більш детальної уваги, оскільки йдеться про його реакцію на, мабуть, найтяжчу кризу його саморозуміння.

Розглянемо спочатку саму цитату як таку. У церковнослов'янському тексті написано: "Да будет же бог истинен, всяк же человек ложъ". Первинний лютерівський текст містить найбільш близьку відповідність: "Es bleibe viel mehr also/ Das Gott sey wahrhafftig / und alle Menschen falsch" [33]. Що ж зробив Гоголь з цією цитатою? Він не тільки переробив другу частину речення (у порівнянні з Богом всі люди заслуговують меншої довіри) в абсолют, а ще й привніс у неї три значні зміни і цим самим перетворив його в безапеляційне судження. Спочатку він замінив слово всяк (кожен) словом весь (цілий) [34]. Потім він переплутав цксл. прикметник ложъ з російським прикметником лож, і, нарешті, він додав зв'язку есть, що надало реченню, у сприйнятті росіянина, характер дефініції.

Таким чином його цитата ап. Павла поширила формулу Епіменідеса про кртян [35] на всіх людей. Але Гоголь залишив для себе шлях до відходу: святий дух, який один спроможен здолати загальну неправдивість... Ця сфальшована цитата проте також свідчить про захоплення Гоголя феноменом брехні [36], яке він представляв у все нових перетвореннях – у самообмані естета Піскарьова, в обмані та викритті світу пустомелею Хлєстаковим [37], в обманутому обманщику Іхарєву, в легальній нелегальності "приобретателя" Чічікова, який втілює в собі всіх названих попередників.

Крім цього, у загостренні значення слів ап. Павла проявляється також часто властивий Гоголю максималізм, який може перейти в абсурд (не випадково улюбленим тропом коміка Гоголя є гіпербола), чи проте, у випадку як тут із негативним зарядом, наближається до того, що з психологічної точки зору може бути охарактеризоване як "декоративне самозвинувачення" [38].

VIII

До контексту захисту "Вибраних місць" належить також цитата з Нагорної проповіді (Матв. 5: 48). Тим, хто закидав йому відсутність смаку і, як би сказали сьогодні, психічний ексгібіціонізм, Гоголь відповів наступне: "Я не думаю, що це може кого-небудь спокусити, якщо відкриється,

наскільки сильно я намагаюсь стати кращим ніж я є. Я не думаю, що це може мати спокусливий вплив, коли хтось старається зі всіх сил і публічно, перед очима всіх горить у стремлінні до досконалості, адже син божий сам спустився до нас саме тому, щоб сказати нам: Ви повинні бути досконалими, такими як ваш отець на небі!" [1, VIII, с. 444].

Гоголь не торкається власне звинувачення (ні смаком, ані увагою до інших він ніколи не відзначався), а транспонує його в моральну площину, де, вочевидь, все, що не спокушає до гріха, є не тільки виправданим, але й необхідним. Характерно, що при цьому він посилається на найбільш радикальну вимогу Ісуса.

Нагірна проповідь після послань ап. Павла є найбільш часто цитованим Гоголем текстом Нового Заповіту. Це пояснюється не стільки гоголівським максималізмом, як тим, що певні речення Нагорної проповіді з давніх часів є складовими літургії. Саме через це цитати з Нагорної проповіді переважно зустрічаються в "Розмислах про Божественну літургію" [39], де їхня наявність обумовлена самою назвою. Інтерес для нас представляли не стільки самі ці тексти, скільки їх коментування, а також такі місця з біблії, які були запозичені не з літургічного тексту, а залучені для його пояснення.

Нагоду процитувати свого улюбленого Павла Гоголь знаходить уже на самому початку "Розмислів", а саме з послання до римлян (8: 26), де йдеться про дух, який допомагає нашій слабкості: "Адже ми не знаємо, про що маємо молитись, як належить, але Сам Дух заступається за нас невимовними зітханнями" (Тих.) [1, VIII, с. 74]. Для нього, хто сам часто скаржився про своє невміння правильно молитись [40], ці слова йшли з самого серця.

У двох інших цитатах його літургійного коментаря, що не належать Павлу, йдеться про центральну справу Гоголя, духовне воскресіння, той радикальний початок, на який він сподівався для себе і який йому був потрібен для очищення його героїв у продовженні "Мертвих душ". Обидві цитати мають підкріпити його інтерпретацію переходу від Літургії оглашених до Літургії вірних, на що Ф. фон Лілієнфельд зауважує: "Чисто історичне пояснення назви служби божої […] Гоголь використовує для пробудження у молільника думки про каяття і розкаяння – тобто зовсім інакше, чим його першоджерело" [41]. Він робить це, наполегливо переконуючи віруючого, що той "хоча й хрестився в ім'я Христа водою", проте "не досягнув того воскресіння в дусі, без якого його християнство ніщо, як це говорить сам Спаситель: Хто не народився вище, не увійде в царство боже" (Кто не родится свыше, не внидеть въ царствіе небесное) (Тих.) [39, VIII, с. 85; 42].

Також і ці слова Ісуса із розмови з Никодимом (Івана 3: 3) цитуються, за змістом правильно, по пам'яті, що говорить лише про те, що вони були відомі і важливі для Гоголя. Думка про потрібну духовну зміну вже давно була для нього надією, втіхою і стимулом. Так, ще в 1829 році він

написав: "Я повинен змінитися (переделаться), народитися заново (переродиться), оживитися новим життям (оживиться новой жизнью)"... [1, X, с. 149]. Подібне спрямування мають і запозичені з першого послання Петра (2: 5 і 9) описи омріяного стану віруючих: "народ святий, люди оновлення(!), камінь, який зводиться до храму духовного" (Тих.) [39, VIII, с. 87], хоча й тут церковнослов'янський текст знову не співпадає з уявленнями Гоголя.

IX

Коментарі Гоголя, які він додає до повчань, та "Отче наш" мають тенденцію до індивідуалізації та до субституції його власної дезидерати, напр.: "Блаженні вбогі духом, бо їхнє Царство Небесне" [44], – і коментар Гоголя: "які не є гордими, які не возвеличуються розумом (умом)" (Тих.) [39, VIII, с. 78].

"Блаженні засмучені, бо вони будуть утішені", і коментар Гоголя: "засмучені ще більше своєю власною недосконалістю і помилками, чим образами і зневагою, яку чинять їм" [Там само].

"Блаженні голодні та спрагнені правди [45], бо вони нагодовані будуть" – і коментар Гоголя: "голодні небесної правди, спрагнені спочатку відновити її в самих собі" [Там само].

"Блаженні чистим серцем, бо вони будуть бачити Бога" – і коментар Гоголя: "як у чистому дзеркалі спокійної води, не замутненої ні піском, ні мулом, чисто відбиваються небесні шати, так і в дзеркалі серця, не замутненого пристрастями, не існує нічого людського і в ньому відбивається лише образ бога" (Тих.) [39, VIII, с. 79].

"Блаженні вигнані за правду, бо їхнє Царство Небесне", – і коментар Гоголя: "вигнані через те, що говорили правду, і не лише вустами, але й запашністю всього їхнього життя" [Там само].

У всіх цих коментарях говорить то інтровертний самообвинувач, то "вигнаний через правду", то поет (у порівнянні із дзеркалом), то максималіст: "більше нічого людського" чи "запашність всього життя". Ця нюхова метафора знову представляє один із елементів ап. Павла. Вона запозичена із 2-го послання коринтянам (2: 14–16), і Гоголь ще раз користується нею при коментуванні гімну херувимів зі словами "Христова запашність" (Тих.) [39, VIII, с. 89].

У коментарі до "Отче наш" між іншим говориться й таке: "до слів "Хай здійсниться воля Твоя" людину веде як віра, так і розум: Чия воля може бути кращою за волю Бога? Хто краще за Творця може знати, що печалить його творіння? Кому ж довіритися, як не тому, хто весь є благотворяще благо і досконалість? (Тих.) [39, VIII, с. 103]. – Вочевидь всі ці питання адресуються розуму. Це слово ще стане предметом нашого розгляду.

Але спочатку ще на мить повернемося до заключної глави "Розмислів". У ній Гоголь наступним чином підсумовує смисл і цінність літур-

гії: "Навчаючи всіх однаковим способом, впливаючи на всі члени, від царя до останнього жебрака, однаковим способом вона всім каже одне й те саме, але не однією і тією ж мовою, і научає їх любові, яка є союзом спільності [46], прихованою пружиною всього гармонійно рухомого, поживою і життям всього" (Тих.) [39, VIII, с. 114].

Отже, це було також бажання і надія Гоголя на те, що часте відвідування служби божої (пор. уже 1845 рік в Парижі: 1, XIII, с. 457) покращить його, а це перш за все означало: навчить його справжній любові до людей. Звичайно ж, він знав гімн любові ап. Павла (1 Коринт. 13), і, натякаючи на нього, в одному із листів, датованих серпнем 1847 року, він називає свої власні твори "лише бубном гудячим" [1, XIII, с. 370]. Але він також дуже добре знав, що в цьому крилася його головна вада: "Я завжди (як мені здається) був в змозі любити всіх взагалі, тому що був нездатний відчувати ненависть до когось, – пише він С. Т. Аксакову в 1847 році, – але любити когось особливо, переважно, це я міг лише з інтересу. Коли хтось приніс мені особливу користь (!) і цим самим моя голова (!) збагатилась, […] він є любим мені, навіть якщо він і менше заслуговує на любов" [1, XIII, с. 416].

При подібній пріоритетності "інтересу", "користі", "голови" разом із "розумом" нестача любові хоча теоретично і визнається, проте очікується допомога у вигляді занять чи повчань, які зі свого боку можуть бути ефективними лише тоді, коли апріорі буде визнана здатність людини до "воскресіння" як данність. Але, навіть якщо це припустити, як же воно буде відбуватися?

X

Саме це й було центральною проблемою для продовження "Мертвих душ". Концепт очищення був наявним, як і знання того, що без любові і милості воно не вдасться. Наявним було також і розуміння того, що "багаті на втіху події і доброчинних героїв в голові не придумаєш" [1, VIII, с. 297]. З огляду на це розуміння Гоголь вдається до рекомендованого в традиції меміторичного аскетизму шляху тиску, сили по відношенню до самого себе: "До того часу, поки ти хоч трохи не будеш нагадувати їх (тобто доброчинних героїв), до того часу поки ти з наполегливістю і силою твоєї душі не здобудеш декілька гарних якостей, до того часу все, що пише твоє перо, буде мертвим" [Там само].

Подібний рецепт, через посередництво Муразова, він рекомендує ув'язненому Чічікову, і для свого вчинку він, знову ж таки за прикладом своїх аскетичних прообразів, знаходить біблійне виправдання. Ключова, на мій погляд, для загальної концепції другої (і третьої) частини "Мертвих душ" сцена знаходиться в останньому збереженому варіанті заключної глави другої частини [1, VII, с. 112]. У ній Муразов, зокрема, каже Чічікову наступне: "Павле Івановичу, у вас стільки волі, стільки терпіння..., вам бракує любові до доброго; отож робіть добре насильно, не люблячи його.

Це зарахується вам як ще більша заслуга, чим тому, хто робить добре із любові до нього. Примусьте себе лише декілька разів, і потім з'явиться також і любов. Повірте, все можна зробити. Царства здобуваються силою, сказано нам. Але лише тоді, коли ти прориваєшся до нього насильно, треба насильно прориватися, здобувати насильно. Ах, Павле Івановичу, у вас же є ця сила, якої немає в інших, це стальне терпіння – так кому ж як не вам, це під силу?" [1, VII, с. 114].

І хто ж він, хто пропонує цю програму? – Муразов. Ім'я цілком прозоре, це анаграма імені Разумов [47]. Отже, інстанцією, яка дає пораду, є розум чи, скажімо, те, що Гоголь розумів під цим словом [48]. Біблійна цитата складається лише із двох слів "Царство нудится", через це деякі перекладачі не переклали її. Йдеться про євангеліє від Матвія (11: 12). Що це означає? "Від днів Івана Христителя й досі" – у цьому фрагменті всі переклади Біблії одностайні, – "leidet das Himmelreich Gewalt, und die Gewalttätige reißen es weg" (Luther) – "leidet das Himmelreich Gewalt und Gewalttätige reißen es an sich" (Єрусалимська біблія [49]), чи "regnum cuelorum vim patitur, et violenti rapiunt illud" (Вульгата) ["Царство Небесне здобувається силою, і ті, хто вживає зусилля, хапають його" (Новий Заповіт (НЗ) Гедеон Ukrainian – прим. перекладача)].

У той час, коли західна теологія, за винятком хіба що Данте [50], практично не в змозі пояснити ці слова, Гоголь, здається, опирається на трактування, широко розповсюджене у православ'ї. Походить воно із аскетичної традиції єгипетських отців пустелі, а вперше письмово було зафіксоване св. Марком, одним із учнів св. Антонія великого. Отже, св. Марк (у слов'янському тексті "подвижник") пояснює: "Згідно зі своєю волею людина перебуває там, де вона хоче, навіть коли вона хрещена, оскільки власний вибір не приневолюється. Коли письмо каже, ті, які вживають зусилля, хапають Царство Небесне (Матв. 11: 12), то це сказано про власну волю, щоб кожний з нас приневолював себе (понуждалъ себя) після хрещення не схилятися до злого, а залишатися в доброму" [51]. Схоже пояснення через 150 років після цього дає в одній із проповідей і єрусалимський пресвітер Гезухіус (5 ст.): "Ті, хто посередництвом насилля (нужденіемъ) утримуються від гріха через дію, є блаженними перед богом, ангелами і людьми, тому що ті, хто сам себе приневолює, є захоплювачами Царства Небесного (нудящіе себя суть восхитители царствія небеснаго)" (Матв. 11: 12) [52].

У цій інтерпретації, яка (як і Данте) вміло ігнорує історичний вимір слів Ісуса, міститься стимул до мериторичного аскетизму, до подвигу [53]. Те, що Гоголь це місце із єв. Матвія зрозумів у смислі цієї традиції, однозначно випливає із даного контексту і деяких інших паралельних слововживань. Так, своє звертання до Чічікова Муразов розпочинає наступними словами: "Ах, Павле Івановичу, Павле Івановичу. Я думаю про те, якою людиною ви б стали, якби ви такою ж мірою, із силою і терпінням переймались би доброю справою (подвизались бы), мали б кращу

мету!" [1, VII, с. 112]. Гоголь і сам вже в 1842 році говорить про свої майбутні подвиги: "Спочатку моя душа повинна стати чистішою за сніг в горах і світлішою за небеса і тоді я прийду до сили розпочати мої подвиги і моє поприще [54], тільки тоді розкриється загадка мого існування" [1, XII, с. 69]. А скільки разів він говорить про те, щоб приневолювати себе! [1, XII, с. 239, 246, 289, 472].

Проте навіть все це є нічим іншим, як аскетично-християнською реінтерпретацією тих пізнань, до яких він прийшов значно раніше. Про своє істинне поприще, через яке його тільки тоді можна буде по-справжньому зрозуміти, Гоголь говорить ще в 1828 році [1, X, с. 123], а вже під час своєї першої серйозної творчої кризи у 1833 він, безуспішно, приневолював себе до письма ("Как ни принуждаю себя, нет да и только") [1, X, с. 273]. 15 років потому йдеться вже не тільки про письмо, яке має бути приневолене, а про внутрішню духовну передумову для цього, ті позитивні якості, без яких все написане залишається "мертвим".

Саме в цьому взаємозв'язку [1, V, с. 297] Гоголь якось пригадував: "Кошмари я не придумував, ці кошмари лежали тягарем на моїй душі: що було всередині душі, те й вийшло назовні". І в цьому ж самому листі міститься відомий вислів про те, що своїх героїв він розробив із своїх власних недоліків [1, VIII, с. 293]. Наскільки це стосується також і Чічікова, стає очевидним у сцені з Муразовим і особливо із реакції Чічікова на його застереження: "Сам я на це не здатен і не відчуваю цього, але я прикладу всі сили для того, щоб інші це відчули; сам я поганий і нічого не можу, але я прикладу всі сили, щоб прихилити до цього інших; сам я поганий християнин, але я прикладу всі сили, щоб не викликати спокуси (соблазна)" [1, VII, с. 115], каже Чічіков сам собі і здається, що цим він відображає як внутрішню боротьбу Гоголя, так і слова ап. Павла: "бажання лежить у мені, але щоб виконати добре, того не знаходжу" (Римл. 7: 18).

Подолати це протиріччя Гоголь більше так і не спромігся.

Примітки

1. Цитати зі вказівкою на том і сторінку взяті з академічного видання Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений : [В 14 т.] / АН СССР ; Ин-т рус.лит. (Пушкин. Дом) ; Гл. ред. Н. Л. Мещеряков; Ред. : В. В. Гиппиус (зам. гл. ред.), В. А. Десницкий, В. Я. Кирпотин, Н. Л. Мещеряков, Н. К. Пиксанов, Б. М. Эйхенбаум. – [М. ; Л.] : Изд-во АН СССР, 1937–1952.

2. Пор. Lilienfeld, Fairy von: Gogol als Verfasser der "Betrachtungen über die Göttliche Liturgie". In: Wegzeichen der Festgabe zum 60. Geburtstag von Prof. Dr. Hermenegild M. Biedermann. – Würzburg, 1971. – S. 377–404.

3. Крім названих Ф. фон Лілієнфель авторів, тут слід згадати також Мережковського і Гільдегунда Шрайєра та роботу Хосе Йогане (Jose Johannet: Les sources des Vybrannye mesta.[in:] RES 44, 1965, S. 111–139).

4. У даному списку не враховуються "Розмисли про Божественну літургію".

5. Вересаев В. В. Гоголь в жизни / В. В. Вересаев. – М. – Л., 1933. – С. 469.

6. Коли Плетньов у 1831 році звернув увагу Пушкіна на молодого Гоголя, то вже тоді він писав про його "пристрасть до педагогіки" (Вересаев В. В., 1933. – С. 99). І через 20 років у Тургенєва при зустрічі з Гоголем той асоціюється зі вчителем гімназії (Вересаев В. В., 1933 – С. 468).

7. Пор., напр., лист, датований 3.10.1827 [1, X, с. 111], і вислів у "Сповіді автора" 20 років потому – "Думку про служіння я ніколи не втрачав" [1, VIII, с. 441]. Пор. також судження 86-річного Катаєва: "Його згубило фанатичне бажання неодмінно принести користь […] Користь і до цього ще – служіння" ("Вопросы литературы". – 1984. – № 3. – С. 100).

8. Римсько-католицьку форму християнства слід згадати з двох причин. По-перше, тому що Гоголь під час свого першого перебування у Римі (1837–1839) відвідував будинок княгині З. Волконської, яка перейшла у католицтво, де його хотіли спонукати до подібного переходу два польських священики. По-друге, з огляду на те, що деякі друзі Гоголя (зокрема Шевирьов) вважали, що у "Вибраних місцях" є католицькі тенденції. Також отець Матвій Константиновський відшукав у зображеному за його прототипом священникові у (втраченому) другому томі "Мертвих душ" католицькі відтінки [1, VII, с. 422].

9. З теологічної точки зору це явно некоректно, пор. пояснення Гоголя до процитованого речення: "Аналіз людської душі, у спосіб, непритаманний іншим, був причиною того, що я зустрів Христа, вражений спочатку людською мудрістю в ньому і до того нечуваним знанням людської душі, і лише після цього вклонившись перед його божественністю" [1, XIII, с. 214]. І майже одночасно з цим у "Сповіді автора": "Я прийшов до Христа, майже не знаючи як, оскільки я бачив, що в ньому є ключ до душі людини, і що ще жоден знавець душі не піднявся на ту висоту знання душі, на якій стояв він. Перевіряючи розум я перевірив те, що інші розуміють завдяки чистій вірі, і у що я до цього вірив лише непевно" [1, VIII, с. 443]. Ще одну паралель можна знайти у збережених начерках до другої частини "Мертвих душ". Там є наступне висловлювання генерал-губернатора: "На наш сором у нас навряд чи знайдеться хтось, хто б повністю прочитав біблію, і це при тому, що ця книга призначена для того, щоб її читали вічно; і не у якомусь релігійному зв'язку, ні, просто із цікавості, як пам'ятник того народу, який перевершив усі інші у мудрості, поезії, законодавстві, [пам'ятник] який поважають також язичники і невіруючі як найвище творіння розуму, як вчителя життя і мудрості" [1, VII, с. 279]. Виходячи з цього, звернення Гоголя до Біблії відбулося первинно раціональним шляхом.

10. З того часу слово містицизм, яке також і друзями Гоголя (напр., Аксаковим) вживалося негативно, немов привид блукає у літературі про Гоголя. У старших за віком сучасників Гоголя воно асоціювалося з лицемірними діями при дворі в останні роки життя Олександра І. Пор., також вищевказану роботу фон Лілієнфельд (1971, с. 399), в якій це слово влучно пояснюється як "те, що у нас називається неопієтизмом". Сам Гоголь ще в 10-й главі "Мертвих душ" насміхається з "моди на містицизм" [1, VI, с. 206] у зв'язку з підрахунками, які хотіли в імені Наполеона знайти "число звіра" (666) із Об'явлення св. Івана Богослова.

11. Стосовно Жуковського пор. у цьому взаємозв'язку працю Дітріха Герхарда. Dietrich Gerhardt. Faust und die Folgen. [in:] Mnemozina. Festschrift für V. Setschkarev. München 1974, S.130–152, besonders S.137.

12. Можливо, за винятком псалтиря, який використовувався як буквар.

13. Пор., John Paterson: The Book of Every Land. Reminiscence of Labour and Adventure in the Work of Bible Circulation in the North of Europe and Russia. London 1858.

14. Російське Біблійне Товариство надрукувало два французькі видання: 1. Le Nouveau Testament traduite sur la Vulgate (1815) і 2. La Sainte Bible traduite sur la Vulgate (1817). Перше у друкарні Ф. Дрекслера, а друге у М. Греча. Переклад виконав друг Паскаля Сильвестр де Сакі. Ним, згідно Патерсону, користувались сам Олександр I і багато дворян. Пор. також побажання Пушкіна із Михайлівського у листопаді 1824: "Библию, библию! И французскую непременно!" Пор. також прим. 16.

15. На віллі Волконської весною 1839 року Гоголь багато тижнів доглядав смертельно хворого Йосипа Вієльгорського, який помер у нього на руках 21.5.1839 року. Пор. "Ночи на вилле" [1, III, с. 324–326].

16. Вересаев В.В., 1933. – С. 205.

17. Пор. у цьому взаємозв'язку поради Гоголя Г. М. Вієльгорській, висловлені у березні 1849 року, яким чином їй найкраще стати істинною росіянкою: "Все, що найбільше може познайомити нас з Росією, зберігається у старій мові. Залишається єдиний засіб: Ви мусите вивчити церковнослов'янську (по-славянски). Найлегший шлях для цього наступний: читайте євангелія не французькою і не російською, а церковнослов'янською. Звертайтесь до французької лише тоді, коли не розумієте. Слова, які здаються Вам особливо загадковими, випишіть на окремий листок і покажіть священику. Він пояснить Вам їх. Коли таким чином Ви прочитаєте всі євангелія і Дії, а до цього ще й п'ять книг Мойсея, то Ви оволодієте церковнослов'янською і при цьому збагатиться ще й душа. Коли ми з Вами побачимося, то за два, три уроки я поясню Вам всі відмінності нашої старої мови від церковнослов'янської" [1, XIV, с. 111].

18. "І все-таки щось нове про "Шинель""? [in:] Weltder Slawen 30, 1, 1985, S. 66–71.

19. Німецькі біблійні цитати запозичені із схваленого Радою Євангельських церков Німеччини лютерівського тексту (1958/1964). Лише у випадку суттєвих розбіжностей вони були дослівно перекладені з церковнослов'янської.

20. Російсько-церковнослов'янські біблійні цитати наводяться за канонічним текстом (так званої Єлизаветинської біблії 1757 року) видання московської синодальної друкарні 1894 року. Мова цієї біблії російсько-церковнослов'янська. Надалі ми будемо називати її з метою економії просто церковнослов'янська (цксл.).

21. Він рекомендує своїй сестрі Ользі: "Читай небагато […] Але коли Ти прочитаєш, подумай про все і добре обдумай прочитане, з тим, щоб не сприйняти буквально те, що має бути сприйняте духовно. Обдумай, як прочитане може бути застосоване в теперішній час, за нинішніх умов, умов, які багато в чому стали іншими, ніж за часів апостола Павла, хоча сила і залишилась тією ж самою" [1, XII, с. 183].

22. Більш рання згадка апостола Павла в "Страшній помсті" [1, I, с. 262] стосується його перетворення із Саула у Павла, яке стало прислів'ям, і належить (1831–1832), найвірогідніше, до категорії загальновживаних біблеїзмів.

23. "Подія в Дамаску" є центральним текстом теології. Цілком імовірним буде припустити наявність асоціативних зв'язків між уявленням про духовне відродження як таке (див. також прим. 39 і 40) та нападами галюцинації у Гоголя під час його хвороби у Відні, влітку 1840 року.

24. Уявлення про те, що обраний – священик чи пророк – сповнений волі Божої як посудина, є дуже древнім (пор., напр., 2 Мойс. 28: 3) і починає з часів романтизму все більше переноситись також і на поетів (пор."Пророк" Пушкіна: Исполнись волею Моей). Таким же древнім є і порівняння людини з глиняним глечиком, особливо на Сході (пор., зокрема, Омар Хаям).

25. Згідно з коментаторами Данте, тут він опирається на апокрифічну легенду, так званий апокаліпсис Павла.

26. Пор. згадку про дві, ще поки що відсутні, "великі частини" в кінці першої частини [1, VI, с. 246].

27. Раніше я говорив про "невгамовану потребу Гоголя в ідентифікації з могутньою фігурою батька" (в: Nikolai W. Gogol in Selbstzeugnissen und Bilddokumenten, Reinbeck 1985, S. 119). Згідно з даним дослідженням цілком імовірним буде припустити, що, окрім названих там постатей для наслідування, схожу важливу роль в період з 1841 по 1849 рік для Гоголя відігравав ап. Павло.

28. Цксл. "сила моя в немощи совершается". Здається, що вперше на цей вислів Павла Гоголь посилається в заключному реченні "Театрального разъезда" (отже 1841 чи 1842 року), де автор говорить: "І хто знає – можливо пізніше одного разу всі визнають, що сила саме законів, за якими горда і сильна людина в нещасті проявляє себе безпорадною, а слабкий велетом, – що саме згідно з цими законами той, хто часто глибоко в душі проливає сльози, що той, здається, сміється більше ніж всі на світі" [1, IV, с. 175]. Навіть якщо цей вислів і не потребує знання тексту ап. Павла, він все-таки демонструє у способі мислення гоголівську схильність до подібних парадоксів і біполярних суджень. Пор.у зв'язку з цим посмертну роботу великого знавця Гоголя Чижевського: Gogol Ja und Nein. [in:] Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen 1978, Bd. 215, S. 347–355.

29. Цю формулу я запозичив у Manes Sperber: Alfred Adler oder das Elend der Psychologie, Frankfurt am Main/Berlin/Wien, 1983, S. 238.

30. Якщо наше припущення про те, що інтенсивні студії біблії Гоголем розпочалися влітку 1839 року, вірне і перша серйозна ремінісценція Павла датується березнем 1841 року, то близькою до істини є й гіпотеза, що важка хвороба у Відні (серпень 1840) насправді була поворотним моментом у розумінні Гоголем самого себе. Якщо тоді він у своїх галюцинаціях упізнав себе в Павлі, то тоді його висловлювання у листах осені 1841 року про істинне значення його "слова" [1, XI, с. 342–349], хоча й не перестають бути спірними, проте стають все-таки якось зрозумілішими.

31. Це ставлення особливо чітко проявляється в негативній оцінці Парижу, яка була зафіксована вперше не у фрагменті "Рим" (1839–1842), а

набагато раніше у листах Погодіну [1, XI, с. 78 – 1836 р.] та Прокоповичу [1, XI, с. 91 – 1837 р.].

32. Наскільки нам відомо, спалені були такі твори, як "Братья Твердиславичи", 1827 рік (пор. Гиппиус В. Гоголь / В. Гиппиус. – Л., 1924. – С. 13), "Ганц Кюхельгартен", 1829, перша частина роману "Гетман", 1833, трагедія "Выбритый ус" (очевидно, 1841), а також різні варіанти другої частини "Мертвых душ", можливо, починаючи з 1843 року, точно влітку 1845 року і зрештою в лютому 1852 року. Гоголь обґрунтовував спалення недосконалих творів і теоретично і дорікав Державіну, якого він дуже поважав, за недопустимі в цьому плані гріхи [1, VIII, с. 230], можливо, у зв'язку із судженням про це Пушкіна (у великому академічному виданні, т. XIII, с. 82). Вказівці на Пушкіная завдячую пані д-ру Ангелі Мартіні, Кельн.

33. Цитується за третім томом біблії Лютера, с. 2273.

34. Ця зміна є особливо дивною з тієї причини, шо Гоголь дуже полюбляв старовинне слово всякъ, за що його критикував Бєлінський у своєму знаменитому Зальцбрунському листі [пор. 1, VIII, с. 508].

35. Відоме твердження крітянина Епіменідеса, що всі крітяни брехуни, передається також і Павлом (Тит. 1: 12).

36. Вочевидь, для нього це була одна із центральних особистісних проблем. Пор. згадувану знову і знову його друзями та знайомими і ним особисто замкнутість (скрытность) і його признання, зроблене ним у 1844 році: "Говорити про себе щиро, я не міг цього ніколи" [1, XII, с. 394]. До того ж брехня як і мова, яка її уможливлює, і яка, як сміх та плач, належить до тих здібностей, які відрізняють людину від усіх інших живих істот. Гоголь прискіпливо вивчав всі ці якості. Варте уваги також і розмірковування "холоднокровного пана" в "Театральном разъезде": "Також є й такі, які відчувають, що вони брешуть, проте розглядають це як необхідність при спілкуванні: красно поле рожью, а речь ложью" [1, IV, с. 170].

37. Його характер Гоголь, між іншим, позначає такими словами: "Промовляючи брехню, саме в ній він показує себе тим, яким він є насправді" [1, IV, с. 99].

38. Manes Sperber 1983, S. 218 (див. прим. 29).

39. Цей текст, над яким Гоголь працював з 1845 року, не був надрукований в "Полном собрании сочинений", яке тут цитується, попри його анонсування у передмові (I, 19). Отже, ми цитуємо його за дореволюційним виданням. А саме, 15-й випуск видання Н.С. Тихонравова, Санкт-Петербург 1900, яке ми, крім вказівки на том і сторінку, позначаємо також скороченням Тих.

40. Про це є цілий ряд свідчень, напр., XIV, 59. Пор. також листування Гоголя з Н. Н. Шереметьєвою (1842–1850), найбільш вражаючий документ його вболівань за скромну, "російську" релігійність.

41. F. von Lilienfeld 1971, s. 388 (див. прим. 2).

42. Оригінальний текст дещо відрізняється: "аще кто не родится свыше, не можетъ видети царствия божия".

43. Цксл. видання значно відрізняється від західних видань. Якщо текст йшов усупереч наміру Гоголя, то він його підправляв, як у випадку з цитатою із Луки (15: 7). Замість "так само на небі радітимуть більш за одного грішника, що кається, аніж за дев'ятьдесятьох і дев'ятьох праведників", він пише "на небі

радітимуть за грішника, що навернувся, (обратившемуся) більше аніж за самого праведника" [1, VIII, с. 182].

44. З огляду на значні відмінності між текстами переклад зроблено безпосередньо з церковнослов'янського і, наскільки можливо, наближений до тексту Лютера.

45. Слову δικαιοσυνη (Vulgata: justitia, Luther: Gerechtigkeit) у цксл. тексті завжди відповідає правда, яке первинно, як і єврейське PIV означає як правду, так і справедливість (Пор. ще в Пушкіна скаргу Сальєрі "Нет правды на земле, но правды нет и выше". Коментар Гоголя проте показує, що він у всіх трьох місцях в першу чергу розумів значення правда (Wahrheit). Пор. також Dietrich Kegler: Untersuchungen zur Bedeutungsgeschichte von Istina und Pravda im Russischen. Bern/Frankfurt a. Main. 1975.

46. І тут також Гоголь парафразує думку Павла (Кол. 3: 14): "А над усім тим зодягніться в любов, що є союзом досконалості!"

47. Це припущення підтверджується характеристикою Муразова, яку дають в самому творі Хлобуєв [1, VII, с. 245]: "Вижу, что вас бог наградил разуметъем, и вы знаете иное лучше нас, близоруких людей" та Костанжогло [1, VII, с. 74]: "Нет, уж если хотите знать умного человека, так у нас действительно есть один, о котором точно можно сказать: умный человек, которого я и подметки не стою". – Виходячи з цього, я вказую на те, що це трактування імені Муразов висловлювалося мною ще в 1983 році в завершеному рукописі книги "Gogol" (Reinbek 1985), а дана стаття була завершена весною 1984 року.

48. У цьому взаємозв'язку не може не зацікавити той факт, як це слово вживається в Новому Заповіті (НЗ). В євангеліях воно зустрічається всього чотири рази, а на противагу цьому в посланнях 52, з яких 40 у Павла. Загалом слово розум в НЗ 27 разів вживається для позначення слова γνωσις, 14 разів замість επίγνωσις, 7 разів замість αυνεοις, 3 рази замість νοηματα, два рази замість σιανοια і один раз замість φρδνησις. Подібне широке недиференційоване вживання цього слова могло спровокувати Гоголя на псевдоінтерпретації, не в останню чергу через те, що воно зустрічається в одному із формулювань "найважливішої заповіді" (Марк. 12: 33): "і що Любити Його всім серцем, і всім розумом, і всією душею, і з цілої сили" (У Лютера тут стоїть: mit ganzem Gemüt).

49. Цитується за німецьким виданням Herder-Bücherei, Freiburg i.Br. 1968, S.30.

50. Paradiso, XX, с. 94–99:

Regnum celorum violenza pate
da caldo amore e da viva speranza,
che vince la divina volontate;
non e guisa che l'uomo all'uom vinta;
ma vince lei perche vuole esser vinta;
e, vinta, vince con sua beninanza.

51. Цитується за: "Добротолюбіе", друге видання російського перекладу за 1883 рік (більш раннє видання дістати мені не вдалося), т. 1, с. 358.

52. Цитується за тим же виданням "Добротолюбія", т. 2, с. 129. У першому цксл. виданні 1793 року, знанням про яке я завдячую люб'язності пана д-ра Плена (Dr. Plähn) з Берліна, цитата виглядає наступним чином: "ножднцы

царствіа небеснаго обретаются". – Вказівкою на звичне для православ'я трактування цього місця і на цитовані тексти з "Добротолюбія" я завдячую отцю Ніколаю Артьомову з Мюнхена, з яким я познайомився через пана професора Казака (Kasack). Що стосується моєї інтерпретації гоголівської цитати з Євангелія від Матвія (1: 12), то тут вона співвідноситься із сказаним в останньому абзаці до прим. 47.

53. Вдалою парафразою цього поняття є "meritorische Tapferkeitsleistung" (мериторичний прояв мужності) за: Carl Schneider. Geistesgeschichte der christlichen Antike, München 1978, S. 301. Історію даного слова в російській мові вивчав В. В. Виноградов: "История слова подвиг в русском языке". [In:] Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Historie Orientales et Slaves, Bd. XIX (1968), dedie a Boris Unbegaun. Brüssel 1968, S. 459–474.

54. На можливе зближення значень між словами "поприще" і "подвиг" вказує Виноградов (Vinogradov 1968, S.468).

55. На це місце нещодавно вказав В. Ш. Кривонос у статті "Притча о Кифе Мокиевиче и ее роль в "Мертвых душах"" // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – 1985. – Т. 44, № 1. – С. 51.

Посилання на Біблію у творах Гоголя

"Ганц Кюхельгартен"

1, I, с. 90. Можливий натяк на Євангеліє від Матвія (11: 28).

1, I, с. 91. Згадка про гріхопадіння (за 1 Мойс. 3).

"Вечера на хуторе близ Диканьки"

1, I, с. 106. Цитата із Євангелія від Матвія (7: 6) (перла перед свиньми) як "поговорка".

1, I, с. 218. Згадка про Євангеліє від Луки (без цитати).

1, I, с. 241. Євангеліє від Матвія (1: 9) в якості літургічної цитати.

1, I, с. 261. Можливий натяк на Євангеліє від Матвія (10: 16) (як голуби).

1, I, с. 262. Вказівка на навернення Павла (пор. Дії святих ап. 9), див. також прим. 22.

1, I, с. 281. Метафоричне вживання власної назви Содом (за 1 Мойс. 19).

1, I, с. 281. Метафоричне вживання імені Іуда (пор., напр., Єв. від Матвія (13: 4-7).

1, I, 311. Метафоричне вживання імені Ірод (на позначення диявола).

"Миргород"

1, II, с. 63. Можливий натяк на язичницькі переслідування.

1, II, с. 75. Псевдоцитата: vox populi – vox Dei.

1, II, с. 114. Метафоричне вживання імені Іуда (по відношенню до Янкеля).

1, II, с. 122. Метафоричне вживання імені Іуда (стосовно Андрія).

1, II, с. 155. Метафоричне вживання імені Соломон (про Мардохая).

1, II, с. 197. Згадка "Святого письма" (без цитати).

1, II, с. 198. Формула прокльону (за Мойс. 28: 26).

1, II, с. 201. Іронічна згадка псалтиря.

1, II, с. 213. Формула (і в страху, і в великім тремтінні), пор., напр., послання ап. Павла (1 Кор. 2: 3; 2 Кор. 7: 15; Ефес. 6: 5; Филип. 2: 12).

1, II, с. 229. Ірод в якості фігури ляльковой гри.

1, II, с. 233. Формула "по втором пришествии" (за Єв. від Івана (14), у значенні "ніколи".

"Невский проспект"

1, III, с. 36. Формула "все суєта".

"Портрет"

1, III, с. 96. Формула "до скончания века" (Матв. 28: 2) у значенні "назавжди".

1, III, с. 123. Можливий натяк на Єв. від Матвія (8: 20), Луки (9: 58) (про відсутність батьківщини у Данте говориться лише в останньому варіанті за 1842 рік).

1, III, с. 136. Можливий натяк на Єв. від Матвія (22: 11) (про святкове вбрання як символ обраності говориться лише у варіанті 1842 року).

"Шинель"

1, III, с. 141. Натяк на другу заповідь (2 Мойс. 20: 7).

"Записки сумасшедшего"

1, III, с. 193. Страшний суд у значенні "ніколи".

"Рим"

1, III, с. 250. Парафраза із Єв. від Матвія (5: 15) (пор. розд. III).

"Ревизор"

1, IV, с. 53. "Что на сердце, то и на языке" (за Єв. від Матвія (12: 34).

1, IV, с. 58. Іронічна згадка вавілонської вежі (за 1 Мойс. 11).

1, IV, с. 84. Іронічна згадка "Отче наш" (за Єв. від Матвія (6: 9).

1, IV, с. 88. Іронічна цитата (Матв. 19: 26).

1, IV, с. 94. Прокльон: кукіль сини лукавого (Матв. 13: 38).

"Женитьба"

1, V, с. 23. Іронічне похідне від Содому: содомные прозвища.

"Утро делового человека"

1, V, с. 107. Вавілонська вежа у значенні фразеологізму на позначення безладу.

"Мертвые души" (I)

1, VI, с. 12. Іронічний вираз (1 Кор. 2: 6) "сильные мира сего".

1, VI, с. 13. "червь мира сего" (Іов 25: 6).

1, VI, с. 15. Іронічно "благодать Божия" на позначення грошей, багатства.

1, VI, с. 37. Самостилізація Чічікова парафразою з Ісаї (1: 17) [55].

1, VI, с. 47. Потоп у якості гіперболи ("потоп перьев").

1, VI, с. 55. Згадка вдови у тій же функції, як і в прим. VI, с. 37.

1, VI, с. 97. Лайливий вираз "Гога и Магога" (Откров. 20: 7).

1, VI, с. 123. Плюшкін вживає слово "Божие" в іронічному контексті.

1, VI, с. 127. Плюшкін грозить страшним судом (скоріше апокрифічно).

1, VI, с. 161. Іронічний вираз – "з часу сотворіння світу".

1, VI, с. 179. "не на живот, а на смерть" (Івана 11: 4).

1, VI, с. 193. "не на жизнь, а на самую смерть".

1, VI, с. 217. Чічіков грозить страшним судом (пор. VI, с. 127).

1, VI, с. 219 і 238. Згадка про вдову (пор. VI, с. 37 і 55).

1, VI, с. 242. Фразеологізм "як пісок на морі" (часто у Ветхому і Новому Заповітах).

"Мертвые души" (II)

1, VII, с. 10. Содом на позначення безладу.

1, VII, с. 62. Чічіков називає слова Костанжогло манною (2 Мойс. 16: 4). У більш ранній версії (VII, с. 190) натомість стоїть: "научите, к вам прибігаю", за Псалмами (142: 9) чи з літургії (Великое славословие).

1, VII, с. 69. Костанжогло переробляє слова Мойсея (1 Мойс. 3: 19).

1, VII, с. 69. Костанжогло переробляє слова із Єв. від Матвія (18: 7).

1, VII, с. 73. Костанжогло парафразує думку Мойсея (1 Мойс. 1: 27). Також 1, VII, с. 204.

1, VII, с. 74. Костанжогло використовує слова з Єв. від Івана (1: 27) по відношенню до свого стосунку з Муразовим (також 1, VII, с. 205).

1, VII, с. 79. Костанжогло згадує "сад едем" (1 Мойс. 2: 8).

1, VII, с. 82. Костанжогло натякає на Нагірну проповідь (Матв. 5: 5).

1, VII, с. 88. Чічіков зневажливо називає Хлобуєва блудним сином (Луки 15).

1, VII, с. 98. Костанжогло згадує єгипетську саранчу (2 Мойс. 10).

1, VII, с. 108. Чічіков звертається до генерал-губернатора словами Якова (1 Мойс. 32: 37) = 1, VII, с. 251.

1, VII, с. 109. Муразов відвідує ув'язненого (Матв. 25: 36), Чічіков називає його "Мій спаситель".

1, VII, с. 115. Чічіков звертається до тих же місць, що і Костанжогло в прим. 1, VII, с. 69 (1 Мойс. 3: 19; і Матв. 18: 7).

1, VII, с. 144. Муразов цитує Єв. від Матвія (11: 12): "Царство нудится" (див. розд. X).

1, VII, с. 241. Муразов натякає на місце з послання ап. Павла римлянам (Римл. 12: 6).

1, VII, с. 279. Генерал-губернатор розпоряджається роздати біблії і рекомендує її читання (пор. прим. 9).

Нотатки із щоденника від 8/20 10. 1846 року:

1, VII, с. 359. "Да не смущается сердце ваше" (Івана 14: 1 чи 27).

Твори 30-х років:

1, VIII, с. 83. Згадка страшного суду і (загального) воскресіння, яке ставиться під сумнів.

1, VIII, с. 92. Потоп у якості гіперболи (потоп дыма и пуль).

1, VIII, с. 110. "Потоп света".

1, VIII; с. 150. "Потоп слез".

1, VIII, с. 152. Натяк на Єв. від Луки (23: 40) (обратившийся преступник).

1, VIII, с. 158. Іронічна переробка слів Мойсея (1 Мойс. 3: 19) (до поту лица).

1, VIII, с. 159. Метафоричне вживання "наріжний камінь" (Пс. 117: 22 = Матв. 21: 42 / Марк. 12: 10 / Луки 20: 17 / Дії ап. 4: 11 / 1Петр. 2: 7).

1, VIII, с. 205. Похвальна згадка притч Ісуса.

1, VIII, с. 205. "Все суєта" (Проп. 1: 2).

"Выбранные места из переписки с друзьями"

1, VIII, с. 219. Фраза "хліб насущний" (Матв. 6: 11).

1, VIII, с. 223. "Преображення" (картина Рафаеля) (Матв. 17: 2).

1, VIII, с. 229. "Довірені міни" (Луки 19: 13–26).

1, VIII, с. 232. Парафраза із Єв. від Матвія (12: 36): "Слово гнило..."

1, VIII, с. 237. Натяк на місце із послання Євреям (4: 12) (Слово живо).

1, VIII, с. 240. Натяк на Мойсея (1 Мойс. 1: 26) (подібність бога).

1, VIII, с. 244. Там само.

1, VIII, с. 246. Натяк на місце із послання ап. Павла(2 Кор. 2: 14–16).

1, VIII, с. 248. Натяк на місце із Єв. від Луки (4: 2) (піст, але без спокус).

1, VIII, с. 249. Розмірковування про біблейське як стилістичний тип.

1, VIII, с. 251. 400 пророків і один обраний (1 Царств. 22: 6).

1, VIII, с. 254. Згадка про Мойсея зі скрижалями законів (2 Мойс. 2: 31).

1, VIII, с. 258. Згадка Старого Заповіту.

1, VIII, с. 260. Вислів Павла, представлений у якості заповіді Христа (пор. Галат. 6: 2, Кол. 3: 13, 1 Тес. 5: 11)

1, VIII, с. 261. Парафраза із Єв. від Луки (15: 7 і 10) (Радість за грішників).

1, VIII, с. 265. Парафраза із Єв. від Матвія (10: 6) (голубиное незлобие).

1, VIII, с. 266. Відхід і кінець Соломона (1 Царств. 11).

1, VIII, с. 266. "Довірені міни" (Луки 19: 13–26).

1, VIII, с. 269. "Світ" (свет) не може зустріти Ісуса.

1, VIII, с. 277. Переробка із Ветх. Зап. (2 Сам. 6: 5) (Давид).

1, VIII, с. 278. Язиков повинен читати Ветх. Заповіт.

1, VIII, с. 279. Вказівка на Балтазара ("Валтасар"), (Дан. 5).

1, VIII, с. 281. Вказівка на пророків: посипати голову попелом і розривати одяг (2 Сам. 13: 19, Іов, Дан. та інші).

1, VIII, с. 282. Вислів Павла, представлений в якості заповіді божої (пор. Римл. 15: 14, Гал. 6: 6, Кол. 3: 16, 1 Тес. 5: 11, Євр. 3: 13, 10–25 – див. розд. IV).

1, VIII, с. 283. Перероблена цитата із Єв. від Івана (14: 1 чи : 27).

1, VIII, с. 284. Порівняння Східної і Західної церков з Марією і Мартою (Луки 10: 38–42).

1, VIII, с. 287. Іронічна формула "силой святого духа".

1, VIII, с. 297. Цитата ап. Павла (1 Кор. 15: 36) (пор. розд. VI).

1, VIII, с. 299. Переосмислення із Єв. від Матвія (22: 37–39). "Любов до ближнього нехай породить любов господню".

1, VIII, с. 301. Парафраза із Єв. від Матвія (19: 21).

1, VIII, с. 304. Вказівка на Єв. від Матвія (5: 3).

1, VIII, с. 322. Повчання селян за допомоги Святого письма, вказівки на послання до Римлян (13: 1) і п’ятикнижжя Мойсея (1 Мойс. 3: 19).

1, VIII, с. 323. Вказівки на пекельні покарання і повчальну заповідь як в прим. 1, VIII, с. 282 (пор. розд. IV), цитата з Єв. від Матвія (6: 33).

1, VIII, с. 330. Вказівка на Єв. від Івана (1: 29) як джерело картини художника Іванова і цитата (Івана 1: 46).

1, VIII, с. 337. "Насущное прокормление", натяк на Єв. від Матвія (6: 11).

1, VIII, с. 341. Парафраза ап. Павла (Єфес. 5: 22–23).

1, VIII, с. 342. Вказівка на Єв. від Матвія (5: 22–24); нема праведного ані одного (Іов. 4: 17, 9: 2. 25: 4, Пс. 142: 2, Римл. 3: 10).

1, VIII, с. 344. Тьма єгипетська (2 Мойс. 10: 21–22–23) з посиланням на її зображення Соломоном (?).

1, VIII, с. 353. Переробка із Єв. від Матвія (6: 33).

1, VIII, с. 367. Натяк на Єв. від Луки (19: 13–26) і Матвія (20: 1–16) з наступною цитатою з Єв. від Івана (14: 2).

1, VIII, с. 368. Вказівка на муки пекельні (ужас загробного наказания).

1, VIII, с. 383. Цитата "зубы красавицы".

1, VIII, с. 405. "Библейско-исполинское величие" у Державіна, російські селяни нагадують патріархів "древних библейских времен" (Custine).

1, VIII, с. 409. "Церковно-библейский язык" як одне із джерел російської мови.

1, VIII, с. 411. Натяк на Єв. від Матвія (5: 22).

1, VIII, с. 416. Натяк на ап. Павла (Римл. 2: 24 чи 2 Кор. 3: 6) (мертва буква, живий дух).

Тексти і фрагменти пізніх 40-х років

1, VIII, с. 424. Формула "учит и вразумляет" (Кол. 3: 16) (пор. розд. VI).

1, VIII, с. 431. У Ветх. і Новому Заповітах часта метафора – "горькая чаша".

1, VIII, с. 432. Повторний натяк на Vox populi – vox Dei, цього разу без згадки біблії (пор. "Тарас Бульба" 1, II, с. 75).

1, VIII, с. 433. Перероблена цитата із послання Римлянам (3: 4) (пор. розд. VII).

1, VIII, с. 435. Нема праведного ані одного (як прим. 1, VIII, с. 342).

1, VIII, с. 437. Цитата з посл. Римлянам (3: 4) (як у прим. 1, VIII, с. 433).

1, VIII, с. 444. Цитата з Єв. від Матвія (5: 48) (пор. розд. VIII).

1, VIII, с. 46(?). Вказівки на Єв. від Івана (14: 6) (Я ... життя), посл. Римлянам (13: 1)та Нагірну проповідь.

1, VIII, с. 463. Цитата з Єв. від Матвія (5: 42): "просящему дай!".

1, VIII, с. 465. Повторна вказівка на повчальну заповідь як у прим. 1, VIII, с. 260, 1, VIII, с. 282 (пор. розд. IV).

1, VIII, с. 473. Метафора запашності ("облагоухаться"), ймовірно за ап. Павлом (2 Кор. 2: 14–16) (пор. розд. IX).

Зігрід Ріхтер (Гамбург)[1]

РИМ І ГОГОЛЬ

РОЗДІЛ 3. ГОГОЛЬ І КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА

Ставлення Гоголя до католицького життя. До питання про наміри Гоголя змінити віру

Тому, хто в той час проживав у Римі, було практично неможливо уберегтися від впливу католицької церкви, настільки сильно вона визначала всі сфери життя. Адже навіть у зовнішньому вигляді вулиць домінувало різнобарвне вбрання абатів та ченців, декого з яких, як нам відомо, Гоголь рахував за своїх знайомих. Також і великі червоні карети кардиналів були невід'ємним атрибутом вуличних картин [1, с. 284]. Навіть час відкриття остерій залежав від церковного життя. Відвідувач Колізею неодмінно наштовхувався то на віруючих перед хрестом, встановленим в самому його центрі, то на ченців, що молилися [4, XI, с. 202]. Вибори одного із кардиналів стали приводом до свята, яке переросло у триденну ілюмінацію міста [4, XI, с. 142]. Майже всі церковні святкування знаходили своє продовження у веселих народних гуляннях. Управління містом також знаходилось в руках духовенства і не було ідеальним [1, с.284].

Гоголь не відчував ніяких сумнівів щодо того, чи слід йому брати участь у католицькому житті. У 1837 році він влаштовує свої справи так, щоб на Великдень прибути до Рима з метою побачити папу, який проводив святкову месу. "Таким чином я виконав старе правило" [4, XI, с. 96, 89–90][2]. Достеменно не відомо, на скількох великодніх службах Гоголь був присутній. Коли Анненков вирішив відвідати всі літургійні відправи, то отримав від Гоголя вичерпні пояснення. Вочевидь, що Гоголь знає набагато більше за звичайних мандрівників [1, с. 268], зокрема, наприклад, про те, що віруючим під час причастя не дають вина[3]. Особливу увагу, як ми вже помітили, Гоголь приділяє "місцевим" святам Вознесіння та Тіла Господня. Так, того ж таки 1837 року він, у супроводі Карамзіна, із

---

[1] Перекладено за виданням: Richter S. Gogol und die katholische Kirche // Sigrid Richter Rom und Gogol. – Hamburg, 1964. – S. 24–37.

[2] Не лише серед прочан, але й серед представників інших віросповідань вершиною подорожі до Італії вважалася можливість спостерігати за святкуваннями під час Страсної п'ятниці та Великодня у Римі. Вони спостерігали за цими церемоніями як за театральною постановкою. "Это особая достопримечательность великого города", – пише Погодін. Іордан протягом 15 років свого перебування у Римі так і не спромігся більше побачити урочистості, "споглядання" яких так захопило його в перший рік перебування. Також і А. Н. Карамзін прибуває до Рима саме напередодні Великодня.

[3] Робота Гоголя "Божественная литургия" не увійшла до радянського академічного видання. З нею можна познайомитись, зокрема, у виданні: Гоголь. Полное собрание сочинений. – Берлин, 1921. – Т. X. – С.117.

завзяттям новачка приєднується до процесії Corpus Domini і більше години спостерігає за духовенством [7, с. 114]. Мабуть, процесії найбільше приваблювали Гоголя, адже вони не були настільки поширеними у православних. Саме тому він і розповідає про них своїм сестрам [4, XI, с. 160–162]. Найсвятковішою і найяскравішою процесією свята Тіла Господня була Фіората в Гензано. З його опису стає очевидним, що Гоголя цікавив не стільки різнобарвний людський натовп, скільки сама процесія, адже він демонструє свою точну поінформованість про її шлях (саме туди). За набожністю народу він спостерігає також і на Scalasanta [15, с. 285;16, с. 321].

Нагода побачити папу траплялася Гоголю досить часто, вперше це сталося на Великдень, коли він, цілком зрозуміло, уважно його розглядав[4]. "Месу, яку відправляв сам папа, я слухав у церкві Святого Петра. Папі 60 років[5], і його внесли на розкішних ношах з балдахіном. Декілька разів носії мусили зупинятися, оскільки папі ставало млосно" [4, XI, с. 89–90] (матері). Незабаром Гоголь спостерігає за папою, який роздає хліб голодуючим [4, XI, с. 103] (матері). Часто йому зустрічається і портрет папи, один з яких у місті Гензано був обрамлений квітами [4, XI, с. 161][6]. Подібна прикраса, незвична для ока православного, позбавляє папу в сприйнятті Гоголя чоловічих ознак. "Сам папа дуже скидається на стару жінку. Коли ви побачите його обличчя на портреті, то подумаєте, що це портрет жінки", – пише він у листі до своїх сестер [4, XI, с. 177]. Зважаючи на контакти Гоголя з простим народом, йому було відоме і прізвисько папи pulcinella. Проте Ватикан, "в якому живуть папи" [4, XI, с. 138] (сестрам), привабив би його і без них одними своїми колекціями і зібраннями[7].

Саме через свої консервативні переконання Гоголь, наскільки ми можемо вірити Анненкову, був глибоко прихильний до папи та до папства. Місто "за часів правління папи Григорія XVI офіційно та формально

---

[4] У період з 1831 по 1846 роки римським папою був Григорій XVI. "Людина незаплямованої репутації, часто по-дитячому жвавий і дуже м'якосердий, цей аскетичний монах, що спромігся здобути папську тіару, був сповнений недовіри до самого себе і безкомпромісним як у своїх церковних поглядах, так і у справах. Водночас його характеризувало нагадуюче середньовіччя авторитарне усвідомлення свого суверенітету. Його відстороненість від світу перетворилася на прокляття і ворожість до світу, що мало дуже тяжкі наслідки. Він так і не зміг збагнути, що стоїть на рубежі релігійних, соціологічних та культурних перетворень, і лише відкидав їх з разючою непримиренністю" (Цит. за Hans Kühner, Lexikon der Päpste, Hamburg 1960, S. 174).

[5] Григорій XVI народився 18 вересня 1765 року, отож у 1837 році йому було не 60, а 71 рік.

[6] "В Риме все или del papy, или все uso di Francia", – пише Смірнова, коли Гоголь презентує їй білі лілеї в якості папських квітів. Будь-яка дрібничка римського життя була так чи інакше пов'язана з папою. Навіть назви страв носили його ім'я.

[7] Ватикан завдячує Григорію XVI розширенням своїх зібрань, зокрема етруська та єгипетська колекції з'явились саме завдяки йому.

було спрямоване лише у минуле. Цей добродушний пастир, який приязно посміхався народу під час церемоній і з такою любов'ю його благословляв, настільки умів глушити всі нові паростки європейської освіти і європейських устремлінь, які починали розвиватися серед його пастви, що і після його смерті вони знаходились в заціпенінні. До яких засобів він вдавався, щоб досягти своєї мети, про це ніхто із іноземців не запитував. Це було домашньою таємницею римлян, яка нікого особливо не обходила. Вочевидь, що Гоголю вона була відома, про що свідчать хоча б його натяки у фрагменті ("Рим"), в якому відкрито висловлюється думка народу про правлячу клерикальну верхівку. Проте вона його не хвилювала, оскільки якщо вона і не виправдовувалась, то щонайменше пояснювалась його власним поглядом на Рим" [1, с. 273].

Через декілька років Гоголь відслідковує слухи про призначену російському царю аудієнцію у папи під час його відвідин Риму. "Все католицтво в Римі здійнялося проти государя, – повідомляє він Жуковському. – Нещодавно тут здійняла галас одна полячка-уніатка, яка втекла з Росії, своїми розповідями про ті муки та страждання, яких вона зазнала через невизнання православ'я. Спочатку всі чуйні і нечуйні серця цим сильно переймалися, але оскільки сама уніатка виглядає вельми здоровою і проворною жінкою, а з часом почала все настільки прикрашати і доповнювати, що тут вже починають сумніватися навіть у тому, що спочатку здавалось схожим на правду. Папа не міг сам сформувати чітку лінію поведінки під час аудієнції і скликав для цього раду кардиналів. Кардинали порадили йому ухилитись від зустрічі, зіславшись на недугу, проте папа дав відповідь гідну його сану: "Я ніколи не прикидався і не буду чинити так і зараз. Зі свого боку я вдамся до сліз і прохань, це все, що я вважаю дозволеним для себе". Між тим розповідають, що государ, дізнавшись про всілякі слухи стосовно переслідувань ще в Генуї та Палермо, надіслав запит Перовському і Протасову[8], від чого поширились ці слухи, а також вимагав детально вияснити, що ж трапилося в Росії насправді, і що в нього навіть у думках не було якимось чином притісняти католицьку віру" [4, XII, с. 544].

Хоча, як говорив сам Гоголь, внутрішньо він був незворушним, проте він не міг не помічати, як народ захоплювався Пієм IX, "нинішнім дійсно достойним папою" [4, XIII, с. 143][9]. Ми не повинні також забувати про те, що Гоголь прибув до Рима, вже маючи певні знання про історію

---

[8] Л. А. Перовський (1792–1856), міністр внутрішніх справ.

Граф Н. А. Протасов (1799–1855), обер-прокурор синоду.

[9] Пій IX був папою з 1846 по 1878 рік. Його інавгурація вилилась у справжній тріумф. Народ, у захопленні від його політичного декрету про амністію та сповнений нових сподівань, провіз його карету, яку засипали квітами, через все місто. Та в ході подальших політичних потрясінь він цих сподівань не виправдав і проявив себе не як ліберальний папа, на що всі сподівалися, а як безпорадний діяч, неспроможний взяти ситуацію під контроль.

та значення папства[10], а про пап, які вплинули на розвиток міста, він дізнався вже безпосередньо там [13, II, с. 14].

Про вибори кардинала ми вже згадували, також "наш друг" Мецофанті удостоївся цієї честі і "ходить в червоних панчохах" [4, XI, с. 142]. Цей вислів свідчить, наскільки добре Гоголь володів просторічним мовленням католицького люду.

Яке ж враження справило католицьке повітря Риму на Гоголя? У всякому разі це не було потрясінням, для нього це була атмосфера, яка "наближає людину до бога на цілу версту" [4, XI, с. 114 (Плетньову)]. "Як близько там до неба!", – пише він знову через два роки Плетньову [4, XI, с. 255]. Часто він молиться в католицькій церкві[11]. "Я вирушаю туди, щоб помолитися за тебе в одній з цих темних, дихаючих свіжістю і молитвами церков", – повідомляє він Данилевському [4, XI, с. 147–148]. Молитві, за його словами, належить невід'ємне місце в Римі. Тут "молитва на своєму місці, тобто в храмі. Молитва в Парижі, Лондоні та Перербурзі, – це те ж саме, що молитва на ринку", – пише він у листі до Балабіної [4, XI, с. 146].

---

[10] Інспірований своїм інтересом до середньовіччя, яке за, його власними словами, є історією папства та феодалізму, Гоголь штудіює в Петербурзі римську церковну історію, засвоює окремі її фрагменти і, а саме в цьому і полягає його сильна сторона, формує власне цілісне уявлення про роль папства в європейській історії. Проте такими обширними, як це може здатися на основі чисельних посилань, серед яких тільки історій папства аж три на трьох різних мовах, його штудії навряд чи були. Російські варіанти імен (напр., Богдан замість Deodatus та Лев замість Leon) взагалі дають підставу припустити, що він користувався лише одним російськомовним джерелом і лише згодом скористався іншомовним (Пор. 4, IX, с. 170–171. Тут вказано ім'я Leon замість Лев).

Особливо його цікавить історія раннього папства 6-8-го століть, яка супроводжувалась поступовим зміцненням папської влади супроти Візантії [4, IX, с. 124–125], і вся епоха середньовіччя [4, IX, с. 167–171]. Тут він виписує імена від початку 5-го до початку 15-го століття. Незначна кількість записів свідчить про спорадичний характер даної роботи. Основна увага приділяється не лише історичним подіям, як, приміром, битвам з норманнами, сарацинами чи коронуванню імператора у 800 році, але також і внутрішньоцерковним, таким, як заснування орденів і т. п. У цих записах не зустрічається жодних антиримських настроїв з боку Гоголя, навіть там, де підстав для цього більш ніж достатньо.

Чисельні факти з історії папства Гоголь виписує також з праці Галлама (Hallam). Проте вони здебільшого стосуються інтриг та суперництва між папами та імператорами в 13, 14 та 15-му століттях.

Згідно із загальним поглядом Гоголя на папство, який він презентує в "Арабесках", історична місія папства (єднання Європи, підтримка молодих націй та захист християнства від ісламу) завершується разом із кінцем Середньовіччя, і воно, попри всі зусилля ордену ієзуїтів та інквізиції, зазнає краху під натиском монархів, що укріпилися, і Реформації Лютера.

[11] У Римі знаходилась православна тимчасова церква, яку Гоголь також відвідував, особливо в православні свята. Проте її убранство звісно що не йшло ні в яке порівняння з католицькими храмами Риму.

Уже одне це зауваження могло б занепокоїти його російських друзів[12], адже саме в той час перехід у католицтво був досить поширеним явищем. Варто згадати лише німецьких митців із оточення Овербека, чиї заповзятливість та успіхи на ниві навернення у католицтво спонукали католика Корнеліуса до вишуканого вигуку роздратування: "Якщо ви врешті-решт не припините переходити, то ще й я стану протестантом". Отож сенатору Овербеку з Любека можна було б написати: "Майже все, що повертається з Риму додому, повертається католицьким"[13]. Велика хвиля переходів серед росіян уже вляглася, але не повністю[14]. Саме тоді

---

[12] Уже Шенрок констатував, що церковна сцена в обложеному місті вперше була внесена в текст "Тараса Бульби" саме в римському варіанті, і грунтувалась вона на особистих враженнях Гоголя від католицьких церков Риму. Необхідно також відмітити, що й інші росіяни, зокрема Буслаєв, довго і часто затримувалися в соборах Риму, як для того, щоб "усердно в них молиться", так і заради чисельних творів мистецтва, без будь-яких католицьких тенденцій [2, с. 243–244].

[13] Noack 160, 161, 162. Fr. Noack, Deutsches Leben in Rom. 1700–1900. Stuttgart-Berlin 1907.

[14] Досить порівняти лише ті переходи в католицтво, які наводить у своїх спогадах Смірнова.

На час перебування Гоголя в Римі у католицтво в грудні 1840 року перейшли такі помітні постаті російського дипломатичного представництва, як обидва його секретарі, граф Штакельберг та князь Федір Голіцин. Ця подія жваво обговорювалася в місцевих газетах, і Гоголь не міг про неї не знати. Глава представництва Потьомкін перейшов у католицтво після свого виходу у відставку і, як і Голіцин, назавжди залишився в Римі. Голіцин збудував собі палац якраз навпроти палацу Боргезе. Поодинокі випадки переходу зустрічалися і серед російських митців, приміром, Канєвський і Дмітрієв. Як стверджує Шенрок, Гоголь презирав Дмітрієва саме за його перехід в католицтво.

Причини великої російської хвилі переходу в католицтво висвітлюються Пипіним. Він визнає, що певною мірою безпорадність у боротьбі з католицькою пропагандою можна пояснити низьким рівнем освіти і нездатністю російського духовенства вести полеміку з діалектично вишколеними, педагогічно освіченими ієзуїтами, а також поверховістю та обмеженістю певних кіл вищих верств суспільства. Проте істинні причини лежать глибше. У своїх устремліннях католики не були одинокими. Не менш активними намаганнями відзначались також протестанти, квакери та містики. Особливої ваги католицькій місії надали імена католицьких знаменитостей, як приміром, де Местре. Оскільки місія проповідувала в основному французькою, то її діяльність стала таким чином природним доповненням загально розповсюдженої освіти французькою. Отже, вона йшла вже попередньо второваним шляхом. Історичне значення церкви в минулому було незаперечним для всіх. Для багатьох же вона також асоціювалась із виконанням цивілізаційних завдань тодішньої сучасності. "Восстановление религии после революционного погрома и потом реставрация повели к замечательному распространению католических идей, которые снова получили роль в политике и в общественной жизни, в литературе и в науке. Литература времени реставрации в особенности окрашена была католическим колоритом: Де-Местр, Бональд, Ламенне, Шатобриан, Мишо, писатели европейской славы, возвеличивали католические принципы в общественной философии, в истории, с оттенками, которые могли удовлетворять различным вкусам и требованиям. Поэтизирование средних веков, составляющее одну из главных особенностей роман-

Гоголь знайомиться з княгинею Волконською, про яку йшла слава фанатичної сповідниці навернення у католицтво. Подейкували, що вона і Гоголя хотіла завербувати у свій стан. Подібні побоювання прокидаються у матері Гоголя відразу ж після його прибуття в Рим, коли вона читає його захоплений звіт про великодню месу в соборі Святого Петра. Гоголь заспокоює її тим аргументом, що перехід з однієї віри в іншу не має сенсу, адже обидві вони однакові. "Стосовно моїх почуттів і думок про це Ви вчинили правильно, що в суперечках стверджували, що я не поміняю звичаїв моєї релігії. Це абсолютно вірно. Адже як і наша віра, так і католицька є повністю одним і тим же, і, зважаючи на це, немає жодної потреби змінювати одну на іншу. І та і інша є істинними. І та і інша сповідують одного і того ж спасителя, одну і ту ж божественну мудрість, яка колись спустилась на нашу землю, потерпіла на ній найбільше приниження, щоб підняти нашу душу вище і спрямувати її до неба. Отож стосовно моїх релігійних почуттів Ви ніколи не повинні сумніватися" [4, XI, с. 119].

Завдяки листам-звітам ченців ордену Воскресіння ("Мертвовстанців") Петра Семенка та Ієроніма Кайсевича[15], адресованих їхньому "куратору" Богдану Янському в Парижі, стало очевидним, що ці побоювання не були безпідставними. Княгиня дійсно сподівалася навернути Гоголя у католицтво за їхньої допомоги. Наскільки успішними були їхні зусилля, сказати важко. Нам доступні лише свідчення обох поляків, в той час як про позицію самого Гоголя невідомо нічого. У його листах не міститься жодного, навіть щонайменшого натяку про цей епізод.

Що стосується поляків, то безперечно, що щонайменше спочатку вони сподівалися, що зможуть донести до Гоголя "істину". Княгиня також спочатку покладає великі надії на їхні зусилля. Проте бажання познайомитися з польськими емігрантами було висловлене самим Гоголем. Княгиня нібито випадково розповіла йому про своїх протеже під час однієї із бесід. "Я забув повідомити, що Волконська спеціально запросила нас на обід, щоб уможливити наше знайомство з Гоголем, оскільки той, як тільки

тизма и немецкого и французского, было особенно на руку католичеству. И известно, что это направление производило множество обращений в католицизм даже в протестантской Германии, и именно в том образованном кругу, где могли сильнее действовать теоретические соображения. Несколько похожее действие эта атмосфера оказала и у нас на тех людей, которые сблизились с тогдашними умственными интересами европейского общества" (Пыпин, Характеристика литературных мнений, с. 154–155, ср. также 147).

[15]Петр Семененко та Ієронім Кайсевич, після Варшавського повстання 1830 року польські католицькі емігранти. У Парижі були пострижені в монахи ордену Воскресіння і в 1837 році з французькими документами прибувають до Рима для подальшого навчання. У міру можливостей подолати початкові труднощі, пов'язані з проживанням, їм допомагає княгиня Волконська, до якої вони звертаються, маючи рекомендації від Міцкевича. Міцкевич приймав активну участь у заснуванні ордену в 1836 році, який, проте, з огляду на брак коштів та політичне переслідування складався з невеликої кількості братчиків.

почув про нас, висловив палке бажання познайомитися з нами, яке княгиня й сама охоче задовольнила з огляду на можливу користь для віри"[16]. З яких причин Гоголь так прагне познайомитися з поляками? Вони цілком логічні.

Гоголь знає, що Міцкевич, якого він дуже цінує і з яким він особисто зустрічався в Парижі в 1837 році, був дуже зацікавлений у заснуванні цього ордену. Другу причину розкриває тема першої зустрічі, яка згодом визначатиме і всі подальші розмови. Слов'яни розмовляють про "слов'янський світ". Гоголь демонструє свою велику зацікавленість польською мовою і літературою, він читає і розуміє польську, при цьому він демонструє відсутність будь-яких упереджень у польському питанні. Про католицизм навіть і не згадують. Ось враження, яке Гоголь справив на поляків: "Він шляхетний серцем, при цьому він ще молодий, і з часом, коли він буде вражений трохи глибше, то можливо, що він не залишиться глухим до істини і навернеться до неї всією душею. Цю надію плекає також і княгиня, і сьогодні ми дещо укріпили її в цьому".

Перша зустріч у Волконської відбулася 5(17) березня 1838 року. Через декілька тижнів (лист-звіт датований 7-м квітня) Гоголь відвідує молодих поляків, мабуть, для того, щоб принести їм обіцяні книги. Наступного дня відбувся візит-відповідь. І знову вони розмовляли на "слов'янські теми". Гоголь тішить серця поляків своїми похвалами благозвучності польської мови та поштивими висловлюваннями на адресу Міцкевича. І знову нічого католицького, якщо не захотіти угледіти його в наступному висловлюванні Гоголя: "Яка чиста душа! Про неї можна сказати словами господа – "ти поруч з раєм небесним"".

Після цього поляки з'являються у Волконської лише в кінці квітня. Наступного дня вона тут же надає їм можливість порозмовляти з Гоголем під час обіду. Попередні листи не дають підстав уважати, що Гоголь міг здогадатись про їхню змову проти його віри. Лише одна обставина примушує задуматись. Гоголь схвалює намір княгині спонукати сина до переходу в католицтво і укріпляє її в її сподіваннях. Робить це Гоголь з дружніх почуттів, адже він знає, як сильно княгиня бажає зміни віри свого сина, чи це просто життєва мудрість?

Відкрита "атака" відбувається лише під час вищезгаданого обіду. "Здається, що мені вдалося підсунути йому декілька слушних думок". Взагалі весь перебіг розмови відбувався за спланованим сценарієм. Висловлюючись словами Гоголя, він дуже глибоко замислився. "Це мене тішить, – сказала нам пізніше Волконська. – Ви помітили, як він внутрішньо працює". Замислюється Гоголь від того, що він мимоволі розпізнав їх задум, чи він дійсно почувається враженим? Княгиня звісно схильна до останнього і наполягає на щоденних візитах. Проте навіть за наступної

[16] Коч. 667. Листи цитуються за Кочубинським; його точку зору я поділяю не повністю.

зустрічі розмова головним чином велася знову навколо "слов'янського світу". Чи хотіли би ченці тепер обрати якусь іншу тему? "Ми говорили, як і під час першої зустрічі, здебільшого про слов'янський світ. Але ми вирішили в майбутньому відвідувати Гоголя наодинці, адже такі зустрічі більше сприяють взаємній відкритості. Ми бачимо, яке приємне враження залишилося в душі Гоголя від наших візитів".

З кожною новою зустріччю контакт стає все тіснішим і сердечнішим. Але чи був це саме той рівень, якого вони бажали напочатку? Чи не бачить Гоголь лише спільність політичних поглядів, які ченці безсумнівно поділяли? Чи, може, вони самі і навіть княгиня змінили свою точку зору? "З божою поміччю ми цілком сердечно дійшли до спільної мови з Гоголем. Незбагненна річ! Він каже, що Росія є різкою, якою батько карає дитину і яка потім ламається, та багато інших подібних речей, сповнених для нас втіхи. Дякуйте і моліться, навіть сама княгиня починає дивитися на все по-іншому!"

Після від'їзду княгині 6 (18) травня зв'язок ще деякий час підтримувався. Наступний лист до Парижу (від 18 травня) сповнений тріумфу з нагоди повного взаєморозуміння. "З Гоголем все йде так, що краще годі й бажати. Ми дійшли з ним цілковитої згоди". Цей лист абсолютно чітко вказує на сам предмет згоди. Він говорить у натяках про погляди Гоголя на Росію та Польщу і закінчується цитатою вигуку Гоголя: "У вас, у вас – яке життя, і це після втрати стількох сил! Удар, який повинен був вас знищити, підняв і оживив вас. Що за люди, що за література, що за надія!" На цьому кореспонденція про Гоголя завершується.

З цих листів вимальовується наступна картина. Намір спонукати Гоголя до переходу в католицтво дійсно мав місце. Його рушійною силою виступала княгиня Волконська, польські ченці, щонайменше спочатку, охоче зголосилися їй допомагати. Зустрічі засвідчують спільність інтересів та поглядів. Після декількох атак поляки відмовляються від безпосередньої спроби до навернення, навіть княгиня дивиться тепер на речі інакше. На противагу цьому в політичних речах згода є цілковитою.

Однозначної відповіді лише на основі цих листів дати неможливо. Але й вичитати в них те, що Гоголь був за крок до переходу в католицтво (Кочубинський), аж ніяк не вдасться[17].

---

[17] Стосовно додаткової літератури: Згідно з Ліннiченком спроби монахів схилити Гоголя до переходу в католицтво не мали великого успіху. Вони повинні були постійно пам'ятати про його замкнутість, особливо по відношенню до незнайомців, і тому не йняли повної віри його словам; а по-друге, що є безсумнівно вірним, "в религии для Гоголя важнее всего была сторона внутренняя, высокие нравственные заветы христианства, а не ее обрядовая и догматическая сторона" (с. 71). Ліннiченко зображує Волконську без жодних прикрас. За його словами, в Римі, як і скрізь, де вона бувала, вона просто пристосовувалася до свого оточення і тому перейшла в католицтво. Монахів же вона покликала лише для того, щоб використати їх для свого плану навернення Гоголя у католицтво.

Обтяжує це питання той факт, що 30 грудня 1846 року, отже, вже через багато років, звинувачення Гоголя у "католицтві" прозвучало з іншої сторони. Від нього не можна легко відмахнутися, адже його висловив С. П. Шевирьов, людина, яка, з часу їхнього знайомства у Римі, була з ним у тісних дружніх стосунках. Сам Гоголь уважав, що ніхто інший, крім Шевирьова, не розумів його так і не мав таких близьких йому поглядів і намірів. На вперту вимогу Гоголя про "докори" Шевирьов відізвався лише через декілька років. Зокрема він пише таке: "Римське католицтво веде до того, що людина починає любити не Бога, а себе в Бозі. Навіть молитва переходить у ньому в якусь самонасолоду. Я помітив у твоєму листі, що ти в побічних обставинах вбачаєш знамення собі (так, наприклад, хвороба Щепкіна). Це нагадало мені княгиню З., яка також у кожній обставині життя бачить Бога, який дає їй знак. Але цей високий стан пророка необхідно заслужити. Є, звісно, у всьому воля господня, і волосина не впаде з голови без неї; проте бачити у всякій сторонній обставині особисте ставлення Бога до мене означає ніби бажання отримати милість Божу у свою власність і самозванно назватися обранцем Божим і улюбленцем. Все це продовження Римського владики. Стережись цієї зарази. Від неї оберігає чисте і смиренне наше православ'я. Ось тому і пора вже тобі на батьківщину. Тут ти зануришся в життя свого народу і струсиш із себе зайве чуже"[18]. На це Гоголь відповідає, що він прагне не виправдатися, а лиш розсіяти безпідставну тривогу Шевирьова. "Розпочну з того, що твоє порівняння мене з княгинею Волконською стосовно релігійних екзальтацій, самонасолодження і устремлінь волі божої особисто до себе, рівно як і відкриття твоє в мені ознак католицизму, здалися мені хибними. Що стосується княгині Волконської, то я її вже давно не бачив, в душу до неї не заглядав; до того ж це справа такого роду, яку може знати в дійсній істині один бог; що ж стосується католицтва, то

Чижевський про цей епізод у житті Гоголя пише наступне: "Чи притягував його до католицизму просто естетичний імпульс? Дещо пізніше (у 1842 році) він публікує ретельно опрацьований фрагмент "Рим". У ньому ми можемо знайти лише естетичні та історикософічні мотиви його римського ентузіазму. Отож здається, що в 1838 році він, під впливом польських священників та в стані релігійної екзальтації, шукав відповіді на питання, які мучили його" (The Unknown Gogol, p. 490).

Відносно суджень про Гоголя Мочульського, то я поділяю їх повністю за винятком одного, яке ми знаходимо також і у Вересаєва, а саме про те, шо Гоголь з корисливою метою підігрував католицьким настроям княгині і не мав наміру продовжувати цю гру після її від'їзду. Проте представлені вище тексти свідчать про інше. Про повне розірвання стосунків навряд чи йдеться. Як і Лінніченко, Мочульський стверджує: "Рим способствовал усилению в нем религиозности, но она носила эстетически-мистический характер и была чужда всякой догматики" [12, с. 49].

Лященко відкидає всі підозри у католицизмі, стверджуючи, що монахи перекрутили реакцію та зауваження Гоголя [11, с. 88–89].

Сечкарьов приєднується до думки Мочульського (Гоголь с. 46–47).

[18] Русский Архив. – 1896. – III. – С. 637–638.

скажу тобі, що я прийшов до Христа скоріше протестантським, аніж католицьким шляхом. Аналіз над душею людини таким чином, яким його не проводять інші люди, був причиною того, що я зустрівся з Христом, дивуючись в ньому перш за все мудрості людській і нечуваному до цього знанню душі, а вже потім поклонившись його божеству. Екзальтацій у мене немає; скоріше арифметичний розрахунок; складую просто, не гарячкуючи і не поспішаючи, цифри і виходять самі собою суми" [4, XIII, с. 214].

Те, що докори у релігійному самонасолодженні та екзальтації не були позбавлені підстав, легко довести, щонайменше з позиції Шевирьова[19]. Побачити це можна на прикладі майже всіх без винятку листів Гоголя до Шевирьова, написаних у період між лютим 1843 та груднем 1844 року. Листи, написані до цього, відзначаються теплим сердечним тоном, який потім змінюється дружньо-діловитим. Оскільки Шевирьов порушує свою мовчанку, вочевидь, після довгих роздумів, то ми вправі детальніше проаналізувати саме ці роки. З докором у католицтві все трохи складніше. Дивна річ, але Гоголь нічого не розповідає Шевирьову про своє життя у Римі, хоча той і звинувачує його (у тому ж листі) в упередженій любові до Італії. Ніде нема і слова про церкви. Чи, може, "неоковирно і нерозумно висловлені слова" Гоголя загубилися?

Замислитись варто ось над чим. Чому Шевирьов порівнює Гоголя з княгинею Волконською, яку він досить точно розпізнав і вивчив за ті три роки, які провів у її домі. Маловірогідно, щоб він щось знав про її плани 1838 року про навернення Гоголя. Цей епізод трапився ще перед другим приїздом Шевирьова в Рим, отож він не міг бути його очевидцем. Ще менш вірогідно, щоб згодом йому про це розповів Гоголь чи сама княгиня. Чи він боїться її фанатизму лише тому, що він її знає? Заперечення Гоголя виглядають дивно. Він "заглянув княгині в душу" набагато глибше, аніж би йому самому того хотілося. У всякому разі його твердженню про те, що він її давно не бачив, можливо, з 1843 року, коли він відвідував її разом зі Смірновою, і не більше, можна повірити. Тоді напрошуються два пояснення його такої різкої реакції. Це результат або ж характерної для Гоголя замкнутості, або настільки сильного очуження до княгині, що йому не хотілося навіть чути її імені.

Спробуємо дослідити обгрунтованість цієї підозри Гоголя у католицтві, аналізуючи рік за роком і опираючись на прояви православного життя Гоголя. 1837 року Гоголь влаштовує свій від'їзд з Парижа таким чином, що прибуває у Рим якраз у страсну суботу. Його перше захоплене

---

[19] Під релігійним самовдоволенням Шевирьов має на увазі тривалі відразливі прохання про "упреки" та випробовування власного внутрішнього життя, про що свідчить наступний фрагмент: "Уведомляй меня о всяком состоянии души твоей. Тут я могу быть тебе полезен, потому что уже перешел весьма многое из того, что, может быть, придется тебе чувствовать потом. Вспомни, что я уже давно веду одну внутреннюю и заключенную в себя жизнь, стало быть, должен что-нибудь испытать" [4, XII, с. 252]. Слідом за цим йде прохання про обмін досвідом духовного життя.

повідомлення про це нам уже відоме. Але в тому ж таки році Гоголь, як засвідчує Карамзін, хоча й не дуже благовійно, відвідує богослужіння у православній церкві у страсну п'ятницю та на великдень. "Увечері був я commederaison на 12 Євангеліях, але й тут біс попутав, звівши мене з Гоголем, він мені весь час нашіптував про двох попів у місті Нижньому, які на великі свята служать разом і намагаються один одного перекричати так, що до кінця обідні прихожани глухнуть; і як один з цих попів так схожий на цапа, що у нього навіть борода цапом тхне і т.п." [7, с. 94; 96–97].

1838 рік є найбільш підозрілим з огляду на схильність Гоголя до католицизму. Навесні він знайомиться з польськими священиками, його зв'язок з княгинею Волконською досить міцний. У своїх листах він не згадує православний Великдень, натомість часто захоплюється молитвою в католицьких церквах. Попри це тут можна навести два контраргументи. По-перше, в цей час Гоголь, почасти за участі Данилевського, переживає "безрозсудний період". Тимчасове відсторонення від релігії могло бути цілком природним наслідком цього. Однією із ознак охолодження було також ствердження рівності обох релігій. А з іншого боку, як ми ще побачимо це далі, естетичні враження брали гору над усіма іншими переживаннями. Звичайно ж Гоголь надавав перевагу мистецьки оздобленим католицьким церквам перед нашвидкоруч облаштованими православними.

У 1839 році у Рим приїздить Погодін і разом зі своїми православними земляками відвідує святкову службу Воскресіння господнього у капелі російського посольства. Після цього він разом із митцями перебуває на великодній трапезі. Про присутність Гоголя він нічого не говорить [13, II, с. 147]. Погодін був переконаним православним християнином і дуже гостро засуджував своїх земляків, які переходили в католицтво. Отже, він мав би хоча б якимось натяком висловити свій осуд з приводу відсутності Гоголя. Гоголь же, в свою чергу, був настільки міцно здружений з митцями, що навряд чи він міг би не взяти участі у такому святі.

Незабаром після Великодня, в кінці травня 1839 року, Гоголь чинить як переконаний православний, коли всупереч волі княгині Волконської, яка викликала католицького абата, приводить до неї в дім до вмираючого юнака Вієльгорського православного священика і "потім сам читав для нього відхідну". Цей випадок свідчить, що княгиня Волконська аж ніяк не маніпулювала Гоголем (Розповідь Рєпніної за Шенроком) [17, III, с. 190][20].

Весною 1840 року Гоголь живе в Москві. Він захоплюється архімандритом Макарієм і запрошує його давати уроки закону божого своїм сестрам. Він сам часто і охоче відвідує ці заняття [4, XI, с. 276].

---

[20] Твердження Рєпніної, що княгиня почала ненавидіти Гоголя після невдалої спроби навернення його у католицтво, звучить не дуже переконливо. До 1843 року він продовжує відвідувати її. Хоча Лінніченко підкріплює це твердження листом, власноруч написаним Волконською [9, с. 69–70].

1841 року Гоголь проводить піст у Римі, а 1842 року в Москві[21]. Починаючи з травня 1839 року, ми цілком обгрунтовано можемо відкинути всі закиди щодо прихильності Гоголя до католицизму. Те, що Гоголь здебільшого не згадує про свій піст, не є доказом того, що він його не дотримувався. Адже регулярні нотатки про це він починає робити у більш зрілому віці.

Ще більш неправдоподібними є звинувачення на період після 1843 року. Про це свідчать наступні факти. По-перше, це штудіювання Гоголем праць православних отців церкви, православної повчальної та проповідницької літератури, житій православних святих та православних журналів, прислати які йому з Росії він просить у ті роки Язикова та інших, тому що "душа сильно потребувала читання" [4, XII, с. 349][22], і які він, як приміром зі Смірновою в Ніцці, регулярно читає [16, с. 323]. Те, що, окрім цього, Гоголь також старанно читає Фому Кемпійського, твори якого з присвятою і точними рекомендаціями щодо читання він дарує своїм друзям [4, XII, с. 249–250, с. 380, с. 400, с. 427], а також знає і цінує Сільвіо Пелліко, ні про що не говорить. Обидва ці автори були відомі в Росії, і їхні твори не сприймалися як типово католицькі. Переважає все-таки православна література.

По-друге, тепер Гоголь регулярно дотримується великоднього посту і ставиться до нього дуже серйозно. Часто він вирушає в дорогу, щоб провести час зі священиком, від якого він очікує підтримки для себе. Так 1843 року Гоголь постує в Римі [4, XII, с. 161–162; 16, с. 323], 1844 в Дармштадті [4, XII, с. 269], 1845 року в Парижі Гоголь майже щодня відвідує православну церкву [4, XII, с. 457] і постує двічі: перший раз у Франкфурті[23] і другий у Веймарі [4, XII, с. 506], 1846 року знову в Римі [4, XIII, с. 48][24].

Особливо легко розвіяти підозри Шевирьова стосовно цього останнього року. Усередині 1846 року була завершена "Переписка" і передана Плетньову для подальшої передачі цензору. У ній цілком однозначно висвітлена позиція Гоголя щодо обох церков. Від православної, єдино вірної, він очікує, здійсненого у житті всіх, оновлення Росії. Вона єдина зберегла віру в чистоті [4, VIII, с. 246]. Католицька не витримує порівняння з нею всупереч чи саме через "європейських крикунів" та "їхні нерозважні

---

[21] 1842 рік можна встановити за іменем священика, у якого Гоголь дотримувався посту у Москві [4, XIII, с. 154]. Останній раз Гоголь перебував у Москві саме 1842 року. Питання може стосуватися також і 1840 року чи обох цих років?

[22] Пор. листи Язикову [4, XII, с. 205, 219, 260, 278, 349] з відповідними коментарями та доповненими літературними даними.

[23] Піст у Франкфурті можна встановити лише емпірично, а саме із листа 1845 року [4, XII, с. 506], в якому йдеться про другий піст, та з іншого листа, датованого цим же роком [4, XII, с. 467]. Саме на цей час припадає перебування Гоголя у Франкфурті.

[24] Стосовно 1846 року пор. Студза, цит. за Вересаєвим [3, с. 344].

брошури", і попри театральні жести свого духовенства [4, VIII, с. 245, 246]. Далі Гоголь критикує світське життя католицького духовенства і дорікає їм, що вони несуть інтриги в домівки [4, VIII, с. 247]. Він також жорстко критикує католицьких дам, які так сильно опираються на своїх сповідників, "що без дозволу яких вони навіть не насміюються перейти до іншої кімнати і чекають для цього на сповідь" [4, VIII, с. 365]. Навіть вбрання католицького духовенства, для якого раніше у Гоголя знаходилось тепле слово, він тепер лає, називаючи його барвистим лахміттям, позбавленим значення у порівнянні з позамодним православним [4, VIII, с. 247].

Ще різкіше, ще однозначніше Гоголь висловлюється у XVII-му листі. У ньому він протиставляє відсторонену від світу Східну церкву в образі Марії, що прислухається, відкритій світу передовій Західній церкві, діловитій Марті, і тим самим підхоплює звичний аргумент славофілів [4, VIII, с. 284]. "Західної церкви було достатньо лише для колишнього, нескладного порядку", завдання всебічно розвинутого людства може виконати лише Східна церква. Східна церква зберегла широту свого погляду, Західна ж звузила свій через неблагочестивих пап [4, VIII, с. 285].

Ставлення Гоголя до церков тепер повністю прояснилося. Про рівність релігій тут вже не йдеться.

У 1847 році Гоголь дізнається про отця Матвія. Свій перший лист він адресує йому з Неаполя на початку 1847 року по рекомендації графа Толстого. До самої смерті Гоголя отець Матвій був його духівником. Ця обставина дозволяє нарешті остаточно відкинути будь-яку підозру у "католицтві".

На жаль, до нас не дійшла та глава другого тому "Мертвих душ", в якій Гоголь зображує православного священика, в образі якого отця Матвія дратували католицькі нюанси. "В одному чи двох зошитах був описаний священик. Це була жива людина, яку кожний упізнав би, і добавлені такі риси, яких ... в мені немає, та ще й до того ж з католицькими відтінками, і виходив не цілком православний священик. Я спротивився публікації цих зошитів, навіть просив їх знищити"[25]. Можливо, отець Матвій реагує так гіпертрофовано недовірливо, тому що упізнає свій власний портрет. Можливо, що він, як і Шевирьов, уважає екзальтацію та інші перебільшення набожності типово католицькими?

На шальки терезів звинувачення у католицтві був кинутий опублікований Чижевським[26] у "Литературном наследстве" лист ієзуїта І. С. Гагаріна[27] до Шереметьєвої, в якому той зі співчуттям прослідковує релігійний

---

[25] Воспоминания А. Т. Тарасенкова. Материалы и исследования, с. 455.

[26] Особливо Чижевський, пор. Zeitschrift für slawische Philologie. XXIII, с. 295–296.

[27] Князь Іван Сергійович Гагарін (1814-1882), син статського радника, залишає у 1846 році Росію і вирушає до Парижу, де переходить у католицтво і вступає до

шлях Гоголя. "Особливо мене втішило те, що Ви повідомляєте мені про Миколу Васильовича; потрудіться подякувати його за спомин про мене і скажіть йому, що я вже давно згадую його в своїх грішних молитвах, а тепер і за святим алтарем. Господь дарував йому рідкий талант, і в день страшного суду він буде вимагати від нього звіту за використання цього таланту. Для благого вжитку цього таланту потрібна йому велика благодать і, отже, ревнісна, постійна молитва... Я буду надзвичайно втішений, якщо дізнаюсь, що Микола Васильович розчиняє вчення молитвою, а молитву вченням. Церковна історія являє собою широке поле діяльності для його активного і спостережливого розуму" [10, с. 716–717]. Чи плекав також і Гагарін сподівання на зміну Гоголем віросповідання? Цьому суперечать дві обставини. Його лист датований 1849 роком. За два роки до цього з'явились "Выбранные места", чия критика католицької церкви повністю руйнувала подібні сподівання. Незважаючи на це католицький священик саме тепер молиться за Гоголя, "також за святим олтарем". Також було б цілком недоречно приписувати Шереметьєвій якийсь "католицький" вплив на Гоголя. Те, що вона з радістю спостерігає в релігійному розвитку Гоголя, а саме те, що його набожність поглиблюється, саме це вона, мабуть, і повідомила Гагаріну. І на це повідомлення він, наскільки вірно я можу оцінити його постать, відреагував як християнин і росіянин, а не як католик[28].

Завершуючи розгляд цього питання, слід сказати, що звинувачення Гоголя у "католицтві" мають під собою дуже хитке підґрунтя. Підозра живиться всього декількома висловлюваннями Гоголя естетичного характеру, побоюваннями начебто надмірного впливу на нього Зінаїди Волконської та заразливим впливом руху за перехід у католицтво. Гоголь сам захищається від докорів Шевирьова, вказуючи на свій власний шлях до Христа. У нас немає жодних підстав сумніватися у його щирості. Чи-

---

ордену ієзуїтів, проте зберігає на все життя інтерес до слов'янського світу. Вочевидь Гоголь познайомився з ним лише в 1844 році в Ніцці, в будинку Смірнової, в якому вони обидва бували [4, XII, с. 259]. До цього вони бачилися вже 1837 року в Баден-Бадені, але до знайомства справа не дійшла. Про Гоголя, який належав до почту Смірнової, він буцімто сказав наступне: "un certain Gogol, qui est tres mauvais genre" [16, с. 313–314]. Про те, що він дійсно так висловився, свідчить ще один запис Смірнової. [16, с. 64]). В нотатнику Гоголя серед записів періоду 1846–1851 років згадується ім'я князя [4, VII, с. 372], проте у гроба господня в Єрусалимі він його не згадує [4, VII, с. 374]. Отже, у близьких стосунках вони не перебували.

[28] За словами Кочубинського (без посилань), Язиков також підозрював Гоголя у прихильності до католицизму. Досить чисельні листи Гоголя, адресовані Язикову з 1841 року до самої смерті останнього, не дають для цього ніяких підстав. Саме від Язикова Гоголь вимагає все нової і нової православної літератури з Росії. Саме йому він повідомляє, де він дотримується великоднього посту. На що ж тоді міг опиратися Язиков, якщо Кочубинський дійсно має рацію? Досить сумнівно, щоб на їхнє спільне життя в Римі 1842–1843 років, ще менш вірогідно, щоб це була їхня зустріч в Ганау у 1839 році.

сельна повчальна і духовна література різних конфесій і напрямків, яку штудіював Гоголь, а тут були, окрім православних і католицьких, також і латинські письменники, зокрема Марк Аврелій, служить опорою його словам[29]. І цьому аж ніяк не протирічить те, що він глибше, аніж пересічні іновірці, занурювався в католицьку літературу і отримував від неї деякі імпульси, згадаймо лишень Фому Кемпійського.

З чим, однак, не можна не погодитися, так це з тим, що в Римі католицька церква залишила в ньому глибокий слід, що Гоголь глибоко проник в розуміння її ієрархії, що він приязно і уважно спостерігав за маніфестаціями її життя[30].

(Гамбург, 1964)

Переклав з німецької Анатолій Ролік

Література

1. Анненков П. В. Литературные воспоминания. – СПб, 1909.
2. Буслаев Ф. И. Мои воспоминания. – М., 1897.
3. Вересаев В. Гоголь в жизни. – М. –Л., 1933.
4. Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений : [в 14 т.] / АН СССР ; Ин-т рус.лит. (Пушкин. Дом). – [М. ; Л.] : Изд-во АН СССР, 1937–1952.
5. Гоголь Н. В. Материалы и исследования: в 2-х т. / ред. В. В. Гиппиус. – М. – Л.
6. Иордан Ф. И. Записки. – Москва, 1918.
7. Карамзин А. Н. Римские письма к своей матери. Старина и новизна. Исторический сборник XIX. – Петроград, 1915. – С. 57–170.
8. Кочубинский А. А. Будущим биографам Гоголя // Вестник Европы. – 1902. – № 2. – С. 650–675.
9. Линниченко И. А. Душевная драма Гоголя // Записки Императорского Новороссийского ун-та. – Одесса, 1902. – Т. 88, ч. III. – С. 53–76.
10. Литературное наследство. Пушкин, Лермонтов, Гоголь. – М., 1952. – Т. 58.

[29] Інтерес Гоголя до релігій взагалі не вгасав протягом усього його життя. Ще в 1845-1846 роках він робить нотатки з Талмуду та катехізису Лютера [4, X, с. 588].

[30] У своєму дослідженні "Религиозный лик Гоголя в новом освещении" (1960) в розділі "К вопросу о близости Гоголя к католичеству" Маріанна Богоявленська приходить до висновку, що, мабуть, Гоголь все-таки розглядав думку про можливість переходу в католицтво, щоб потім свідомо прийняти рішення на користь православної церкви. Заперечити проти цього можна хіба що тим, що при скрупульозному дотриманні хронології подій, дещо зміщується їх центр ваги. Приміром, саме на критичні роки припадає вчинок Гоголя біля смертного одра Вієльгорського на користь православної віри, а його читання Фоми Кемпійського (розділів, наскрізь просякнутих православ'ям) аж ніяк не може трактуватися як схильність до католицтва. Та й сама М. Богоявленська також визнає, що для того, щоб однозначно вирішити цю проблему, наявного матеріалу недостатньо.

11. Лященко А. Об отношении Гоголя к католичеству. (Заметки к статье В. А. Лугановского) // Литературный вестник. – 1902. – Том 3, № 1–4. – С. 88–89.

12. Мочульский К. Духовный путь Гоголя. – Париж, 1934.

13. Погодин М. П. Год в чужих краях. – М., 1844.

14. Репнина В. Н. Из воспоминаний о Гоголе // Русский Архив. – 1890. – № 3. – С. 227–232.

15. Смирнова А. О. Автобиография / ред. Л. В. Крестова. – М., 1931.

16. Смирнова А. О. Записки, дневник, воспоминания, письма / ред. Л. В. Крестова. – М., 1929.

17. Шенрок В. И. Материалы для биографии Гоголя : в 4-х т. – М., 1898.

18. Языков Н. М. Письма. Русская старина. – 1896. – Т. XII. – С. 645.

19.Cyzevskij D.The Unknown Gogol.Slavonic and East European Review XXX, 1952. – № 75. – P. 476–483.

20. Setschkareff V. N.V.Gogol. Leben und Schaffen. Berlin, 1953.

Елізабет фон Ердман

МИКОЛА ГОГОЛЬ. СИЛА ВІДСУТНЬОГО

Божественна Літургія і їжа в "Мертвих душах"

З їжею пов'язують культурні та символічні значення і навіть досягнення стану зцілення. Їжа ставиться у взаємозв'язок із мистецтвом, літературою, коханням та способом життя. Гастрософ Жан Бриль Саварен у книзі "Фізіологія смаку" (1826/1865) перетворив мистецтво приготування їжі в науку життя.

Приготування і прийоми їжі завжди були в тісних взаєминах з культурою і ритуалом. Спільний прийом їжі стоїть як культовий акт у центрі культурного і релігійного відчуття. Саме з нього беруть свій початок спільні трапези перших християн і, зрештою, Євхаристія з її ядром трансубстанціації, тобто перевтілення. Закладене в Євхаристії значення коливається між спогадом, подякою, репрезентацією, наявністю, перетворенням та інкарнацією, тобто тими властивостями, які можуть бути значимими і важливими також і для літератури та її теорій образів. Невід'ємною частиною Євхаристії є слово Боже, яке здійснює вплив, утверджує і перетворює буття, а також створює простір для присутності. Саме тому харчування, їжа та кулінарія знаходяться в центрі вивчення культур та ідентичностей [Standage 2009; Grewe-Volpp u.a. 2003]. Тематична і структурна позиція їжі в літературних творах трансформується в питання, яке виходить за рамки літературного тексту, особливо тоді, коли їжа стає парадигмою поетики, як це ми бачимо в Миколи Гоголя.

1. Свій екскурс у російську літературу в пошуках рецептів Тетяна Куштевська називає "Поезією російської кухні" і вбачає за цим проектом загадкову російську душу. При цьому вона розшукує також деякі рецепти численних страв, які згадуються в творах Гоголя, особливо у "Мертвих душах" [Kuschtewskaja 2003, 23–39].

Описи прийомів їжі в Гоголя не демонструють тієї поетичної креативності, яка сьогодні є характерною для меню гурманів та їх презентацій, чи також для дегустацій вин і створила власні зразки текстів. Приготування, подання і споживання їжі в Гоголя не перетворюється на мистецьку формулу, яка розвиває власну динаміку естетики. Проте прийоми і поводження з їжею в "Мертвих душах" передають щось таке, що є істотним для поетики Гоголя. Письменник описує їх дуже ретельно і з увагою до деталей. Сюжет "Мертвих душ" відбувається серед людей і в приміщеннях, у яких їжа утворює постійну тему і, або з'являється на столі, чи відсвічує своєю відсутністю. Їжа постійно присутня в думках і розмовах головного героя та інших персонажів.

Прийоми їжі відбуваються в простий чи нарочито вишуканий спосіб за не дуже сприятливих умов, які формуються лицемірством, мовчанням, агресією, надмірним споживанням алкоголю та торгівлею мертвими душами. Особливо чітко полеміка народної російської кухні з вишуканою та інспірованою іноземними зразками кухнею, а також з культивованими в суспільстві кулінарними звичками проявляється в четвертій главі роману. Герой заздрить не високим особам, які можуть дозволити собі вишукані й дорогі обіди, а панам "середньої руки", які можуть без обмежень насолоджуватися такими стравами, як шинка, осетрина, молочні поросята, ковбаса, риба, пироги і т.п. Він називає це "завидним подарунком небес" [Gogol 1976, 73]. Бриль Саварен ще у своїй "Фізіології смаку" сказав: "Доля націй залежить від характеру їхнього харчування" [цит. за Standage 2009, 7].

Особливо вражаюче у "Мертвих душах" зображується поводження людей з їжею, смисл, який вони в неї вкладають, і контекст, в якому це відбувається. З'являється ціла панорама пороків: гординя, скупість, хіть, гнів, заздрість, лінь, відсутність міри, жадібність і брехня.

У будинку Манілових (глава 2) панує оманлива життєрадісність, проте їжа критики не витримує. Це спонукає головного героя Чічікова до ввічливого, але брехливого висловлювання: "Приємна розмова краща за будь-яку їжу" [Gogol 1976, 37]. На противагу цьому, їжа в будинку Коробочки (глава 3) подається з хитрим розрахунком: "…грибки, пирожки, скородумки, шанишки, пряглы, блины, лепешки со всякими припеками: припекой с маком, припекой с творогом, припекой со сняточками, и нивесть чего не было" [Gogol 1973, 56].

У будинку Ноздрьова (глава 4) готують абияк і перевагу надають вину. Під впливом алкоголю господар дає вихід своїй буйній натурі: "Судячи з усього, обід не являв собою головного інтересу в житті Ноздрьова …Зате Ноздрьов дуже цінував вино" [Gogol 1976, 90]. Скупість Плюшкіна (глава 6) позиціонує росіян як ненажер та злодіїв і розпізнає благородну людину по тому, що вона сита: "Да, конечно, хорошего общества человека хоть где узнаешь: он не ест, а сыт; а как эдакой какой-нибудь воришка, да его сколько ни корми…" [Gogol 1976, 152].

Особливо впадає в очі ставлення до їжі в будинку поміщика Собакевича (5-та глава). Він персоніфікує полеміку з вишуканою гастро-філософією Бриль Саварена, який сформував вплив французької кухні на російську в XIX-ому столітті. Йому ж належать такі афоризми: "Скажи мені, що ти їси, і я скажу, хто ти" та "Тварини жеруть, люди їдять, але тільки духовні люди знають, як треба харчуватися".

У XIX-ому столітті французька кухня надзвичайно оживила російську, і своєю чергою, багато чого з неї запозичила, так що російська кухня вищих верств перетворилася в останню третину XIX століття в одну з провідних кухонь Європи. Окрім цього, розвинулася ресторанна культура [Iljinych/Rotenberg 2009, 8–20]. Собакевич любить і практикує обжерли-

вість. Він відкидає вишукану їжу, освіту, дієту, закордонну кухню і кухню вищих верств. Він висміює всіх тих, хто хоче допомогти російському шлунку і звинувачує французів у систематичному шахрайстві. Собакевич вимагає подавати на стіл цілу тварину: свиню, барана.

Поруч з полемічним рівнем тут відкривається доступ до багатошарової поетики Гоголя. Її розуміння і сьогодні визначається великою розбіжністю між тим, як поет хотів бути зрозумілим і як його зрозуміли насправді. Зв'язок між їжею та трапезами, з одного боку, і купівлею мертвих душ, з іншого, систематично акцентується на сторінках роману Гоголя. Впадає в очі відсутність зв'язку божественної страви на благо душ, які вкладають в себе тіло сина Божого, що викупив їхні душі. Тому саме цей смисловий аспект виступає на перший план.

На фоні того, як Гоголь сам розумів свій роман і свою роль як письменника, та його студій Божественної Літургії стає можливим розглядати трапези в романі, які несуть на собі відбитки пороків та обрамляються торгами мертвих душ, як антипод Святої трапези у Євхаристії, тим більше, якщо взяти до уваги самі гоголівські "Роздуми про Божественну Літургію" [Gogol 1989].

2. Гоголь звернувся до Божественної Літургії паралельно зі своєю роботою над першою, а потім і над другою частиною "Мертвих душ" та її спаленням (1840–1845) [von Lilienfeldt 1971, 401]. Одночасно він також працював над "Вибраними місцями із листування з друзями", іншою формою презентації основних ідей продовження роману, яке йому не вдавалося. Поява "Вибраних місць" 1847 року викликала серед його читачів і друзів велике нерозуміння.

Уже 1842 року, коли вийшла у світ перша частина "Мертвих душ", Гоголь почав інтенсивно вивчати релігійні писання Отців церкви, святих-пустельників та мучеників, щоб потім, починаючи з 1845 року, пильніше звернутися до Літургії з метою розкрити читачам глибокий зміст і послідовність обряду, який формується навколо трапези. Гоголь постійно переробляв свої "Роздуми", проте так і не представив готового до друку рукопису. Тому перше критичне видання з'явилося лише 1889 року. Теологічний акцент у його "Роздумах" був зроблений на богословській інкарнації. Недієздатність людства, потреба Бога та його відсутність спричинили інкарнацію Творця у людському образі. Цьому передувало оголошення пророків: "Скорбя от неустроений своих, человечество отовсюду, со всех концов мира взывало к Творцу своему – и пребывавшие во тьме язычества и лишенные боговедения – слыша, что порядок и стройность могут быть водворены в мире только Тем, Который в стройном чине повелел двигаться мирам, от него созданным. Отовсюду тоскующая тварь звала своего Творца. Воплями взывало все к Виновнику свого бытия, и вопли эти слышнее слышались в устах избранных и пророков. Предчувствовали и знали, что Создатель, скрывающийся в созданьях, предста-

нет Сам лицом к человекам, – предстанет не иначе, как в образе того созданья Своего, созданного по Его образу и подобию" [Gogol 1991, 6].

Тут Гоголь закладає фундамент розуміння мотивації та цілі того шару значення, до якого відкриває доступ його поетика відсутності. Його коливання між наявністю і відсутністю робить факт відсутності і водночас саму відсутність осяжною і сучасною і надає їй словесну оболонку, яка комбінує зі словесною наявністю. Функція відсутності відповідає в гоголівській поетиці двом потребам. З одного боку, вона виражає бездуховний стан світу й людей і їх нездатність бути образами божественного, а з іншого, радикальну інакшість божественного. З конфліктом між вимовним і невимовним Гоголь міг познайомитися уже в творах Отців церкви і в Діонісієвій "(Псевдо)-Ареопагіті" як з позитивним і негативним богослів'ям. Виходячи з цього, переконання, що світ, з одного боку, є образом Бога і його порядку, проте з іншого боку Бог мав би бути настільки трансцендентним, що його нічим не можна було б охопити і зобразити, було відоме Гоголю.

Але його "Роздуми" вказують на ще один далекосяжний напрямок. Адже Гоголь наділяє відсутність, нестачу, прогалину, пустоту здатністю викликати в світ Бога та його інкарнацію. Літургія стає засобом досягнення "вічного повторення подвигу любові" [Gogol 1983, 11]. Це тлумачення, яке посилається на таємницю інкарнації, може виявитися ключем до поетики Гоголя, яка розгортається між присутністю та відсутністю і черпає один зі своїх смислових прошарків із святих, пророчих та божественних слів святої Трапези та субстанційного перевтілення відсутності в інкарнацію. Цілком логічно, що Літургія і благочестивість (також на тематичному рівні) відіграють у творчості Гоголя дуже помітну роль [Amberg 1986].

Для того щоб викликати інкарнацію, необхідно зробити так, щоб нестача, відсутність та порожнеча були наявні і очевидні. Гоголь зображує в "Мертвих душах" світ, чий катастрофічний стан противиться інкарнації та імплементації божественного порядку. Його поетика уможливлює заключну картину першої частини "Мертвих душ", яка вставляється як загадковий контрапункт стосовно убогості описаного світу, частиною якого відчуває себе сам Гоголь. Трійка героя перетворюється на образ Росії, яка мчить в далеч велично і потужно, немов блискавка в небі: "Не так ли и ты, Русь, что бойкая и необгонимая тройка, несешься? …все отстает и остается позади. Остановился пораженный божьим чудом созерцатель: не молния ли это, сброшенная с неба? Что значит это наводящее ужас движение? И что за неведомая сила заключена в сих неведомых светом конях? ... и мчится, вся вдохновенная Богом! … Русь, куда ж несешься ты, дай ответ? Не дает ответа. … летит мимо все, что ни есть на земли, и косясь посторониваются и дают ей дорогу другие народы и государства" [Gogol 1973, 247].

Своїми творами та думками Гоголь взяв участь у проекті, який пронизує російську культуру червоною ниткою, а саме спробі реалізувати в

Росії та з Росією правду та божественний світопорядок [Goerdt 1984, 449]. Його гротескний опис, який сприймався його сучасниками як влучне та викривальне зображення реальності, повинен був також зробити видимою нестачу та скруту російської дійсності, для того щоб примножити і викликати інкарнацію, прихід божественного.

Метод Гоголя полягає в репрезентації та її запереченні, в дематеріалізації зображень і в стратегії відсутності, а також застосуванні гротеску. В зображенні протиріччя між високим та банальним за допомогою гротескних стилістичних засобів, які використовувалися вже за часів Відродження в мистецтві та літературі, він реалізує іронію і, одночасно, образність зображувального для найвищого, в яку вставляється страхітливе як знак Божий. У цій єдності протилежностей банальне готується до сприйняття найвищого сенсу [Scholl 2004]. Гоголь використовує свою стратегію гротеску і створення відсутності, для того щоб відкрити простір між протилежностями, який може прийняти прибуття божественного. Це виявляється ключовим моментом його поетики, у якому православна літургія стає моделлю і зразком його поетичного міфу.

3. Поміщик Собакевич зображується як ведмідь, алегорія Росії, з каленим кольором обличчя, незграбний і ніби витесаний сокирою. Оточуюче середовище визначається ним і має такий вигляд, як і він. Під час їжі, яка перетворюється в шлунку на грудку, і знесилює всіх їдців, він мовчить, проте потім у виразах не соромиться. Як у казкового персонажа Чахлика Невмирущого, у нього, здається, зовсім немає душі: "Здавалось, у цьому тілі зовсім не було душі, чи вона у нього була, але зовсім не там, де належить, а, як у безсмертного Кощія, десь за горами…" [Gogol 1976, 121].

Священна трапеза Євхаристії як зразок богобоязливого прийому їжі здається на цьому обіді настільки абсолютно відсутньою, що це залишає негативний відбиток нестачі, водночас чорну діру. За примітивною обрамівкою та негативними розмовами слідує гротескний торг. При цьому Собакевич так піклується про мертві душі своїх кріпосних, неначе він Христос, який опікується душами учасників Євхаристії і взяв їх під своє покровительство. Собакевич оцінює душі своїх мертвих кріпаків як дорогих святих християнської CommunioSanctorum і висловлює це у своїх вимогах підвищення ціни. У той час, коли Христос викупає душі своєю кров'ю, Собакевич нахабніє настільки, що збирається продати душі за якомога вищу ціну. Сюжет роману стоїть зі святою літургією у відношенні дихотомії стосовно підкресленої відсутності конструктивної складової Святої вечері, слова Божого, душі, духовного впливу і перетворення вина і хліба в реальну присутність Христа. Все це замінюється в "Мертвих душах" на їх негативну протилежність.

Обжерливість і її вплив, негативні висловлювання про інших людей, бездушна торгівля за кожну мертву душу маркують зіяючу дірку, порок, "зло у його буденній тривіальності" [Heftrich 2004, 15]. Відсутність стає

досяжною завдяки негації всякої якості, доброчесності та образності. Виникає простір, якого потребує Бог, що негативно описується в містичній теології, для того щоб показати себе.

Свята літургія підходить як штамп до негативного відбитку, який реальність як сприймаючий простір пропонує в "Мертвих душах". Роздуми про Божественну літургію дозволяють зрозуміти процес, на який орієнтується гоголівська поетика: "…пресуществленье совершилось! Словом вызвано Вечное Слово. Иерей, имея глагол наместо меча, совершил заклание" [Gogol 1991, 45].

Його вплив на людину усуває нестачу і призводить до воскресіння з труни, простору смерті, який являє собою її внутрішню сутність: "…готовяся раскрытыми устами принять с святой лжицы тот огнепальный угль святого Тела и Крови Господа, который долженствует в нем попалить, как тленный хворост, весь черней дрязг его прегрешений, изгнав весную ночь из души его" [Gogol 1991, 55].

"…Христос сошел Своею плотью, как во гроб, к нему в утробу, дабы, проникнув потом в тайное хранилище сердца, воскреснуть в духе его, совершая в нем самом и погребение, и воскресенье Свое" [Gogol 1991, 56].

Цим самим Гоголь своєю поетикою готує реальність та душі у стані смерті та нестачі до пришестя Бога, через яке вони будуть відроджені: "Лише тоді я побачив, у якій страхітливій для людини формі можуть бути представлені темрява та лякаюча "відсутність світла" [Gogol 1981, 231].

Репрезентація поглиблюється в ході літургії до інкарнації та присутності, так що символічне, повчальне дійство перетворюється на реальну поезію. В "Мертвих душах" відсутність репрезентації у формі негативної дихотомії, яка посилюється до абсолютної відсутності, готує до сподіваного та запланованого спасіння, про яке Гоголь, очевидно, вже не міг говорити у своїх творах.

Для Гоголя йшлося про екзистенційні процеси, і від того, відбувалися вони, чи ні, залежала його творчість: "Вигадувати кошмари – я їх не вигадував, ці кошмари пригноблювали мою власну душу: те, що в ній лежало, вийшло з неї" [Gogol 1981, 235]. "Спочатку необхідно померти, щоб потім воскреснути" [Gogol 1981, 235]. Саме Воскресіння, а також друга і третя частини "Мертвих душ" більше не вдавалися.

Таким чином, Гоголь у "Мертвих душах" вдається до негативної аналогії з літургією, в якій відбувається трапеза, яка може викликати інкарнацію божественного та перевтілення людини і світу.

4. Локалізований тут у зв’язку з трапезою рівень розуміння "Мертвих душ" належить, як найвищий аналогічний ступінь відчуття, до герменевтичного методу багатозначного сенсу письмової творчості, який був спрямований на ціль спасіння. Метод передбачає чотири рівні сенсу: історично-літеральний, алегорично-фігуральний, а також тропологічно-моральний та анагогічно-містичний сенс [Mayer 1992]. На сьогодні він

навіть знову рекомендується як інтерпретаційний метод у літературознавстві [Gerigk 2006].

Гоголь добре знав цей герменевтичний метод отців Церкви, середньовіччя та Нового часу, а також містичну теологію Отців-пустельників. Багато ознак свідчать про те, що його поетика була організована цими рівнями сенсу і підлягає розшифруванню через своє екзегетичне застосування. Тропологічно-моральний рівень (етика), який Урс Гефтріх переконливо розробив як "організуючий принцип" роману [Heftrich 2004, 240], знаходить у ньому своє місце поруч з історичним та алегоричним рівнями значень, які, за допомогою гротеску та негації, досягають відчуження від усіх якостей, щоб підготувати простір для найвищого сенсу.

Широкоосяжне відчуття Гоголем невдачі, можливо, ґрунтується на тому, що щось функціонувало не так, як це обіцяв чотирьохрівневий сенс письмової творчості. Здійсненя його надій на прихід Божественного в Росії і в ньому самому, як частині цілого, не вдалося підготувати за допомогою його творів. Гоголь виніс вирок сам собі як брехуну [Heftrich 2004]. Він спалив другий том "Мертвих душ" і заморив себе голодом до смерті. Страва, яка повинна була перенести відчуженого Бога у людину, відчужену від усяких якостей і чеснот, на Гоголя не подіяла. Можливо тому, що він вже більше не розрізняв між літургією та письменництвом, буквальністю та образністю, коли взяв на себе відповідальність за Росію та душу? Трапеза, наче червона нитка, пов’язує в єдиний ланцюг культурного сенсотворення ядра християнського культу, поетичного міфу Гоголя та російського міфу.

Література

1. Amberg (1986), Lorenzo: Kirche, Liturgie und Frömmigkeit im Schaffen von N. V. Gogol’. Bern u. a.
2. Brillat-Savarin (1826), Jean: La Physiologie du Gout. Paris.
3. Felmy (1984), Karl Christian: Die Deutung der Göttlichen Liturgie in der russischen Theologie. Berlin u. a.
4. Gerigk (2006), Horst-Jürgen: Lesen und Interpretieren. Göttingen (2. Aufl.).
5. Goerdt (1984), Wilhelm: Russische Philosophie. Zugänge und Durchblicke.München.
6. Gogol’ (1973), Nikolaj V.: Polnoe sobranie sočinenij. Nachdr. d. Ausg Leningrad, 1937–52. Bd 6. Mertvye duši. Nendeln/Liechtenstein:Kraus.
7. Gogol’ (1976), Nikolaj, V.: Die toten Seelen, übers. v. M. Pfeiffer. Berlin u. a.
8. Gogol’ (1978), Nikolaj, V.: Mertvye duši. Moskva.
9. Gogol’ (1981), Nikolaj, V.: Gesammelte Werke. Bd 4: Essays und Ausgewählte Stellen aus dem Briefwechsel mit Freunden. Stuttgart.
10. Gogol’ (1989), Nikolaj, V.: Betrachtungen über die Göttliche Liturgie. Würzburg.

11. Gogol’ (1991), Nikolaj, V.: Razmyšlenija o Božestvennoj liturgii. Kobenhavn: Skt Aleksander Nevskys Ortodokse Kirke.
12. Grewe-Volpp (2003), Chr. / Werner Reinhart (Hrsg.): Erlesenes Essen. Literatur und kulturwissenschaftliche Beiträge zu Hunger, Sattheit und Genuss. Tübingen.
13. Heftrich (2004), Urs: Gogol’s Schuld und Sühne. Versuch einer Deutung des Romans Die toten Seelen. Stuttgart.
14. Iljinych (2009), Natalja / Irina Rojtenberg: Das grosse Buch der russischen Küche. Graz/Stuttgart.
15. Kalinke (2010), Heinke M. u. a. (Hrsg): Esskultur und kulturelle Identität.
16. Ethnologische Nahrungsforschung im östlichen Europa. München (Schriften des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa, 40).
17. Kuschtewskaja (2003), Tatjana: Die Poesie der russischen Küche. Kulinarische Streifzüge durch die russische Literatur. Düsseldorf.
18. Lilienfeld (1971), Fairy, von: "Gogol als Verfasser der Betrachtungen überdie Göttliche Liturgie". In: Süttner, E. Chr./Coelestin Patock.
19. (Hrsg.): Wegzeichen. FS für H. M. Biedermann OSA. Würzburg,377–404.
20. Mayer, Heinz (1992): "Schriftsinn, mehrfacher" In: Historisches Wörterbuchder Philosophie. Bd 8. Hrsg. von Ritter, Joachim / Karlfried Gründer, Neubearb. v. Rudolf Eisler. Darmstadt. Sp. 1431–1439.
21. Scholl (2004), Dorothea: Von den "Grotesken" zum Grotesken. Die Konstituierungeiner Poetik des Grotesken in der italienischen Renaissance. Münster.
22. Spieker (2000), Sven (Hrsg.): Exploring Absence: Negativity in 19th CenturyRussian Literature. Bloomington.
23. Standage (2009), Tom: Der Mensch ist, was er isst. Stuttgart.
24. This (2008), Herve / Pierre Gagnaire: La Cuisine: C’est de l’amour, de l’art,de la technique. Paris.
25. Walker Bynum (1987), Caroline: Holy Feast and Holy Fast. The ReligiousSignificance of Food to Medieval Women. Berkeley u. a.
26. Wendeburg (2009), Dorothea: Essen zum Gedächtnis. Der Gedächtnisbefehl in den Abendmahlstheologien der Reformation. Tübingen.

Любов Зорева

ЗАЛІЗНИЦЯ У РОСІЙСЬКОМУ КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ

РОЗДІЛ 2. ТРОЙКА І ПОТЯГ

2.2. Особливий випадок – М. В. Гоголь

Безперечно, що найбільшим експертом в літературі у справах подорожей на "російський лад" був М.В. Гоголь. Його поема "Мертві душі" починається описом брички Чічікова та рефлексіями екзистенційного типу про колесо. У першій главі декілька абзаців присвячуються характеру та особливостям коней Чічікова. Опис появи кожного поміщика доповнюється описом його екіпажу [1]. І все це завершується "ліричним" місцем про політ птиці-тройки, перед якою "постораниваются и дают ей дорогу другие народы и государства" [VI, 247]. Проте з самого початку патріотичний екстаз та традиційна інтерпретація у шкільних підручниках сприймалися з великим застереженням та недовірою з боку визначних експертів "російської душі". Коментар Достоєвського, згідно з яким причиною цього "посторонення" є не захоплення, а відраза перед російськими пороками та неймовірною підлістю, ставить під сумнів джерело інспірації цього польоту.

Цілком парадигматичним для "типово російського", з точки зору В. Набокова, є чисто абстрактна розмова двох мужиків на початку поеми: жоден з них не знає, чи бричка взагалі їде до Москви. Проте про її поїздку дискутується у термінах "бути чи не бути", "доїде чи не доїде до Москви". При цьому не важливі ні точність маршруту, ні істинний пункт призначення. Вся проблема зводиться до рівня чистої абстракції, при цьому абсолютно неактуальними залишаються як відстань від міста N до Москви чи Казані, так і сама аргументація чи висновки. На думку В. Набокова, оперування абстрактною проблемою колеса брички в умовах абстрактних відстаней ілюструє "неймовірну здатність росіян" до діяльності у вакуумі.

У творах Гоголя тройка з'являється тричі: графоман Попріщін, протагоніст "Записок божевільного", твердо переконаний в тому, що королю не потрібні почесті, нотує у своєму щоденнику "дайте мне тройку быстрых, как вихорь, коней" [III, 214]. На тройці залишає місто Іван Олександрович Хлєстаков ("Ревізор") і на тройці, яка у поемі весь час називається бричкою, здійснює свою фантастичну подорож один ні занадто товстий, ні занадто худий, ні високий, ні низький, ні старий, ні надто молодий пан у фраці чудернацького кольору – "брусничного цвета с искрой" Павло Іванович Чічіков ("Мертві душі").

Візит Чічікова до міста N являє собою не єдиний, чи перший епізод, а лише ланку в ланцюжку подібних "ділових поїздок" через різні губернії (пор. "Под видом избрания места жительства предпринял он заглянуть в те или другие углы государства" [VI, 240]). Перша частина поеми має п'ять

циклів, кожний з яких у сюжетній лінії щоразу пов'язаний з відвідинами якогось поміщика, і синтагматично складаються з шести елементів (подорож – зустріч з поміщиком – його портрет – розмова про купівлю мертвих душ – прощання – подорож). Причому ця послідовність ніколи не порушується. Для подорожі Чічікова початок і кінець шляху (тобто початок і кінець лінійного часу) несуттєві, його мета не досягнення топографічної точки, відсутньої у його системі координат, а повторення того ж циклу кожного разу з новим поміщиком. У той час, коли ідеальний шлях виявляється ідеальною прямою, а ідеальна дорога має бути прямою реалізацією шляху, на шлях Чічікова сильний вплив чинять особливості російської дороги. Непередбачуваність російської дороги проникає в раціональне і деформує "прямолінійну" інтенцію найвідомішого російського авантюриста. Російська дорога примушує його відхилитися від запланованого шляху і обумовлює появу "випадкових" циклів – зустрічей з Коробочкою та Ноздрьовим. В обох випадках відхилення від "шляху" відбувається на перехрестях доріг, тобто в тих місцях, де містична сила дороги зростає і подорожуючий практично втрачає власну волю. На перехресті – в умовах максимальної ентропії – шлях Чічікова припиняє бути "прямим" і розвивається на кривій, яка в кінці "випадкового" циклу знову випрямляється. Першим "випадковим" циклом є візит до Коробочки. Хоча Селіфан отримав чіткий опис шляху ("пропустить два поворота и поворотить на третий" [VI, 38]), здається, що він більше не в змозі порахувати до трьох. Оскільки реалізація шляху не передбачає зворотної поїздки, він вдається до їзди галопом як єдино можливої реакції на віроломство дороги. У другому циклі зустріч з Ноздрьовим відбувається в трактирі, також на перехресті доріг. Хоча "випадкові" цикли закінчуються поверненням на головну дорогу, проте їхні наслідки виявляються фатальними.

Перший абзац поеми та її фінал утворюють рамку, в якій відбуваються всі події. Семантичний ряд "бричка – вітер – дорога", який домінує в першому абзаці, з’являється також і у фіналі. Перспектива молодого чоловіка на початку – "оборотился назад", контрастує з поглядом автора "вперед" у фіналі. Розмова Чічікова з Селіфаном, що складається з трьох реплік, в кінці поеми дублює ту розмову "двох російських мужиків", перших інтерпретаторів чічіковської брички у першій главі. В обох випадках зміст розмов видається простому спостерігачу позбавленим сенсу, проте вони мають спільну тему ("езда") та корелюючі з нею елементи ("напрям руху" в першому діалозі та "швидкість" у другому).

За прибуттям брички Чічікова спостерігає "молодий чоловік". Важливою при цьому є одна деталь, яка повторюється і довершується в кінці поеми. Поява Чічікова супроводжується сильним, поривчастим вітром, який ледь не зриває головний убір з молодого чоловіка: "Да еще, когда бричка подъехала к гостинице, встретился молодой человек в белых канифасовых панталонах, весьма узких и коротких, во фраке с покушеньями на моду, из-под которого видна была манишка, застегнутая тульскою

булавкою с бронзовым пистолетом. Молодой человек оборотился назад, посмотрел экипаж, придержал рукою картуз, чуть не слетевший от ветра, и пошел своей дорогой" [VI, 7].

У кінці поеми демонічне набирає сили – під час польоту тройки у фіналі Петрушка губить цей картуз, при цьому його голова прихиляється до коліна Чічікова (хіба це не може бути сприйняте як "демонізована" цитата тайної вечері?).

Подорож – щось "самотнє, захоплююче і чудесне, що несе в далечінь", сприймається як пограничний стан, в якому реальність та мрія змінюють та переходять один в одного. Стукіт коліс навіює сон, поштовхи пробуджують мандрівника, який поспішає знову поринути в сон. І за вікном брички вже мерехтять не пейзажі, а весь світоустрій розпливається в сонних очах: "Как соблазнительно крадётся дремота, смежаются очи, и уже сквозь сон слышатся и "Не белы снеги", и сап лошадей, и шум колес, и уже храпишь, прижавши к углу своего соседа. […] Проснулся – и уже опять перед тобою поля и степи, нигде ничего – везде пустырь, всё открыто. Какой чудный, вновь обнимающий тебя сон! […] Толчок – и поять проснулся. Боже! Как ты хороша подчас, далёкая, далёкая дорога!" [VI, 221 - 222].

Два поняття – дорога і шлях – є суттєвими при читанні "Мертвих душ". Дорога є основною формою простору, носієм текстуального "організуючого принципу", шлях, на противагу, виступає реалізацією та нереалізацією дороги. Дорога містить всі типи простору, але не належить до жодного із них, вона лише пронизує один із них. Дорога описується детально саме тому, що вона дає ізоморфну картину життя (пор. "В дорогу! Разом и вдруг окунёмся в жизнь, со всей её беззвучной трескотнёй и бубенчиками"). Пізніше цей феномен перекочує в тексти про залізницю і відігравати-ме важливу роль у творах реалізму.

Ліричні місця "Мертвих душ" викликають в уяві наївного читача картину Росії, на якій могутні коні мчать по чудо-країні в неземному світлі і зникають в магічній далечині. Ця картина пронизана екстазом перед відкритим простором і неоглядним майбутнім: "И грозно объемлет меня могучее пространство, страшною силой отразясь во глубине моей! Неестественной властью осветились очи мои: у! Какая сверкающая, чудная незнакомая земле даль! Русь!" [VI, 221].

Ці страшна сила та сяюча краса є нічим іншим, як прямою авто цитатою, ці ж самі епітети вживаються при описі померлої красуні у "Вії", а вигук "Русь!" ідентичний вигуку "Відьма!". Мотив "страху", а також пара "бричка – птах" з'являються в епігонському оповіданні В. Соллогуба "Тарантас": "Добрый тарантас! Славная птица! – закричал Иван Васильевич. – Страшно мне. Страшно. Послушай меня: я посиню тебя; я накормлю тебя; в сарай поставлю – вывези только! "[2].

Відоме "патріотичне" місце в "Мертвих душах" розпочинається зі згадки "невідомої сили", яка несе бричку Чічікова в небесну далечінь.

Цілком парадигматично тут згадується диявол ("Черт побери всё!). А ще перед цим про кучера говориться, що він сидить "черт знает на чём". Порівнянню тройки з птахом в "Мертвих душах" передує порівняння у більш ранньому тексті Гоголя "Ніч на Різдво" чорта з птахом. Коваль Вакула наказує чорту нести його в Петербург, як птах. У "петербурзькій" частині цієї повісті швидка їзда екіпажів поєднується з двома дієсловами – "летіти" та "мигтіти":

"…мосты дрожали, кареты летали; извозчики, форейторы кричали; снег свистел под тысячью летящих со всех сторон саней; пешеходы жались и теснились под домами, унизанными плошками, и огромные тени их мелькали по стенам, досягая головою труб и крыш" [I, 154].

Джерело інспірації для польоту "невідомих" коней дуже амбівалентне. Апофеоз у гоголівському панегірику тройці ("и мчится вся вдохновенная Богом") не видається дуже правдоподібним, адже у цьому фрагменті наявно забагато вказівок на демонічне походження цього польоту. Зникнення на небі птиці-тройки підготовано "більш ранніми" тройками. Тройка Попріщіна повинна забрати його з цього світу, "чтобы не было видно ничего". Також і Хлєстаков мчить на тройці і зникає в абстрактному просторі, у вакуумі. Він сам є персоніфікованим небуттям та пустотою.

Проте наш інтерес більшою мірою стосується "технічних" характеристик цього польоту. Остання візуально сприйнятна картина тройки характеризується швидким переходом від земного до небесного. Дим ("дымом дымится под ним дорога"), вогонь ("молния, сброшенная с неба"), "розірване" повітря ("разорванный воздух") можуть бути прочитані як "старт" та "політ" цього снаряду. Самій тройці присвоюється термін балістики "дорожный снаряд". Подолання земного при польоті цього "дорожного снаряду" описується як надприродне прискорення, при цьому долається також конкретне ("летят версты, летят навстречу купцы на облучке своих кибиток, летит с обеих сторон лес"), яке розчиняється в узагальнюючому "всё" ("летит мимо всё, что ни есть на земли"). Політ тройки розпочинається з каркання ворони, яке акустично супроводжується піснею деперсоніфікованого ямщика, а потім до них долучається ще й "чудесний дзвін" дзвіночка.

Трансформація тройки у "летючі по небу прямі лінії" є реалізацією чуда, при цьому, щоб сенс цього польоту був зрозумілим, перехід від земного до небесного має бути пережитим з точки зору внутрішнього бачення тройки.

Аналізуючи перші "залізничні" тексти В. Шівельбуш приходить до наступного спостереження: перші подорожі залізницею описуються, з одного боку, термінами балістики (як, приміром, порівняння швидкості потяга з гарматним снарядом, метафорична трансформація подорожуючого в механізм, фізичний предмет, трансформація самого потяга в снаряд). З іншого боку, "механізується" і сам пасажир, якого просто "доставляють як пакет". Тепер можуть сприйматися лише розмір, форма, якість та рух. Всі

ці стереотипні елементи у сприйнятті залізниці можна знайти вже в творах Гоголя. Тут також все мигтить під час демонічного польоту тройки, і це мигтіння навіює страх ("наводящее ужас"): "…что-то страшное заключено в сем быстром мельканье, где не успевает означиться пропадающий предмет…" [VI, 246].

У гоголівському міфологічному просторі своє та чуже проявляються як члени опозиції у термінах "вертикаль – горизонталь", "статика – динаміка", "центр – периферія". "Інші" ("народи та країни") стоять непорушно ("вертикаль", "статика") і утворюють протилежність до "свого", яке рухається (катится) і займає горизонтальну площину. Точка, в якій вони можуть перетнутися, відсувається у безкінечність. "Інші" "відступають вбік" внаслідок розширення простору (посторaниваются) і тим самим завжди залишаються на краю цієї горизонтальної площини.

"Русь-тройка" – це шлях у безкінечний простір, шлях, який у ретроспективі розпочало колесо брички. Доступ до характеристик цього простору уможливлює образ російської птиці-тройки, яка, згідно з Достоєвським та Розановим, є лише симуляцією руху. З точки зору європейського культурного простору та його життєвого ритму, птиця-тройка виглядає ворожою, оманливою, небезпечною, не виправданою культурно та не перевіреною онтологічно.

Примітки

1. Гоголь Н.В. Полное собрание сочинений : [в 14 т.]. – [М., Л.] : Изд-во АН СССР, 1937 – 1952. – Т. VI. – С. 63, 176. Далі посилання на це видання з вказівкою на том (римською цифрою) та сторінку (арабською).

2. Соллогуб В. Тарантас, Путевые впечатления. – В. Соллогуб – М.: Художественная литература, 1955. - С. 154.

Наташа Друбек-Майєр

ДЖЕРЕЛА ГОГОЛІВСЬКОГО КРАСНОМОВСТВА

Розділ 10.
2. Вплив католицизму та протестантизму

Ґрунтуючись на своєму дослідженні творів Гоголя, М. Вайскопф приходить до висновку, що Гоголя слід розглядати як мислителя єретика та гностика. В якості доказу він наводить різні традиції, серед яких ритуали вільних каменярів, мніхейська дуалістична картина світу, які містяться як імпліцитно, у текстах 30-х років, так і експліцитно, у заняттях Гоголя релігією. Проте якщо взяти до уваги консервативну, навіть реакційну позицію (як у світських, так і церковних речах) Гоголя і його висловлювання підтримки офіційної церкви, то якась задумана з його боку єресь видається маловірогідною і суперечить психології Гоголя.

Більш вагомим, на мій погляд, є вплив морального вчення церкви західного обряду, яке практично відсутнє у православній традиції. Як відзначає Чижевський, важливу роль у гоголівському релігійному світосприйнятті відіграють як католицизм, так і протестантизм. В одному із зображень свого першого релігійного досвіду (опис пекла матір'ю) Гоголь підкреслює пробудження естетичного відчуття, яке, проте, було викликане аж ніяк не запаморочливою дією ритуалу православної церкви (благовоння, спів, золотий іконостас та пишне вбрання священників), а спричинене оповіддю. Естетичне тісно пов'язане з морально-етичним (з огляду на винагороду чи покарання), більше того, стає можливим лише через нього. Наведемо уривок з листа до матері, датованого 2.10. 1833 року:

"Я помню: я ничего сильно не чувствовал, я глядел на все, как вещи, созданные для того, чтобы угождать мне. Никого особенно не любил, выключая только вас, и то только потому, что сама натура вдохнула это чувство. На все глядел бесстрастными глазами; я ходил в церковь потому, что мне приказывали или носили меня; но стоя в ней, я ничего не видел, кроме риз, попа и противного рвения дьячков. Я крестился, потому что видел, что все крестятся. Но один раз – я живо, как теперь, помню этот случай. Я просил вас рассказать мне о страшном суде, и вы мне ребенку так хорошо, так понятно, так трогательно рассказали о тех благах, которые ожидают людей за добродетельную жизнь, и так разительно, так страшно описали вечные муки грешных, что это потрясло и разбудило во мне всю чувствительность. Это заронило и произвело впоследствии во мне самые высокие мысли" [Гоголь, X, с. 282].

У зображенні літургії слід вказати на відчужений погляд та відсутність будь-якого містичного почуття (ризи, піп, відразлива запопадливість дячків), примус до відвідування церкви та ритуальний момент, який поля-

гає у наслідуванні інших, тих, хто хреститься. Механічність, театральність літургії в провінційній українській церкві описується в наступному, рідко цитованому, уривку, в якому Гоголь дає настанови матері стосовно релігійного виховання своїх сестер:

"И это немного тоже сделает добра, если она будет беспрестанно ходить в церковь. Там для дитяти тоже все непонятно: ни язык, ни обряды. Она привыкает на это глядеть, как на комедию. Но вместо этого говорите, что Бог все видит, все знает, что она ни делает" [Гоголь, Х, с. 281].

У цих порадах Гоголь дистанціюється від усього того, з чого складається православна церква: чуттєва, інтуїтивна та антиінтелектуальна участь в богослужінні (яке він тут називає "комедією"), відсутність причинного зв'язку між мораллю та вічним життям. Їм протиставляється Бог, як всезнаюча та караюча інстанція. У цьому взаємозв'язку на його релігійну поведінку впливало як католицьке, так і протестантське вчення, при цьому набагато сильніше, ніж на багатьох його російських сучасників, які цікавилися релігійними темами.

Флоровський пояснює цей католицький вплив контактами Гоголя з польськими єзуїтами в римському будинку княгині Зінаїди Волконської в 1837-1839 роках. Водночас гоголівський концепт особистої моральної відповідальності, який, вочевидь, сформувався ще до римського досвіду, може бути пояснений особливостями його виховання в Україні. Можливо, що й зображення пекла базується на українських традиціях, на які вплинув католицизм. Як відомо, православна церква в тій частині України, що входила до складу Речі Посполитої, змушена була конкурувати з єзуїтськими, а також протестантськими ідеями і в процесі цього протистояння перейняла деякі їхні морально теологічні аспекти. Вимога Гоголя про запровадження в Росії індивідуального християнського коду поведінки, який би, окрім всього іншого, допоміг би в боротьбі зі всюдисущою корупцією, аж ніяк не відповідала духу православ'я, яке, на противагу католицизму, не плекало етично-моральний момент.

Католицькі елементи, безсумнівно, присутні у гоголівських релігійних уявленнях і являють собою один із елементів його віри, який, з одного боку, заперечується (в одному із своїх римських листів до матері у 1837 році Гоголь заявляє, що між католицизмом і православ'ям немає ніякої різниці), а з іншого – зображується як ідеал (Рим). Проте це аж ніяк не означає, що Гоголь планував змінити віру, а якщо колись і допускав таку можливість, то лише в період 1837-39 років. Попри це, його продовжували підозрювати в католицизмі і в 1840-роки, приміром Шевирьов (в одному з листів від 31.12.1846 року) чи Аксакови. У кінці 1846 року донька Аксакова Віра у розмові з М.Г. Карташевською висловила підозру, що менторська позиція і ритуальна молитовна практика Гоголя мають католицьке походження.

"Говорят даже, будто он целые дни проводит с монахами, но мы этому решительно не верим; он, напротив, сохранил все формы право-

славия, принявши дух религии католической – потому все это желание проповедовать, обращать, налагать какие-то внешние формы и для молитвы и для благотворительности – все это в духе католическом, а не в нашем" [Аксаков 1956, с. 332].

(Пор., також більш раннє висловлювання Аксакова: "Гоголь был болен, или потерял здравый смисл, живя так долго в землях чужих. Может быть, даже и влияние, ему самому незаметное, католицизма, хотя не нарушая форм православия, дает этот странный характер его религиозному направлению, которое, наконец, овладело им до такой степени, что художник исчезает" [Аксаков 1956, с. 331]).

Перекладено за виданням Natascha Drubek-Meyer. Gogol's eloquentia corporis 307-310.

Андреас Ларсон

ГОГОЛЬ І ПРОБЛЕМА ЛЮДСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Розділ 3.7. Релігійна картина світу та справжня ідентичність людини

Звісно, що "Петербурзькі оповідання" саме через послідовне дотримання реалістичної перспективи, меншою мірою інформують про гоголівську картину світу, аніж, приміром, "Вибрані місця із листування з друзями". Проте, виходячи з конкретно сформульованих "Вибраних місць", видається можливим дослідити також і петербурзький період творчості Гоголя на предмет знаходження паралелей між ними.

При цьому не йдеться про якусь нову детальну інтерпретацію "Вибраних місць". Ми розглянемо лише головні риси даного твору у їх взаємозв'язку з темою нашого дослідження. Стосовно ґрунтовного дослідження "Вибраних місць", то мені хотілося б вказати на книгу Рут Зобель "Gogol's Forgotten Book, Selected Passages and its Contemporary Readers" (Sobel, R., 1981).

"Вибрані місця", які довгий час залишалися повністю поза увагою радянських дослідників, тепер відкриваються в Радянському Союзі заново як релевантні висловлювання про творчість Гоголя. Але й на Заході науковці часто оминали цю книгу своєю увагою. Дехто з літературознавців надмірно проблематизував даний твір. На мою думку, він написаний спеціально недвозначно, щоб пояснити і унаочнити для читача точку зору Гоголя.

Твір складається з багатьох, більшою чи меншою мірою взаємопов'язаних тематичних циклів, як приміром, соціо-адміністративного, внутрішнього вдосконалення індивіда, мистецько-літературного та інших. Ці ж самі теми повторюються і в художніх творах Гоголя.

Можна сперечатися про те, що ж є основною темою твору, – релігія, економіка чи Росія. Зрештою всі ці часткові аспекти поєднуються і екстраполюються на людину, чи, як висловлювався сам Гоголь, на людську душу.

"Вибрані місця" беруть свій початок з розчарування Гоголя, що його не зрозуміли, а також зі страху померти раніше, аніж він виконає свій обов'язок, а саме залишити послання людям. Через це твір починається із заповіту і закінчується главою про Великдень, в якій звучить тема про воскресіння. В інших розділах розглядаються питання, які, на думку Гоголя, є важливими для досягнення воскресіння. Заповіту, окрім цього, передує ще й передмова, в якій формулюється завдання книги. Гоголь розпізнав "всю марність свого попереднього письменства" і хотів би створити щось таке, що могло б допомогти людству.

32 розділи "Вибраних місць" містять частково дуже конкретні вказівки до правильного життя у певних ситуаціях (на мою думку, тут слід вказати на книгу Фоми Кемпійського "De Imitatione Christi", яку Гоголь цитує і

наслідує). Конкретизація, мабуть, є найбільш слабким місцем гоголівської картини світу. З одного боку, вона залишає без відповіді багато питань, а з іншого, дуже швидко губиться у прикладах, які вже втратили свою загальну дієвість. Проте ці приклади дають можливість виявити певну тенденцію, коли вони ставляться у більш широкий контекст. Цим самим проявляються деякі основні принципи, які постійно повторюються у певних варіаціях.

У багатьох розділах "Вибраних місць" йдеться, наприклад, про те, що людина на своєму місці в світі може й повинна робити добре, замість того, щоб вірити, що спершу вона повинна здобути більш широке поле діяльності через соціальне зростання чи подібні життєві зміни. Перш за все про це йдеться у розділі 2 ("Женщина в свете"), у розділі 18 ("Четыре письма по поводу "Мертвых душ"), у 22-му ("Русский помещик"), 26-му ("Страхи и ужасы России"), а також 23-му ("Чей удел на земле выше"). Служити Богу можна і необхідно повсюди. Він дав нам певне обдарування і поставив нас у певну життєву ситуацію для того, щоб ми вчинили якнайкраще.

Сенс хвороб і нещастя пояснюється у розділах 3 ("Значение болезней"), 6 ("О помощи бедным"), 26 ("Страхи и ужасы России"), а також 27 ("Близкорукому приятелю"). Нещастя повинно позбавити людину гордині й показати їй, що вона на фальшивому шляху. Розділи 5 ("Чтения русских поэтов перед публикой"), 7 ("Об Одиссеи, переводимой Жуковским"), 10 ("О лиризме наших поэтов"), 14 ("О театре, об одностороннем взгляде на театр и вообще об односторонности"), 15 ("Предметы для лирического поэта в нынешнее время"), 18 ("Четыре письма по поводу "Мертвых душ"), 23 ("Исторический живописець Иванов") та 31 ("В чем же наконец существо русской поэзии и в чем ее особенность") пояснюють завдання мистецтва та життєве завдання митця.

У цих розділах мистецтво описується як передавач істини, як джерело впливу на всі сфери життя і як дороговказ до Христа та любові.

Основною темою, яка звучить як доповнення до цих трьох сфер у "Вибраних місцях", є тема людського обов'язку, завдання людини в світі і, цим самим, питання людської ідентичності. Звичайно, ця тема увійшла до всіх розділів. Проте особливо вона підкреслюється у розділах 8 ("Несколько слов о нашей церкви и духовенстве"), 11 ("Споры"), 16 ("Советы"), 18 ("Четыре письма по поводу "Мертвых душ"), 19 ("Нужно любить Россию"), 20 ("Нужно проездиться по России"), 28 ("Занимающему важное место") та 32 ("Светлое воскресенье"). Людське життя ставиться на один щабель у найширшому сенсі з християнством. Людина має обов'язок постійно вдосконалюватися, проте це може бути успішним лише за допомоги Христа. Людина може бути егоїстом лише в тому, що вона постійно суворо оглядає себе, щоби в будь-якій ситуації чинити правильно. Вона повинна вимагати розуміння божої, а не світської справедливості. Вона повинна служити своїй країні, іншим, співгромадянам, а не самому собі. Через

братерську любов вона може зрештою досягти найвищої, найабстрактнішої форми любові, любові до Бога. Для цього необхідно досягти відчуження людини від самої себе і нагадати їй про ядро її сутності. Кожна людина повинна вбачати людину навіть у негіднику і постійно бути свідомим того, що вона також не позбавлена пороків та недоліків. І, нарешті, вона не повинна гордитися і вважати себе кращою за інших.

Звісно, що це теократичний підхід, оскільки ніщо в житті людини не розглядається як наповнене сенсом, якщо воно не пов'язується з Богом. У цьому сенсі слід розглядати також і характеристику царя, яка принесла Гоголю стільки критики. Для Гоголя, якого не обходили питання повсякденної політики, йдеться не про реальну постать конкретного царя Миколи І, а про абстрактну ідею досконалого правителя, який так само виконує свій обов'язок у своїй ролі на Землі, як і найменший селянин чи ремісник.

Якщо деякі дослідники не знаходять у "Петербурзьких оповіданнях" схожі морально-дидактичні засади, тоді поза їхньою увагою залишається те, що питання про те, чи можна використовувати позалітературні факти для оцінки твору письменника, у даному випадку навіть не ставиться. Адже недарма деякі з цих оповідань були включені до "Арабесок", в яких не тільки опосередковано, через оповідання, але також і прямо, у статтях, розглядаються різні теоретичні питання.

"Арабески", як це не дивно, практично не розглядалися як єдине ціле (з цього приводу мені відомий лише коментар Лоренцо Амберга, 1986), хоча їм передує передмова, яка трактує збірку як ціле, так само, як це було у випадку "Миргорода" чи "Вечорів на хуторі біля Диканьки". Гоголь пояснює, що він зібрав те, що його особливо хвилювало, а саме істини, висловлені від душі ("Они высказывались от души, и предметом избирал я только то, что сильно меня поражало. (…) и за две, три верные мысли можно простить несовершенство целого").

У теоретичних статтях "Арабесок" можна знайти висловлювання про мистецтво. За винятком "Портрету", який, можливо, відображає найголовніше ставлення автора до мистецтва та до митця, у збірці мистецькі теми розглядаються також у статтях "Скульптура, живопис і музика", "Декілька слів про Пушкіна", "Про архітектуру нинішнього часу", "Про малоросійські пісні".

Тодішній інтерес Гоголя до історії також знайшов відображення в збірці, а саме у статтях "Про середні віки", "Про викладання загальної історії", "Погляд на укладення Малоросії", "Шльоцер, Гердер і Міллер" та "Про рух народів в кінці 5-го століття". Крім цього, тут вже можна знайти засади гоголівського ідеалу держави. Ще сильніше інтерес Гоголя до досконалого державного устрою та істинної фігури правителя проявляється у статті "Аль-Мамун". Важливим доповненням до неї є фрагмент драми "Альфред".

Беззастережне сповідування християнства та тієї тези, що лише світ, який базується на християнстві, здатний виконати сенс свого існування,

можна знайти у короткій притчі "Життя". Гоголь не вбачає в імперіях, які будувалися на інших релігіях, в єгипетській, грецькій та римській того, що дає притчі назву, а саме життя.

Із тем "Вибраних місць" в "Арабесках" можна віднайти чітко вираженою лише тему мистецтва. Порівняння цих двох творів на предмет наявності теми мистецтва робилося не однократно (пор., Бороздін А., 1902). Інші тематичні цикли необхідно, якщо це можливо, розшукувати у різних статтях "Арабесок". У всякому разі вони досить чітко розглядаються у трьох художніх оповіданнях "Арабесок".

Тема людської ідентичності постійно звучить в "Арабесках", навіть якщо на передньому плані знаходиться мистецтво чи історія. Особливо перед мистецтвом ставиться завдання нагадати людині про її справжню ідентичність. Скульптура, живопис та музика описуються як три сестри, які роблять світ кращим. Кожному з цих видів виділяється відповідна епоха. Так, скульптура характерна для античності, водночас для естетичного задоволення та язичницького мистецтва чи для ідеї гордої краси людини. Живопис закріплюється за середньовіччям. Він не є вираженням якоїсь однієї нації, а представляє щось високе, а саме християнство. Він є більш духовним, аніж скульптура і об’єднує почуття та душу. Він веде до пристрасті душі. І, нарешті, музика є найсильнішим із мистецтв, вона вириває людину із цього світу і переносить в трансцендентне. Вона є медіумом 19-го століття та "нового часу". Вона рятує загублені душі цього заплутаного світу. "Щоб сталося з нашим світом без неї?", – запитує автор у кінці статті. Тут вже присутня досить чітка дефініція призначення мистецтва, схожа на дефініцію у "Вибраних місцях". Зрештою йдеться про трансцендентне ставлення і водночас (тому що в Гоголя це є цілим) про відкриття ядра людської ідентичності.

У статті "Декілька слів про Пушкіна" Пушкін характеризується як дійсно національний поет, який проголошує правду про Росію навіть у найменших деталях, не переймаючись поглядами публіки, яка б хотіла мати більш екзотичні чи героїчні, але несправжні картини самої себе. Цю статтю слід розглядати в аспекті 19-го розділу "Вибраних місць" ("Нужно любить Россию"). Любов до нації розглядається в ньому лише як шлях і аж ніяк не як мета, як це має місце у славофілів. Любити бога, якого ніхто ніколи не бачив, дуже важко. Через любов до брата та до ближнього можна досягнути любові до Бога, але також і ця любов є нелегкою, оскільки люди далеко не досконалі. Тому необхідно спробувати спочатку полюбити свою власну країну і зрозуміти в ній все, в тому числі й негативне. Через це буде досягнута любов до жителів і, зрештою, до Бога. Коли Пушкін зображується як змальовувач маленьких, невидимих деталей російського життя, то це належить до необхідного процесу, навчитися розуміти власну країну. Гоголь переносить мистецтво на дидактичну ціль – підвести людей до любові до ближнього та до бога. Цим самим він дає дефініцію одного із аспектів ідеальної людської ідентичності і показує, яким далеким для

людей є шлях до довершеності. Вони знаходяться у полоні фальшивих образів їхньої ідентичності, з якого їх повинно визволити мистецтво.

Стаття "Про архітектуру нинішнього часу" не становить значного інтересу для нашого дослідження, якщо не брати до уваги, що в ній підкреслюється значення митця для облаштування життя в суспільстві, тобто мистецтву приписується дидактична функція.

У статті "Про малоросійські пісні" наголошується на тому, що пісні українців є єдиним істинним засобом для їхнього розуміння, тобто мистецтву надається дуже велике значення у знаходженні істини. Мистецтво може не тільки нагадати про справжню ідентичність людини, воно само походить з того ядра, яке латентно присутнє у всіх людях, і таким чином у мистецтві маніфестується також ідентичність митця чи народу (у випадку народних пісень).

Зрештою, "Останній день Помпеї" є конкретним прикладом впливу мистецтва, такого, яким його бачить Гоголь. Її темою є колосальна картина Брюллова, яка зображає руйнування Помпеї. Групи людей, з перекошеними від страху обличчями, втікають із будинків міста, що руйнується. При описі картини Гоголь використовує всі ті риси, які він у своїй статті "Скульптура, живопис і музика" розподіляє між різними видами мистецтва. Він пише, що картина володіє пластичністю скульптури, це ніби скульптура, яка стала живописом. Попри страхітливість сюжету, картина красива, оскільки показує красу людини, проте не ідеалізує її. Зрештою, вона дуже сучасна і відповідає смаку часу, оскільки об’єднує окремих людей у групи, як одну цілу масу, поєднану спільним жахом. "Неідеалізована", тобто справжня краса людини, є для Гоголя моментом смертельного страху, який об’єднує всіх учасників, зображених на картині. Ідея гордої краси людини, яка в статті "Скульптура, живопис і музика" приписується скульптурі, тут ідентифікується зі справжньою ідентичністю людини. У своєму страху перед смертю люди забувають свої нікчемні життєві брехні і знову об’єднуються у своїй справжній сутності.

У решті статей "Арабесок" можна віднайти також інші елементи з тематичного циклу людської ідентичності. У статті "Про середні віки" на центральному місці знаходиться похвала хрестовим походам, адже Гоголь вбачає в них самовіддану людську діяльність. На думку Гоголя, ці війни велися не з метою особистої вигоди, а лише для того, щоб звільнити гроб Спасителя, тобто заради Бога. Тут вже закладена чітко сформульована ним пізніше вимога того, що будь-яка людська дія повинна бути спрямована на Бога. Статті "Про викладання загальної історії" та "Про рух народів в кінці 5-го століття" слід розглядати як вияв інтересу Гоголя до історії в той час. Обидві вони пронизані тим самим духом, що й решта. У першій Гоголь намагається зобразити історію людства як ціле, у її розвитку, як поему, щоб показати логічний ланцюжок провидіння. Метою викладання історії є пробудження в учня свідомості обов’язку, іншими словами, почуття обов’язку людини в божому плані. Хоча він ще визначається як

обов’язок по відношенню до суспільства і держави, проте для Гоголя система, дана господом, і має бути доброю, коли тільки кожний буде виконувати свій обов’язок. Таким чином, і ця рання дефініція спрямована у тому самому напрямку, що й пізніші висловлювання у "Вибраних місцях".

Предметом "Аль-Мамуна" є образ ідеального правителя. По своїй суті, Аль-Мамун є правителем, який прагне добра, але забуває про реальність і через надмірний запал чинить зле. У системі мислення Гоголя це нереалістичне прагнення до добра, перш за все як прагнення стати чимось, чим людина не є насправді, чи перетворити навколишній світ у щось, чим він не може бути, є однією з найчастіших причин злого. Коли пізніше Гоголь писатиме про Росію, що кожний живе там так, ніби життя складається лише із закордонних журналів, або виступає проти тих, хто, не беручи до уваги російську реальність, хоче зробити з імперії західноєвропейську державу, то він буде критикувати ті ж самі явища, які критикуються також і в "Аль-Мамуні". Спосіб прихованої критики держави, коли в якості прикладу вибирається якась далека країна чи навіть зовсім інша епоха, в часи Гоголя був досить поширеним, варто згадати лише праці Вольтера чи Монтеск’є.

Розгляд "Арабесок" як єдиного цілого показує, що "Вибрані місця" не є чимось фундаментально новим у творчості Гоголя. Він повністю мав рацію, коли відкидав звинувачення у тому, нібито цим твором полишив літературу. По-праву він вказує на те, що завжди говорить лише те саме та тільки тепер, у зрілому віці, може сформулювати це чіткіше.

Таким чином, стає очевидним, що змінилося не розуміння Гоголем буття, а скоріше його метод, який трансформувався протягом багатьох років під впливом все зростаючих сумнівів у силі сміху. У Гоголі можна вбачати розчахнуту людину, яка виношує в собі конфлікт між ідеалом та дійсністю. Вже тільки одні гумористичні деталі та викривлення повсякденності свідчать, що він сприймав реальність не такою, як вона є насправді. Саме у цих викривленнях і полягає його великий талант. Коли ж йдеться про те, щоб зобразити, що, власне, має бути, тоді проявляються його слабкості, і найбільшою слабкістю серед цих спроб є те, що Гоголь не розумів, наскільки великою є прірва між розумінням буття ним та більшістю його сановних сучасників. Сформульований ним у пізні роки теократичний образ світу все ще залишається дуже розпливчастим і при спробах конкретизувати його дуже швидко перетворюється у щось занадто специфічне. На початку, у 30-ті роки, цей образ був ледь окреслений і базувався на традиціях українського села та наївній релігії як сучасній філософії. Гоголь більше не розуміє своїх сучасників та свій час і захищається від того, хто одужує, за допомогою гумору. Через це у гоголівських творах латентно закладений постійний пошук його власної ідентичності, у сенсі його життєвого призначення та завдання.

3. АКТУАЛІЗАЦІЯ ФАКТІВ І ПОДІЙ БІОГРАФІЇ ГОГОЛЯ

Рольф-Дітріх Кайль

ГОГОЛЬ

Зміст

Ім’я, походження, батьківщина
Спогади дитинства
Шкільні трагедії і комедії
Із Ніжина в Петербург
Дебют
Старший учитель та ад’юнкт-професор
Слава й розчарування комедіографа
Рим – батьківщина душі
"Мертві душі"
Фатальна книга
Боротьба за твір до кінця
Примітки

Ім’я, походження, батьківщина

"Не мала ріка Дністер, і багато на ній заток, річкових густих очеретів, мілин та глибокодонних місць; блищить річкове дзеркало, над яким лунає дзвінке ячання лебедів, і гордий гоголь прудко несеться по ньому ..."
("Тарас Бульба")

Гоголь – наголос на першому складі – є типово українським ім’ям. На відміну від більшості російських імен у нього немає закінчення, яке б вказувало на нього як прізвище, воно складається лише з одного слова, що функціонує в мові як самостійне. Вже сама його форма (початково щось на кшталт прізвиська) справляє на росіянина легке комічне враження, яке стає ще більш виправданим, коли в такого імені є значення, яке важко поєднується з людиною. Гоголь часто використовував у своїх творах комічну дію подібних імен, зокрема, коли в "Ревізорі" він називає чиновника Суницею (Земляника) чи одного із залицяльників в "Одруженні" Яєшнею, не кажучи вже про список персонажів імен у "Мертвих душах". Його власне ім’я позначає водоплавного птаха (Bucephala clangula). До того ж існує ще й російське прислів’я: "выступать гоголем", яке має значення "ходити чинно та поважно". Російському літераторові з подібним іменем майже неминуче судилося стати коміком.

Проте ім’я не було чимось неминучим. Гоголь свідомо вибрав його з двох імен, які мали його батько та дід: Гоголь-Яновський. Таким чином він відмовився від польського і вибрав українське, яке водночас було куди комічнішим та фантастичнішим, і в молодому віці він намагався виправдати, щонайменше, ідіоматичне значення цього імені.

Все, що можна було встановити після смерті знаменитого носія даного імені, має такий вигляд, нібито ім’я Гоголь зовсім не належало його сім’ї. Лише дід письменника додав його до власного прізвища Яновський, і ця зміна прізвища видається частиною хитро задуманого маневру, який блискуче вдався і мав наслідком те, що в 1792 році сім’я була занесена до родового списку імен Київської губернії і тим самим була підтверджена її шляхетність. З цією метою його дід Афанасій Яновський роздобув "документ", згідно з яким польський король Ян Казимір в 1674 році (тобто через шість років після зречення від престолу!) подарував село козацькому полковнику Андрію Гоголю з Могильова за вірну службу. З тогочасних хронік відомо, що в Могильові дійсно був полковник Гоголь, але звали його не Андрій, а Євстафій... (Ці обидва імені Андрій та Остап Гоголь вибрав для синів свого козацького полковника Тараса Бульби). Подібні фальшування з метою отримання дворянства і тим самим права на володіння землею та кріпаками зустрічалися в тогочасній Україні, щойно пристосованій до норм Російської імперії, на кожному

кроці. У часи правління Катерини II подібним чином про своє польське шляхетство заявило близько 100 000 українських поміщиків.

Дід Гоголя не був винятком. Проте він був ним, коли взяти до уваги той факт, що він не належав до поміщиків і до того ж не був козаком. Його родовід можна прослідкувати лише до двох поколінь. Найстаріший з його предків з батьківського боку не мав прізвища, його звали Іваном, і він був православним священиком у Полтавській області. І лише його син Дем'ян взяв собі прізвище Яновський (напевне, через польську форму імені батька – Ян). Він також був попом, і всі його сини та онуки звалися Яновськими і були попами (що дуже суперечить шляхетному походженню). І лише його син Афанасій вибрав інший шлях. Він скористався знаннями, отриманими в Київській духовній академії, щоб в якості знавця іноземних мов розпочати світську кар'єру, де він став полковим писарем і дослужився до звання секунд-майора (8 чин в табелі про ранги Російської імперії). Йому навіть вдалося через одруження поріднитися з верхівкою козацької старшини України, хоча й дещо незвичним способом, а саме через викрадення своєї нареченої, уродженої Лизогуб, яка походила зі знатної сім'ї і дійсно мала шляхетних предків, як українських, так і польських. Через деякий час Лизогуби визнали весілля, і бабуся Гоголя, якій приписували малярський хист, отримала в посаг хутір Купчик та 268 душ. У своєму заповіті вона оцінила свій спадок у 60 000 рублів (асигнаціями, що в 1830 році відповідало 20 000 рублів сріблом).

На противагу своєму діду, наділеному такою практичною фантазією, батько Гоголя Василь (1777–1825) був скоріше чужим від світу мрійником. Він був єдиною дитиною, яка з'явилася на світ після 14 років шлюбу його батьків, і відповідно був, мабуть, розпещеним. Уже в ранній юності його переслідували видіння та голоси. Розповідають, що свою майбутню наречену, яку йому представляла Богоматір, він бачив двічі у своїх видіннях. Перший раз незабаром після її народження, а вдруге коли їй виповнилося 14 (він тоді був удвічі старшим). Пізніше, а особливо незадовго до своєї смерті, він часто чув "голоси". Подібний дар аж ніяк не прислужився йому в його кар'єрі в поштовому відомстві, коли він, за його власним свідченням, "через важкі і тривалі приступи змушений був перебувати вдома і не був занесений до списків поштових чиновників". Вже у віці 28 років він у 1805 році пішов у відставку в чині колежського асесора (тобто у 8 чині табелю про ранги, вище якого не спромігся піднятися жоден Гоголь) і назовсім поселився у своєму хуторі, який він відтоді називав Василівкою (сусіди ж казали "Яновщина"). Того ж року він одружився з 15-річною дочкою губернського поштмейстера з Харкова Марією Іванівною Косеровською, як це і провіщала йому Матір Божа.

Марія Іванівна була далекою родичкою колишнього президента імператорського поштового управління і певний час міністра юстиції Дмитрія Трощинського (1754–1829), в чиєму будинку вона і зросла. Саме там батько Гоголя прислужився в якості maitre de plaisir, оранжувальника

та укладача текстів для кріпосного театру, який її родич утримував у розташованих поруч Кібінцях для розваги своїх чисельних гостей. Важко скаати, чи батько Гоголя пригнічувався своїм становищем столувальника у багатого Трощинського. Очевидно лише, що стан його здоров'я як і раніше продовжував бажати кращого. Ми дізнаємось про лихоманку, яка тривала два роки, і він сам в одному з листів повідомляв таке: "Під виглядом радості я повинен приховувати глибокий сум... Слабкість мого здоров'я породжує жахливі фантазії і страшний відчай шматує моє серце". Можемо припустити, що батько Гоголя страждав не лише від сухот, від яких він зрештою і помер, але й на психічну неврівноваженість із глибокими депресіями. За подібної схильності він всією своєю натурою якнайкраще пасував до сентименталізму, який входив тоді в моду, що знайшло своє вираження, зокрема, в тому, що в своєму великому саду у Василівці він облаштував доріжки, альтанки й гроти з чудернацькими назвами й заборонив відбивати випрану білизну, щоб не розлякувати солов'їв. Що ж стосується господарства, то він ним не переймався. Його маєток з 1200 гектарами землі та майже 200 "душ" (тобто кріпосних селян чоловічої статі) був, власне кажучи, достатньо великим, щоб прогодувати сім'ю, але він погано управлявся і, звісно, порівняно з латифундіями древніх дворянських родів, був дуже скромним. Люди типу Гоголів-Яновських презирливо називались ними "односелами", тому що в них було лише одне село.

У Василя Афанасійовича з його набагато молодшою дружиною за майже 20 років подружнього життя народилося 12 дітей, з яких вижило шість. Після того як у Марії Іванівни трапилося два викидні, навесні 1809 року, напередодні народження чергової дитини, подружжя вдалося до надзвичайних заходів. Воно заручилося всією можливою світською та церковною підтримкою: 18-літня вагітна була поміщена в будинок найкращого лікаря у всій окрузі у Великих Сорочинцях і поклялася назвати дитину, якщо народиться хлопчик, Миколою, на честь чудотворної ікони цього святого в капличці сусіднього села Диканьки, в якій священик мав безперервно молитися під час пологів. Всі ці заходи видалися успішними: дитина, яка народилася 20 березня (1 квітня за новим стилем), залишилася жити. Це був хлопчик, і його охрестили Миколою. Проте він був настільки слабким, що мати змогла лише через шість тижнів залишити будинок лікаря і повернутися у Василівку. Після Миколи народилися ще й інші життєздатні діти, серед яких був брат Іван (1810–1819) та чотири сестри: Марія (1811–1844), Анна (1821–1893), Єлизавета (1823–1864) та Ольга (1825–1907).

Здається, що мати за своєю натурою була дуже схожа на батька. "Моє життя проходило дуже спокійно, – повідомляє вона, – мій власний характер був веселим, як і характер мого чоловіка. Навколо нас були гарні сусіди. Але інколи мене охоплювали похмурі думки. Я передбачала нещасні випадки і вірила у видіння". Сучасники розповідають, що вона

могла годинами сидіти з відсутнім виразом обличчя. Усупереч цьому С.Т.Аксаков, який познайомився з нею в 1840 році, пише: "Коли ви подивитесь на Марію Іванівну і невимушено порозмовляєте з нею декілька хвилин, то зможете зрозуміти, що в такої жінки був саме такий син... Від неї віяло молодістю, і вона мала такий гарний вигляд, що її дійсно можна було прийняти за старщу сестру Гоголя". На противагу своєму чоловіку і сину вона, вочевидь, відзначалася міцною конституцією – вона померла у віці 77 років у 1868 році. Проте мала деякі спільні з чоловіком риси характеру: наївну релігійність, оповиту магічно-демонічним, почитанням досягнувшого чинів і почестей її дядька Трощинського, "благодійника" сім'ї, і водночас схильність до "похмурих думок", до депресій. Проте вона перевершила свого чоловіка у відчуженості до світу, в нездатності до господарювання і в злетах фантазії. Так, коли її син став знаменитим, вона не вагаючись приписувала йому не тільки авторство будь-яких книг, але й винахід парової машини та планування маршрутів російських залізниць, доріг. З 1300 листів Гоголя, які дійшли до нас, 220 адресовані матері, більше ніж будь-якому іншому кореспонденту, свідчення їх нерідко проблематичних стосунків.

Назви населених пунктів, пов'язаних з його народженням, Гоголь увічнив у першому томі своїх оповідань. Цей том називається "Вечори на хуторі біля Диканьки" (тобто Василівки), а перше оповідання в ньому має назву "Сорочинський ярмарок". Другий том українських оповідань "Миргород" носить назву повітового міста малої батьківщини Гоголя. Ця частина України, що лежить між Києвом та Харковом, лише короткий проміжок часу належала до Польщі, та й то було це давно. Уже починаючи з середини 17 ст. тамтешнє населення ідентифікувало свою належність до Російської імперії, в той час як області на правому березі Дніпра (за винятком Києва) лише в 1793 році відійшли до Росії внаслідок другого поділу Польщі. У свідомості православного українця анексія областей між Дніпром, Дністром, Західним Бугом та Прип'яттю православною Росією повинна була сприйматися як "визволення" від панування (католицької) польської шляхти та політики польських клериків, спрямованих на церковну унію з Римом. Це визволення Західної України відбулося за якихось два десятиліття до народження Гоголя і за цей короткий проміжок часу два рази було поставлене під сумнів. Перший раз через перехід Польщі на бік Наполеона (1807–1812), і вдруге внаслідок великого польського повстання в 1830–1831 роках. У цій історичній розстановці сил місце православної України (або, як тоді казали, Малоросії) було на боці православної Росії.

Узявши до уваги усі ці події, стає зрозумілим, чому Гоголь саме взимку 1830–1831 року вирішив відмовитися від польської частини свого прізвища і під своїм "малоросійським" іменем стати російським автором. Він завжди почувався лояльним вірнопідданим царя і там, де розглядає теми з української історії, де йдеться про боротьбу з Польщею.

Українська мова, яку він цінував у народних піснях, не розглядалася ним як мова літератури. І коли він віддає у полон полякам Тараса Бульбу, ідеального представника українського козацтва, які садовлять його на палю і спалюють, то додає до цього епізоду знаменитий коментар: "Та хіба знайдуться в світі такі вогні, муки і така сила, що пересилила б руську силу!" Тут Гоголь поєднує нестримну козацьку гордість з російською національною гордістю, яка відродилася завдяки перемозі Петра Великого над шведами на українській землі під Полтавою (1709) і чиє неймовірне піднесення внаслідок перемоги над Наполеоном міг спостерігати сам Гоголь у дитячому віці.

Все це, звісно, не свідчить про те, що Гоголь не був прив'язаний до своєї Батьківщини, чию відносно скромну природну красу він оспівує в ліричних відступах у своїх ранніх оповіданнях: "Яким захоплюючим, яким осяйним є літній день в Малоросії" або "Чи знаєте ви українську ніч? О, ви не знаєте української ночі." Чи в останньому абзаці "Тараса Бульби", відразу ж після вищезгаданого гімну російській силі: "Не мала ріка Дністер", той відступ, в якому гордий гоголь швидко пливе по сяючому дзеркалу річки", і який в німецькому перекладі поступається своєю силою оригіналу, тому що в оригіналі "гордий гоголь" сприймається як "гордий" автограф автора по завершенню його українського епосу російською мовою.

Спогади дитинства

"...Мрії та страхи, які супроводжують дитинство людини..."
(Із листування з друзями – 1847)

Сутність людини постійно розвивається на відміну від імені, сім'ї та батьківщини, не є чимось готовим від самого початку, хоча й визначається в постійному взаємозв'язку з отриманим і здобутим і спочатку зовсім підсвідомому трактуванні цих двох факторів. Багато свідчить про те, що вирішальний досвід отримується в перші чотири роки життя і формується в певну картину світу. Очевидно, що при цьому "на розвиток людини впливають не лише факти, але й точка зору людини на ці факти", яку вона формує сама чи отримує опосередковано.

У випадку з Гоголем ми не знаємо достеменно про "факти", які визначали його дитинство, так само як і про його "точку зору", тобто про трактування тих факторів, які впливали на формування його сприйняття життя та картини образу світу. Зовнішній бік життя у Василівці міг би мати такий вигляд: невелика садиба в родючій садовій місцевості центральної України нагадувала зображену в "Старосвітських поміщиках" – з худобою і птицею, соняшниками й динями, купами перегною й возами, але водночас і з тінистим садом, альтанками й гротами, соловейками, яких так любив батько. Потім взаємні візити із сусідами й тижневе чаювання у

Трощинського, "благодійника" сім'ї (в розташованому поблизу маєтку в Кібінцях), чиїм приватним театром керував батько. Там можна було зустріти гостей не лише з навколишніх околиць, але й з Петербурга та Москви, знайомих та столувальників колишнього міністра. Там розважалися за гарними наїдками, балами, театральними виставами та споглядаючи вертеп, український ляльковий театр. Там можна було забути про провінційну сонливість власного хутора, там насолоджувалися чарівним поєднанням столичної освіченості та сільської безпосередності, там маленький Нікоша мав таке багате поле для спостережень за людьми.

Проте здебільшого він перебував удома у Василівці, де його як спадкоємця пестили і обожнювали, як сентиментальний батько, так і забобонна мати. Він сприймав це як щось само собою зрозуміле: "Я взагалі ні до чого не відчував сильних почуттів, я бачив все так, нібито все це були речі, створені для того, щоб служити мені. Я нікого особливо не любив, за винятком її (матері), і то лише тому, що це почуття дала мені природа. На все я дивився відстороненими очима, до церкви я йшов тому, що мені так веліли або ж носили, але коли я там стояв, то не бачив і не чув нічого, окрім риз, попа та огидного реву дияконів. Я хрестився, тому що бачив, що всі хрестяться". Щоб запобігти подібній апатії при вихованні в його сестер почуття релігійності (це фундамент всього!), він дає своїй матері в цьому ж листі, датованому 1833 роком, такі поради: "Необхідно сильно вразити почуття дітей, тоді на довгі роки вони збережуть все прекрасне". Тому що одного разу це трапилось в його дитинстві: "В мені все ще живуть спогади про той випадок, так ніби це трапилося лише вчора. Я попрохав Вас розповісти мені про Страшний суд, і Ви так гарно, так зрозуміло, так зворушливо розповіли мені, малій дитині, про благодіяння, які очікують на людей як винагорода за доброчесне життя, і Ви так проникливо, так страхітливо описали вічні муки грішників, що це потрясло мене і пробудило всю мою чуттєвість. Це глибоко засіло в мені і згодом викликало благородні думки".

Навіть якщо тут дещо і є стилізованим і підпорядкованим до порадчого замислу листа, то не викликає сумніву, що власна недорозвинута чуттєвість, яка для свого розвитку потребувала найсильніших потрясінь, страх, що бог бачить все (що Гоголь в цьому ж листі пропонує в якості основи для виховання), і страх перед вічними муками грішників є автентичними дитячими враженнями, переважно на яких грунтується значна частина гоголівської релігійності. У зв'язку з цим особливе значення отримують і два інших дитячих спогади Гоголя, про які нам відомо. Вони підтверджують, що бідність спілкування і страх були домінуючими факторами у формуванні світосприйняття Гоголем у дитячому віці.

Перша історія відома нам завдяки подрузі Гоголя по духу Смірновій. Гоголь розповів їй таке: "Мені було тоді 5 років. Я сидів у Василівці один. Батько й мати кудись пішли. Зі мною була лише стара нянька, та й та потім кудись щезла. Поволі сутеніло. Я забився в куток дивану і в

абсолютній тиші прислухався до цокання старого годинника. Раптом гнітючу тишу розірвало тихе нявчання кішки. Я бачив, як кішка обережно скрадалася до мене... Мені стало не по собі. Я заліз з ногами на диван і притиснувся спиною до стіни. "Кицька, кицька", – шепотів я, щоб зібратися з духом, потім зіскочив вниз, схопив кішку, яка не пручалась, побіг до саду, де вкинув її у ставок, і коли вона спробувала вибратися на берег, то я відштовхнув її палицею назад у воду. Мене охопив відчайдушний страх. Я весь трусився і водночас відчував щось на зразок задоволення, можливо, як помсту за те, що вона мене перелякала. Проте коли вона потонула і над нею вляглися кола від води, коли знову настала пронизлива тиша, мені несподівано стало страшенно жаль кицьку. Мене почала мучити совість. Я почувався так, ніби я втопив людину. Я жахливо ридав і заспокоївся лише після того, коли батько, якому я признався у скоєному, відшмагав мене".

За іншою версією, ця подія відбулася в жаркий полудневий день у саду. Яка з цих двох версій ближча до істини (вони обидві були переказані третіми особами лише через десятиріччя), не є принциповим. Очевидно, що Гоголь сам неодноразово переповідав цей епізод, і вже цього достатньо, тому що в ньому помістилася вся інтерпретація світу, яким його собі уявляв п'ятирічний хлопчик: він почувається самотнім, полишеним всіма людьми. Він відчуває страх перед властивим живим істотам аспектом життя, який тут (як і в "Майській ночі" та "Старосвітських поміщиках") виступає в образі кішки, в якій він вбачає зловісно-демонічні сили. Спроба вирватися з цього самотнього страху призводить до садомазохістичного синдрому: агресивність задля збадьорення; вдоволення із помсти за заподіяний йому переляк; каяття й усвідомлення гріха, яке заспокоїлося лише після батькового покарання, – все це може слугувати чіткою аналогією до пекельних покарань. Подібне бачення світу (або ж трактування фактів), мабуть, було характерним тоді для сільських мешканців. Воно є типовим для суспільств з магічно-демонічним баченням світу, а в цивілізованих суспільствах характерним при певних формах неврозу.

На магічно-демонічне сприйняття світу вказує також і третій дитячий спогад Гоголя. Літературно опрацьований, він увійшов до "Старосвітських поміщиків": "Ви, напевне, одного разу вже чули голос, який кликав вас на ім'я і який простий народ пояснює тим, що якась душа сумує за якоюсь людиною, після чого та незабаром помирає. Я визнаю, що подібний таємничий оклик завжди діяв на мене жахливо. Пригадую, що в дитинстві я чув його часто: інколи хтось позаду мене несподівано чітко вимовляв моє ім'я. Як правило, це траплялося серед ясного сонячного дня: на деревах не чутно було навіть шелесту листя, мертва тиша панувала, мовчали навіть цвіркуни, навколо не було ні душі. Проте я визнаю, що навіть якби я один раптом опинився в дику, буремну ніч зі всіма її страхіттями посеред непрохідного лісу, то не відчував би такого страху,

як перед цією тишею безхмарного полудня. Як правило, в подібних випадках я, охоплений страхом, вибігав із саду і заспокоювався лише тоді, коли зустрічав якусь людину, вигляд якої витісняв цю жахливу сердечну пустку."

Очевидно, що тут ідеться про переживаня в античному смислі "панічного" страху, пережитого, знову ж таки, в абсолютній самотності посеред природи, яка саме внаслідок своєї ботанічної пишноти сприймається як ворожа. Ці три засвідчені в спогадах про дитинство пережиті відчуття страху, безумовно, є виразом сприйнятnя світу, яке формувалося у Гоголя в дитячому віці, до речі, в повній співзвучності з його оточенням. Взаємозв'язок страху з релігійною сферою в російській мові дуже тісний: іменник страх, прикметник страшний, і, зрештою, Страшний суд.

Тема страху є центральною в багатьох творах Гоголя. Вона зустрічається в назвах багатьох ранніх оповідань чи їх фрагментах: "Страшний вепр", "Страшна рука" і "Страшна помста". Вона пронизує також оповідання "Вій" та "Ніс". У якості страху перед жінкою, як уособленням життєдайності життя, вона лежить в основі оповідання про Івана Федоровича Шпоньку та комедії "Сватання", як страх перед начальством вмотивовує перебіг подій у "Ревізорі." Крім того, Гоголь пояснює, і не безпідставно, всю історію українського козацтва, як наслідок страху та жахів: "Оскільки все їхнє життя було приречене на вічний страх та вічний жах, то й вони вирішили "стати страхом та жахом для своїх сусідів". У цьому вислові він підсвідомо розкрив одну із причин нездатності людей і народів до мирного співжиття.

Шкільні трагедії й комедії

"Якби життя окремої людини можна було б порівняти з життям всього людства, тоді б середньовіччя було б тим, чим є час виховання людини в школі.Ті дні проходять непомітно для оточення, її вчинки не є такими могутніми і зрілими, як це було б необхідно для світу: про них ніхто не знає, проте всі вони є наслідком несподіваного пориву і розкривають всі внутрішні переживання людини, і без них не відбулося б його майбутніх досягнень у суспільному колі".
(Про середньовіччя – 1834)

Третього серпня 1818 року братів Гоголів-Яновських прийняли до повітового училища в Полтаві (щось на зразок прогімназії). Після першого року навчання, за наслідками якого вчителі охарактеризували Миколу як "тупого, хворобливого і бешкетливого", а його брата Івана як "тупого, хворобливого і тихого", на десятирічного Гоголя звалилась перша

катастрофа: на літніх канікулах помер його молодший брат, до якого він, очевидно, дуже прив'язався за цей рік. Можна тільки уявити, як цей удар долі подіяв на чутливу дитину. Тому батьки не стали наполягати на поверненні до училища, а винайняли для нього приватного вчителя, але знову ж таки в Полтаві, де він через рік мав вступити до гімназії.

Проте цього не сталося. Натомість в 1821 році він вступає до нещодавно відкритої Гімназії вищих наук князя Безбородька, яка знаходилася за 200 км у повітовому містечку Ніжин. Це був один із чотирьох навчальних закладів імперії, чиє успішне закінчення гарантувало прийом на державну службу. Хоча батько був не взмозі заплатити за навчання (1200 рублів на рік), проте завдяки протекції могутнього Трощинського юнак отримав вільне місце.

Його колишній шкільний товариш пригадує: "В гімназію Гоголя привезли батьки, які поводилися з ним якось особливо ніжно й турботливо, як з дитиною, хворою на важку, невиліковну хворобу. Він був не просто закутаний у всілякі куртки, шуби та покривала, але буквально герметично запакований. Коли вони заходилися його розмотувати, то пройшло багато часу, перш ніж показався слабкий, зовнішньо бридкий і знівечений скрофульозом маленький хлопець... Його очі були обрамлені червоними колами, вилиці і весь ніс також були покриті червоними плямами, вуха сочились, тому вони були перев'язані пістрявою хусткою, що надавало його жалюгідній постаті комічного вигляду".

Очевидно, що на кожне розлучення з батьками юнак щоразу реагував захворюванням. На початку другого гімназичного року він повідомляє в одному з листів додому: "Перед канікулами я писав, що мені тут йдеться добре, проте цього разу все якраз навпаки. Після канікул мені стало так сумно на душі, що кожного дня, який мені посилає Господь, у мене так і ллються сльози... Мій добрий Семен (кріпосний повар, який був посланий наглядати за сином) не відходить від мене, майже щоночі він розважливо говорить зі мною". У цьому ж листі йдеться також про біль у грудях та труднощі з диханням. Через рік, знову ж таки після літніх канікул: "Я був небезпечно хворим". І після початку третього навчального року (1823) в черговий раз згадується довгий період захворювання, після якого він лише з зусиллями може писати.

Лише з настанням статевої зрілості фізичні захворювання, як вираз бажання до довіри та захищеності, відступають. А до цього часу його зовнішня поведінка, мабуть, повністю відповідала картині, яку змалював вже цитований раніше його шкільний товариш: "Гоголь постійно дивився на нас скоса, тримався осторонь і завжди був невдоволеним. Ми ще більше насміхалися над ним, коли він поводився поміж нас, синів аристократів, як демократ: вранці майже ніколи не вмивався і не мив рук, і завжди ходив у брудній білизні та в заплямованому одязі. Його кишені завжди були напхані солодощами... Він час від часу діставав їх і безперервно жував, навіть під час занять. При цьому він, як правило, забивався в

куток подалі від усіх і поїдав свої смачності. Щоб дістати місце, де б його ніхто не бачив, він завжди заходив першим чи останнім, сідав позаду. Після уроку відразу ж виходив, щоб не бути висміяним". У цьому зображенні свідомо не згадуються позитивні риси, проте і в класних журналах є зауваження за неохайність (а також впертість та непокору), а потяг до поїдання їжі на самоті пригадують усі, хто знав Гоголя, разом з тими, хто познайомився з ним уже в зрілому віці, і тими, хто його щиро обожнював.

Соціальна різниця між "односелом" Яновським (як його називали в гімназії) і свідомими свого стану синами великих поміщиків була реальністю, яка не могла не впливати на підлітка так само і як і його фізичні вади порівняно з більшістю його товаришів: слабка тілобудова, невисокий зріст, криві ноги, проблемна шкіра та такий довгий і гострий ніс. У випадку з носом, мабуть, треба шукати приховані мотиви своєрідного оповідання "Ніс". Оскільки шкільні успіхи також не були блискучими, то необхідно було зібрати всю енергію, щоб, крім відсутності люблячої довіри, компенсувати ще й потрійну – соціальну, фізичну та шкільну "меншовартість". Цей процес тривав роками і, як цього і слід очікувати від дуже здібної людини, зрештою, привів до формування гіпертрофованої надкомпенсації, що, проте, так і не дозволило повністю перебороти глибоку внутрішню невпевненість. Звичайно, подальші творчі досягнення Гоголя аж ніяк не можна пояснити прямим наслідком дитячих неврозів страху чи простою гіперкомпенсацією комплексів меншовартості, але подібні причини можуть бути пов’язані з часто дивною, неадекватною поведінкою Гоголя у ставленні до його оточуючих.

І коли його мати (через десятки років) пригадує: "У школі він швидко перетворився зі слабкої, хворобливої дитини на сильного, веселого, здатного до всіляких жартів та витівок юнака", то це видається занадто спрощеним. Звісно, з часом він навчився не лише зносити кпини своїх однокашників, але й гідно захищатися. У цьому йому дуже став до нагоди вроджений талант до пильного спостереження, комічної пантоміми та влучного слова. Дуже швидко він настільки оволодів мистецтвом висміювання, що навіть завоював собі відповідну повагу, яка знайшла відображення у прізвиську "таємничий Карла". Те, що мати називає "жартами та витівками", насправді більше нагадувало вилазки з обложеної фортеці. При цьому деякі вчинки явно виходили за рамки юнацьких витівок. Так, розповідають, що одного разу – очевидно, щоб уникнути фізичного покарання – він так переконливо зобразив божевільного, навіть погрожував стільцем директору гімназії, якого покликали до класу, що його на декілька тижнів поклали у шкільний шпиталь. В іншому випадку він так довго переконував одного свого однокласника, що в того не людські, а волячі очі, аж допоки той в це не повірив і до нього не почали ставитися як до людини не сповна розуму..."

Подібні екцентричні витівки, як і холодне ставлення до в цілому доброзичливого директора, свідчать про енергію, з якою Гоголь круговою

наступальною обороною намагався убезпечити своє становище, яке, як він вважав, перебувало під загрозою.

Здається, що в перші роки перебування в гімназії, він був повністю зайнятий лише цим, що, звісно, не сприяло покращенню його успіхів у навчанні. Лише з одного з предметів, а саме з малювання (навіть олією), все було інакше.

Цей талант знайшов собі застосування наприкінці четвертого шкільного року (1824), коли в Гімназії була заснована театральна група, в якій Гоголь бере участь спочатку як художник-декоратор. Корисне заняття в колективі знаменувало нову сторінку в безбарвному до цього шкільному існуванні. Пожвавлюється і листування з батьками. Він просить, щоб йому прислали не лише речі для малярства та матеріал для костюмів, але й книги. Скоро потому розкривається і його акторське обдарування. Один із гімназистів так описує один із його перших виступів: "Ось на сцені з'являється глибокий старий у драному кожусі, овечій шапці та валянках. Спираючись на палицю, він з трудом, ледь ступаючи і човгаючи ногами, доходить до лавки й опускається на неї. Сидить, трясеться, кахикає, бухикає, стогне і врешті, немов "на біс", у нього вививає, нападає такий задушливий сухий старечий кашель, що публіка аж заходиться від сміху..." Вже в цій ранній пантомімі проявляється одна з головних рис гоголівського комізму: висміювання людської слабкості – спочатку фізичної, а з часом і моральної...

Але якраз в цей період, коли прокидається інтерес до театру, змінюються стосунки з товаришами, починаються проби пера, приходить звістка про смерть батька (31 березня 1825), про яку він із запізненням дізнається від чужих людей, тому що мати, не в собі від туги, була не в змозі повідомити сину. Він пише їй 23 квітня: "Не хвилюйтеся, люба матінко! Я витримав цей удар із мужністю істинного християнина. Хоча спочатку я був страшенно вражений цією звісткою, проте не показав цього нікому. Але коли я залишився один, то віддався силі безсмисленого відчаю, я навіть хотів накласти на себе руки. Проте Бог уберіг мене від цього – і вже під вечір я відчував у душі сум, але він вже не був таким сильним і зрештою перетворився на легку, ледь відчутну меланхолію, перемішану з благоговінням перед Всевишнім... Ах, найбільше мене непокоїть ваша печаль! Зробіть мені ласку, подавіть її, як я подавив свою. Вчиніть так, як вчинив я, знайдіть прихисток у Всевишнього. Чому я зараз не можу бути з вами? Тоді Ви були б утішені..."

Втрата батька, якого він (в цьому ж листі) називає "найвірнішим другом всього того, що було дороге моєму серцю", мала для Гоголя велике значення. З одного боку, вона сприяла зростанню самосвідомості: шістнадцятилітній мусив тепер замінити для матері та чотирьох сестер главу сім'ї, що було співзвучним з його нахилом до опікування та ще більшим нахилом до повчальних настанов. Він починає проявляти інтерес до

домашнього господарства, цікавиться винокурнею, спонукає до спорудження цегельні і знову розкриває свою пристрасть до садівництва.

З іншого боку, смерть батька означала велику травму. Саме в той момент, коли цей до цього латентний зв'язок починав набувати духовного виміру, він раптово обірвався, перш ніж син дійсно розкрився перед батьком. Здається, що Гоголь навіть карався цим, що він (як і пізніше після несподіваної смерті Пушкіна) намагався якось спокутувати надмірним обожнюванням померлого. Через два роки після смерті батька він так пише матері про своє захоплення садівництвом: "Я ніколи не полишу це обране заняття. Це було улюблене заняття татуся, мого друга, благодійника, утішителя – я навіть не знаю, як назвати цього янгола небесного, цю чисту, високу істоту, яка надихає мене на моєму важкому шляху і часто, в моменти печалі, пронизує мене як небесне полум'я, що освітлює мої помутнілі думки. В такі години мені солодко бути з ним, я зазираю в нього, тобто в самого себе, як у серце друга". Цей екзальтичний гімн є одним із перших прикладів тих поривів, які є характерними як для стилю Гоголя, так і для його творчої біографії. Вони підносять із глибокого розпачу до все нових висот ейфоричного захоплення власним словом і так само швидко сходять нанівець. Так і про батька в наступні двадцять років вже не зустрічається жодної згадки.

Але для того, щоб подібний порив стався, повинно було щось відбутися в духовній та емоційній сферах. У травні 1825 року в Ніжин прибув новий учитель, який скоро зайняв посаду інспектора, тобто керівника інтернату. Його прізвище було Білоусов, йому виповнилося якраз 26 років, і він увібрав у себе під час навчання в університеті перші рефлексії німецької філософії. Він швидко здобув довіру старших учнів і зумів їх захопити. До їх числа належав і Гоголь, який за чималі гроші виписав собі зі Львова видання творів Шіллера німецькою мовою. Як і шкільне завдання перекласти російською уривки з твору Канта "Спостереження над почуттям красивого і високого", прочитати їх – це було явно поза межами його можливостей, беручи до уваги його слабкі знання німецької, що, проте, не похитнуло його захоплення основними положеннями шіллерівської естетики. Ідея "естетичного виховання людини", незважаючи на всі викривлення та модифікаці, глибоко захопила Гоголя і, попри всі метаморфози, залишилась основою його розуміння мистецтва.

Мистецтво, головним чином література, знаходиться в центрі уваги ніжинських гімназистів за часів Білоусова та нового директора Д.В.Шапалинського (1825–1830). Гоголь тепер користується в них повним визнанням: "Мене прийняли як найкращого товариша", – пише він у листі додому після різдвяних канікул 1825–1826 року, а в травні 1826 ми читаємо таке: "Стосовно мого здоров'я можу сміливо запевнити Вас, що ще ніколи не почувався так добре як тепер". Він продовжує успішно виступати на сцені, і особливо блискуче йому вдаються комічні ролі старих жінок. Йому передають нагляд за шкільною бібліотекою, яка налічувала

7000 томів і стан яких він намагався зберегти за допомогою спеціальних паперових наперсників. Також він починає все частіше писати, спочатку невеликі тексти, такі, як балада "Дві рибки", в центрі якої було його ставлення до померлого брата, та статті до шкільного журналу. При цьому він пробує себе в історичному жанрі ("Брати Твердославичі"). Також розповідають про трагедію "Розбійники" та про сатиру на міщанські звичаї в Ніжині "Дещо про Ніжин, або Дурням закон не писаний". З усього написаного до нас нічого не дійшло, почасти тому, що шкільні журнали не зберігалися, а ще тому, що Гоголь без вагання спалював все, що не сподобалось його слухачам. Його аудиторія складалася з невеликого кола товаришів, більшість яких із часом і сама проявила себе в літературі чи зайняла високі державні пости. Вони всі відраджували Гоголя від написання прози, тому що вважали його скоріше ліриком чи майбутнім великим актором. У їхньому колі, яке часто збиралося в Білоусова, читали окремі глави роману Пушкіна "Євгеній Онєгін" та московські журнали, в яких тамтешні шелліанці провіщали початок російського захоплення творчістю Гете.

На цей час розкриття духовних інтересів припадає також і перша глибока емоційна прив’язаність, про яку нам відомо – безумовно винятково-ве явище в біографії Гоголя – а саме дружба зі старшим на два роки співучнем Висоцьким, який залишив Ніжин вже влітку 1826 року і переїхав у Петербург. Завдяки цій обставині в нашому розпорядженні збереглись деякі листи Гоголя до нього. "Ні до кого моє серце не було так прив’язане, як до тебе. З самого початку нашого перебування тут ми вже зрозуміли один одного, а глупоти людські вже рано поріднили нас: разом ми висміювали їх і разом обдумували план майбутнього нашого життя. Наполовину наші думки вже здійснилися. Ти вже на місці. У Тебе вже є солодка впевненість у тому, що Твоє існування не даремне, що на Тебе звернуть увагу, Тебе оцінять, але я..." Отже, зневажливо-презирливе висміювання людей і далекосяжні плани. Висоцький, як в’їдливий насмішник та витівник, мабуть, перевершив самого Гоголя. Можливо, у них була спільна причина для насмішкуватості: Висоцький часто хворів і через хворобу очей був змушений довго перебувати в затемненій шпитальній кімнаті, де до нього часто приєднувався Гоголь. Те, що ця дружба не була позбавлена еротичного елементу, мабуть, відповідає дійсності, хоча не слід забувати і про самаритянське піклування. Можливо, якраз саме це своєрідне поєднання мав на увазі Гоголь, коли в 1839, перебуваючи біля іншого лікарняного ліжка, пригадує найщасливіший час своєї юності: "До мене повернулася мимовільна, свіжа часточка моєї юності, коли молода душа шукає дружби й братства у своїх ровесників, а саме юнацької дружби, сповненої будь-яких, майже дитячих дрібниць і чекає навзамін знаків ніжної прив’язаності, коли так солодко дивитися один одному в очі і коли ти повністю готовий на самопожертви, в яких немає зовсім ніякої потреби".

"Блажен, хто замикається від світу, без злоби," – написав Гете, перебуваючи у схожому душевному стані. Замкнутість від світу, і без того властива Гоголю, звичайно ж тільки підсилювалася винятковістю такої дружби. І коли друзі замикалися від світу, можливо, і без ненависті, то аж ніяк не без сильної дози зневаги до непосвячених: "Як важко бути приреченим на мертве мовчання разом із істотами нижчої невідомості! Ти (Висоцький) знаєш всі ці створіння, які населяють наш Ніжин. Вони ховали в собі високе призначення людини під корою приземленості, свого нікчемного самовдоволення. І серед цих істот змушений я терпіти своє існування". Крім вузького кола друзів, Гоголь виділяє ще й інспектора Білоусова, якому він намагався спорудити пам'ятник у своєму останньому творі, другій частині "Мертвих душ", в образі вчителя Тентетнікова. У 1827 році він пише про нього: "Я не знаю, як достойно оцінити цю рідкісну людину. Він поводиться з нами так, нібито ми його друзі, він заступається за нас супроти посягань Конференції (рада викладачів) та професорів-школярів. І, зізнаюсь, якби не він, то в мене не вистачило б терпіння тут закінчити курс".

За згадкою Конференції приховується внутрішньошкільний конфлікт, який є типовим для внутріполітичного клімату Росії після розгрому грудневого путчу 1825 року та сходження на трон Миколи І. Особисте суперництво між деякими вчителями перетворюється в політичну "справу", після того як один із професорів подав в педагогічну раду рапорт, в якому висловив підозру, що уроки Білоусова можуть викликати в учнів "вільнодумні" ідеї. Слова "вільнодумний" – такого ж небезпечного, як в тодішній Німеччині слова "демагогічний" – було достатньо, щоб розпочати довгий процес, який закінчився в 1832 році, вже після того як Гоголь завершив навчання, звільненням Шапалинського, Білоусова та двох інших професорів і перетворенням Гімназії у фізико-математичний ліцей. Направлення в Ніжин шефом зловісного третього відділу ревізора з особливими повноваженнями відбулося вже за відсутності Гоголя в Ніжині.

Але й те, що він пережив за весь останній рік навчання (він належав до тих небагатьох, хто при опитуванні гімназистів свідчив на користь Білоусова), навряд чи могло спонукати його до більшої відкритості до людей та спонукати більше їх поважати. Навпаки, більше причин було для того, щоб утвердитися в своїй елітарній гордості. І Гоголь зробив це зі спокійною совістю, оскільки в тодішній Росії мода наводила в літературі, як зразок, оповитого таємницею, самотнього, незрозумілого іншим героя і митця. Тому, що Гоголь сприймав себе саме в такій якості, ми знаходимо свідчення в одному з листів, якого він написав в 1828 році матері за три місяці до закінчення Гімназії і в якому він підсумовує свої роки навчання: "Я переніс більше мук і страждань, ніж Ви думаєте. Перебуваючи вдома, я навмисне намагався демонструвати розсіяність, пустотливість та подібне для того, щоб Ви не думали, що мені допікають,

що мене переслідує зло. Та навряд чи знайдеться ще хтось, кому б довелося так страждати від невдячності, несправедливості дурних, сміхотворних припущень та холодної зневаги".

Після цього йде опис, який є одночасно й самоаналізом і самостилізацією, не позбавленими й гордості за своє особливе становище: "Це дійсно так, для всіх я є загадкою, ніхто не здатен розгадати мене повністю. У Вас мене вважають своєвільним, досить нестерпним педантом, який вважає себе розумнішим за всіх і зліпленим з іншого тіста, аніж інші люди... Тут мене називають невинною овечкою, ідеалом смиренності та терпіння. Тут я найтихіший, найскромніший, найпоштивіший, там я похмурий, знавіснілий, неотесаний і т.д., знову ж таки, в якомусь іншому місці я базікало і нав'язливий до непристойності. Для одних я розумний, для інших дурний. Тримайте мене за того, за кого вам хочеться, але лише з мого справжнього поля діяльності Ви зможете розпізнати мій справжній характер".

Із Ніжина в Петербург

"Я не можу сказати з певністю, чи поле письменника дійсно є моїм. Я знаю лише, що в ті роки, коли я розпочав роздумувати про своє майбутнє, мені ніколи не спадало на думку стати письменником".
(Сповідь автора – 1847)
"Щиросердо говорити про себе самого, на це я не був здатен ніколи".
(Із листа Шевирьову – 1844)

Вже незабаром після смерті батька Гоголь запевняв матір: "Я прокладу власний шлях у цьому світі", хоча і з певним зауваженням: "і якщо станеться не так, як це визначено кожній людині, то все ж я буду, наскільки можливо, домагатися цього". Наступного року, в часи дружби з Висоцьким і захоплення Шіллером під впливом Білоусова, він починає серйозніше роздумувати про своє майбутнє. І якщо йому при цьому дійсно ніколи не спадало на думку стати письменником, то він підсвідомо не відкидав цієї можливості. Вірогідніше, що він думав про неї, проте нікому не зізнавався, тому що його амбіції завжди були такими ж великими, як і його невпевненість у собі.

Про різносторонність його інтересів свідчить розпочата в 1826 році рукописна "Підручна енциклопедія" з підзаголовком "Усіляка всячина" – зошит, який налічував 350 сторінок, і в якому він протягом наступних п'яти років занотовує все, що привертає його увагу. Тут можна знайти нотатки про архітектуру та історію мистецтва, садівництво й лікарські рослини, куховарські рецепти, хрещені імена, народне вбрання, іноземні

міри та грошові системи, цитати з Вінкельмана, назви творів Скрібе, картини світу Птоломея, Коперника та Тіхофон Брае, вперемішку з історичними фактами України. Кожна літера упорядкованої в алфавітному порядку енциклопедії закінчувалась українсько-російським словничком. Незважаючи на такі багатогранні інтереси, до яких треба додати ще й захоплення театром та малярські студії, все ж таки, починаючи з 1826 року, можна накреслити дві основні лінії, які визначали всі його уявлення про майбутнє. З одного боку, він поривається в Петербург: "Якщо я зараз про щось і думаю, то про моє майбутнє життя. І уві сні і наяву я мрію про Петербург і водночас також про службу на благо держави", – зізнається він матері в лютому 1827. З іншого боку, лише через 5 тижнів після цього, він пояснює їй: "Я відмовляю собі навіть у найнеобхіднішому, щоб мати хоча б найменшу можливість зберегти мій нинішній стан: щоб мати можливість вгамувати мою спрагу від потреби в споглядані та сприйнятті прекрасного". Зв'язок між цією естетичною потребою та інтересом до театру, живопису, архітектури та історії мистецтва є очевидним. Через посередництво улюблених тем романтизму прослідковується зв'язок також із історичними та фольклорними темами підручної енциклопедії. І, навпаки, зв'язок із місцем на державній службі не є таким очевидним. Хоча таке устремління з боку випускників Ніжинської Гімназії є цілком очікуваним, і не лише друг Гоголя Висоцький, але й більшість інших шкільних товаришів після закінчення Гімназії подалася до Петербурга – єдиного місця, в якому в тодішній централізованій бюрократичній державі Миколи І можна було зробити кар'єру. Проте амбіції Гоголя простиралися далеко за межі звичних кар'єрних сподівань. З одного боку вони були вираженням почуття завищеної самооцінки – "холодний піт виступає у мене на чолі при думці, що мені могло судитися перетворитися на прах, не уславивши своє ім'я єдиним благородним вчинком". З іншого боку, ці амбіції були вмотивовані морально-філантропічними намірами, що цілком відповідало духу тогочасної епохи: "Я перебирав у голові всі стани, всі посади в державі і зупинився на одному. На юстиції. Я бачив, що тут роботи буде найбільше, що тільки тут я можу бути благодіянням, тільки тут буду істинно корисним для людства". Після цього про юридичну кар'єру він більше не згадує, але моральна мотивація відзначитися благородними вчинками і стати дійсно корисним для людства залишається для Гоголя пов'язаною з уявою про покликання до служіння, яке він розуміє як служіння людству і сподівається реалізувати його спочатку на державній службі. Ці обидві підстави: спрага до прекрасного і служіння людству – стоять за всіма його майбутніми вчинками, щонайменше у його власному трактуванні, яке нерідко пізніше переосмислювалось чи піддавалось нещадній самокритиці. З самого початку він відчуває обов'язок бути на рівні найвищих естетичних та етичних вимог і напруження, під тягарем якого він, за натурою максималіст, нарешті зламається.

Проте спочатку обидва імпульси діють у взаємодії і сприяють розвитку гідної подиву сили волі, що, крім іншого, виразилось і в зміні ставлення до Гімназії. У грудні 1827, за півроку до випуску, він урочисто проголошує своїй матері: "Жалкування за втраченим часом ні до чого не приведе. Необхідно надолужити його, і за ці півроку я хочу зробити вдвічі більше, і я зроблю це (адже я завжди досягав наміченого)". Власне, його наміри вже давно стосуються не лише Гімназії. Так, він терміново просить прислати йому 200 рублів для занять з мови і витрачає їх на те, щоб вбратися для Петербурга. "Не міг би ти замовити для мене в Петербурзі фрак у найкращого кравця? – запитує він у листі до Висоцького. – Який колір фраків зараз у вас у моді? Я б охоче замовив собі темно-синій з металевими гудзиками..." Це викликає асоціації з Вертером. Проте в моді був інший колір, і про це ми можемо дізнатись зі спогадів учителя латини: "Після випускних іспитів він раніше за інших з'явився в цивільному вбранні (замість гімназичної уніформи). Я бачу його перед собою, так ніби це відбувається сьогодні, у світло-коричневому сюртуці, чиї поли були підбиті червоним, у велику клітку, матеріалом. Подібний матеріал вважався тоді вершиною юнацького шику, і, проходячи Гімназією, Гоголь постійно, ніби ненавмисно, розгортав поли сюртука, щоб показати підкладку".

Це було в червні 1828, після того як Педагогічна Рада виставила учню Яновському з поведінки, закону Божого та німецької добрі оцінки, з математики – погану, а з інших предметів рівно стільки, що він отримав право на чин 14 класу". На дванадцятий він не спромігся.

Літо й осінь 1828 року дев'ятнадцятирічний Гоголь проводить удома на хуторі та на навколишніх ярмарках. Він не поспішає з кар'єрою чиновника, зовсім навпаки. Так, у листі до того ж родича, якому він перед настанням нового року довірив своє потаємне бажання стати благодіянням для людства на поприщі юстиції, він тепер заявляє: "З початком зими я безперечно поїду в Петербург, і тільки Богу відомо, куди мене звідти може закинути: цілком може статися так, що я поїду і декілька років про мене не буде ні слуху, ні духу, і я визнаю, що в мене немає жодного бажання колись повернутися додому". Це, очевидно, через те, що він не міг спокійно дивитися на те, як його бідна матір мучиться з господарством і руйнує при цьому своє здоров'я, проте набагато вірогідніше через те, що він несвідомо відчуває потребу звільнитися від сильної прив'язаності до матері і, взагалі, до сім'ї. Що ж стосується коштів на утримання за кордоном, то тут він не бачить жодних проблем: "Я знайомий з деяким ремеслом. Я добрий кравець, непогано розмальовую стіни у фресковому стилі, можу працювати на кухні: непогано розуміюсь на куховарстві... і що ще більш важливо, за що я постійно дякую Богу, то це мої наполегливість, терпіння, яких у мене раніше не було". Порівняємо цю самооцінку Гоголя з враженнями Павла Анненкова (1812–1887), одного з найдостовірніших свідків з кола знайомих Гоголя: "Якщо ми вже з часу його навчання в Ніжині бачимо, що досягнення поставленої ним перед

собою якоїсь мети чи ж замислу приводило всі здібності Гоголя в стан надзвичайного напруження ... тож чи повинно нас дивувати те, що водночас з цим проявлялись і його вроджена замкнутість, його прорахована хитрість і нетипова для його віку здібність використовувати устремління інших у своїх власних інтересах?" Якраз останнє і мав на меті цитований лист – він мав спонукати родича опікуватися Василівкою та матір'ю на час відсутності Гоголя. Крім того, цей лист є першим свідченням нестримної пристрасті Гоголя до подорожування ("Ревізор", "Гравець", а також і "Мертві душі" за своїм сюжетом є мандрівними пригодами!), пристрасть до подорожей, яку можна було б витлумачити, як зворотню реакцію на надмірне концентрування на сім'ї, а навіть і страх перед інцестом, якби не брати до уваги ті переваги, які надає невпевненій та неконтактній людині статус інкогніто, в поєднанні з тією тугою, з якою ми познайомились в якості спраги за споглядданням та сприйняттям прекрасного.

З високою вірогідністю можна сказати, що саме восени 1828 року з'являються два віршованих твори, різні за змістом та обсягом, і обидва присвячені далеким країнам. Першим був вірш "Італія", слабка імітація гетівської "Міньйони" чи її байронівських, пушкінських та інших численних варіацій. Другим твором була куди більша за обсягом поема, чи як зазначав підзаголовок, "Ідилія в картинках", яка складалася з 17 частин, різних за довжиною та метричним розміром. Дія відбувається в уявній Німеччині, заголовком виступає ім'я героя – Ганц Кюхельгартен. Він, як і його кохана Луїза, походить із затишного бюргерського світу "Луїзи" Йогана Генріха Восса. В будь-якому випадку, він – хворий на світовий біль і незадовго до весілля (це вже типовий Гоголь) нишком тікає до Греції. У той час як він втрачає там свої ілюзії, Луїза – на зразок пушкінської Тетяни – відвідує його покинуте помешкання і знаходить там залишені книги – Платон, Шіллер, Петрарка, Аристофан і Вінкельманн. Цей (порівняно зі списком Онєгіна переважно німецький) список авторів мало що говорить їй. Він повертається, і вони одружуються. Відновлена сімейна ідилія завершується епілогом, присвяченим Німеччині, країні величних думок та повітряних видінь, а також возвеличеннням великого Гете (Gette, тобто Goethe).

З цим твором своєї вісімнадцятирічної юності Гоголь разом зі своїм шкільним товаришем Данилевським взимку 1828 року вирушає до Петербурга. Італія, Німеччина, Греція відступають поки що на задній план перед напруженим очікуванням провінціала при першому візиті до столиці імперії. Але: "Петербург здався мені зовсім не таким, як я думав... Я уявляв його собі набагато красивішим і величнішим. І щоб жити тут не зовсім як свиня, тобто мати раз на день щі та кашу, виявилось набагато дорожчим, аніж ми думали". Це ж стосується і холодної двокімнатної квартири, яку він ділить разом зі своїм слугою та Данилевським, та й одягу, якому він як і раніше приділяє велику увагу. Про походи в театр годі й думати, а це було тим єдиним, що його дійсно цікавило. Тому що

те, що тут в якості чиновника він не принесе людству ніякої користі, він зрозумів дуже скоро.

"Петербург взагалі не має характеру – іноземці, які оселилися тут, стали місцевими і не справляють враження іноземців, а росіяни, в свою чергу, поіноземилися і є ні тим, ні іншим. Тут панує надзвичайна тиша, ніякий рух не виблискує в народі, всі лише службовці та посадовці, всі базікають про свої департаменти й колегії, все подавлене, все загрузло в марких та нікчемних трудах, в яких безплідно минає їх життя. Насправді управління велетенською імперією полягало, здебільшого, в переписуванні донесень, кількість яких лише в Міністерстві внутрішніх справ сягала 30 мільйонів на рік.

За таких умов стає цілком зрозумілим, чому Гоголь з двох рекомендаційних листів, які його мати взяла ще у старого Трощинського, віддає лище один і, коли це не дає ніякого результату, взагалі перестає серйозно займатися пошуками місця. Натомість, він намагається досягти іншої своєї мети – стати відомим як автор. Пізніше він сам якось розповідав Анненкову, що одна з його перших прогулянок містом привела його до квартири Пушкіна, до якої його не впустили, тому що поет нібито спав. На запитання Гоголя: "Він, мабуть, працював усю ніч?" лакей відповів: "Можна й так сказати: різався в карти". Якщо це відповідає дійсності, то це може служити підтвердженням того, що Гоголь з самого початку перебування в Петербурзі шукав контактів із найвищими літературними колами. Очевидним є те, що вірш "Італія" був анонімно опублікований ним в одному з журналів вже в березні 1829, проте лишився непоміченим.

Після цього він незабаром робить другу спробу, на цей раз із "Ганцом Кюхельгартеном", якого він хоче видати окремою брошурою. Між тим, його мати очікує від кожного листа звістки про те, що він отримав якусь посаду. Замість цього приходять лише прохання про гроші та, починаючи з квітня 1829 року, також прохання про опис українського вбрання та звичаїв, забобонів і т.п. Для чого йому це потрібно, він вказує досить ухильно: "Тут всі зараз в захопленні від усього малоросійського", тому він просить вислати йому також дві комедії його батька: "Я спробую поставити одну з них на тутешній сцені. За це я б міг отримати певну суму, і я думаю, що треба спробувати все..." У травні він спантеличує матір звісткою, що в нього була можливість здійснити подорож за кордон завдяки фінансовій підтримці одного друга (якого ніхто не знав), проте його благодійник несподівано помер. "Отож, (!) я залишаюся зараз у Петербурзі. Мені пропонують місце з окладом 1000 рублів на рік. Але чи маю я продати своє здоров'я і свій дорогоцінний час за ціну, якої ледь вистачить на плату за їжу та помешкання? І за абсолютні дрібниці. Не мати за цілий день більше двох годин вільного часу і тільки й знати, що скніти за столом і переписувати стару єрунду та дурниці пана столоначальника?" Після цього відкриття він терміново просить вислати йому 300 рублів і закінчує лист такими словами: "Так я і стою в задумі на моє-

му життєвому шляху і з нетерпінням очікую здійснення деяких моїх бажань". Звісно, все це було незрозумілим для добросердої жінки, проте вона вірила в геній свого сина і відіслала все, про що він просив. Триста рублів йому було потрібні для друкування "Ганца Кюхельгартена", і всі його очікування були пов'язані з його успіхом. Книжечка з'явилася влітку 1829 року під псевдонімом В.Алов. У короткій передмові було написано: "Даний твір ніколи б не побачив світ, якби не обставини, які є важливими лише для автора, не спонукали його до цього". У першій рецензії з задоволенням обіграли це: "Нам здається, що в нього були ще важливіші причини, не видавати цю ідилію". Такою ж нищівною була й друга. Гоголь не став більше чекати. Він скуповує в книгарнях всі екземпляри і спалює їх в спеціально для цього винайнятій готельній кімнаті.

Він скрізь зазнавав краху. Спочатку його порив принести користь людству на державній службі виявляється ілюзією, а тепер і спрагу до прекрасного – на поетичному шляху – не вдалося вгамувати. Не можна відкидати і той факт, що до цього додався і негативний досвід з протилежною статтю, який він, як припускають, намагався компенсувати за допомогою літературного успіху, проте достовірно нам це невідомо. Проте і так його самооцінка зазнала ніщивного удару. Цього ніхто не повинен помітити, отож він має поїхати, якомога швидше і якомога далі.

Потреба була настільки сильною, що він був готовий піти на все. Невідомо, як йому вдалося в найкоротший строк отримати закордонний паспорт, але відомо, де і з чого він профінансував свою подорож (кораблем до Любека): 1800 рублями, які його мати переслала йому для погашення боргу за Василівку в іпотечному банку. За це він пізніше відмовився на її користь від своєї частки спадщини і прохає ще 100 рублів, які йому позичив Данилевський на одяг. Це ставленя до грошей є типовим для Гоголя: він зневажає їх, проте не задумуючись бере їх як внесок за його самовіддане служіння людству.

Лише цій високій меті мала прислужитись і несподівана поїздка за кордон, виправдовується він у листі, датованому 24 липня 1829 року: "Цей перелом був необхідний для мене. Ця школа неодмінно виховає мене: у мене поганий характер, зіпсована, розпещена сутність (я визнаю це зі щирим серцем)... Ні, я повинен змінитися, повинен народитися заново, розпочати нове життя, запалати душевною силою в постійних зусиллях і діяльності; і якщо я не можу стати щасливим (ні, для мене я ніколи не буду щасливим...), то хоча б щонайменше присвячу все моє життя щастю і благополуччю подібних мені". Проте це все надії, наміри, але не причини. Саме тому він кожного разу наводить все фантастичніші пояснення. Спочатку він лякає матір словами, що його справедливо покарала десниця Всевишнього за те, що він противився даному Господом його душі бажанню і залишився в Петербурзі, головним чином щоб догодити матері замість того, щоб виїхати вже раніше. Після цього на сцені з'являється фатальна сумнівна винуватиця його вчинку: "Ні, я не назву її імені...

вона надто велична для кожного, не тільки для мене. Я побачив її і відчув пекельну тугу знову зустрітися з нею, але зрозумів, що повинен втекти від самого себе, щоб зберегти життя, щоб повернути хоча б тінь спокою в розтерзану душу... Ні, істота, яку Він послав мені, щоб зруйнувати мій хиткий світ, не була жінкою. Це було божество, створене ним, часточка Його самого! Але, заради Бога, не питайте про її ім'я. Воно надто, надто величне".

Що реальне може приховуватися за цим божеством, то це безперечно може бути Муза, богиня поезії. Після фіаско "Ганца Кюхельгартена" Гоголь більше всерйоз не займався поезією. Проте від думки про літературну кар'єру він і не збирався відмовлятися, тому що в постскриптумі до цього листа він просить матір і всю рідню прислати йому новий матеріал з українського фольклору.

У своєму першому листі з Любека, чий готичний собор Богородиці Марії його захопив, він ще раз згадує "ті урочисті і невимовні години мого життя, коли я втік від самого себе і намагався забути все моє оточення". Однак відповідальність за це він покладає вже не на Бога чи його загадкове творіння, а називає нову причину поїздки: через висипання на шкірі лікарі порадили йому поїхати на лікування до Травемюнде. Мати поєднує обидві причини і запідозрює венеричне захворювання. Це настільки шокує його, що він забуває і про Бога, і про висипання і наводить вже третю причину: "моя хвороба грудей, через яку я лише через силу міг дихати". Про це він пише вже з Петербурга, куди він знову повернувся 22 вересня 1829 року. Яким би загадковим і таємничим не було б це Любекське інтермеццо, воно дає нам зразок, який часто повторюється в подальшому житті Гоголя: спалення твору, втеча за кордон, інкогніто під прихистом суперечливих причин, і все закінчується як в "Ревізорі", як в "Одруженні", як у першій частині "Мертвих душ" реконструкцією вихідної ситуації.

Але, як і в названих творах, в житті Гоголя відбулося багато. Він використав цей час для внутрішнього споглядання: "Часто я думаю про себе, чому Бог, коли він створив таке серце, другого якого не зустрінеш мабуть у цілому світі, або ж дуже рідко, і чисту душу, опалену палкою любов'ю до всього високого і прекрасного, чому він дав усьому цьому таку грубу зовнішню оболонку, чому він увібрав все це в таку жахливу суміш суперечностей, впертості, нахабної самосвідомості та найпринизнішого смирення". Цей точний і безжалісний самоаналіз підтверджує його страждання від власної фізичної та моральної недосконалості – причини та рушівної сили гіперкомпенсації через найвищі естетичні та етичні амбіції, чия відсутність інтерпретується як кара Божа. Тим самим в кінці подорожі гору знову (і не востаннє) бере смиренність: "Бог присмирив мою гордість – хай здійсниться його свята воля!"

Дебют: "Вечори на хуторі"

"Причина тієї веселості, яку помітили в моїх перших творах, полягала в певній психічній потребі. Періодично мене охоплювали напади незрозумілої для мене самого депресії, яка можливо ховалася в поганому самопочутті.
Щоб якось відволіктись, я видумував всілякі комічні речі, на які тільки був здатен.
Я придумував комічні фігури та характери, помістив їх в найкомічніші ситуації і зовсім не переймався тим, навіщо і для чого, і кому від цього яка буде користь".
("Сповідь автора" – 1847)

Через місяць після повернення з Любеку Гоголь повідомляє матері: "Скоро я сподіваюсь поступити на службу. Тоді я з відновленими силами візьмусь за роботу і присвячу їй все своє життя. Можливо Господу сподобається надати мені можливість з часом виправити мій нерозсудливий крок". Цей лист з'явився завдяки наполяганню Андрія Трощинського, спадкоємця померлого "благодійника сім'ї". На прохання матері Гоголя він погасив всі заборгованості свого кузена, але дав тому зрозуміти, що йому пора вже й самому заробляти собі на життя. Гоголь виявляє готовність, але намагається всіма засобами уникнути безрадісної писарської долі.

Він звертається з проханням до впливового редактора (загальновідомого шпика охранки) Булгаріна, проте той замість місця у своєму журналі нібито запропонував йому роботу в III-му Відділенні. Інша спроба стосується акторської кар'єри. Пригадуючи свої ніжинські успіхи, Гоголь звертається до дирекції Петербурзьких театрів і навіть отримує запрошення на пробу. Він приходить туди, "молодий чоловік з малопривабливою зовнішністю, щока обмотана хусткою" (через справжній чи симульований зубний біль), одягнутий в солідний, але позбавлений вишуканості костюм". Оскільки він нічого не знає напам'ять, то йому дають прочитати декілька уривків із класики і виносять вердикт: "У найкращому випадку може бути тільки статистом". Далі ухилятися вже не було можливості. У листопаді 1829 року Гоголь поступає на службу в Міністерство внутрішніх справ, яку він, через попередження про недбалість у ставленні до своїх обов'язків, полишає вже через 3 місяці. Цієї зими колезький регістратор Гоголь-Яновський (14 щабель у табелі про ранги, тобто на 5 щаблів нижче, ніж Акакій Акакійович!) на власній шкірі пізнав прозу служби та петербургзьку зиму за голоду та нестачі грошей. У всякому разі саме так він змальовує цю картину в багатьох листах, та й дійсно, при річному окладі в 400 рублів самостійно він не міг справитися. Хоча Трощинський і не забував про нього, так, приміром він дав йому грошей

на зимове пальто, проте Гоголю доводилося ще більше ніж впродовж року просити грошей у матері.

Але він просить не лише грошей, навіть за цих неприглядних умов він не полишає своїх літературних планів: "Не сердьтеся, моя добросердечна матінко, коли я постійно надокучаю Вам проханнями присилати мені звістки про Малоросію і т.п. Це убезпечить моє існування...".

Також сестри й тітки повинні були йому повідомляти, "які пригоди та історії сталися: комічні та розважальні, сумні та страхітливі", пише він в лютому 1830. Цим самим він уже визначив основну тональність оповідань, які через півтора року складуть його першу книгу. Одне з оповідань вже готове. Воно з'явилося весною 1830 в "Отечественных записках" під заголовком "Бісаврюк, або ж Вечір напередодні Купали. Малоросійське оповідання (із народних переказів)". Воно належить до страхітливих і в однаковій мірі зобов'язане своєю появою як народному переказу, так і "Любовним чарам" Людвіга Тіка.

Щоб покращити фінансове становище, Гоголь пробує себе в перекладі (з французької) і отримує за переклад так ніколи і не надрукованої статті "Про російську торгівлю на рубежі 16–17 століть" гонорар у 20 рублів. Отож не залишається нічого іншого, як знову шукати місце. 10 квітня 1830 року Гоголь поступив на службу в Департамент наділів, де незабаром він навіть отримав посаду помічника столоначальника. На цій посаді (все ще 14 ранг, але вже з окладом в 750 рублів на рік) він пропрацював цілий рік. Цього разу без зауважень.

"Щоденно о дев'ятій годині я вирушаю в канцелярію і залишаюсь там до третьої години; опів на четверту я обідаю й о п'ятій я йду в клас, тобто в Художню академію, де я малюю, я просто не можу без живопису... В класі малювання, який я відвідую тричі на тиждень, я сиджу дві години; о сьомій я повертаюсь додому і йду на вечерю до одного із моїх знайомих, яких у мене тут багато. Лише моїх ніжинських однокашників набереться чоловік 25 (З двома з них з метою економії він разом винаймав помешкання). Після дев'ятої я починаю прогулюватись вулицями, наодинці або ж посеред загального променаду, який закінчується десь об одинадцятій. Потім я повертаюсь додому, інколи не раніше дванадцятої чи навіть першої, і навіть о такій порі можна побачити чисельних перехожих. Як ви знаєте, тут ночей немає". Так влітку 1830 він описує свій день – жодного слова про напружену літературну роботу в ці "білі ночі"...

Коло його знайомих складається з представників двох нетипових для Петербурга груп: художників Художньої академії, "того дуже незвичайного стану в такому місті, де всі є чиновниками, купцями чи німецькими ремісниками", та його українських земляків. Саме один з них вводить його зрештою до кола "аристократів" "Літературної газети" – Орест Сомов (1793–1833), найближчий співробітник друга Пушкіна барона Дельвіга (1798–1831) в альманасі "Північні квіти" та з серпня 1830 шеф-редактор інспірованої Пушкіним "Літературної газети". В цих двох

виданнях на рубежі 1830–1831 років з'являються деякі прозові твори Гоголя, про які йтиметься далі.

Важливішим було знайомство через посередництво того ж Сомова чи Дельвіга з двома іншими друзями Пушкіна, – знаменитим поетом та перекладачем Жуковським (1783–1852) та педагогом і майбутнім ректором Петербурзького університету Плетньовим (1792–1862). Вони обидва відзначались шляхетністю характеру та підтримкою молодих талантів, обидва десятки років займали високі посади при дворі. Жуковський як вихователь спадкоємця престолу (майбутнього "царя-визволителя" Олександра II), Плетньов як вчитель російської літератури великих князів та княгинь. Вони обидва завдяки своєму високому становищу неодноразово надавали допомогу і підтримку як Пушкіну, так і Гоголю.

Ще 1848 року, майже через два десятиліття, Гоголь так пригадує свою першу зустріч із Жуковським: "Ти простягнув мені руку і був сповнений бажання допомогти своєму майбутньому соратнику! Яким сповненим любові та доброзичливості був твій погляд! Що ж поєднало нас, таких різних за віком? Мистецтво. Ми відчували спорідненість, яка була сильнішою за звичайне рідство. Чому? Тому що ми відчували святість мистецтва".

Плетньов написав в лютому 1831 Пушкіну в Москву: "Я повинен познайомити Тебе з одним молодим письменником, який є багатообіцяючим. Ти можливо помітив у "Північних квітах" уривок з історичного роману підписаний "ОООО" (чотири літери О з імені НікОлай ГОгОль-Ян Овський), а також у "Літературній газеті" "Роздуми про викладання географії", твір "Жінка" та розділ з малоросійського оповідання "Вчитель". Все це написав Гоголь-Яновський. Він пробував себе спочатку на державній службі, проте його пристрасть до педагогіки привела його під мої знамена, і він став учителем. Жуковський в захопленні від нього. З нетерпінням я чекаю на ту мить, коли я зможу привести його до Тебе, щоб Ти дав йому своє благословення. Він любить науки заради них самих і він готовий, як митець, знести всі незгоди. Це саме те, що мене зворушує і захоплює".

У той час Плетньов був інспектором "Патріотичного інституту", однієї із шкіл для доньок вищих офіцерів, яка знаходилась під патронатом імператриці. Він хотів влаштувати туди Гоголя і очевидно порадив йому опублікувати щось педагогічне. Так з'явилися (майже реформаторські) "Деякі думки про викладання дітям географії". Одночасно Плетньов сприяв тому, щоб Гоголь отримав місце домашнього вчителя в багатьох генеральських сім'ях. Одному із його вихованців ми завдячуємо таким зображенням :

"Перше враження, яке Гоголь справив на нас, хлопчаків у віці від 9 до 13 років, було досить виграшним, оскільки на доброзичливій фізіономії нового вчителя, не позбавленій легкої насмішкуватості, не було жодного сліду тієї педантичності, невдоволення та суворості, які здебільшого вва-

жалися невід'ємною частиною виховательського корпусу. З іншого боку, лише пристойність утримала нас від того, щоб не розреготатися, реакція, до якої мусила спровокувати зовнішність Гоголя: маленький зріст, вузький горбатий ніс, криві ноги, скуйовджений вихор на не дуже елегантно постриженій голові, уривчаста манера говорити, що постійно переривалась шморганням та посіпуванням обличчя ... Якщо до цього додати ще й одяг, в якому різко контрастували усвідомлення моди та неохайність, то ви отримаєте вигляд Гоголя в його юності". Інші очевидці пригадують, крім цього, ще й дивну, підстрибуючу ходу. Проте, попри все це, молодий учитель швидко завойовує симпатію своїх вихованців, серед яких знаходився також один хлопчик-олігофрен, якого він намагався навчити читати за допомогою картинок із зображенням тварин та імітацією тваринних звуків.

Тепер Плетньов міг порадити добре зарекомендованого у впливових сім'ях та автора деяких публікацій молодого чоловіка на посаду вчителя історії у своєму Інституті благородних дівиць, посаду, яку Гоголь обійняв 10 березня 1831 року і на якій вже 1 квітня він був затверджений у чині титулярного радника (тобто 9 щабель – як і в Акакія Акакійовича). Це не вирішило всіх фінансових проблем, але замість 42 годин на тиждень тупого переписування у нього було лише шість годин викладання історії і, таким чином, звільнилося багато часу для літературної роботи. В листі до матері він описує це так: "Імператриця звеліла мені читати лекції в підпорядкованому їй Інституті благородних дівиць. Але не думайте, що це багато значить. Щонайбільше це те, що я стану трохи відомішим завдяки моїм лекціям... Хоча ті роботи, які зроблять мене ще відомішим, творяться мною в абсолютній тиші, в моїй самотній кімнатці... Я працюю більше, ніж будь-коли і почуваюся радіснішим, ніж будь-коли".

Коли він писав цього листа, вже були завершені перші чотири оповідання з його запланованої книжки, а інші чотири щонайменше розпочаті, і це не беручи до уваги вже надрукованих прозових творів. Серед них особливе місце займає трактат "Жінка", написаний як діалог між Платоном та одним з його учнів Телеклесом. У ньому Платон повчає Телеклеса, обуреного невірністю своєї Алкіної, таким чином: "Що таке жінка? Мова богів!... Вона – це сама поезія! Вона – це ідея, а ми лише її інкарнація в дійсності... Допоки картина зароджується і формується в голові митця, вона є жінкою, як тільки-но вона перетвориться в матеріал і одягнеться в доторкненість, вона стає чоловіком". І далі: "Що таке любов? – Батьківщина душі, красива туга людини за минулим, де знаходиться бездоганний початок її життя, де все пронизане неназваним, нестертим слідом невинного дитинств, де все є батьківщиною. І коли душа поринає в ефірне лоно душі жінки, коли вона віднаходить в ній її батька, вічного Бога, і має її братів та відчуття й образи, які перед цим не були стосовні доземних істот – що тоді трапляється з нею? Тоді вона повторює в собі минулі

звуки, минуле райське життя в грудях Бога і розвиває все це далі у безкінечне...".

Наскільки важко припустити, що Гоголь, про пристрасні чи інтимні стосунки якого з жінками невідомо нічого, свій перший текст, який він підписав своїм новим авторським ім'ям, міг присвятити жінці, настільки важливим є цей текст. Ніколи після цього Гоголь не зробив спроби так сконцентровано представити свою філософію мистецтва, адже в цьому творі йдеться саме про це: поезію, ідею митця він бачить під образом "вічно жіночого", якому протиставляється в чоловічому образі реальність, вбрана в матеріальне.

При цьому він сподівається віднайти в "ефірному лоні жіночої душі" батька, тобто Бога і братів, себто співлюдей. Тут Платонівський спогад душі про її колишнє існування в царстві первісних образів своєрідно поєднується з романтичною ностальгією, ідеалізацією дитинства та християнських уявлень, здається, що Гоголь виступає тут в якості попередника сучасної психології мистецтва.

Водночас, проте, в цих пошуках батька та братів відображаються психічні туги невпевненої в собі та неконтактної особи, в той час як переміщення жінки в нематеріальне, ефірне та високе може бути рефлексом досвіду, який з огляду на його грубу зовнішню оболонку міг спонукати його до відмови від виконання життєвого завдання в нормальних стосунках між чоловіком та жінкою, відмови, яка вже була підготовленою раннім страхом перед біологічним аспектом життя. У творчості Гоголя цей непереборний страх перед жінкою, страх, який сам Гоголь інтерпретував як силу волі, найчіткіше відобразився в кошмарі Шпоньки (В "Івані Федоровичі Шпоньці та його тітоньці") та стрибках з вікна Підколизіна (в "Одруженні"): "Я можу добре зрозуміти і співвідчути стан твоєї душі", пише він в 1892 році закоханому Данилевському, "хоча я сам, дякуючи долі, не зміг відчути його. Я кажу: дякуючи долі, тому що це полум'я за мить перетворило б мене на попіл... На моє щастя, у мене є тверда воля, яка двічі уберегла мене від бажання заглянути в цю прірву".

Гоголь, чиї чоловічі протагоністи Хлєстаков, Чічіков, Акакій Акакійович, а також і всі герої петербурзьких оповідань є холостяками, зображує своїх молодих героїнь (старі жінки здебільшого висміюються) або як ляльок, або як відьом (інколи як те й інше), за винятком коли він стилізує їх до недосяжної висоти, до метафори свого естетичного кредо.

Про це естетичне кредо йдеться також у нарисі "Борис Годунов", який був написаний з нагоди опублікування одноіменної трагедії Пушкіна, мабуть, в кінці 1830 року, але так і не опублікованому. Він присвячувався Плетньову і перевершує навіть "Жінку" у своїй риторичній надмірності: "О, дайте мені, дайте мені ще більше цих мук, і через них я весь виллюсь в лоно Творця і не залишу зневаженому тілу жодної із божественних краплин" (картина майже маньєристичної еротики). З одного боку, ці муки викликаються величчю царського страждальника Годунова, з іншого,

проте також неможливістю повідомити дійсне сприйняття мистецтва: "Чого б я тільки не дав за те, щоб хоча в одній людині я зміг прочитати повторенння всього мого власного я! ... Всевишній! Чому ти дав мені неповноцінну душу? Тож доповни її, або ж забери в мене і цю половину!" – вигукує він. Також тут відчувається перегук із Платоном, а саме з промовою Аристофана у "Званому обіді": його картина розділених половинок душі слугує Гоголю для опису його екзистенційної самотності.

Вона не була подолана також і в колі нових петербурзьких друзів (Жоден із них не знав мене – якось написав він пізніше). Проте присвята Плетньову, написання нарису як реакція на драму Пушкіна, почуття особливої близькості до Жуковського, все це, все ж таки, свідчить, що він може почувати себе тут, щонайменше, що стосується його естетичних переконань, високою мірою зрозумілим і підтриманим. Наприкінці травня 1831 року він, нарешті, особисто знайомиться в домі Плетньова з обожнюваним ним ще з юності Пушкіним. Мабуть, це була найвизначніша зустріч поетів у російській літературній історії, незважаючи на всі її лжетрактування то в дусі "прогресивної", чи навіть революційної безперервності. Насправді, Гоголь зустрівся з Пушкіним, коли роки найбільшої популярності того вже давно минули, коли впливові журнали підозрювали його в аристократичній зверхності, коли його останнім творам закидали беззмістовність. "Але, але! Це безперечна істина: чим більше поет стає поетом, чим більше почуттів він висловлює, які відомі лише поетам, тим більше звужується коло його натовпу і, зрештою, воно стає таким вузьким, що поет може перелічити на пальцях своїх істинних прихильників". Цими словами Гоголь завершує свою оду Пушкіну "Декілька слів про Пушкіна" (датовану ним 1832 роком, проте, вочевидь, написану роком чи двома пізніше).

З метою уберегти його від того, щоб його перша книга не була втягнута до полеміки про Пушкіна, Плетньов закликає його до суворої анонімності і пропонує ввести фігуру фіктивного видавця, який би залишився поза всякою підозрою в літературному "аристократизмі". Це призвело до появи пасічника Рудого Панька, ім’я якого мало не лише фольклорно-українське звучання, але й надало можливість поєднати різні історії від різних фіктивних оповідачів та, завдяки безтурботно-іронічній передмові пасічника, зумовило бадьорий настрій усього твору.

Успіх був надзвичайним – ще до того як публіка познайомилася з книгою. Під час епідемії холери влітку 1831 року Гоголь знаходився як домашній учитель в Павловську, в декількох кілометрах від Царського Села, де разом із Двором знаходився Жуковський і також проживав Пушкін. Обидва поети змагалися у складанні казок (і поетичних апологій на адресу російської політики по відношенню до Польщі). І Гоголь часто бачився з ними, нібито кожного вечора, що звісно є перебільшенням, тому що він писав їм також листи. Зокрема Пушкіну він повідомляє: "Найцікавішим виявилось моє перше знайомство з друкарнею. Тільки-но я просу-

нувся в двері, як набірники, угледівши мене, давай кожен фиркати та пирскати зі сміху собі в руку, відвернувшись до стінки. Це мене дещо здивувало. Я до фактора, і він після деяких ухилянь нарешті сказав: "Штучки, які ви мали милість прислати з Павловська для друкування, надзвичайно потішні і принесли велику втіху набірникам". Із цього я зробив висновок, що я письменник, який цілком відповідає смаку черні. Таким чином підозра в приналежності до "аристократів" була відведена, а комічна дія мови Гоголя отримала підтвердження – якщо, звісно, набірники не сміялися з його зовнішності.

14 вересня 1831 року "Північна бджола" Булгаріна в колонці про книжні новинки помістила інформацію про два видання: "Оповідання померлого І.П.Бєлкіна, видані О.П. (нашим відомим поетом), а також "Вечори на хуторі поблизу Диканьки. Оповідання, видані пасічником Рудим Паньком". Цим було ознаменоване народження сучасної російської художньої прози. В цій царині Пушкін був таким же новачком, як і молодший на 10 років Гоголь, саме тому вони обидва подвійно маскувалися: за фіктивним видавцем чи оповідачем, який в свою чергу посилався на фіктивних оповідачів чи джерела. Проте на цьому вся схожість закінчується, бо навряд чи можна уявити собі більший контраст, ніж між лаконічно-точним стилем Пушкіна і нестримною фантазією Гоголя. Пушкін був першим, хто це розпізнав та оцінив: "Зараз прочитав "Вечори біля Диканьки". Вони вразили мене. Ось справжня веселість, щира, невимушена, без жеманства, без чопорності. А місцями яка поезія! Яка чуттєвість! Все це так незвично в нашій нинішній літературі, що я ще й досі не оговтався" – написав він в короткій рецензії, в якій пригадав також історію з набірниками в друкарні, додавши до неї: "Мольєр і Фільдінг, напевне, були б раді розсмішити своїх набірників". Ось таким коротким гумористичним зауваженням він одночасно визначає місце та своєрідність Гоголя в (світовій) літературі та провіщає автора "Ревізора" та "Мертвих душ".

Такими ж виявились враження і переважної більшості інших рецензентів. Критичні зауваження стосувалися в основному порушень норм російської мови або ж викривлення реалій українського сільського життя (треба зауважити, цілком справедливі). А взагалі, "Вечори" сприймалися як новий різновид малоросійської тематики, яка в той час користувалась високою кон’юнктурою, або ж як вітчизняний варіант романтичної фантастики (Тік, Гофман), яка також була в моді. Також зустрічалося і поєднання обох цих жанрів, переважно в роботах Сомова. Власне, нове (не беручи до уваги мову) походило з джерела, яке до цього залишалось невідомим: з вертепу, українського лялькового театру та незначною мірою з комедій батька Гоголя.

Комбінація непретензійного, місцями грубого, комедіанства з живими діалогами, українським колоритом та казковою фантастикою призвело до появи єдиного в своєму роді твору, в першій частині якого

здається, що домінує веселий, бадьорий настрій. Він приховує загальну тему: вторгнення демонічних сил у людське життя. В "Сорочинському ярмарку" вона залишається грою з забобонами селян; в "Майській ночі" з'являється навіть добра фея; в "Загубленій грамоті" достатньо хресного знаку, щоб приборкати диявольську силу. Навіть у "Купальській ночі", справжній трагедії, в якій диявол тріумфує, достатньо дотепного слова пасічника, щоб нейтралізувати це враження.

Куди більш серйозною є роль зла в деяких оповіданнях другої частини, яка з'явилася незабаром (у березні 1832). У вступному оповіданні "Ніч перед Різдвом" набожний коваль Вакула ще досить легко обдурює чорта, а в заключному "Зачарованому місці" витіювата оповідь шевця згладжує враження від моторошного змісту. Зовсім інакшими є обидва центральні твори. Лірична трагедія "Страшна помста" займає осібне місце в творчості Гоголя: жодного натяку на гумор, натомість похмуро-величний настрій місячної ночі, водночас українська гра оссіанських пейзажів як тло до моторошної легенди про "чаклуна, такого відьмака, якого світ ще не бачив" та про його страшний кінець, після того як він спочатку переслідував свою дочку з намірами інцесту, а потім вбиває її, чоловіка, їхню дитину та безневинного односельця. Лише в останній із загалом шістнадцяти сцен зі слів сліпого бандуриста стає ясним мотив всього як здійснення прадавнього родового прокляття. Твір дуже незвичний також композиційно.

Безневинним і зовсім не пасуючим до цього оточення видається єдине оповідання, яке, як підкреслюється, є не переповіданим, а написаним, – "Іван Федорович Шпонька та його тітонька". Хрещеними батьками при його написанні були не Оссіан, Матурін чи Тік, а, як і пізніше у випадку з "Носом", Лоуренс Стерн, що найчіткіше видно на прикладі мистецького прийому імітування нібито незавершеності оповідання. "Шпонька" – це єдине оповідання "Вечорів", де не фігурує нечиста сила, а вперше домінує плоска сучасна позбавлена смаку банальність, або ж, кажучи словами Мефістофеля, "плоска незначимість" – аж до самого сну Шпоньки включно. Ці два фактори, банальність і викликаний думкою про можливе одруження кошмар, справляють комічне враження, та, проте, є такими ж страхітливими, як і всі страхіття "Страшної помсти".

Поєднуючим моментом цих двох таких різних оповідань є їхнє вкорінення в підсвідомому: уві сні Катерина дізнається, що чорт, який її переслідує, є її батьком; і коли той, у свою чергу, за допомогою чорної магії викликає душу своєї дочки, то ця душа стогне: "Бідна Катерина! Вона не знає багато чого з того, що знає її душа". Але в той час, коли знання снів у "Страшній помсті" зачіпає лише міжлюдські стосунки, тобто обмежується внутрішньотекстовою "реальністю", то кошмар Шпоньки виходить за межі тексту. Сон Катерини отримує смисл на фоні казкового світу, тоді як сон Шпоньки на тлі сучасного повсякдення виглядає сюрреалістичним чи абсурдним. В обох випадках, проте, йдеться також про "роботу снів" самого Гоголя – в "Страшній помсті" про подолання давніх і глибших

страхів (та про перший нарис всесильної постаті батька – в даному випадку ще з негативними прикметами), в квазі-реалістичному "Шпоньці" опрацьовані недавні переживання і страхи (шкільні, професійні невдачі, невдачі з протилежною статтю).

Власна вказівка Гоголя на рівень свідомого та підсвідомого (те, що він називає знанням душі) спонукає до глибоко психологічного розгляду його особи і його творів. Під даним кутом зору зображені Гоголем стосунки між батьком і дочкою були трактовані як витісняюче переосмислення стосунків між сином та матір'ю, і ці стосунки були достатньо проблематичними, як це показує втеча до Любека та її різні пояснення. Також із надмірної фіксації на матері і взагалі на сім'ї (мати і четверо сестер) можна пояснити як його незвичайну пристрасть до подорожей, так і ставлення до жінки, яке в "Шпоньці" вперше знайшло літературне вираження. Опосередковано це могло також проявлятись у тому, що Гоголь із задоволенням транспонував еротичні картини та відчуття в свої ліричні зображення природи, саме ті місця, про які Пушкін сказав: "Яка поезія! Яке почуття!"

Старший учитель та ад'юнкт-професор

"Я не знаю, чому я зараз так прагну
сучасної мені слави. Вся глибина душі
хоче вирватися назовні".
(Лист Погодіну – 1833)

Якось було сказано, що кожному індивіду необхідно подолати три великі життєві проблеми: співлюдськість, професію, любов та шлюб. Якщо це дійсно так, а цьому суперечить дуже мало, тоді Гоголь, здається, зазнав невдачі з першою з них. Від любові до шлюбу він давно відмовився, хоча йому ця проблема ще довго дошкуляла і спричиняла появу найчудернацькіших літературних витворів, починаючи від кошмару Шпоньки до любові Акакія Акакійовича до його шинелі. Співлюдськість (що на сучасному жаргоні звучало б приблизно як "адаптована соціальна поведінка" і мало б вужче значення) була і залишалась навіть у колі його ніжинських однокашників у поводженні з тими, хто його цінував і шанував, завжди проблематичною – з одного боку, занадто великим був страх повністю довіритись кому-небудь. З іншого боку, занадто великою була спокуса через висміювання гостро підмічених слабкостей випробувати владу, якою володіє той, хто може розсмішити інших. Нарешті, що стосується професії, або як говорив Гоголь, поля діяльності (поприще), то він у цьому питанні ніколи не був зовсім послідовним і, щонайменше протягом трьох років між появою "Вечорів на хуторі" та двома збірками оповідань "Арабески" і "Миргород", не можна не помітити якусь зловісну

закономірність у тому, що герой "Записок божевільного", який пророчо проживає останні години життя Гоголя, зветься саме Поприщін.

Після успіхів "Вечорів" Гоголь постарався, щоб анонімність навколо постаті пасічника була розвіяна. Він став упевненішим у собі і тому також більш товариським. У Петербурзі утворилося коло з його шкільних товаришів та нових молодих знайомих, яким він подобався і які були йому близькими. У цьому колі він поводився просто й природньо, хоча його концентрована, дещо замкнута сутність і його схильність запрягати і диригувати людьми так і не полишали його повністю", пригадує Анненков, який в 1832 році прилучився до цього кола, маючи 20 років і палку закоханість у театр. Театр, література та образотворче мистецтво знаходились у центрі їхнього інтересу, і Гоголь наділяв учасників зустрічей прізвиськами з сучасної французької літератури – Бальзак, Гюго, Дюма... Анненков отримав ім'я Жюль Жанен. Далі він пише: "Поза межами свого кола Гоголь прокладав собі широку дорогу в життя всіма засобами, які знаходились у розпорядженні його багатої натури, зокрема також хитрістю і вмінням віднайти найчуттєвіші струни людського серця". Вже в лютому 1832 року він не пропустив освячення, яке провідний петербурзький видавець Смірдін влаштував із нагоди відкриття свого нового книжкового магазину і на яке з'явилися всі, хто хоч щось значив чи збирався значити в літературі. Незабаром після цього він запрошує цензора Нікітенка як "земляка" до свого ніжинського кола. Той робить такі нотатки: "Молодий чоловік років 26 (Гоголю тоді саме виповнилось 23) і приємної зовнішності. Проте на його фізіономії є слід лукавства, що змушує триматися з ним насторожено". Нарешті, влітку 1832, яке він після чотирьох років поневірянь може провести вдома, він по дорозі туди й назад робить зупинки в Москві, щоб систематично розширити мережу корисних знайомств.

Першим, з ким він там зустрічається – знову ж таки завдяки посередництву Сомова, – був ще один земляк, професор Максимович (1804–1873), який викладав у Московському університеті ботаніку і водночас захоплено збирав і публікував українські народні пісні. Гоголь відразу ж із захопленням пропонує йому свою допомогу. "Моя радість, моє життя! Ви, пісні! Як я вас люблю! Чого варті всі ті засушені хроніки, в яких я зараз риюсь, у порівнянні з цими звучаннями, живими анналами! – пише він йому трохи згодом. – Ви не можете собі уявити, як пісні допомагають мені в моїй історії. Навіть зовсім не історичні. Навіть непристойні. І всі вони повсякчас вносять новий подих в мою історію. Розкривають все чіткіше те, ах! Минуле життя і тих, ах! Минулих людей..." Коли він говорить про "свою історію", то має на увазі сміливий план написати багатотомну історію Малоросії – у всіх смислах романтичний задум.

Друге московське знайомство відбулося також з огляду на даний замисел. Гоголь відвідує Михаїла Погодіна (1800–1875), який зумів пробитися з самих низів (він був сином кріпака) до становища впливового журналіста та університетського історика. Спільне захоплення історією та

педагогікою, а також Пушкіним, швидко сприяло переростанню знайомства із необхідності в тісний особистий зв'язок, який настільки наблизився до дружби, наскільки це взагалі було можливо з Гоголем.

Погодін спонтанно знайомить Гоголя з Аксаковими, багатою сім'єю, яка приймає молодого автора з розкритими обіймами (без взаємності з боку Гоголя). Глава сім'ї Сергій Аксаков (1791–1859) – поміщик, мисливець, рибалка, театральний критик, деякий час також цензор, у зрілому віці не лише Нестор-літописець слов'янофілів, але й значний прозаїк, в першу чергу, проте, добросердечна, здатна захоплюватися людина – залишив "Історію мого знайомства з Гоголем", де він пише про першу зустріч, зокрема, таке: "Зовнішність Гоголя була тоді ... несприятливою для нього: вихор на голові, коротко підстрижені скроні, гладко виголене лице та високий стійкий комірець надавали його обличчю іншого виразу (аніж на відомих пізніших зображеннях). Ми вбачали в цьому щось українське та витівкувате. За його вбранням було видно, що він намагався не відставати від моди". Через Аксакова Гоголь познайомився з актором Щепкіним, тодішнім найзнаменитішим комічним актором Росії, у якого він сподівався знайти підтримку планів своїх майбутніх комедій.

В основному ці люди, до яких пізніше приєднався ще професор літератури Шевирьов, склали кістяк кола його московських знайомих. Якщо петербурзьке коло (не беручи до уваги приватне коло однокашників, яке швидко втратило своє значення) ґрунтувалося на спільних мистецько-теоретичних переконаннях, то московське базувалося переважно на спільних історичних та театральних уподобаннях. Заслуговує на увагу те, що Гоголь шукає і знаходить в обох столицях зв'язок із особистостями, яких скоріше за все можна охарактеризувати як консерваторів: в Петербурзі це близькі до Двору Жуковський та Плетньов (опосередковано також і Пушкін), в Москві – публіцистичні провідники офіційної ідеології "Православ'я, самодержавності та народності" Погодін, Шевирьов та Константін Аксаков (син слов'янофільського "патріарха" Сергія Аксакова). Щодо цього слід зауважити, що на початку 30-х років в Росії важко було віднайти постаті рівного калібру ліберального чи "прогресивного" напрямку – почасти внаслідок розгрому декабристів у 1825 році, частково через запізніле сприйняття гегелівської, особливо лівогегелівської філософії, яка, проте, і пізніше так і залишилась абсолютно чужою Гоголю з його ахами та охами з приводу середньовіччя та колишнього життя.

Здається, що певний час він вірив у те, що його служіння людству полягає в тому, щоб написати історію своєї батьківщини чи навіть першу всеохоплюючу "універсальну історію", а крім цього, ще й універсальну географію в трьох чи двох томах під заголовком "Земля і Люди". Він змальовує свою концепцію загальної історії під заголовком "Люди" на трьох досягненнях своїх попередників на цій історичній ниві: Шльоцера (Йоганн фон), Міллера та Гердера на п'яти друкованих сторінках, в той час як

"Погляд на виникнення Малоросії" займає цілих десять. Він поміщає в багатьох журналах анонс, в якому стверджує: "Майже п'ять років я дуже старанно збирав матеріали, які стосуються історії цього краю. Половина моєї "Історії" майже (!) готова, і, все ж таки, я не наважуюсь її видати, оскільки я припускаю, що ще багато джерел знаходяться в приватних руках". І він просить надіслати їх на його адресу. Але звісно, що все це виявляється марним.

Вінцем всієї цієї зацикленості на історії стає бажання отримати кафедру історії, а саме в новоствореному Київському університеті, куди мав бути запрошений ботанік Максимович, щоб викладати російську літературу, то чому б Гоголь не міг викладати історію... "Я також вже думав про це. Туди, туди! До Києва! В древній, прекрасний Київ! Він належить нам (українцям), не їм (росіянам і деяким запрошеним німцям), хіба не так? Так, це буде чудесно, коли ми обидва обіймемо київські кафедри. Тоді можна буде запровадити багато доброго", – пише він Максимовичу. Всю зиму 1833–1834 років він живе цією надією, яка зрештою розбивається через те, що він вимагав для себе щонайменше посаду позаштатного професора.

Розчарування було гірким, і петербурзькі друзі вдалися до всіх своїх зв'язків, щоб пом'якшити і компенсувати його. Так, 9 березня 1834 року в якості "нагороди за відмінні успіхи" він отримує від імператриці перстень з діамантом. Потім його сестрам (яких він всупереч умовам вступу протиснув до "Патріотичного інституту") повернули плату за навчання, яка була утримана з його жалування. І нарешті 24 липня 1834 він був призначений ад'юнкт-професором кафедри історії Імператорського Петербурзького університету з одночасним збереженням своєї посади старшого вчителя та підвищенням у чині до колезького асесора (восьмий щабель в табелі про ранги, що прирівнюєтьсядо чину майора).

В одній зі своїх теоретичних праць він вимагав: "Стиль професора повинен бути захоплюючим і полум'яним. … Кожна лекція повинна бути завершеним цілим з тим, щоб вона утворювала в головах слухачів гармонійну поему". У своїй вступній лекції він, здається, реалізував цей принцип, тим більше що її тема "Про середньовіччя" так приваблювала його. Він називає середньовіччя "серцем історії" і цінує "його поезію та безтурботність, які, незважаючи на всі суперечності, розкривають чудесну мудрість". Подібна завершена акція вдається йому всього кілька разів – один раз, коли на його лекції були присутні Жуковський і Пушкін. У цих рідкісних випадках риторично окрилений порив підхоплює слухачів до висоти узагальнення, водночас, з такою ж легкістю відмовляючись від фактів та деталей на користь поезії. Проте, це лише сяючі перлинки на небосхилі його викладацької діяльності. Зазвичай все відбувалося куди прозаїчніше, розповідає сам Іван Тургенєв (1818–1883): "Я був одним із слухачів Гоголя в 1835 році, коли він "викладав" історію в Петербурзькому університеті. Це викладання дійсно відбувалося дуже оригінально.

По-перше, із трьох призначених лекцій Гоголь гарантовано двох не читав. По-друге, коли Гоголь з'являвся за кафедрою, то він не говорив, а бурмотів щось незв'язне і показував маленькі металеві гравюри, які зображували Палестину та інші східні країни, і весь час був страшенно зніяковілий... На заключному екзамені зі свого предмету він сидів обмотавши голову хусткою, нібито через зубний біль, з відсутнім виразом обличчя і ніколи не відкривав рота... Я як сьогодні бачу перед собою його худу, довгоносу постать з двома кінцями чорної хустки, які стирчать наче два вуха. Безсумнівно, що сам він чітко усвідомлював всю комічність і жалюгідність свого становища". Сам Гоголь, навпаки, представляє (в листах до свого московського колеги Погодіна) все зовсім інакше. Так, вже в грудні 1834 він повідомляє: "Ніхто мене не слухає, жодного разу мені не вдалося досягти того, щоб хоч кого-небудь хоч трохи вразила очевидна правда. Тому тепер я відмовляюсь від мистецької обробки і від намагань розбудити сплячих слухачів... Ця публіка така ж безбарвна, як і Петербург". І коли через рік його звільнили з університету (після проведеної університетської реформи в дусі Гумбольдта, за якою доценти повинні були мати академічний ступінь), то він прокоментував це так: "Тепер я вже безповоротно начхав на університет і через місяць я знову стану безтурботним козаком. (На місце старшого вчителя він "начхав" вже півроку до цього, власне він знайшов його вже зайнятим, коли повернувся із відпустки, яка затягнулася на багато тижнів довше.) Незрозумілим, я піднявся на кафедру, і знову незрозумілим сходжу з неї. Але за ці півтора року, які були для мене не хвалебними, оскільки суспільна думка говорить, що я взявся за щось таке, що не є моєю справою, – я все-таки багато чого взяв у них і збагатив ними скарбницю моєї душі". Хіба це не нагадує те, що відбувалось після Любекської ескапади, знову та ж "суміш суперечностей, впертості, нахабної самовпевненості та найпокірнішої смиренності?" Вся ця університетська епопея постає в зовсім іншому світлі, якщо взяти до уваги все те інше, чого ад'юнкт-професор досягнув за ці півтора року. Одночасно з навчанням малих дівчаток, вивченням літописів та історичних творів, збиранням народних пісень і відданням данини картинному образу свого покоління в якості великого історика, він ні на мить не припиняв писати. "В той час Гоголь майже не знав відпочинку, – говорить Аннєнков про ці петербурзькі роки, – а жив постійно використовуючи всі свої здібності". Він, як і раніше, був схильний до витівок, які не поступалися своєю чудернацькістю шкільним, і як раніше, його не полишали хвороби – геморой, проблеми з травленням (при яскраво вираженій схильності до гурманства), згадуються також болі в грудях, нирках та спині, які приписуються петербурзькому клімату, хоча перебування влітку у Василівці (1832) та в Криму (1835) майже не принесли ніякого полегшення.

До цього слід додати ще й те, що Гоголь після "Вечорів" та завершення "Історії про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифорови-

чем" (1832) пережив глибоку і тривалу творчу кризу, яка, безумовно, сприяла тому, що він прийшов до висновку, що мусить звернутися до Історичної науки. "Я стою бездіяльно, непорушно. Дрібниць мені не хочеться, а велике не дається себе віднайти! Одним словом: розумовий запор", – скаржиться він Погодіну в лютому 1833, а у вересні це звучить вже так: "Яким нестерпним є для мене цей 1833 рік! Боже мій, скільки криз!... Скільки я розпочав і знову спалив, скільки облишив зовсім!" Отож, можна зрозуміти появу звернення (не призначеного для публікації) до власного генія в новорічну ніч: "Що стоїш ти так таємниче переді мною, 1834 рік? Стань і ти моїм янголом. Коли лінощі і пустота лише спробують хоча б на мить захопити мене, о, тоді розбуди мене, не дай їм заволодіти мною... Мій генію! Ти, хто з колиски навіював мені свої гармонійні пісні, хто породив в мені такі чудесні, незрозумілі думки, хто будив і плекав в мені неймовірні, захоплюючі замріяні картини! О, згляньсь, прекрасний! Опусти на мене твої ясні, небесні очі. Я припадаю до твоїх ніг! Не покидай мене! Живи на землі хоча б дві години на день зі мною, як мій прекрасний брат. Я здійсню... Я здійсню!"

Він здійснив це. І тут вже не мало значення, що цензором було загублене відкрито грубо-комічне оповідання "Прачка" (де йшлося про загублені чиновничі підштаники), чи те, що він відмовився з цензурних міркувань від продовження роботи над комедією "Володимир 3 класу" (в якій один чиновник так намагався отримати цей орден, який давав право на спадкове дворянство, що, зрештою, почав ідентифікувати себе самого з цим орденом). Незважаючи на це, в кінці 1834 року були завершені 8 новел, в яких Гоголь показує себе як своєрідний стиліст. Здається, що його сферою є гротеск, який виростає з контрасту то з ідилічним, то зі страхітливим, то з банальним. Улюбленими художніми засобами при цьому виступають синекдоха, гіпербола та алогізм, які в жвавий мовний малюнок, що імітує надзвичайну природність, включаються нібито наочно наївно.

Попри все це, Гоголь і в цих оповіданнях демонструє роботу своїх снів, хоча і в зміненій формі і при значно багатограннішій проблематиці. У лютому 1833 року він вже назвав оповідання з "Вечорів" казками і відмовився більше писати подібні речі. І справді, серед нових оповідань можна знайти тільки одне, в якому присутні казкові елементи, – це "Вій". Лише в ньому дійовими особами з'являються примари у фольклорному зображенні. Зовсім інший характер, який нагадує манеру Гофмана, притаманний фантастиці в "Портреті" (особливо у першому варіанті), в "Невському проспекті" та в "Записках божевільного", в той час як у "Старосвітських поміщиках" (в образі кішки) та в повісті про сварку двох Іванів (в зображенні свині, яка краде документи) містяться лише незначні залишки демонології. Проте це зовсім не означає, що диявольські сили зовсім зникли, вони продовжують діяти безтілесно в банальних нав'язливих ідеях дрібних обивателів, зокрема в марнославстві Ковальова (в

надрукованій у 1836 році повісті "Ніс"), в амбіціях Попріщіна та сварливості обох Іванів.

"Миргород" небезпідставно був охарактеризований як прощання Гоголя з любов'ю (як сюжетом). Це трагічне прощання... У "Вії" та "Тарасі Бульбі" найважливіша життєва проблема юнацького віку – ставлення до протилежної статі, утворює головну чи основну тему другого плану. Гоголь розглядає її як питання життя і смерті, і вирішення її в обох випадках є фатальним. У випадку з Хомою Брутом (!) у "Вії" любов і водночас жіноча краса демонізуються за допомогою фольклорних засобів. Що стосується Андрія Бульби, то ця демонізація відбувається обхідним маневром через запеклий шовінізм козаків (в пізнішій редакції з сильнішим російським акцентом). Можливо яскрава антипольська та антисемітська тональність, ідеалізація козацької вольниці, а також тенденції чоловічого братерства є причиною того, що "Тарас Бульба" і сьогодні є однією з улюблених книг юнацтва (донедавна це був найдрукованіший твір російської літератури у Франції, а свого часу – улюблена книга німецького молодіжного руху).

Для внутрішньої біографії Гоголя значення "Тараса Бульби" могло полягати в тому, що в ньому за допомогою засобів історичного роману в дусі Вальтера Скотта та захоплюючого мовного мистецтва йому, нарешті, вдалася ідеальна постать батька. Багато років він безрезультатно намагався створити такий образ на основі історичної постаті козацького гетьмана Остряниці (помер 1644). Гоголь прийшов у відчай і в 1833 році спалив готову першу частину роману "Гетьман". І лише коли він повністю дистанціювався від історичних фактів, йому вдалася випромінююча силу постать старого Бульби. Спрямований на історичне минуле образ чоловіка відповідав потребам ідентифікації хворобливого, змученого всіляки-ми комплексами Гоголя в такій мірі, як Цезаре Борджіа чи "білява бестія" були необхідні страждаючому Ніцше. Як це завжди відбувається при подібних потенційних фантазіях, людяність залишилась осторонь, якщо не брати до уваги коротку сцену з нещасною матір'ю Бульби. Адже цей зразковий батько вбиває (не так трагічно, аніж його літературний прототип Матео Фальконе) свого сина Андрія, так само як і чаклун в "Страшній помсті" вбиває свою дочку Катерину.

Демонізація статевої любові разом із пов'язаною з нею амбівалентністю жіночої краси приводить до висновку, який ставить під сумнів юнацький концепт Гоголя про рівнозначність жіночого та красивого. Також з'являються сумніви про етичну якість мистецтва ("Портрет"). А художник Піскарьов (у "Невському проспекті") гине від протиріччя між красивою зовнішністю та моральною спустошеністю своєї обожнюваної, в той час як його антипод Пірогов продовжує безтурботно існувати й далі у своїй естетичній та моральній неперебірливості. З огляду на цю параболу фатального обману естета та тріумфу банальності залишається лише почуття химерної недійсності: "Він обманює повсякчас, цей

Невський проспект. Але найбільше тоді, ... коли демон сам запалює ліхтарі, один і сам, щоб все постало у фальшивому світлі".

З цим фіналом першого тому оповідань "Арабески" кореспондує той інший, знаменитий фінал, який своєю сірою невтішністю вінчає повість про сварку обох Іванів і водночас весь другий том оповідань "Миргород": "Нудно на цьому світі, панове".

Слава і розчарування комедіографа

"Заради Бога, дайте нам російські характери,
дайте нам нас самих, наших шахраїв,
наших диваків!На сцену їх, на сміх усім!
Сміх прекрасна річ: він нікого не позбавляє
життя чи власності, але винний нагадує
при цьому зайця, який потрапив у сільце".
(Петербурзькі нотатки за 1836 рік)

"Коли вже сміятися, тоді найкраще було б
сміятися сильно, і з того, що
заслуговує на загальне висміювання.
В "Ревізорі" я відважився зібрати в одну купу
все дурне в Росії, яке я тоді знав і
одним махом висміяти все".
("Сповідь автора" – 1847)

Попри песимістичний фінал, повість про сварку обох Іванів обгрунтувала славу Гоголя як комічного автора. Оповідання з'явилося вже 1834 року в одному із альманахів як сигнальний варіант і впродовж короткого часу його автор став улюбленцем читаючої молоді: "Тодішнє захоплення Гоголем не можна ні з чим порівняти. Його читали скрізь, неначе в гарячці. Незвичайність змісту, персонажів, абсолютно нова, у своїй природності ще до цього не вживана мова, гумор, яким його ще ніхто не знав, – все це діяло просто приголомшливо", – пригадує один із сучасників свої шкільні роки середини тридцятих XIX ст. і продовжує: "З часом ми поступово розпізнали також глибоку поезію Гоголя і від цього прийшли в надзвичайне захоплення. Спочатку, проте, всіх приголомшував в першу чергу його гумор".

Єдиним, хто прохолодно поставився до цього гумору, був петербурзький літературний картель, який вбачав Гоголя одним із прихильників Пушкіна. Булгарінська "Північна бджола" та "Бібліотека для читання" Сенковського закидала йому звинувачення в абсурдності, незмістовності та відсутності смаку".

На противагу їм – цілком несподівано для Гоголя – в Московському "Телескопі" з'явилась велика стаття, десь сторінок на 70, про "Російську

повість та повісті пана Гоголя". Її автором був Віссаріон Бєлінський (1810–1848), чиє ім'я з цього моменту своєрідним чином назавжди поєдналось з іменем Гоголя. З метою історичного огляду російської новелістики Бєлінський проаналізував оповідання з "Арабесок" та "Миргороду" і прийшов до висновку, що серед сучасних новелістів єдиним "справжнім поетом" є Гоголь. Що відзначає його оповідання, так це "цілковита життєвість, простота винахідливості, народність та оригінальність дотепної комічності, на якій, проте, завжди лежить відбиток глибокого почуття суму й печалі". Незважаючи на те, що він дебютант, Гоголь є, щонайменше зараз, "главою нашої літератури, наших поетів. Він в даний час стає на місце, полишене Пушкіним".

Бєлінський висловив як у ставленні до зрілого Пушкіна, так і в оцінці Гоголя сприйняття молодого покоління. "З Гоголем, – говориться у цитованих вище мемуарах, – в Росію прийшла зовсім нова мова, вона імпонувала нам виключно своєю простотою, силою, гнучкістю, влучністю і природністю... Його улюблені вигуки: "Чорт забирай! До дідька! Дідько його знає хто!" та багато інших стали, раптом, як ніколи напрочуд популярними і вживаними".

Суггерована свіжістю мови, а також включення пересічних осіб та повсякденних реалій, природність гоголівських оповідань настільки вразила Бєлінського, що він ще в повністю романтичному розумінні мистецтва проголошує його не лише "істинним" (тобто інспірованим) "поетом", але й зразком "досконалої життєвості" (з деякими зауваженнями стосовно невдалої з його точки зору фантастичності у "Страшній помсті", "Вії" та особливо "Портреті"). Не лише з огляду на ці зауваження, проголошення Гоголя представником того, що пізніше було назване реалізмом, було суперечливим за своєю суттю – це була молодь, яка наслідувала Гоголя, а не він її, і романтичне уявлення Бєлінського про натхнення погано співвідносилось із його головним критерієм "життєвості", але все це було виголошено з таким красномовством та внутрішнім співпереживанням і з таким захопленням сприйнято, що ніхто не помітив відсутності достатньої аргументованості. Не помітив цього й Гоголь, який міг почуватися як ніколи утвердженим і який також вперше зіштовхнувся з такою широкою аудиторією, на яку він вочевидь міг впливати. Звичайно, це не могло не відобразитись на його художніх замислах.

На початку 1835 року він ще працював над драмою з давньоанглійської історії "Альфред", яка залишилась незавершеною, а потім написав "Коляску", анекдот з офіцерського казино, який при повній відсутності сюжету написаний майже з пушкінською лаконічністю і в якому в другорядній ролі постає єдина у всій творчості Гоголя постать жінки, яка справляє дійсно природнє враження (Не випадково це отримало особливо високу оцінку з боку великого "реаліста" Толстого і того ж Чехова як свідчення зрілості таланту та психічної рівноваги.) Після цього він, проте, знову звертається до комедії, і не можна відкидати, що це, з огляду на його,

нарешті, здобуту популярність, було обумовлене зокрема таким міркуванням: "Коли сила сміху така велика, що її бояться, то її не можна витрачати даремно", як він стверджував набагато пізніше (1847–1848). Але, очевидно, що в 1835 році це ще не було його головним мотивом.

До комедії його вабило вже з часу ніжинських сценічних успіхів, і вже Ганц Кюхельгартен зараховував Аристофана до числа своїх улюблених авторів. Під час його першої зустрічі з Аксаковим (1832) у того склалося враження, що молодого Гоголя "дуже займала російська комедія, і він висловлював про неї власні, оригінальні погляди". Аксаков цитує з цього приводу такий висновок Гоголя: "Комічне присутнє всюди: ми не бачимо його лише тому, що ми живемо всередині нього. Але якби митець показав би його на сцені як мистецтво, то ми б качалися зі сміху".

Саме це відбувалося кожного разу, коли Гоголь власноруч сам читав свої твори. У 1835 році він із задоволенням читав своє "Одруження", про що Погодін повідомляє так: "Гоголь читав так, як мабуть на це був не здатний ніхто інший. Це був взірець дивної довершеності... Коли він дійшов до освідчення в любові нареченого нареченій, яке три рази переривається мовчанням, то він так виражав це мовчання, так показував його на своєму обличчі та в своїх очах, що всі буквально тряслися від сміху, в той час як він сам, нібито нічого й не сталося, лише поводив очима".

Попри найвищу майстерність у винаходженні та використанні комічних ефектів та ситуацій, Гоголь завжди відчував проблеми у пошуках сюжетів для завершених творів. Отже, мабуть не лише з огляду на цензуру ("Що таке комедія без правди і злості") була перервана робота над "Володимиром 3-го класу". І навіть "Одруження", яке він так ефектно читав або ж пантомімічно зображував, було спочатку простою галереєю образів, простим нашаруванням комічних жанрових картинок. Гоголь вочевидь усвідомлював це, коли він 7 жовтня 1835 (перебуваючи до того ж у фінансовій скруті) написав Пушкіну: "Зробіть мені ласку, надішліть його ("Одруження") швидше назад і хоча б поверхово зробіть основні зауваження. Я розпочав писати "Мертві душі". Сюжет розрісся до велетенського роману: обіцяє бути дуже комічним. Але в даний час я зупинився на третій главі. Я шукаю доброго інтригана, з яким би хотів познайомитися поближче. У цьому романі мені б хотілося хоча б з одного боку показати всю Росію. Зробіть мені ласку, дайте мені який-небудь сюжет, смішний чи не смішний, лише дійсно російський анекдот. У мене руки сверблять під час паузи написати комедію, якщо не вдасться, то мій час буде змарнованим. І я не знаю, як мені владнати свої обставини. У мене немає ніякої посади, окрім жалюгідного університетського окладу в 600 рублів. Зробіть мені ласку, дайте мені сюжет; за мить буде готова комедія на 5 актів. І я клянусь, вона буде комічнішою за самого чорта. Мій дух і мій шлунок в однаковій мірі страждають від голоду".

Якою була реакція Пушкіна на цей крик про допомогу, невідомо, проте Гоголь неодноразово запевнював, що сюжет "Ревізора", так само як і вже згадуваних вище "Мертвих душ", він отримав від Пушкіна. Але важливішою за часто обговорюване питання про те, що було ще приводом для "Ревізора", безперечно, є та обставина, що роботу над своїми двома найвизначнішими творами Гоголь розпочав майже одночасно. Над "Мертвими душами", щоправда, дещо раніше, під час довгої літньої подорожі на Україну та в Крим (ця подорож коштувала йому місця старшого вчителя). Ще в жовтні він вбачає в них, незважаючи на розширення сюжету, комічний, а за інтенцією реалістичний роман: з якоїсь причини, яку вже не можна достеменно встановити, він шукає знайомства з добрим інтриганом, і йому хотілося б, хоча б з одного боку, показати всю Росію.

Цей план російської "Людської комедії" є достатньо амбітним, проте під час роботи над "Ревізором", який також у свій спосіб демонструє всю Росію, здається що в нього визрів зовсім інший вимір "Мертвих душ": "Більше ніяких хлоп'ятських ідей, жодного кола мого колишнього досвіду; ні, високі, сповнені правди та трепетної величі ідеї заполонили мене", – пише він у вже згадуваному листі від 6 грудня 1835 року, в якому повідомляє про своє звільнення з університету. І далі продовжує: "Хай буде з вами мир, мої небесні гості (тобто ідеї), з вами, хто приніс божественні миті в моє тісне помешкання! Ніхто вас не знає. Я дозволяю вам опускатися на саме дно душі до нового пробудження, коли ви постанете зі ще більшою силою..." Ці туманні натяки він довіряє лише Погодіну: "Комусь іншому я б цього не сказав, і мене б обізвали хвальком і все. Минулося, минулося це все! Я тепер вибрався на свободу... Сміятися, сміятися давай тепер більше. Хай живе комедія! Одну я хочу тепер нарешті помістити на сцену... Весь цей час я знаходився під таким тиском, що лише позавчора зміг завершити п'єсу".

Четвертого грудня 1835 року, тобто через шість тижнів після того, як Пушкін міг отримати прохання про сюжет, була готова перша версія "Ревізора". Тепер він міг начхати на університет. Він дійсно за мить написав комедію в п'яти актах, і вона була смішнішою за чорта. Він написав її під час паузи, коли спочивала робота над "Мертвими душами", а великі ідеї опустилися на дно душі. Якщо розглянути цей витвір генія в контексті його виникнення, то з'являються приголомшуючі паралелі до спресованої до кількох годин дії твору, а також до бурхливої натхненності Хлєстакова, який в сум'ятті навколо його особи, згідно з Гоголем, насолоджується найпоетичнішим моментом свого життя. Він є першим знаменитим образом Гоголя, який був створений у відповідності з частковою психограмою самого автора (і, як завжди, стилістично "заземлений"), за допомогою, можливо, ще не зовсім усвідомлюваного методу, яким Гоголь пізніше так виразно скористався в "Мертвих душах". Подібний вид реалізму на основі інтроспекції виявився незрозумілим як для акторів, так і для глядачів, що, проте, не вплинуло на популярність п'єси.

На початку 1836 року п’єса мала з’явитись на сцені, тобто отримати схвалення цензури. З огляду на звичне поширене трактування "Ревізора" (і політики Миколи І) її чекав неминучий провал. Проте нічого подібного не сталося. Високопоставлені покровителі Гоголя, в першу чергу поруч із Жуковським любитель музики та театру граф Михаїл Вієльгорський, один із високопоставлених придворних (який, до речі, сам того не знаючи, послужив своєю забудькуватістю прототипом героя "Коляски", з успіхом заступилися за свого протеже. Кажуть, що Вієльгорський особисто добився дозволу царя на постановку п’єси, після чого вона дуже швидко пройшла всі інстанції. 27 лютого подання тексту до III відділення, 2 березня – дозвіл на постановку, 13 березня – дозвіл на друк. А вже 19 квітня в Петербурзькому Александрійському театрі в присутності царя та престолонаслідника перед (злегка збентеженим) партером, заповненим генералами й міністрами, відбулася прем’єра. Імператор не лише подав знак до аплодисментів, але й сміявся від усієї душі і, коли виходив з ложі, то сказав: "Оце так п’єска! Всім дісталося, а мені щонайбільше!" Принаймні так стверджував один із акторів.

За права на п’єсу Гоголь отримав 2500 рублів, за видання 1000 рублів і, в якості подяки за подання рукопису до двору, золотий годинник вартістю 800 рублів. Три виконавці головних ролей також отримали дорогі подарунки з царських рук. Квитки на всі постановки були розпродані, не в останню чергу тому, що імператор порекомендував відвідати спектакль всім чиновникам. Автор міг би бути цілком задоволеним, якби йшлося про зовнішній та матеріальний успіх, проте Гоголю цього було мало. "Ревізора" поставили, а в мене на душі так похмуро. Так дивно... Я очікував цього, я знав, як все пройде ... Мій власний твір видався мені огидним, надзвичайно чужим, нібито він був написаний зовсім не мною. Головна роль була провалена!... Захоплення публіки мене не обходить. З усіх присутніх у залі суддів я страшусь лише одного – себе самого. Всередині себе самого я чую докори і неприязнь до моєї п’єси, які лунають гучніше за всі інші докори. Публіка в цілому була задоволена. Половина зали сприйняла п’єсу навіть зі співчуттям, інша половина її лаяла через причини, які не мають нічого спільного з мистецтвом".

Так він підсумовує для Пушкіна на певній часовій відстані своє враження від прем’єри. Його ж спонтанна реакція була куди різкішою. Як розповідає Анненков, після вистави Гоголь поїхав до свого шкільного товариша Прокоповича, який захотів порадувати його тільки що виданим екземпляром "Ревізора". "Гоголь пожбурив екземпляр на підлогу, підійшов до столу і, обіпершись на нього, задумливо проказав: "Господи Боже! Ну, якщо б один, два лаяли, то й Господь з ними, а то ж усі. Всі..." Звісно, інсценізація та постановка викликали розчарування, оскільки п’єсу сприйняли як фарс, якраз у стилі того французького водевілю, чию пустоту та неросійську штучність зневажав Гоголь. Очевидно, що публіка під час прем’єри також висловлювала своє невдоволення сюжетом, гру-

бою мовою та деякими міркуваннями з приводу моральних та політичних аспектів. Але те, що лаялися всі, не відповідало дійсності. Як у ставленні до прем'єри, так і до рецензій. Гіпертрофована реакція Гоголя повинна була мати під собою глибші причини, про які лише можна здогадуватися. Згідно з його висловлюваннями у перші тижні після прем'єри, найбільше його розчарувало неправильне трактування його головної фігури Хлєстакова, і Гоголь шукав причини в першу чергу в самому собі.

До цього додалися психічне виснаження після напрочуд продуктивного року, а також суперечки з Пушкіним при редагуванні "Современника", перше число якого на добру третину було забраковане Гоголем. У ньому з'явились "Коляска", "Ранок дуже заклопотаного чоловіка" (уривки з "Володимира 3-го класу"), а також, крім підписаних псевдонімом, десяток коротких рецензій, велика стаття "Про рух журнальної літератури 1834 та 1835 років". Пушкін обережно згладив в ній різку критику на адресу "Бібліотеки для читання" Сенковського, яка домінувала тоді на книжковому ринку, і викреслив ім'я Гоголя як автора. Зачеплений за живе Сенковський та його приятель Булгарін вважали автором анонімної критики Пушкіна і відреагували так різко, що Пушкін змушений був дистанціюватися від Гоголівських тез у фіктивному читацькому листі. І тут вже не допомогло, що в цьому ж числі (3) "Современника" він друкує "Ніс", що вважав за неможливе навіть найближчий друг Гоголя Погодін. Гоголь почувався глибоко ображеним. Він залишався непохитним: "Всі проти мене".

Це написано в одному з листів до Щепкіна, який терміново, але безуспішно запрошує його до Москви для підготовки до московської прем'єри "Ревізора". Це служить для нього також в якості пояснення нібито спонтанного рішення: "Я їду за кордон, там я хочу звільнитися від засмучень, які мені щодня чинять мої земляки. Сучасний письменник, комедіограф, повинен бути якомога далі від своєї батьківщини. Пророк нічого не вартий у себе на батьківщині". Наскільки мало це твердження відповідає істинному стану речей! Адже давно запланована поїздка до Європи згадується в одному з листів до матері, який Гоголь написав ще задовго до завершення "Ревізора". Настільки ж неправильною є також поширена версія про політично вмотивовану чи навіть вимушену "еміграцію". Безсумнівно, що тут мали місце багато причин. "Якось важко і сумно дивитись, як власні земляки, яких ти любиш від щирого серця, постають проти когось одного, і коли ти бачиш, як вони все неправильно сприймають – часткове стає загальним, поодинокий випадок виводиться у правило". (Це мабуть перше із довгого ланцюга власних Гоголівських переосмислень "Ревізора"). І далі: "Я їду за кордон не тому, що я не зміг би винести неприємностей. Я хочу щось зробити для свого здоров'я, розвіятись і відволіктись, щоб потім, коли я знайду постійне місце перебування, грунтовно продумати мої майбутні роботи. Пора творити з більшими роздумами".

Шостого червня 1836 року Гоголь на борту пароплава "Микола І-й" відпливає з Петербурга знову ж таки в напрямку Любека. Ситуація нагадує ту, яка була сім років тому – він втікає з Петербурга, де він – у його власному розумінні – зазнав невдачі: як історик, театральний реформатор і вихователь народу, журналіст. Його втеча настільки поспішна, що він не встигає навіть попрощатись ні з Пушкіним, ні з Жуковським. Це спадає йому на думку лише в Гамбурзі, і він пише Жуковському: "Я не попрощався навіть із Пушкіним, часу не було, та я й не зміг би цього зробити; зрештою, він сам винен..."

Якщо, як це часто говориться, завершення "Ревізора" і наступний від'їзд за кордон повинні означати найважливіший етап в житті і творчості Гоголя, то головним чином через те, що він шукає своє майбутнє поле діяльності вже не поза межами літератури, а перевертає, одягає в літературну форму все, що він хоче створити, або ж, як він сам висловлюється, творить із більшими роздумами. І це приносить з собою нові, великі проблеми.

Рим – батьківщина душі

"Це чудодійне зібрання світів, що вже віджили, чарівність їхнього поєднання з вічно квітучою природою – все це тут для того, щоб розбудити світ, щоб жителю півночі, між тим, як уві сні, представити цей південь, щоб мрія про нього вирвала його з оточення його холодного життя, присвяченого заняттям, які огрубляють його душу – з тим, щоб вирвати його туди, коли він постає перед ним у перспективі, яка раптом кличе в даль, у місячній ночі в Колізеї, в красивій смерті Венеції, в невидимому небесному сяйві і теплих поцілунках чудесного повітря, щоб він хоч раз у житті став гарною людиною".
(Рим – 1839\1842)

Гоголь залишає Росію з проголошеним наміром повернутися не швидко: "Довго, так довго, як можливо, я буду залишатись на чужині. І коли мої думки, моє ім'я, мої твори будуть належати Росії, то я сам, моє бренне тіло будуть далеко від неї". Позірний реаліст втікає від реальності, від вимог Тут і Зараз. За допомогою просторової дистанції він намагається вийти за рамки часової обумовленості: "Оскільки я залишив позаду себе свою батьківщину, я залишив також всі обумовлені часом бажання... Для поточних подій я помер". (Зверніть увагу на все частішу появу метафор смерті!) Одночасно і його власні твори втрачають для нього будь-яке значення: "Я бачу лише суворих і справедливих нащадків, які

зачіпають мене за живе своїм питанням: То де ж той твір, за яким ми повинні судити про тебе?... І якби з'явився такий вид молі, який би зжер одним махом всі примірники "Ревізора", а заразом і "Арабески", і "Вечори", і всю іншу дурницю... то я був би вдячний долі. Душа істинного поета знає лише посмертну славу, а я для цього ще нічого не зробив". Подібна зневага до створеного, яка в Гоголя періодично повторюється, на цей раз, мабуть, завдячує своєрідному піднесеному настрою перед втечею за кордон: "Клянусь, я зроблю щось таке, що не під силу звичайній людині. Левову силу відчуваю в душі своїй, і чітко відчуваю перехід від дитинства, проведеного за шкільними роботами, до юнацького віку". Хоча ці вікові метафори суггестують прорив у середину життя, все ж таки одночасно з цим йдеться і про прорив із "світу" назовні; як це можна судити за першим враженням Гоголя від Парижу: "Тутешня атмосфера наскрізь політизована, а я завжди уникав політики. Не справа поета виділятись на ярмарку світу! Він живе на світі як мовчазний монах, не належачи йому, і лише його чиста, незаплямована душа може одна бесідувати з Богом".

Це ставлення до його мистецтва як до "світу" необхідно мати на увазі, коли робиш спробу витлумачити численні подорожі протягом наступних 12 років та перерви між ними, здебільшого в Римі. При всьому захопленні подорожами як такими очевидно, що він не прагне до розширення свого горизонту досвіду в світі, навпаки, більше він шукає фізичне та психічне оздоровлення саме в тому, що він уникає довготривалих зв'язків зі світом, все шукає і шукає спостережень за деталями та перспективами з позиції постороннього, але ще більше підтверджує те, що він сприймає як непідвладні часу та світу цінності в мистецтві та природі. І він вважає, що нарешті знайшов ці цінності у вічно квітучій природі Італії та в тому чудесному зібранні віджилих світів, яке постає перед ним із руїн та мистецьких скарбів Рима – на фоні духовно і політично стагнуючого життя за правління понтифіка Григорія XVI. Рим у першій половині 19 століття це, як писав молодий Якоб Буркхард у 1846 році, "вічний, безпартійний, несучасний, безтенденційний, прекрасно завершений Рим". Але перш ніж Гоголь зміг поселитися там, пройшов ще майже рік.

Спочатку він подорожує разом із Данилевським до Аахена, далі вже один через Кьольн, Майнц, Франкфурт до Баден-Бадена, де він, хоча й уникає бювету, проте зустрічає російських знайомих: генеральшу Балабіну, княгиню Рєпніну та обох її доньок. У їхньому товаристві він проводить чотири насичені тижні, хоча сама Німеччина з її тютюновим та пивним духом не здається йому дуже симпатичною – дійсність разюче різнилася від того, що він сподівався побачити після прочитання творів Шіллера та Гофмана. Також і в німецькій Швейцарії він не затримується надовго, і від безлічі красивих краєвидів на фоні різних пейзажів, які набридли йому вже під час подорожі по Рейну, він швидко втомлюється й тут. У пам'яті залишаються лише дві речі: Альпи та древні готичні собори, так би мовити, природні та мистецькі гіперболи з каменю. Довше

він затримується в Женеві та Веве, звідки вирушає до будинку Вольтера у Ферне і навіть (з провідником) на глетчер Мон Блан, проте головним чином він знову перечитує Мольєра, Шекспіра і Вальтера Скотта, перш ніж знову після річної перерви приступає до роботи над "Мертвими душами".

Оскільки йому все більше дошкуляє холод, зима неабаром змушує його залишити Веве. Він не може їхати до Італії через холерний карантин, отож Гоголь вирушає в Париж до Данилевського. Там обидва українці беруть уроки італійської, часто відвідують Театр Франсе та італійську оперу і, незважаючи на проблеми зі шлунком у Гоголя, найкращі французькі ресторани. Гоголь відновлює старі знайомства, зокрема з подругою Пушкіна та імператорської сім'ї мадам Смірновою, та заводить нові, наприклад з Адамом Міцкевичем, і продовжує писати.

"Мертві" жваво просуваються, свіжіше й веселіше, аніж в Веве, – повідомляє він Жуковському, – і мені здається, ніби я перебуваю в Росії: переді мною всі наші – наші поміщики, наші чиновники, наші офіцери, наші мужики, наші хати, словом, вся православна Русь. Мені здається дуже смішним, що я пишу "Мертві душі" в Парижі... Велетенським є моє творіння, і його кінця ще не видно. Постануть проти мене ще й інші нові стани і навіть багато різного панства, але що я маю робити! Така вже моя доля, жити у ворожнечі з моїми земляками. Терпіння! Хтось невидимий із могутнім жезлом велить мені. Знаю, що моє ім'я буде щасливішим за мене, і нащадки саме тих земляків, можливо, будуть висловлювати своє примирення моїй тіні зі сльозами на очах".

Однак продуктивний час у Парижі швидко й несподівано закінчується, коли в лютому 1837 Гоголь дізнається, що 31 січня Пушкін помирає через смертельне поранення під час дуелі. "Ніякої гіршої звістки не можна було отримати з Росії, – пише він Плетньову. – Вся насолода мого життя, вся моя найвища насолода щезла разом із ним. Нічого не робив я без його поради. Жоден рядок не писався без того, щоб я не уявляв його перед собою. Що скаже він, що зауважить він, з чого посміється, чому висловить нерушиме і вічне схвалення своє, ось що тільки хвилювало та надихало мої сили ... Невимовне горе". І дуже схожі рядки адресуються Погодіну: "Всім, що в мене є гарного, я зобов'язаний йому. Також і моя нинішня праця є його творінням. Він звелів мені поклястися, що я напишу її... Що тепер моя праця? Що тепер моє життя?".

Часто вказувалось на те, що після смерті Пушкіна Гоголь не зміг завершити жодного з розпочатих творів (а їх було не так вже й багато), хіба що за єдиним винятком "Шинелі", хоча їхня сюжетна лінія була розроблена ще за життя Пушкіна. Як би там не було, в Пушкіні, якого він обожнював із ранньої юності, в якому він вже 1834 року вбачав "надзвичайний феномен, можливо, єдиний феномен російського духу, російської людини в її розвитку, подібний якому, можливо, з'явиться лише через 200 років", невпевнений в собі Гоголь втратив майстра та суддю в

питаннях мистецтва, того, хто вказав йому на Сервантеса та примусив читати Мольєра, того, хто був йому кимось на взірець духовного батька.

І як в тому випадку, коли помер його тілесний батько, і на його плечі лягла турбота про сім'ю, так і тепер, як провістив Бєлінський, до нього перейшла провідна роль у російській літературі. До цього він був абсолютно не підготовленим. Окрім того, на його совісті лежав тяжкий тягар – через дріб'язкові журнальні суперечки та через те, що він поїхав не попрощавшись (він також більше не писав Пушкіну). Все це мало дати поживу його схильності до критичного самоаналізу, і тому зовсім не випадково цього 1837 року, як у його власних описах своїх захворювань, так і в лікарських діагнозах вперше з'явиться слово іпохондрія.

Також і цього разу від невимовного горя його може врятувати лише зміна місця. Гоголь вирушає до Італії і прибуває в Рим лише в кінці березня, саме вчасно, щоб відвідати святкову Великодню месу, проведену Папою в соборі Святого Петра. Для нього це також було свято відродження. Весна, Італія, Вічне місто з усіма свідченнями великого минулого і мистецтва – все це пропонувало йому після метушливого Парижу свіжість і прихисток у притулку величного спокою: "Раніше я бачив скрізь лише картини перемін. Тут все наче зупинилось", – пише він Данилевському, і в його вустах це є похвалою. Далі він повідомляє: "Коли я прибув до Риму, я не міг спочатку сформувати чітке уявлення про нього. Він видався мені малим. Але чим довше я тут знаходжусь, тим більшим він мені видається: велетенські будівлі, чудесні віадуки, небо гарніше, руїн та античності вистачить на все життя для споглядання. В це місто закохуєшся повільно, але вже назавжди. Одним словом: Європа для споглядання, Італія для життя".

Але для життя, навіть у дешевій Італії, необхідні гроші. Доходи від "Ревізора" майже вичерпалися: Гоголь прибув у Рим, маючи всього 200 франків і звертається до Жуковського: "Майбутнє лякає мене. Моє здоров'я, здається, з кожним роком все погіршується. Якщо навіть Італія не допоможе, то не знаю, що й робити... Я дорожу тепер кожною хвилиною свого життя, тому що я не вірю, що воно триватиме довго, і між тим починаю вірити в те, що раніше я вважав казкою, а саме в те, що саме письменники сьогодні можуть померти з голоду".

Тому він звертається з проханням до царя про річну ренту в розмірі стипендії для російських художників, які живуть у Римі, або ж у такому, скільки отримує диякон російської церкви в Римі. Натомість Микола І розпоряджається про надання одноразової допомоги в розмірі 5000 рублів, які Гоголь отримує в жовтні 1837 року в Римі після повернення з літньої поїздки на води в Німеччину.

Друга зустріч з Римом стає справжнім святом, яке він не втомлюється відзначати в кожному листі. Так, наприклад, він пише: "Італія моя! Ніхто на світі не може відібрати її в мене! Тут я народився – Росія, Петербург, сніг, мерзотники, міністерство, кафедра, театр – все це мені лише наснилося... Моя душа сповнена світлом. Я працюю і підганяю себе з усіх

сил, щоб завершити мою працю. Лише ще трохи життя, життя! Лише ще трохи життя! Адже я ще нічого не створив". Чи він працював і що він створив цієї зими 1837–1838 років, невідомо, але в лютому 1838 він все ще продовжує захоплюватись: "Яке небо, яке повітря! Я не можу ним напитися, не можу надивитися. В моїй душі небо і рай. Зараз у мене в Римі небагато знайомих, проте ніколи я не був таким радісним, таким задоволеним життям".

Звісно, знайомих у Римі йому не бракує. Здебільшого це росіяни, які постійно чи тимчасово там проживають, або ж знаходяться проїздом. До першої групи належать художники – стипендіати Петербурзької Академії мистецтв та деякі, переважно жіночої статі, представники багатих сімей. Найпомітніша постать серед художників, Олександр Іванов (1806–1858), стає довіреною особою Гоголя, який навіть звертається до нього за мистецькими порадами. Той, як і Гоголь, також є іпохондриком, який боїться людей і має схильність до депресій. Своє мистецтво він, на відміну від більшості німецьких "назаретян" у Римі, відчуває набагато інтенсивніше, як релігійну місію. Він працює – і в цьому він також нагадує Гоголя – більш ніж 10 років над своїм так і не завершеним головним твором, велетенською картиною "Явлення Христа народу", на якій він у деяких варіантах зобразив також Гоголя, як того, хто в людському натовпі стоїть найближче до Христа.

До знатних російських дам належить, разом із Балабіними та Рєпніними, княгиня Зінаїда Волконська, колишня придворна дама Олександра I, яка перейшла в католицтво і за допомогою двох польських священників спробувала спонукати також Гоголя до подібного вчинку. Дотепер його ставлення до цього, можливо з певною метою, залишається дещо нез'ясованим.

Саме в цей час він пише: "Лише в одному Римі можна молитися. У всіх інших місцях тільки роблять вигляд!" Чутки про можливу зміну віросповідання доходять навіть до Василівки. Але він заспокоює матір, він "не відмовиться від обрядів своєї релігії, тому що наша релігія та католицька є повністю однаковими, і тому немає жодної необхідності міняти одну на іншу". Він так і не зробив цього, проте довго водив за ніс княгиню. На її віллі він знову зустрічається з підкреслено католитичним Міцкевичем і знайомиться з (досить критично налаштованим стосовно католицької церкви) Джузеппе Джоакіно Беллі (1791–1863), чиї ненадруковані "Sonetti romaneschi" захоплюють його такою ж мірою, як і багатотомне зібрання "Autori burleschi italiani" в бібліотеці княгині. Він оволодіває італійською, яку він називає другою рідною мовою, і користується нею в листуванні, вживаючи навіть римський діалект. Його знають у всіх тратторіях як синьйора Ніколо і побоюються через його надмірні вимоги до кухні та обслуговування. Між тим він датує листи висловом "abur becondita" (після заснування міста, тобто Рима). Коротше кажучи, "моє життя було б найпоетичнішим у світі, якби до нього не домішалася жменя в найвищій

мірі нічого не вартої прози: цією прозою є моє огидне здоров'я", пише він у квітні 1838. А в червні: "Італія продовжила моє життя, проте хворобу, яка деспотично тримає мене у своїх лабетах і стала вже моєю звичкою, вона не в змозі викорінити. Що, коли я не закінчу свою працю? О, геть, нестерпна думко!" Подібні скарги стають все частішими, і вже не зрозуміло, чи вони стосуються в більшій мірі стагнації його роботи, чи справді хвороби – і якої хвороби? Коли він говорить про це конкретніше, тоді він називає головні болі чи проблеми зі шлунком. Єдиними ліками, які приносять йому полегшення, є подорожі.

Отож, він знову подорожує влітку 1838, спочатку як гість Рєпніних до Неаполя, а потім у Париж до Данилевського, якому він хоче допомогти пом'якшити біль від втрати матері, а також допомагає йому фінансово, коли той став жертвою грошової махінації. Потрібні гроші він отримує від Погодіна, до якого звернувся за допомогою, не пояснюючи причин, і той зібрав у московських знайомих 2000 рублів, вважаючи, що гроші призначаються Гоголю.

Зиму 1837/38 років Гоголь знову проводить у Римі, проте при поверненні він вже не відчув колишнього піднесення. Йому не виповнилося ще й 30, а він уже скаржиться Данилевському: "Ми наближаємося до років, коли наші жваві враження все глибше опускаються на дно і коли наші сили часто вже не в змозі викликати їх знову з такою ж легкістю, як і раніше, як вони колись самі собою здіймались". Це висловлювання, здається, також вказує на труднощі в письменницькій роботі. Гоголь продовжує: "Отож, використаймо щонайменше все, щоб порятувати жалюгідні рештки. Якби в нас було хоча б декілька миттєвостей, свіжих та молодих". На подібні миттєвості ця зима виявилась доволі щедрою, в першу чергу на візити друзів із Петербурга та Москви. Жуковський, супроводжуючи двадцятиоднорічного спадкоємця престолу в його освітній подорожі Європою, зупиняється в Римі з грудня по лютий. І Гоголь, попри невдале читання у великого князя через скутість, почувається як риба в воді, особливо коли він може показати своєму другу й покровителю "свій" Рим, яким вони обидва днями мандрують із блокнотом для малювання. Гоголь замовляє собі фарби з Парижу і так коментує це: "Дотепер я більше тримав у руках пензель, аніж перо!" Здається, що він шукає саме відсторонення.

З Жуковським у Рим прибув також Шевирьов, знавець Італії та поклонник Данте, а після них із Москви приїхало ще й подружжя Погодіних. Гоголь поселяє їх у будинку, в якому проживає сам (Страда Феліче, сьогодні Віа Сістіна, 126) і знову береться за роль чичероне. При цьому він не дотримується систематичного плану професора Шевирьова, а орієнтується на мальовниче освітлення, сповнені настрою ансамблі та приголомшуючі ефекти і завершує кожну мандрівку собором Петра. Так повідомляє Погодін, який вже не сприймає всерйоз скарги Гоголя на проблеми зі шлунком, після того як в одній остерії став свідком того, як Гоголь "їв за чотирьох".

У квітні 1839 останні гості поїхали. Гоголь супроводжував їх аж до Чівітакчії, а потім повернувся в Рим, не в свою власну квартиру (єдину, яка в нього коли-небудь була), а на віллу княгині Волконської, до ліжка хворого двадцятитрирічного графа Йосифа Вієльгорського. Той (син вже згадуваного придворного), вихований разом зі спадкоємцем престолу, повинен був супроводжувати його в подорожі Європою. Під час подорожі з'ясувалось, що він страждає на тяжку форму туберкульозу. Після безуспішного лікування на німецьких курортах він прибув до Риму раніше за кронпринца, і вже не в змозі подорожувати далі, залишився в будинку княгині. Саме там Гоголь познайомився і оцінив красивого, розумного та історично освіченого молодого чоловіка. Він взяв на себе догляд за ним, і між поетом та приреченим на смерть розвинувся внутрішній зв'язок, свідченням якого стали опубліковані посмертно фрагменти з поетичного журналу "Ночі на віллі".

"Вони були такими солодкими, такими знесилюючими, ці безсонні ночі. Він сидів хворий у кріслі. Я поруч із ним. Сон не наважувався торкнутися моїх очей, здавалось, що він мовчазно і мимовільно поважає святість цих нічних дозорів. Для мене було так солодко сидіти поруч із ним і дивитися на нього. Вже дві ночі ми кажемо один одному "ти". Наскільки ближчим став він мені з того часу! Він сидів завжди однаково: ніжно, тихо і піднесено. Боже, з якою радістю, з якою веселістю я прийняв би на себе його хворобу, і якби моя смерть могла повернути його здоров'я, з якою готовністю я б кинувся тоді до неї!" Але Гоголь знає, що порятунку не буде. Можливо, саме тому він може так безоглядно довіритись іншій людині: "Яким дивно новим було моє життя, і як я водночас читав у ньому повернення чогось далекого, давно минулого!". Він пригадує юнацьку дружбу, яку він пережив у Ніжині. "І всі ці солодкі, юнацькі, свіжі почуття знову охопили мене. Боже, навіщо? Чи цей свіжий подих юності овіяв мене для того, щоб я відразу ж поринув у ще смертельніший холод почуттів, щоб я відразу ж постарів на десяток років, для того, щоб я лише з більшим відчаєм і безнадією спостерігав за тим, як проходить моє життя?"

21 травня 1839 року Йосиф Вієльгорський помирає на руках у Гоголя. Тепер Рим і для Гоголя стає "батьківщиною могил", проте його відчай обертається насамперед супроти Росії: "Не життя на Русі людям прекрасним. Одні тільки свині там живучі", звучить в одному з листів, і трохи далі: "Я тепер ні в що не вірю, і якщо я зустріну щось прекрасне, то заплющу очі і спробую не дивитись. На мене віє могильне дихання... Воно дане нам для того, щоб ми вічно з жалем сумували за ним, щоб наша душа глибоко і болісно страждала".

Отож, здається, що внутрішній шлях Гоголя прямує далі від втрати до втрати: від смерті брата до смерті батька, від смерті Пушкіна до смерті Вієльгорського, з якою естетичний світогляд, якому Рим додав таку багату поживу, був сильно підірваний. Проте останній із цього ряду улюблених померлих залишив інший заповіт. Княгиня Рєпніна розповідає: "Одного дня після смерті молодого графа Вієльгорського я зустріла Гого-

ля ... з книгою в руках і запитала, що то за книга. Він показав її мені. Це була Біблія, на першій сторінці тремтячою рукою Вієльгорського було написано: "Моєму другу Ніколаю – вілла Волконських". Гоголь сказав мені: "Ця книга для мене тепер подвійно свята". Через три роки після того як він з левовими силами в душі вирушив із Росії, його твір майже не зрушив із місця. Хоча він за цей час, як ніколи, вгамував свою потребу у спогляданні та сприйнятті прекрасного, він також гірко пересвідчився і в слабкості естетичного перед лицем смерті. Від цього він став удвічі "зрілішим" для оживлення забутого, між іншим, морально-філантропічного імпульсу про служіння людству, яке все відчутніше набуває релігійного акценту. Для літературного твору в майбутньому все залежатиме від рівноваги між естетичними та моральними інтенціями, між інспірованою спонтанністю та продуманим творінням. Там, де вдається досягнути балансу між гігантськими коливаннями, стає можливим сягнути найвищих висот, де це лишається недосяжним – загрожує глибоке падіння у прірву.

"Мертві душі"

"Коли я почав читати Пушкіну перші глави "Мертвих душ" в їх тодішньому вигляді, Пушкін, який завжди сміявся при моєму читанні (він був охочий посміятися), почав потроху ставати все похмурішим, похмурішим і, зрештою, зробився зовсім похмурим. Коли читання завершилось, він промовив скорботним голосом: "Боже, яка сумна наша Росія!" Це вразило мене. Пушкін, який так добре знав Росію, не помітив, що все це було карикатурою і моєю власною видумкою!
Лише тут я побачив, що значить, справа взята із душі, взагалі, що означає душевна правда, і в якому жахливому для людини вигляді була представлена їй пітьма та лякаюча відсутність світла. З того часу я вже став тільки й думати про те, як би пом'якшити це приголомшуюче враження".
(Із 3-го листа про "Мертві душі" – 1843)

Чим глибше ми занурюємось у дослідження розвитку особистості та творчості Гоголя, тим очевиднішим стає несумісне та пародоксальне. Саме те, що було сказане про його стиль, що він не знає нормального, нейтрального мовного рівня, стосується також його поведінки в житті, а також композиції його творів. У той час, коли його життя хиталось від кризи до кризи, його творчість, допоки його не полишає творча сила, досягає тієї незрівнянної якості, яка гарантує світову славу. Хоча ця творчість і базується на властивостях, які скоріше утруднюють розуміння та оцінку,

а саме на надмірній віртуозності в поводженні з мовою (що в значній мірі не піддається перекладу) і на переважанні деталей над фабулою і сюжетом (що також часто зав'язується на мові й ускладнює будь-яке загальне осмислення).

Отож, перша частина "Мертвих душ", незважаючи на відносно скромний обсяг, може викликати враження "безмірної епічної повноти", не лише через численні побачені під мікроскопом реалії, але й через появу лише на мить багатьох персонажів у порівняннях першого та другого ступеня, які не мають ніякого стосунку до "дії". Таким чином, портрети поміщиків, які хоча й складаються з небагатьох, часто заштрихованих рис, стали настільки легко запам'ятовуватися, що відтоді їхні комічні імена вживаються в російській мові в якості загальних. Так, попри гротескні та смішні деталі може виникати враження природного, реалістичного зображення і, що характерно, найбільше там, де померлі кріпосні постають у фантазіях покупця і продавця живішими за живих. Таким чином, те що має за основу – швидше відчай із приводу жахливої банальності людини, може вважатися за критику суспільних відносин і як сатира ранньокапіталістичних методів, що через предмет торгівлі, а саме мертвих душ, отримує водночас метафізичний та зловісно-примарний вимір. І саме це провокує найкомічніші діалоги. І, нарешті, може з'явитися враження, що мова йде про роман, навіть про реалістичний роман (чи "Картини моралі з Росії", "Сатирично-комедійна картина сучасності", як стверджували перший англійський та перший німецький переклади). Хоча сам Гоголь дуже швидко відмовляється від позначення "роман" і називає свій твір поемою, отже, епічним віршем, в який автор вплітає не лише ліричні, навіть гімнові пасажі, але й в якому в кінці втеча перед викриттям дрібного шахрая Чічікова зненацька постає апофеозом Росії: в образі трійки, яка переможно (правда, з невідомою метою) летить і перед якою, дивлячись скоса, сторонняться і дають їй дорогу інші народи та держави. І все це після більше ніж двохсот сторінок найсміливішої банальності та сірої невтішності, після безжального викриття людської нікчемності у величезному і порожньому коловороті навколо нічого – мертвих душ.

Від першого читання в Пушкіна 1835 чи 1836 року до цього в однаковій мірі як грандіозного, так і загадково-багатозначного фіналу першої частини минуло добрих 6 років, причому основна робота припала на їх другу половину. У ці останні роки звична варіація між літнім перебуванням на водах у Німеччині та зимовими квартирами в Італії два рази переривалась відвідинами Росії. Обидві поїздки були викликані зовнішніми причинами і через неприємні обставини затягнулись у часі. Першу поїздку Гоголь охарактеризував як велику жертву та тяжкий обов'язок. Він вважає себе зобов'язаним запобігти тому, щоб його сестри Анна (19) та Ліза (17), які восени 1859 року закінчували "Патріотичний інститут", згідно з бажанням матері повернулися до Василівки. Натомість він планує прилаштувати їх в Москві, аж допоки не підшукається відповідна "партія"

згідно з їхньою освітою. Через це він датує свої листи матері Італією та Віднем, хоча сам він давно перебуває в Росії. Вся ця справа затримує його на тижні в Петербурзі та місяці в Москві і завершується безуспішно (Анна відразу ж повертається в село і залишається незаміжньою, Ліза залишається спочатку в Москві, але заміж виходить значно пізніше у Василівці і до того ж не "за рівного").

Ця справа, проте, наклала певний відбиток на взаємини Гоголя з Погодіним, який надає притулок спочатку йому, потім обом старшим сестрам і, зрештою, ще також і матері та наймолодшій сестрі Ользі (15). Як подяку він розраховує на статті до свого нового журналу "Москвитянин" (орган слов'янофілів), від чого Гоголь із обуренням рішуче відмовляється. Отож, обидва приятелі, які перебували під одним дахом, спілкуються між собою лише письмово. Інші проблеми випливають зі скрутного, як завжди, фінансового становища Гоголя. Тут одного разу допомагає старий Аксаков 2000 рублів, іншого разу Жуковський (з мовчазної підтримки спадкоємця престолу) 4000, і друзі встигають завадити продажу прав на попередні твори Гоголя. Все це, звичайно, пригнічує поета, проте не може пояснити його інколи чудернацької поведінки. Він не лише безцеремонно поводиться з Аксаковими, які його обожнюють та опікуються ним, прикидаючись сплячим чи відсутнім, як тільки хтось з'являється в домі, але навіть під час вистави "Ревізора" в Москві на його честь він опускався в своє крісло все нижче і нижче, а потім майже виповз із ложі, щоб його ніхто не помітив.

Аксаков, який якось зненацька застав відлюдькуватого письменника за роботою, розповідає про ще одну особливість: "Переді мною стояв Гоголь у такому фантастичному вбранні: замість чобіт на ньому були довгі російські вовняні панчохи до колін, замість сюртука оксамитова курточка поверх фланелевої жилетки, шия обмотана великим пістрявим шарфом, а на голові малинова, в золотому шитві шапочка, на манер тих, як їх носять мордвинки". Невідомо, чи це вбрання слугувало свого роду стимулятором, чи просто захищало від петербурзької холоднечі. У будь-якому випадку дана сцена відбулася в кінці 1839 року в Зимовому палаці, в службовому помешканні Жуковського.

Тоді ж в Петербурзі Гоголь двічі зустрічався з Бєлінським, але він приховав це від своїх московських друзів, тому що критик "Отечественных записок" був рупором "прозахідної" ліберальної інтелігенції. Гоголь шукав знайомства з ним тому, що правильно оцінював значення та вплив Бєлінського перш за все з огляду на майбутнє "Мертвих душ" серед читачів та критики. Сам Гоголь не належав до жодного з угрупувань, які саме формувалися, хоча внутрішньо він був набагато ближче до слов'янофілів, які хотіли оновити Росію на основі національно-православних традицій, аніж до західників, які вбачали спасіння в просвітительському подоланні саме цих традицій. У той час він шукав це спасіння швидше за

все в мистецтві, головним чином у своєму мистецтві, в його великій поемі.

Але "Мертві душі" ще не є єдиним предметом його мистецьких планів, інакше це можна сформулювати так: він все ще ухиляється від їхнього продовження. У той час, коли він улітку 1839 року об'їздив всю Німеччину (і при цьому знайомиться в Ганау з поетом Язиковим (1803-1847), його все ще продовжують захоплювати часи козацтва, які він бачить у привезеному із собою зібранні українських історичних пісень: "... і якщо я нічого з цього не зроблю, то буду великим дурнем". Він планує трагедію ("Поголені вуса"), від якої залишилась тільки лірична замальовка. Сам текст Гоголь спалив (1841) після того, як під час одного із читань Жуковський заснув. Успішнішим задумом цього року була спроба літературної презентації естетичного світогляду раннього Риму в традиціях європейського оспівування Риму. Читається дуже цікаво, проте з романом нічого не вийшло. Фрагмент обривається, перш ніж дія починає по-справжньому розвиватися. Також до 1839 року належить проект оповідання про чиновника, який краде шинелі, – перша версія "Шинелі".

Всі ці плани були відкинуті чи перенесені на майбутнє, і, здається, що під час перебування в Росії з вересня 1839 по травень 1840, Гоголь знову працював над "Мертвими душами", і вже були готові перші шість "портретних глав", з яких він часто читав у Петербурзі та Москві, як завжди, захоплюючи своїх слухачів. Але робота просувається дуже повільно. "Що я маю сказати про себе? Моє існування таке банальне. Мене охопило безчуттєве оціпеніння, – скаржиться він у січні 1840 і продовжує. – Більше не можу дочекатися від'їзду в Рим. Тільки там моя змучена душа знайде спокій".

Після цього минули ще чотири довгих місяці. В день його іменин, 9 травня, його вітають московські театральні діячі та літератори (серед яких був також Лермонтов) на святковому обіді в саду Погодіних. Через десять днів Погодін та Аксакови проводжають його до воріт Москви. До Відня, де вони на певний час розлучилися, з ним подорожує молодий чоловік на прізвище Панов, який відгукнувся на оголошення в газеті. Сама подорож, віддаленість із Росією, гарна італійська опера та води Марієнбаду благотворно впливають у Відні на потрясіння почуттів, і Гоголь вигукує: "Великі знаки милості Божої! Я ще раз оживу... Я відчуваю, що виходжу з духовної летаргії останніх років".

Він відразу поринає в роботу, редагує переклад комедії Джузеппе Жіро "Дядечко у скрутному становищі" для Щепкіна, працює над "Шинеллю", розширеним варіантом "Тараса Бульби" та трагедією з української історії – і все це одночасно. Проте "бадьорість моїх нервів зненацька перетворилась у надмірну дражливість". Душевне перенапруження розряджується повним фізичним крахом: "Я дійсно не знав, що робити далі... Я не міг спокійно витримати і двох хвилин, ні в ліжку, ні в кріслі, ні на ногах". Лікарі вже поставили на ньому хрест, коли це станом тяжко хворо-

го, який вже посилав за священником для останнього причастя, перейнявся проїжджий російський купець і друг Погодіна, Ніколай Боткін. "Проте померти серед німців здавалось мені жахливим. Я дав посадити себе в карету і відвезти в Італію. Коли ми доїхали до Трієста, я почувався вже краще". Панов, який знову приєднується до нього в Венеції, налаштований скептично: "Мені здається, він помиляється, коли думає, що йому варто лише поїхати за кордон, щоб знову відновити сили ... Мабуть, що останні десять років повільно розхитали його організм... Його фізичний стан звісно ж впливає на душевні сили, через що він поводиться дуже боязливо і неймовірно підозріло. Все це вкупі приводить його інколи в такий стан, в якому він дійсно є найнещаснішою людиною".

Під час небезпечної для життя хвороби у Відні (як тоді казали, щось на зразок нервової гарячки) у Гоголя були галюцинації, в чому деякі дослідники вбачають вирішальне містичне переживання. Дещо говорить на користь цього, проте деякі достеменно відомі факти можна трактувати і таким чином, що тут ідеться про подальший етап закладеного ще з самої ранньої юності розвитку, який також і влітку 1840 не зазнав краху, а більшою мірою проходив у вигляді переходів від нападів депресії до ейфорично-продуктивних поривів.

Наступний злет наступає пізньої осені 1841 і триває майже рік – рік завершення першої частини "Мертвих душ". Отож Анненков, який у кінці квітня 1841 прибуває в Рим, зустрічає "того ж чудесного, радісного, доброзичливого Гоголя, яким ми знали його в Петербурзі до 1836 року". І коли той же Анненков називає "1841 рік останнім роком свіжої, сильної, багатогранної юності Гоголя", то ми не маємо підстав не вірити йому. Адже він на декілька місяців заступив місце Панова, живе разом із Гоголем у римській квартирі і записує під його диктовку перший повний варіант першої частини "Мертвих душ". Він був очевидцем, як поет, після вдалого завершення однієї з глав, затягнув прямо на вулиці жартівливу українську пісню, "потім пустився танцювати і почав робити парасолькою в повітрі такі викрутаси, що через дві хвилини в його руках залишилась тільки палиця, а верхня частина відлетіла геть...".

Приблизно в цей час, коли писались глави з 7-ї по 11-ту, а також такі доповнення, як гімн влучному російському слову в кінці 5-ї глави, Гоголь пише Жуковському: "Не хочу сказати, що я здоровий. Ні, моє здоров’я могло б бути ще гіршим, але я більше ніж здоровий. Я насолоджуюсь чудесними моментами, живу чудесним внутрішнім, в мені самому покладеним життям, яке я не проміняю ні на які статки і ні на яке здоров’я. Все моє життя відтепер є єдиним гімном подяки".

Його переповнює вдячність за фізичне зцілення, а також відновлену творчу силу. Але він робить із цього і раціональний висновок: "Отож, моє життя ще потрібне, і воно не буде даремним". У цій упевненості він знаходить моральне виправдання свого писання та силу для роботи, чия

очевидна успішність знову ж таки утверджує його в свідомості бути не тільки покликаним, але й обраним.

Відтепер для нього існує, очевидно, тільки це внутрішнє, закладене лише в ньому самому життя, що скоро призводить до появи в його кореспонденції відчужених та неприємних інтонацій. Так, зокрема, він повчає свого старого друга Данилевського, коли той запитує його про римські новини: "Я не пишу нічого про римські події... Я більше нічого не сприймаю; в моєму погляді більше немає живої уважності новачка. Все, що мені потрібно, я вже взяв собі і заховав у собі, в глибині моєї душі. Там також завжди присутній Рим як святиня, як свідок чудес, які сталися зі мною". Подібним чином він тепер все відносить до себе, зокрема також романтичну метафору про поета як про пророка: "Тепер моє слово наділене вищою силою, і все може розчаровувати, обманювати, залишати напризволяще, тільки не моє слово!" (Данилевському, серпень 1840). "Вір моїм словам! Я сам не наважуюсь не вірити своїм словам" (Язикову, вересень 1840). "Вірте моєму слову – моє слово не обманює!" (Іванову, жовтень 1840). Подібне він пише й іншим своїм кореспондентам. В одному з листів Погодіну він таким чином пояснює свою незвичну самооцінку: "Ти повинен знати, що той, хто народжений для того, щоб творити в глибині своєї душі й жити й діяти в своїх творіннях, повинен багато в чому бути особливим". І його друзі, хоч і хитали головою, пробачали йому багато.

Пізніше він заявив цілком переконливо, що й персонажі "Мертвих душ" взяті ним із глибини власної душі: "Жоден із моїх читачів не знав, що коли він сміявся з моїх героїв, то він сміявся з мене... Я брав якусь мою погану властивість, прослідковував її на прикладі іншого стану та професії, намагався уявити її як мого смертельного ворога, який заподіяв мені найболючішу образу, і віддячував йому злістю, насмішкою та всім тим, що мені спадало на думку. Якби хтось побачив тих чудовиськ, які з самого початку вийшли з-під мого пера лише для мене самого, то він би неодмінно заціпенів від жаху". У пізніших переробках (з яких відомими є останні шість) він дещо пом’якшив, частково в інтересах більшої правдоподібності, часково з огляду на майбутнє висвітлення того чи іншого героя в запланованих двох наступних частинах поеми. Адже все більш очевидним тепер стає його намагання наслідувати Данте. З цієї точки зору, перша частина "Мертвих душ" є гоголівським інферно – пеклом безнадійної банальності під бичем висміювання.

Він знає, що йому знадобиться вся його тактична майстерність, щоб провести це "Інферно" через рогатки цензури. Він не хоче покладатися на волю випадку, отож він мусить знову їхати до Росії, але боїться пов’язаних із цим труднощів і вимагає, щоб за ним приїхали Костянтин Аксаков та Щепкін: "Їм не доведеться робити непотрібних речей. Вони заберуть глиняну вазу. Звичайно, ваза вже тріснула, вона стара і ледве тримається. Проте в ній міститься скарб, тому з нею треба поводитися

обережно". У цій зворушливо самоіронічній презентації ховається цитата святого Павла та його самоідентифікація з апостолом, що, зрозуміло, залишається ніким не поміченим. Отож, ніхто не висловлює готовності взяти на себе роль його супроводжуючого. Натомість, він один вирушає у Франкфурт до Жуковського, а потім із Ганау від'їздить до Росії з одним із братів Язикових. Після короткого візиту до Плетньова в Петербурзі він прибуває в жовтні 1841 в Москву, де він знову, цього разу сім місяців, користується гостинністю Погодіна, хоча й злиться на того, що той без його дозволу надрукував доповнення до "Ревізора", і спілкується з ним знову лише письмово.

На початку грудня 1841 року він подає швидко підготовлений рукопис "Мертвих душ" у Московський цензурний комітет. Але страх цензорів настільки великий, що вони вже в самій назві вбачають афронт проти догмату про безсмертя душі, щоб потім, коли з'ясувалось, що за цим ховаються так звані ревізькі душі, злякатися ще більше, тому що тут могло йтися про памфлет проти кріпосного права (хоча Гоголь був від цього дуже далекий). Отож, рукопис навіть не читали, а про всяк випадок, щоб чого не трапилось, просто заборонили.

Для Гоголя це – тяжкий удар вже хоча б тому, що він розраховував на те, що після продажі прав зможе погасити свої борги, які вже сягнули 17 000 рублів. Його знову охоплюють важкі приступи депресії: "Найстрашнішим мені здався стан, який нагадав мені про мою жахливу хворобу у Відні, особливо коли я відчув те охоплююче серце збудження, яке перетворювало кожну картину, виникаючу в уяві, у велетня, кожне маленьке, приємне почуття в таку страхітливу радість, яку не може витримати людська натура, кожне, хоч трішки затемнене, почуття в тяжкий, пригнічуючий сум... Скільки присутності духу було потрібно мені, щоб витримати! І я витримав".

У боротьбі за працю всього свого життя він не цурається нічого. Він не тільки підключає своїх петербурзьких друзів і знайомих, але й пише листа міністру культури (і, між тим, добивається через шефа III-го відділу нової царської дотації в розмірі 5000 рублів). Одночасно він звертається і до найпалкішого противника існуючого режиму Бєлінського, який випадково опиняється в Москві, щоб передати через нього – оминувши пошту – рукопис "Мертвих душ" в Петербург. Там його земляк Нікітенко повинен добитися дозволу цензури, що йому і вдається, так що 9 березня 1842 року поема отримує дозвіл на друк за винятком "Повісті про капітана Копєйкіна", яку Гоголю доводиться переписати. Крім того, цензура пом'якшила заголовок, який тепер звучав: "Пригоди Чічікова, або "Мертві душі".

Поки хворий Гоголь декілька тривожних тижнів очікує в Москві на повернення свого рукопису (який в Петербурзі переходить із рук у руки), він зважується дати дещо з написаного своїм друзям для їхніх журналів. Так, "Современник" Плетньова отримує сильно перероблену версію

"Портрета", "Московитянин" Погодіна – фрагмент Аннунціати під заголовком "Рим". Обидва твори були сильно розкритиковані Бєлінським, чиї "Отечественные записки" не отримали нічого. Незабаром критиці піддалися й "Мертві душі", в яких ліберальний критик, попри похвалу сатирі та реалізму, знайшов той недолік, що "дивовижна сила безпосередньої творчості" відволікає погляд Гоголя "від ідей та моральних проблем, якими переповнений нинішній час".

Можливо, що цим Бєлінський надихнув Гоголя, який під "моральними проблемами" розумів щось зовсім інше, а саме: фатальну ідею висловлюватися з актуальних питань російського життя. Проте в даний момент поет був незадоволений своїм найбільшим твором зовсім із інших причин. Поки він робить стилістичні правки при коректурі, поки він власноручно малює ескіз титульної сторінки, в листах він уже говорить про "неясний відгомін тієї великої поеми, яка постає в мені", і називає першу частину "нашвидкуруч прибудованим провінційним архітектором ганком до палацу, який має сягнути колосальних розмірів". Охоплений власною мегаломанією (а також тогочасною модою), він планує після завершення цього гігантського твору висловити свою подяку на могилі Спасителя. Старий Аксаков приходить у відчай від цього плану і всіляко відраджує його, вказуючи на далеку і небезпечну подорож, проте Гоголь нічого й слухати не хоче.

До прощі в Єрусалим ще далеко, і Гоголь вважає, що перед ним ще довгий внутрішній шлях. Так, в одному з листів до Жуковського він пише: "Я можу лише сказати, що з кожним днем у моїй душі стає все світліше і святковіше... що сила неба допоможе мені забратися тією драбиною, яка чекає на мене, хоча зараз я й знаходжусь на її найнижчих щаблях. Попереду в мене ще багато тяжкої праці, довгий шлях та навчання душі! Моя душа повинна стати чистішою, ніж сніг у горах, і світлішою за небо. Лише тоді я стану на силі, щоб взятися за мої духовні подвиги і моє велике поле діяльності, лише тоді можна буде розгадати загадку мого існування".

Майже дослівне співпадання цієї заяви з одним із листів ніжинського гімназиста (Справді, для всіх я є загадкою... але тільки за моїм дійсним полем діяльності вони зможуть розпізнати мій справжній характер) розкриває іманентну напругу, яка від початку до кінця визначає саморозуміння Гоголя: з одного боку – неослабне прагнення до все дальшої, все величнішої мети, з іншого – інтерпретування відповідної сучасності і відповідних досягнень як чогось нікчемного, найнижчого щабля драбини. Вживаючи образи драбини Іакова або ж драбини доброчинностей, формули на зразок "час навчання душі" та "духовні подвиги", він звертається до аскетичної та містичної термінології. Вже 1836 року він стилізував себе пророком чи монахом у світі. З часом ці обидві романтичні метафори для позначення поета й митця стали шифрами його смислу життя – гордість і водночас смиренність. Незважаючи на цю

внутрішню напругу, він все більше віддаляється від способу мислення та центральних проблем своїх земляків та сучасників.

Коли в середині травня 1842 виходять "Мертві душі", Гоголь поспішає з від'їздом. Тільки-но московські слов'янофіли відсвяткували його іменини (знову ж таки в Погодінському саду), як він уже поспішає в Петербург, щоб подякувати західнику Бєлінському. Саме там він уповноважує (з фінансових причин) свого шкільного друга Прокоповича здійснити підготовку до видання 4-томного зібрання своїх творів, куди мало увійти все, окрім "Мертвих душ", у тому числі й дещо нове та перероблене. Ці тексти він полишає на розсуд доброзичливого, але недосвідченого Прокоповича. Його самого тепер хвилюють лише майбутні частини його великої поеми, першу з яких буквально ковтали російські читачі, в той час як сам автор п'ятого червня полишає свою батьківщину в південному напрямку.

Фатальна книга

"Нам призначено через скорботу і страждання оволодівати зернятками мудрості, яку не отримаєш із книжок. Проте той, хто вже оволодів одним із цих зерняток, більше не має права приховувати його від інших.
Не тобі належить воно, а Богу. Бог створив його в тобі, і всі дари господні дані нам для того, щоб ми служили за їх допомогою іншим людям. Він заповів, щоб ми повчали один одного кожної миті".
("Вибрані місця із листування з друзями". 1846)

Якщо серйозно поставитися до одного мимохідь зробленого Гоголем натяку (1846) про його три епохи, то ми отримаємо періодизацію його творчості, яка буде набагато яснішою, аніж часто застосовуваний метод поділу його творчості на два етапи, при якому визначення вирішального повороту завжди буде залишатися спірним. Триетапна періодизація допускає плавні переходи і не випускає з поля зору послідовність, хоча б як ці три епохи не відрізнялися одна від одної певними рисами. З даної точки зору, першу епоху можна охарактеризувати як епоху спонтанної творчості під впливом нестримного натхнення, внаслідок низки поривів. Вона добігає кінця геніальним творінням "Ревізора" та наступним за цим від'їздом із Росії і остаточно завершується зі смертю Пушкіна (початок 1837). Під час другої епохи, коли Гоголь творить вже з більшими роздумами і яка вінчається першою частиною "Мертвих душ" та "Шинеллю", домінує, хоча й нестійка, рівновага між мистецькою майстерністю і тією морально-пророчою риторикою, яка зрештою бере гору в третю епоху, після появи "Творів". Відтепер внутрішній шлях Гоголя веде

в зовсім іншому напрямку, аніж вплив його творів, які розпочали самостійне життя.

Дуже рідко подібне протиріччя між авторською інтенцією та очікуваннями читачів проступало настільки різко ще зажиття автора, як це було у випадку з Гоголем.

Поки він проводить літо 1842 року в Бад Гаштайні, а потім узимку в Римі опікується наполовину розбитим паралічем Язиковим, в Росії розпочинається справжня гоголівська лихоманка. І навіть через десятиліття Достоєвський чітко пригадує: "Тоді серед молоді було дуже поширено, що коли зустрічалися двоє чи троє, виникало питання: а чи не почитати нам Гоголя? І тоді сідали разом і починали читати, інколи впродовж цілої ночі". Подібний вплив літературного твору, до цього незнаний у Росії, мав ряд причин. По-перше, порівняно з першою третиною століття, значно зросло число потенційних читачів, яке охопило широкі верстви суспільства. З іншого боку, література та її обговорення замінили собою зазвичай паралізований обмін думками з приводу актуальних політичних питань (що з того часу стало особливістю російської літератури). І, по-третє, з 1836 року про Гоголя майже нічого не було чутно, а тут раптом протягом всього лише восьми місяців він виступає перед громадськістю з новим завершеним творінням. Приголомшена мовою, комічністю, темами та типажами цього твору читацька публіка створила в своєму уявленні (цілком невірний) образ автора і висловлювала йому своє захоплення, подібно тому як автор, в його "чудовій, красивій чужині", створив собі свій власний образ Росії, щоб дарувати йому всю свою любов. Як з'ясувалося пізніше, в обох випадках йшлося про ідолопоклонство.

Щоправда, в основі цього непорозуміння з творами Гоголя лежить їх заплутана багатозначність. Кожен читач міг доволі легко знайти в них те, що він шукав. А переважна більшість тодішніх читачів шукала аргументи для своїх уявлень про духовний та соціальний устрій Росії, а також його можливі чи необхідні зміни. І всі, навіть такий найзапекліший реакціонер як Булгарін, могли якоюсь мірою відчувати себе утвердженими у своїх переконаннях. Ліберальні західники вбачали в негативних типах чиновників та поміщиків безжалісне та довгоочікуване викриття пануючої системи, особливо кріпосного права (хоча Гоголь не обмовився про це і словом). Слов'янофіли захоплювалися сповненими патріотичного пафосу зверненнями на адресу російського слова, російської пісні і російської людини, чиї слабкості хоча й не замовчуються, проте змальовуються з майже любовною тактовністю. Те, що не вписувалось у цю просту картину, просто не бралося до уваги.

Найбільший вплив не тільки на читачів, але перш за все на молоду генерацію письменників, справила "Шинель". Цей вплив знайшов своє відображення у формулі "Ми всі вийшли з гоголівської "Шинелі", яка приписується то Тургенєву, то Достоєвському. "Шинель", безперечно, є найвідомішою й "найвпливовішою" повістю російської літератури, яка

незчисленною кількістю разів інтерпретувалася, на прикладі якої вперше був екземпліфікований формалістичний метод, транспонований і в інші види мистецтва (від кіно до балету). У той час, коли сьогоднішній дослідник, через її гротескну анонімність, розмістив би її скоріше в 20 столітті, по сусідству з Кафкою чи Беккетом, сучасники Гоголя, як і майже все 19 століття, розглядали її як перший зразок критичного реалізму, породженого соціальним співчуттям, який незабаром вийшов-таки на арену, зокрема в безпосередньо пов'язаному з "Шинеллю" першому творі Достоєвського "Бідні люди" (надрукованому 1846 року).

Численні молоді автори відтепер почали звертатися до "маленької людини" та педантичного зображення побуту соціальних низів. Критики слідом за ними заговорили про гоголівську епоху російської літератури і проголосили його, за відсутності самого поета, главою цієї нової, так званої "Природної школи". Ніщо не могло бути Гоголю більш чужим, ніж ця роль. І він пише Плетньову з однозначним наміром дистанціюватися від цього: "Все, що я написав, цікаве лише своїм психологічним значенням (тобто, значенням, яке воно мало для розвитку його власної душі), але в жодному разі не може вважатися літературним зразком... Я ніколи не намагався бути ехом всього і рефлектувати в мені дійсність так, як вона нас оточує... Зараз я не можу говорити ні про що інше, як про те, що хвилює мою власну душу".

Натомість традиційним форумом є лист, і Гоголь ніколи не писав так часто і таких довгих листів, аніж в період з 1842 по 1847 рік. Адресатами є старі друзі: Жуковський, Плетньов, Аксаков, Шевирьов, Погодін, з яким у нього 1843 року ледь не стався цілковитий розрив через те, що той познайомив широку публіку з портретом Гоголя роботи Іванова (нерозчесаного та у шлафроці). Новими друзями за листуванням є Язиков, якому Гоголь пропонує теми для віршів, та деякі знатні дами, в першу чергу Смірнова, якій він надає духовні настанови та поради для земної діяльності як дружини губернатора.

Серед тем, які хвилюють його душу, перше місце все ж продовжує посідати мистецтво. До нього він тепер ставиться зовсім інакше, аніж в часи першої постановки "Ревізора". Коли тоді (1836) він, ще повністю в дусі Пушкіна, вбачав себе одного суддею свого твору і критика з причин, які не мали ніякого стосунку до мистецтва, не обходила його, то тепер актуальним було: "Мої твори відрізняються від інших тим, що критиками моїх творів можуть бути всі читачі без винятку, а саме суддями в питаннях про деталі реалій". "Тому що я потребую більше знань, аніж інші автори, тому що варто мені опустити лише одну деталь, як брехня проступає набагато чіткіше, чим у будь-кого іншого". Тут піклування про деталь розкривається як турбота про моральну легітимізацію його мистецтва, яке ніколи не аналізує внутрішні переживання чи демонструє внутрішній розвиток, а показує все це на зовнішніх атрибутах. Звідси високе значення кожної деталі, і саме тому він звертається до всіх партнерів за

листуванням, а в передмові до другого видання "Мертвих душ" до всіх читачів, із проханням про поправки до тексту на основі їх власного кращого знання реалій. Тому "він ніколи не вважає річ закінченою, після того як вона була опублікована".

Він дійсно постійно намагався пристосувати свої твори до свого відповідного певному моменту саморозуміння, переопрацьовував чи переосмислював їх, найрадикальніше "Ревізора", до якого він 1846 року пише так звану "Розгадку ревізора". В ній пояснює, що провінційне місто уособлює людську душу; корумповані чиновники – пристрасті, Хлєстаков – (фальшиву) світську совість, а проголошений справжній ревізор, навпаки, – Світового суддю, який наближається... Все це мав розповісти зі сцени після завершення вистави виконавець головної ролі (в Москві ним був Щепкін). Щепкін з обуренням відмовляється: "Після моєї смерті робіть із чиновників хоч козлів, проте допоки я їх вам не віддам!" Спроба переосмислити "Ревізор" заднім числом, як один із видів містерії, є показовою для відчайдушних зусиль Гоголя виправдати своє мистецтво, чий високий ранг він, як митець, добре розпізнавав перед поставленими ним самим перед собою моральними вимогами. Поняття виправдання, звіту все більше визначає його мислення. В його першу "епоху" позитивним ним вважалася непідзвітність, наприклад Середньовіччя. І коли він був змушений залишити університет, то радів тому, що знову зможе стати непідзвітним козаком. Проте тепер, 1845–1846 року, це звучить так: "Я письменник, і обов'язок письменника полягає не тільки в тому, щоб спонукати розум і смак до приємного заняття; з нього буде суворо спитано, коли від його творів немає жодної користі для душі і він не залишить для людей нічого повчального". Подібну користь і подібне повчання, вважає він, його попередні твори не містять – він саме якраз знову спалив начерки до другої частини "Мертвих душ", і він обіцяє майбутнім читачам у своєму публічному заповіті написання прощальної повісті, як його істинний заповіт нащадкам. Він так і не написав її.

Очевидна перманентна творча криза цих років провокує у Гоголя цілий ряд різних реакцій, при яких дивним чином переплітаються і пересікаються естетичне з моральним, раціональне з містичним, патологічне з ясним пізнанням. Так, його потреба в критиці, яка спочатку обмежувалася лише його творами, переростає до моральних висот: "Гріхи, вказівки на гріхи, цього бажає, цього прагне зараз моя душа! Якби Ви (Жуковський) знали, яке свято тепер відбувається всередині мене, коли я віднаходжу в собі невідомий до цього порок! Кращого подарунку мені ніхто не зміг зробити". Або: "Все те, що змогло б образити сприйнятливу натуру чутливої людини, навпаки, робить мені найвище задоволення, так що мені можна сказати все, чого б не можна було ні в якому випадку сказати комусь іншому". Це вже той психічний мазохізм, на підгрунті якого у Гоголя виникає ідея, покарати себе за помилки Прокоповича при виданні "Творів", а саме тим, що він витрачає кошти, отримані від їх реалізації, не

на себе, а на підтримку обдарованих бідних студентів. Даремно його друзі вказують на те, що його мати і сестри терміново потребують грошей, а в нього самого безліч боргів. Він наполягає на "самопокаранні" і водночас позичає декілька тисяч у Смірнової.

З подібною суперечливістю він ставиться і до своєї основної проблеми. З одного боку, він вважає, що повинен подолати свої творчі слабкості посиленим вивченням всієї доступної інформації про Росію, з іншого боку, він вбачає причину своїх невдач у незрілості своєї душі і накидається на читання робіт церковних пастирів. Водночас, оскільки він прагне критики, викриття, навіть покарання своїх недоліків та "пороків", оскільки він шукає духовного повчання в книгах, він також відчуває потребу зі свого боку наставляти та повчати своїх друзів та партнерів за листуванням. Графині Вієльгорській він приписує духовні вправи, Смірнову він примушує вчити напам'ять псалми, старим московським друзям він дарує "Imitatio Christi" з точними вказівками, як і коли читати (після ранкової кави!) та медитувати. Коли у зв'язку з цим Аксаков закидає йому містицизм і висловлює свою стурбованість щодо майбутнього творчості Гоголя, той лише відмахується від цих зауважень, називаючи їх "диявольськими штучками". Звинувачення в містицизмі, як і в католицизмі, він відбиває тим, що він "прийшов до Христа швидше протестантським шляхом", який він описує так: "Аналіз людської душі способом, який невластивий іншим людям, був причиною того, що я зустрів Христа, спочатку приголомшений його людською мудрістю і до того невідомим знанням душі, і лише потім схилившись перед його божественністю... На теоріях в мене нічого не базується, тому що я не читаю нічого іншого, окрім всіляких статистик про Росію та моєї внутрішньої книги". Місце творчості зайняв безкінечний аналіз власного душевного життя, і в результаті цієї тривалої, болючої інтроспекції він приходить до пізнання, що "втішні явища та позитивні герої", яких він потребує для продовження "Мертвих душ", "не з'являються в його уяві! Поки ти сам не будеш хоч трохи схожим на них, допоки ти залізною волею та силою не прищепиш душі декілька добрих властивостей і не вибореш їх, до того часу все, що виходить з-під твого пера, буде мертвим і таким же далеким від правди, як небо від землі". За цим стоїть його власний досвід: "Мої нічні кошмари я не видумав. Ці кошмари пригнічували мою власну душу: що знаходилось всередині душі, те вийшло назовні".

Це визнання (власноруч датоване 1843 роком) є найбільш одкровенним зі всього того, що Гоголь коли-небудь говорив про себе. Воно підтверджує деякі з його більш ранніх і не таких чітких висловлювань і виправдовує також глибоко психологічний підхід при осмисленні його творчості. Також воно свідчить про його незламну силу волі досягнути поставленої мети залізною волею та силою. Він не здається, проте потрапляє у все скрутніше становище, тим більше, що стан його здоров'я, спочатку восени 1844, а потім раннього літа 1845, драматично погіршується.

"Моментами не спостерігається биття серця та відсутній пульс", – констатує діагноз, і Гоголь вимагає священика, проте, коли той прибув із Вісбадена у Франкфурт (до Жуковського), він уже знову був на ногах. Згадуючи цю реальну загрозу його життю, Гоголь пише: "Земляки, це страшно!... Душа відмирає від відчаю при простому передчутті прекрасного по той бік могили...Все моє тіло, яке прагне туди, стогне, коли передчуває велетенські паростки і плоди, зерна яких ми посіяли за життя, не бачачи і не відчуваючи, які жахливі образи постануть із них". Тут знову проривається старий страх перед Страшним судом, потреба виправдатися стає нездоланною, але для цього майже не залишилося часу: "Оскільки я відчував, що моє життя висіло на волосині, я захотів при прощанні залишити моїм землякам щось після мене".

Отож, вочевидь зі схвалення Жуковським, Плетньовим та Язиковим, виникає план опублікувати уривки з численної кореспонденції останніх років, доповнені новими поглядами з питань суспільного та приватного життя і російської літератури. Гоголь щасливий від того, що може знову писати і компілює в 1845–1846 роках зі справжніх та фіктивних листів том "Вибраних місць із листування з друзями", який, за опіки Плетньова, виходить у січні 1847 року в Петербурзі. За переконанням Гоголя, "моя перша книга, яка чогось варта".

Навряд чи можна було б дати більш неправильну оцінку. Що раніше адресувалося лише в приватних листах набожним та фрустрованим дамам (як писав Тургенєв, "огидна мішанина високомірства та підлабузництва, лицемірства та марнославства, пророчого та лакейського тону"), тепер розкрилося перед Росією. До цього додалися образливе приниження Погодіна до рівня графомана, сумнівні проповіді про православну церкву й духовенство, сприйняті всіма як обурливі висловлювання про поміщиків та кріпосних і про їх богоугодні ролі; зведення розгулу хабарництва до пристрасті дружин чиновників до чепурунства, надія на моральне поліпшення Росії за допомогою перекладу "Одісеї" Жуковським та ще цілий ряд подібних недоречностей. Те, що в цьому томі містилися також деякі прекрасні місця, блискучі спостереження, влучні літературні судження та істинно християнські думки, не могло переважити того фальшивого враження, яке мала викликати книга, яка розпочиналася заповітом ще живого автора, в якому той, між іншим, заборонив ставити йому пам’ятники; хай той, хто збирається це зробити, ліпше стане кращою людиною.

Том листів Гоголя викликав розгубленість, навіть оціпеніння. Почали гарячково шукати пояснення всього цього і знайшли лише два, та й ті невтішні: або ж він втратив розум, на що натякав навіть старий Аксаков в одному із своїх листів, або ж продався реакційному урядові. Незадовго до цього міністр культури Уваров зробив надбанням гласності непродуманий лист Гоголя, в якому той не лише дякує за надану йому з 1845 по 1847 рік щорічну ренту в розмірі 1000 рублів сріблом, але також дистан-

ціюється від своєї попередньої писанини і висловлює намір створити новий твір, предмет якого не буде чужим також і вашим (міністра) переконанням. І хоча церковна цензура і спадкоємець трону власноруч викреслили цілі пасажі з "Вибраних місць", у читача цілком виправдано могло виникнути враження замовного характеру роботи.

Безсумнівно, що Гоголь мав намір застерегти своїх земляків від ідей березневої революції 1848 року в Німеччині і, натомість, запропонувати їм повернення до патріархальних традицій та піклування про їх індивідуальне душевне благополуччя. Результат виявився зворотнім, перш за все тому, що своєю книгою він спровокував різку реакцію з боку вже смертельно хворого Бєлінського (який на кошти і в супроводі Анненкова знаходився на лікуванні в сілезькому Бад Зальцбрунні). Лист Бєлінського від 15 червня 1847 року став одним із найважливіших документів російської духовної культури 19-го століття (у Миколаєвську епоху зберігання чи розповсюдження його тексту вважалось смертельним злочином, що відчув на собі Достоєвський в 1849 році). Шедевр памфлетиста Бєлінського черпав свій пафос із розчарованої любові до Гоголя, в якому він колись першим розпізнав найбільшого із живих російських авторів і якого він глибоко шанував. І ось тепер він звертався до нього: "Проповідник кнута, апостол невігластва, захисник мракобісся та демоніади, восхвалитель татарських звичаїв – що Ви робите? Погляньте вниз – Ви на краю прірви! ... Йдеться не про мою чи Вашу особу, а про предмет, який є набагато вищим не лише за мене, але й за Вас: йдеться про правдивість, про російське суспільство, про Росію. Звідси моє заключне слово: Ви мали нещастя у гордому смиренні відмовитись від Ваших істинно великих творів; тепер Ви повинні у щирому смиренні відмовитись від Вашої останньої книги і спокутувати важкий гріх її публікації новими творами, які б нагадали Ваші попередні".

Лист Бєлінського глибоко вразив Гоголя, проте це був лише останній і найсильніший із тих ударів, які сипалися на нього з усіх сторін. У публічній критиці все помінялося місцями. Лише Булгарін знайшов слова похвали. Навіть московські друзі-слов'янофіли Аксаков і Шевирьов були у відчаї. Отож, він мав право на таке резюме: "Поява моєї книги дійсно подіяла як дзвінкий ляпас: ляпас публіці, ляпас моїм друзям і ще сильніший ляпас мені самому. Коли після цього я, немов після сну, знову прийшов до тями, то почувався немов школяр, який накоїв більше, ніж він хотів. Я показав себе в книзі таким Хлєстаковим, що більше навіть не наважуюсь заглянути в неї... Проте, незважаючи ні на що, моя книга є корисною".

Перебуваючи під враженням, що його ніхто не зрозумів, Гоголь починає писати апологію, в якій він зображує все своє становлення в якості автора, так як він його розуміє в даний час. Ця робота, яка, всупереч початковому наміру, залишилась неопублікованою і побачила світ після смерті автора під заголовком, даним Шевирьовим "Сповідь автора",

повторює з деякими купюрами і обережнішими формулюваннями основні положення "Вибраних місць" і закінчується визнанням, що він ... "як чесна людина, власне, мусив би відкласти перо", але, вочевидь, не зможе цього зробити.

У приватних листах того періоду про це нічого не мовиться, проте не можна не помітити певної зміни. Гоголь полишає пророчий та менторський тон, знову стає скромнішим і людянішим, відновлює старі зв'язки і намагається повернути втрачену довіру старих друзів, яких він образив (Аксакова, Погодіна, Іванова). Час засліплення здається вже позаду, поліпшується навіть стан його здоров'я. Гоголь, який завжди був майстром з подолання поразок, і на цей раз підтверджує свою наполегливість та вміння вчитися. У кінці серпня 1847 року він пише Аксакову:"Коли я побачив, що "Мертві душі" просуваються не так швидко, то я поспішив висловлюватися з питань, які мене хвилювали… Так з'явилась моя передчасна, або, як ви вважаєте, злощасна книга. Вона покрила мене соромом... Так, але за цей сором я вдячний Богу... Без цієї книги я б не побачив ні своєї розгубленості, ні свого самозасліплення, та й ще багато чого з того, що я неодмінно повинен знати для "Мертвих душ"... Про відмову від літературних занять більше ні слова. Продовження роботи над "Мертвими душами" знову є його єдиною, великою метою: "Я цілком складаюся з майбутнього, в сучасності я ніщо". Вихідна ситуація знову відновлена: Гоголь знову бачить себе на початку свого шляху, на найнижчому щаблі драбини.

Боротьба за твір до кінця

"Той, хто створює твір, повинен чітко усвідомлювати, для кого він творить... Замовником є Бог: більше ніхто інший. І коли б моя картина була б знищена чи спалена в мене на очах, я повинен був би зберігати такий же спокій, як і тоді, коли вона збережеться, адже я не марнував час, а працював. Господь, який дав це завдання, знає це. Якщо він допустив, щоб вона згоріла, значить такою була його воля. Він знає краще за мене, що й до чого".
(Лист художнику Іванову – 1847)
"Хочу сказати відверто: життя втратить для мене відразу всю цінність, і не писати для мене означало б те ж саме, що й не жити".
(Зі "Сповіді автора" – 1847)

Якби друга частина "Мертвих душ" збереглася у своєму остаточному вигляді, то, можливо, у нас була б підстава говорити про четверту

епоху в творчості Гоголя. У будь-якому випадку, новий початок після творчо невдалих років з 1843 по 1846, які сам поет сприймав як перехідний час, та після фіаско злощасних "Вибраних місць", проглядається дуже чітко. Він простирається, водночас, на багатьох рівнях, від зовнішніх умов життя через ставлення до мистецтва, аж до центральних проблем "господарства душі".

Найбільш помітною є переміна в зовнішньому житті Гоголя. Після майже дванадцятирічного перебування за кордоном він назавжди повертається в Росію. За цим рішенням стоїть утома від Європи, яка зростає пропорційно із насильницькими змінами, які там відбуваються. Якщо Гоголю колись у житті доводилось приймати політично обумовлене рішення, тоді це було саме це рішення: в революційний 1848 рік повернутися до консервативно-стабільної Росії. Це означало спочатку, раніше від запланованого, вирушити до Гробу Господнього, а саме вже в січні, тому що в Неаполі, в якому він проводив зиму 1847–1848 років, вже почалися заворушення. Смисл цієї праці сам собою видозмінився: замість подяки за завершення "Мертвих душ" він їде, щоб помолитися хоча б за закінчення другої частини. У ньому зростають сумніви: "Якби моя подорож була приємна Богу, то бажання здійснити її сильніше б горіло в моїй душі, то все б тягнуло мене туди, і я б не лякався труднощів в подорожі. Проте в моїх грудях байдужість і черствість".

Проте незважаючи на це, він відпливає до Мальти, а потім через Бейрут, де російським консулом був його шкільний товариш Констянтин Базілі, вже в середині лютого досягає Єрусалима. Духовний здобуток цієї подорожі оцінити важко. Його нечисленні письмові висловлювання на цю тему, в залежності від адресата, коливаються від душевної піднесеності до гіркого розчарування і стосуються головним чином його невміння правильно молитися та зачерствілості його серця. Позитивний вплив подорож мала щонайменше на його фізичне самопочуття, тому він зважився повторити її 1850 року. Весною 1848 у супроводі Базілі він їде через Стамбул до Одеси, де змушений надовго затриматися через карантин холери. Тому до своєї рідної Василівки, в якій він не був цілих 13 років, Гоголь прибуває лише в день свого ангела, 9-го травня. Після незвичайно спекотного літа, яке минуло в затхлій сімейній атмосфері та постійному страху перед холерою, він поспішає восени, вже востаннє, в Петербург до Плетньова, а опісля вже остаточно осідає в Москві. Спочатку ще раз у Погодіна, а потім, з грудня, в будинку графа Олександра Петровича Толстого (1801–1873), хворої, глибоко нещасної людини та православного християнина суворих правил, з яким він після 1845 року часто зустрічався на водах у Німеччині та в Парижі і якого він там навчився цінувати.

У цьому будинку починаються і закінчуються всі подорожі й прогулянки, які ще здійснював бездомний Гоголь. Це здебільшого садиби та літні будинки його московських друзів та знайомих на околицях Москви, декілька разів він відвідав Калугу, де губернатором був чоловік

Смірнової, а дорогою туди – ченців знаменитого монастиря Оптина пустинь (який пізніше відвідували також Достоєвський і Толстой). Одну єдину тривалу подорож він здійснює зимою 1850–1851 років до Одеси, яка повинна замінити Сицілію чи Схід, проте, звісно, вона не може запропонувати "непідігріте тепло", якого він так прагне. Ці подорожі та поїздки, звісно, зовсім не те, чого він вимагав у "Вибраних місцях" у статті (викресленій цензурою) "Необхідно об'їздити всю Росію". Але він намагається повсюди завести розмову з людьми з різних соціальних верств та професій, чи більше того – розпитати їх. Він знову гарячково збирає оригінальну лексику з різних сфер людської діяльності на селі, зокрема з ботаніки, коне- та собаководства, рибальства, землеробства. Все це робиться в інтересах його праці, другої частини "Мертвих душ", ескізи до якої він постійно возить із собою в портфелі, який нікому не довіряє.

Цій же меті служить уважне читання сучасної російської літератури, тобто, перш за все, авторів тієї "Природної школи", засновником якої начебто був він і чиїм старанним учнем він тепер намагається стати: "Я повинен взяти людей з нашого власного підгрунтя, з нашої власної плоті й крові, щоб читач відчув: все це з того ж матеріалу, що й він сам. Інакше образи не будуть живими і не зможуть благотворно впливати".

Ця вже давно започаткована тенденція до реалізму, яка співпадала із загальним розвитком європейської літератури, йде в Гоголя з частковим нововизначенням його розуміння мистецтва, яке найчіткіше формулюється ним у довгому листі до Жуковського, датованого початком 1848 року. Лист, написаний незадовго до від'їзду в Єрусалим, є своєрідним літературним вченням і сповіддю, "тому що література захопила майже все моє життя, і мої головні гріхи знаходяться тут". Хоча він в основному повторює позиції "Сповіді автора", проте несподівано приходить до зовсім нового висновку: "Мистецтво є примиренням із життям: істинний мистецький твір містить щось заспокійливе і примирливе... Якщо у творінні поета відсутня ця якість, то воно являє собою тільки високомірний палкий порив, плід швидкоплинного стану автора. Воно може залишитись визначним феноменом, але не зможе називатися мистецьким твором". Цим самим після "непідзвітності" заперечується в позитивній мистецькій якості і водночас класифікується як юнацький гріх також і спонтанність натхнення (порив). Натомість, ставиться вимога: "Письменник, якщо він здатний лише за допомогою творчої сили створити деякі образи, повинен спочатку виховати в самому собі людину й громадянина своєї країни і лише потім братися за перо! Інакше все буде фальшиво. Яка користь від того, щоб розвінчувати ганебне та порочне, виставляючи його всім напоказ, коли в тобі самому не видно протиставленого їм ідеалу прекрасної людини?".

Саме вперто відстоюваний ідеал прекрасної людини, яким би в цілому розпливчастим він не залишався, надає реалізму Гоголя його незрівнянний, загадковий глибинний вимір. Рівновага між естетичною та

етичною досконалістю здається дуже близькою, проте залишається залежною від саме досягнутого ступеня розвитку його власної душі, про яку в Гоголя ілюзій не було. Саме тому стан "світу" непокоїв його набагато менше, аніж більшість його сучасників. І тому трохи несподіваним у цитованому вище листі до Жуковського є висловлювання "громадянин своєї країни", хоча воно, відповідно до концепції Гоголя, знаходиться у площині "служіння". Для його сучасників слово "громадянин" означало трохи інше. Воно імпліфікувало в собі критичну спрямованість на реформи в суспільстві. Проте, саме від цього 1848 року Гоголь був дуже далекий. І безперечно має рацію Анненков, який 1851 року констатує: "Він майже нічого не знав чи не хотів нічого знати про те, що відбувається навколо нього". Наскільки б важливими для гоголівського реалізму не були правдоподібність та достовірність деталей, проте він полишає поза увагою значні сфери реальності, а саме майже все, що розуміється під політикою в найширшому розумінні. Через це коментатори академічного зібрання творів Гоголя (1940–1952), як і багато хто до і після них, висувають звинувачення в тому, що "реалізм Гоголя потрапив у кричуще протиріччя з його реакційно-моральними ідеями".

Для Гоголя подібне протиріччя взагалі не могло існувати, тому що він виходив із цілком іншої системи цінностей та іншої антропології. В його (за своєю суттю статичною) картині світу політично-соціальні структури легітимізувалися згідно з формулою "Немає нікого вищого за Бога". Недоліки цих структур, які він звичайно ж бачив і критикував, на його думку можна було усунути не шляхом світових реформ, тобто людським творінням, а лише через навернення та перетворення кожного зокрема. Зображенню подібних цілительних процесів очищення повинна була бути присвячена друга частина "Мертвих душ" (як паралель до Дантівського "Purgatorio"). Проте подібною концепцією Гоголь звалив на себе цілий ряд надзвичайно складних естетичних, моральних і навіть теологічних проблем. Серед них знаходилось і питання про те, як може відбуватися подібне очищення і який внесок в це може зробити окремо взятий індивід. І це питання вже через те було найважливішим, тому що відповідь на нього він повинен був, у першу чергу, дати самому собі.

З огляду на подібні безмірні труднощі не викликає подиву та обставина, що Гоголь починає шукати поради й підтримки, духовного наставництва. Можливо, що він протягом усього життя страждав від невгамованої потреби в ідентифікації зі всесильною фігурою батька, яку він розробив у своїх ранніх творах ("Страшна помста", "Гетьман", "Тарас Бульба") як різновид несвідомого сновидіння. В реальності вона йому не зустрічалась. Його власний батько, професор Білоусов, а також Пушкін виконували цю роль на певних етапах його життя, і то лише в сфері естетичного. Тут Гоголь з часом отримав багатий досвід і став самостійним, проте він також бачив, що це не призвело до упорядкування господарства його душі. На початку своєї "третьої епохи" він намагався якось

виправити це за допомогою автодидактики через гарячкове вивчення патристичної, містичної та повчальної літератури і перш за все Біблії. Проте внутрішня невпевненість, яку він внаслідок претензії на повчальність "Вибраних місць" переграв перед самим собою, після цього проступила ще чіткіше. Вона сигналізувала про інтелектуально-душевну кризу, подолати яку в нього було замало сил. Він потребував духовного поводиря.

Вже 1846 року граф О.П.Толстой розхвалив йому проповідника й духівника з провінційного містечка Ржев, протоієрея Матвія Костянтиновського (1792–1857). Отож, Гоголь зв'язується з ним і пересилає йому томик "Вибраних місць" зі смиренним проханням висловити про нього свою думку. Здається, що попри його очікування, реакція виявилась негативною, адже дуже скоро Гоголь вибачається за те, що він взагалі знайшов щось гарне в театрі і виправдовує свою літературну діяльність такими словами: "Я б ніколи не подумав би про письменство, якби зараз не існувало подібного загального захоплення читанням всіляких романів та повістей, які здебільшого є звабницькими та аморальними і які читають лише тому, що вони написані талановито. Отож, чи не був зобов'язаним я, володіючи талантом, зображати живими природу і людей (як запевняють ті, хто прочитав мої ранні твори), в такій же захопливій формі зобразити добрих людей, які живуть за Божим законом?"

Замість того, щоб з утіхою розвіяти сумніви Гоголя, отець Матвій тільки збільшує їх, підозрюючи, навіть проклинаючи літературу як таку. Таким чином, була поставлена під сумнів найсокровенніша сфера Гоголя, і він був змушений захищати свою поведінку від звинувачення у марнославстві та диявольських промислах. Він робить це боязко і хитро, в той час як усі інші настанови та вимоги владного вузьколобого священика він беззаперечно сприймає й виконує. Проте негативна роль отця Матвія в останні роки життя Гоголя зазвичай дещо переоцінюється. Їхнє особисте знайомство відбулося лише 1849 року, а в наступні два роки Гоголь написав священику всього сім листів. Можна припустити, що й без отця Матвія його релігійний розвиток у ці роки проходив би подібним чином.

Вже незабаром після свого повернення (1848) Гоголь визнає: "Дякуючи Богу я неушкодженим потрапив на свою рідну батьківщину; чи потраплю я таким же на небесну – це те питання, яким я зараз повинен перейматися. Собі на сором, я мушу признатись, що серцем я ще дуже далеко від неї. Голова думає про це, але серце не сплавилось, не горить бажанням потрапити туди". Отож і надалі, голова продовжує відігравати вирішальну роль у центральних питаннях. Його думки кружляють навколо того, яким чином очищення душі може відбуватися "в світі", тобто про відношення реальності (особливо російської реальності) і трансцендентності, про питання виправдання через твори, через слабку віру. Знову й знову йдеться про розлад між головою й серцем і, зрештою, про власну

здатність чи нездатність до самовідданої любові. З начерків, які збереглися, до другої частини "Мертвих душ", із листів та нотаток у щоденнику можна прослідкувати, в якому напрямку просувалась робота його думки.

Окрім висловлювання Гоголя про те, що "Росія є країною, яка знаходиться найближче до небесної батьківщини", він також переконаний в особливій диспозиції "російської людини" до внутрішнього перетворення, яке в його уяві набуває мазохістських рис. За цим стоїть його власний досвід з його поразками, а також і переконання про дієвість провіщення св. Павла, що "сила Бога є могутньою в слабких", яке він цитує в іншому взаємозв'язку. Але коли зміна можлива, коли слабкий має для цього силу, тоді й повчання може бути успішним.

Одним із прикладів подібних змін через повчання, до якого Гоголь і без того тяжів, є підбадьорлива промова, яку порядний мільйонер Муразов адресує Чічікову, який сидить у в'язниці через підробку заповіту: "У вас немає любові до доброго і тоді робіть добре, не люблячи його, через силу. Тоді це зарахується вам як ще більша заслуга ніж тому, хто робить добре з любові. Примусьте себе до цього лише декілька разів, і тоді ви, зрештою, здобудете й любов. Повірте, все можна зробити. "Царство небесне вистраждає сила", сказано нам. Силою треба пробитися до нього, силою взяти його. У вас же є сила, якої немає ні в кого іншого, це залізне терпіння – і ви не спроможетеся на це?" Той, хто цитує це неясне місце Євангелія, недарма зветься Муразов – ім'я є анаграмою від Разумов.

Чічіков сприймає серцем цю "розумну" промову і, здається, що ми чуємо власний голос Гоголя, коли той зважується: "Сам я цього не зможу і не відчуваю цього, але я прикладу всі сили, щоб це відчули інші; сам я поганий і нічого не можу, але я прикладу всі сили, щоб інші поводили себе правильно; сам я поганий християнин, але я прикладу всі сили, щоб не стати спокусою". Ця сцена, яка відбувається в земській в'язниці, повинна вказати на початок очищення Чічікова – проте його звільнення відбувається за допомогою шулерського картярського трюку диявольського стряпчого. І проголошене очищення залишається неправдоподібним. Таким же неправдоподібним, як і далекі від життя ідеальні фігури Уліньки чи генерал-губернатора. Позитивних героїв не придумаєш у голові, і Гоголь зрозумів це вже задовго до цього. Але вже тоді Гоголь побачив вихід у насильницькому прищепленні душі декількох гарних якостей, що було цілком у дусі Муразовської поради Чічікову, якому в свою чергу асистує інший "позитивний" мільйонер Костаншогло, який дає Чічікову таку пораду: "Дивіться на користь, а не на красу. Тоді краса прийде сама собою!" – так як сама собою повинна з'явитись любов, якщо тільки примусити себе робити добре. І Гоголь приневолює себе до писання з огляду на користь. Їй служить і проект "Підручника літератури для російської молоді", і план до книги "Географія Росії", і (майже завершені) "Роздуми про Божественну літургію". Також і друга частина "Мертвих

душ" повинна служити користі. І саме в цьому криється зародок його невдачі.

Гоголь був у достатній мірі митцем, щоб відчути цю невдачу, тим більше, що вже в першій частині він чітко побачив слабкості останніх глав. Проте він був справжнім митцем, щоб навіть у другій частині створити сцени вражаючої сили, зокрема, деякі пейзажні описи чи пантагрюельські оргії з об'їданням у Пєтуха. Проте він зазнав невдачі при спробі перейти від портретної галереї, яка тримається купи лише завдяки візитам Чічікова, до внутрішнього, дієвого поєднання персонажів, так само як при спробі вивільнити персонажі з їх апатичної шаблонності й дати їм біографію, внутрішній розвиток, якими він до цього наділив лише Чічікова і схематично Плюшкіна.

Поруч із тим, що з'явилось лише завдяки раціональному, повільно проростає пізнання серця: "Інколи мені здається, що все те, заради чого ми так мучимося і про що ми сперечаємося, просто марнота, як і все на світі, і що єдине, про що ми повинні турбуватися, це любов... Хто дозволяє їй переповнити себе, той може говорити про все прямо: правдою буде віяти від його слів" (1847). На основі цього знання виникає також молитва, яка збереглася в одному із його нотатників: "Боже, дай, щоб я більше любив людей. Дай, щоб у моїй пам'яті залишалось тільки найкраще про них, щоб я ближче пригадував всіх моїх ближніх і, натхненний силою любові, знайшов силу для зображення. О, нехай сама любов стане моїм натхненням". (Очевидно, 1849–1850).

Наскільки зворушливою є ця молитва, настільки ж змістовною є вона з погляду на нестерпну дилему Гоголя. Тут також ідеться про твір і, водночас, про щось більше і зовсім інше, а саме про туманно-абстрактну любов до людей взагалі, про досягнення власної свідомості, яка повинна була зблизити його з людьми. Таким чином, і ця молитва підтверджує те, про що всі, хто його знав, свідчать з безнадійною однозначністю: його нездатність до безвідповідної, самовідданої любові. Та й він сам свідчить про це, як, наприклад, у цих рядках, адресованих Аксакову: "Я любив Вас набагато менше, ніж Ви мене. Я завжди (як мені здається) був у змозі любити взагалі всіх, тому що я був нездатен відчувати ненависть до когось; але любити когось особливо, винятково, це я міг лише з інтересу. Коли хтось лише приносив мені значну користь і цим збагачував мою голову... тоді я любив його, навіть коли він і не дуже заслуговував на любов". З огляду на цю самооцінку і свідчення сучасників (Погодін: "Люди для нього взагалі нічого не варті") припущення, яке походить із сімейного переказу Сологубів, про те, що Гоголь весною 1850 року зробив пропозицію княжні Аллі Вієльгорській, здається маловірогідним. Беззаперечним є лише той факт, що кореспонденція з сім'єю Вієльгорських припинилась після того, як княжна отримала якийсь таємничий лист. У той час як кореспонденція Гоголя в останні роки його життя взагалі помітно зменшується, збільшуються повідомлення сучасників про зустрічі й розмови, які

містять багато цікавого й достовірного. До них належить і розповідь слов'янофіла Берга (1824–1884), поета і перекладача, якому Гоголь так пояснив свій метод роботи: він має за звичку власноруч переписувати всі свої рукописи вісім разів, "лише після цього твір постає мистецьки завершеним, досягає якості перлини творіння". Наскільки далеко цей процес сягнув із другою частиною "Мертвих душ", нам невідомо, та переказане братом Смірнової Арнольді висловлювання Гоголя від 1-го січня 1852 року, що "другий том повністю готовий", викликає певні сумніви, чи дійсно мова йшла про остаточну редакцію.

Лише за декілька місяців до цього Гоголя, за сприяння Щепкіна, відвідав Тургенєв. Його розповідь можна вважати в однаковій мірі як достовірний і дорогоцінний документ: "Коли він побачив мене й Щепкіна, то з радісним виглядом підійшов до нас і сказав, потискаючи мені руку: нам уже давно треба було познайомитись. Ми сіли... Я дуже уважно розглядав його риси. Його світле волосся, яке від вилиць, за козацьким звичаєм, прямо спадало вниз, ще зберігало колір молодості, проте стало помітно рідкішим; від його летючого, гладкого, білого чола як і раніше віяло розумом. У маленьких, карих очах час від часу спалахувала веселість – так, веселість, а не насмішкуватість, проте загалом його погляд здавався втомленим. Довгий, загострений ніс надавав обличчю Гоголя щось хитре, лисяче; несприятливе враження справляли також його трохи висунуті, м'які губи під коротко підстриженими вусами; їх розпливчасті риси виражали, так щонайменше здавалося мені, вади його характеру: коли він говорив, вони неприємно розкривалися, і показувався ряд поганих зубів; маленьке підборіддя ховалося в широкій чорній оксамитовій хустці. В поведінці Гоголя, в його рухах було мало від професора, вони швидше нагадували вчителя провінційних інститутів чи гімназій. "Яке ж ти розумне і рідкісне, і хворе створіння", мимоволі виникала ця думка у того, хто на нього дивився. Ми вирушили до нього як до незвичайної, геніальної людини, у якої було не все гаразд із головою. Вся Москва тоді дотримувалась саме такої думки. Щепкін попередив мене, що з ним не можна говорити про продовження "Мертвих душ". "Листування із друзями" я б не згадав і без цього нагадування, оскільки я не міг сказати про нього нічого гарного. Я також не був налаштований на розмову, мені просто було цікаво побачити людину, чиї твори я знав майже напам'ять. Важко пояснити нинішнім молодим людям, яке зачарування тоді оточувало його ім'я".

Всупереч сподіванню розмова все ж зав'язалася. Гоголь сам перевів її на своє "Листування" та його критику з боку Олександра Герцена. Він запалюється при спробі спростувати думку, що він змінився чи навіть зрадив себе. Таким чином, запрошення Тургенєва поетом-відлюдником здається добре продуманим: він знав, що Тургенєв мав гарні стосунки з Герценом і сподівався за допомогою найзначнішого тоді російського автора залучити на свій бік також найвпливовішого критика еміграції. Щоб не давати нової поживи широко розповсюдженій думці про його від-

даність уряду, він уже 1850 року відмовився від того, щоб прохати царя про подальшу підтримку. Натомість, він планував поліпшити своє фінансове становище за допомогою нового, п'ятитомного видання своїх творів, яке повинно було з'явитись одночасно з другою частиною "Мертвих душ". Проте цьому вже не судилося статися.

На початку 1852 року Гоголя переповнило почуття даремності всієї його творчості. Із зовнішніх подій, які могли долучитися до цього, дві відомі точно: першою була раптова смерть (26 січня) вагітної молодої дружини знайомого Гоголя Хом'якова, однієї із сестер померлого ще 1847 року Язикова. На її похороні Гоголь нібито сказав: "Для мене все закінчилось". Другою подією, яка сталася трохи пізніше (кінець січня – 5 лютого), був візит отця Матвія до будинку графа О.П. Толстого, в якому мешкав також і Гоголь. При цьому між Гоголем та його духівником, можливо, у зв'язку зі сповіддю Гоголя, стався драматичний конфлікт. Як пізніше зізнався сам священик, він вимагав від Гоголя: "Відречись від Пушкіна, він був грішником і язичником!" За його словами він хотів полегшити совість Гоголя і підготувати його до християнського кінця, для чого необхідно було усунути все, що закривало погляд віруючого серця до Бога. Гоголь вічайдушно опирався. "Досить! Припиніть! – нібито вигукнув він, – я не можу більше слухати, це занадто жахливо". Навздогін отцю Матвію він посилає лист, в якому благає про прощення і який він підписав "Зобов'язаний Вам до довічної вдячності по цей і по той бік могили, повністю Ваш Ніколай".

Цей лист датований 6 лютого 1852 року. Це передостанній лист Гоголя. Останній лист, декількома днями пізніше, адресується матері: "Дякую Вам, моя безцінна матінко, що Ви молитесь за мене... О, на що тільки здатна молитва матері!". Отож, нещасливі обставини та події, які остаточно підривають останні сили Гоголя, психічні та фізичні, наростають як снігова лава. Передвеликодневий піст розпочався того року 11 лютого, проте Гоголь, всупереч звичаю, ще за тиждень до цього розпочав особливо суворий піст. Вночі на 9-те лютого він бачить себе самого у ві сні як померлого і чує голоси, які кличуть його. Відтепер він твердо переконаний, що мусить незабаром померти. На це спрямовані всі його думки і вчинки. Десятого лютого він хоче передати графу Толстому всі свої папери для митрополита Філарета, аби той перевірив, що може бути опублікованим, а що повинно бути знищеним. Граф відхиляє це прохання, щоб не укріпити Гоголя в його думках про смерть.

Вночі з 11 на 12 лютого Гоголь молиться до третьої години ночі, стоячи на колінах перед своєю іконою. Після цього він розбудив свого молодого слугу Семена і пішов разом із ним до холодного кабінету. Там він наказав відкрити піч і принести його портфель. Він переглядає папери. Деякі, серед них і листи Пушкіна, він кладе назад у портфель. Решту він наказує засунути в піч і сам підпалює їх свічкою. Семен у сльозах кидається йому в ноги, благаючи не робити цього. "Це не твоя справа", – відповідає Гоголь і перевертає папери, аж допоки все не перетворилося

на попіл. Під час спалювання він постійно хрестився. Після цього він, повністю знесилений, повертається до спальні, лягає на ліжко і довго плаче. Наступного дня він нібито сказав графу Толстому: "Все ж диявол схопив мене – я спалив "Мертві душі".

У перший тиждень посту (11–17 лютого) Гоголь, який відмовляється від твердої їжі, приймає відвідувачів всього на декілька хвилин. Його воля померти є очевидною і твердою. Спроба графа Толстого за допомогою митрополита змусити його відмовитися від посту закінчується невдачею. 20-го лютого граф залучає відомих лікарів, які тільки прискорюють втрату сил своїми жахливими процедурами. Останніми словами Гоголя були: "Драбину, скоріше драбину!"

Нарешті, 21 лютого вранці о восьмій годині страждання Гоголя закінчилися. Лікар Тарасенков, який прибув біля десятої, записав пізніше: "Померлий вже лежав на столі, одягнений у сюртук, який він зазвичай носив; прочитали панахиду, зняли посмертну маску. Коли я зайшов, вже переглянули всі шафи і не знайшли в них нічого: ні рукописів, ні грошей. Я довго розглядав померлого, і мені здалося, що його обличчя виражало не страждання, а спокій, ясну думку, яку він взяв із собою в могилу".

Похорон, за великої участі московської інтелігенції, відбувся 24 лютого в Данилівському монастирі. Тургенєв написав некролог, який було заборонено друкувати в Петербурзі. Натомість, він опублікував його в Москві і відразу ж, через порушення цензурних приписів, був на місяць заарештований і потім висланий у свій маєток – як і 15 років до цього Лермонтов був висланий на Кавказ через свій вірш на смерть Пушкіна. Таким чином, Гоголь посмертно удостоївся честі вважатися небезпечним – чого він ніколи не хотів, що, проте, до сьогодні вважається свого роду дворянським патентом для російських авторів.

Примітки

Монографія складається з 11 глав і наслідує таким чином структуру першої частини "Мертвих душ". Безперечно, між числом глав у Гоголя і одинадцятьма колами пекла в Данте існує взаємозв'язок – число 11 в церковній традиції позначає гріх. Можливо, Гоголь і в наступних двох частинах планував по 11 глав, що дало б в результаті число 33 – символ довершеності і водночас відповідало б кількості пісень Данте в його "Purgatorio" та "Paradiso".

Про автора

Рольф-Дітріх Кайль народився 1923 року в Берліні. 1955 року захистив дисертацію зі славістики і працював професором у Боннському університеті (до 1988 року). У 1945–50 роки перебував у радянському військовому полоні. 1965 року був перекладачем під час візиту канцлера Федеративної Республіки Німеччини Конрада Аденауера до Москви.

Серед його публікацій чільне місце займають переклади, зокрема, "Структура літературних текстів" Ю. Лотмана (Мюнхен, 1972) та "Євгеній Онєгін" О.Пушкіна (Гіссен, 1980), за переклад якого 1983 року він був відзначений премією Йоганна-Гайнріха Восса Німецької Академії Мови та Поезії.

Йому належать також переклади з англійської мови на німецьку про Толстого та Достоєвського, та з французької – про Горького та Пастернака.

Зігрід Ріхтер

РИМ І ГОГОЛЬ

Біографічна довідка

6 червня 1836 року, через декілька днів після прем'єри "Ревізора", Гоголь, разом зі своїм другом А.С. Данилевським, від'їздить з Петербурга. Цей часовий збіг спровокував тенденцію трактувати від'їзд Гоголя як "втечу", адже добре відомим є розчарування поета, який сподівався на "моралізуючий" вплив комедії, реакцією своїх співвітчизників. Проте таке трактування є помилковим: Гоголь вже давно планує подорож ("Стосовно моєї поїздки за кордон" пише він матері 12 травня), але не визначився з датою. Він вибирає 1836 рік, оскільки, по-перше (зовнішня причина), легко знайти попутників ("Ніколи за кордон не їхало так багато, як саме тепер") і, по-друге (внутрішні причини), накопичується тягар невдач останніх петербурзьких років. Гоголь зазнає фіаско в якості ад'юнкт-професора (в грудні 1835 року його звільняють з посади), а також як журналіст (непорозуміння з Пушкіним). Отже, Гоголь відчуває нерозуміння з боку співвітчизників, – "немає пророка у своїй вітчизні". Не пов'язаний більше ніякими зовнішніми зобов'язаннями з Петербургом, він може полишити Росію, щоб "розвіяти свою печаль".

Італія з самого початку разом з Німеччиною та Швейцарією входить до маршруту подорожі. На початку 19 ст. у Росії з новою силою прокинулася ностальгія за Італією. Поети (Пушкін, Веневітінов, Баратинський та ін.) оспівують її, російські дворяни та інтелігенція відвідують її, студенти Академії Мистецтв сподіваються на стипендії на поїздку до неї.

Гоголь залишається вірним цій традиції, коли присвячує "Італію", свій перший вірш після закінчення гімназії (1829), цій країні загальної ностальгії. Вірш, цілком у дусі тодішніх уявлень, виражає тугу за теплом, багатством кольорів, красою та мистецтвом. Через три місяці Гоголь публікує "Ганса Кюхельгартена", в якому чітко проступає та ж сама ностальгія за півднем. 1835 року нотатки про Італію прориваються в "Невський проспект", а 1836 року у "Петербурзькі записки", що є свідченням того, що Гоголь не перестає думати про неї.

Подорож спочатку проходить через Німеччину і приводить до Швейцарії, а звідти у листопаді у Париж до Данилевського, з яким вони розлучилися в Аахені, оскільки епідемія холери унеможливлює в'їзд до Італії. Як тільки з'являється перша можливість, а це сталося у березні 1837, Гоголь разом із І.Ф. Золотарьовим вирушає в омріяну подорож, і вони поселяються в Римі на Via di Isidore 17 (перше перебування в Римі з кінця березня до середини червня 1837). Пізніше до них на два-три місяці приєднується Данилевський (з кінця квітня до червня). Вони часто зустрічаються з Балабіними, Рєпніними, княгинею Волконською та російськими митцями. У Римі Гоголь також зустрічається із А.М. Карамзіним, сином Миколи Михайловича Карамзіна.

З кожним днем Гоголь все більше захоплюється Римом. "Що я маю сказати тобі про Італію? Вона прекрасна. Спочатку вона не так захоплює, як це відбувається з часом. Лише тоді, коли ти все більше в неї вглядаєшся, тоді ти бачиш і відчуваєш її таємну звабливість. В Рим закохуєшся дуже повільно, поступово – але потім на все життя. Одним словом, вся Європа лише для споглядання, але Італія для життя" (1837, із листа Данилевському). Його ентузіазм заходить настільки далеко, що він навіть хвалить безсоння Золотарьова, бо воно є свідченням його мистецької натури. Гоголь постійно у піднесеному настрої, безтурботний і заражає друзів своїм щасливим настроєм. Дуже неохоче він залишає місто перед настанням спеки, щоб разом із О.О. Смірновою провести літні місяці на німецьких водах. Там у нього відразу ж прокидається туга за Римом.

Друге перебування у Римі (з середини жовтня 1837 до початку липня 1838) ще більш насичене, аніж перше. "І коли я нарешті вдруге побачив Рим, о, наскільки кращим, ніж раніше, він мені здався! Мені здалося, ніби я побачив свою батьківщину, на якій я не був декілька років і в якій жили тільки мої думки. Але ні, це стосується не моєї земної батьківщини, я побачив батьківщину своєї душі, де моя душа жила задовго до мене, перш ніж я був народжений у світі" (1838, лист Балабіній). А Данилевському він пише наступне: "Що стосується мене, то я ще ніколи не почувався зануреним у таку спокійну душевність. О, Рим, Рим! О, Італія! Чия рука вирве мене звідси!" (1838). Мабуть, це був взагалі найщасливіший час у житті Гоголя. Контакти з митцями стають тіснішими, також Золотарьов ще раз приїздить у Рим. Робота над "Мертвими душами" успішно просувається.

Під час третього перебування у Римі (з середини жовтня 1838 до початку червня 1839) захоплення відновлюється не відразу. Його реанімує лист Балабіної, після якого розпочинається третє "прочитання". З грудня 1838 до лютого 1839 Гоголь разом із поетом В.А. Жуковським, який супроводжував спадкоємця трону у його подорожі Європою, розпочинає четверте "Читання Риму". Озброївшись олівцями та пензлями, вони відвідують найкрасивіші місця вічного міста. Ці спільні переживання знову роздмухують вогонь гоголівського захоплення. Незабаром після від'їзду Жуковського, коли Гоголю "вперше в Римі стало сумно", приїздить московський професор історії М.П. Погодін. Він також характеризує Гоголя під час свого перебування як жвавого та активного гіда-чічероне.

У кінці третього етапу Гоголю доводиться пережити хворобу і смерть свого друга Йосипа Вієльгорського, який належав до супроводу спадкоємця трону і був вимушений залишитися в Римі через захворювання. Знову розставання з Римом болісне, знову відразу ж після від'їзду його туга за ним безмежна. "О, Рим, Рим! Мені здається, що я не був у тобі п'ять років. Крім Риму немає більше жодного Риму на світі, хочу сказати – ніякого щастя і ніякої радості, а Рим це більше, ніж щастя і радість" (1839, лист Шевирьову).

Зиму наступного 1839/40 року Гоголь проводить в Росії, щоб влаштувати майбутнє обох своїх сестер. Повернення до Риму, на яке він покладає всі свої надії, затягується через відсутність коштів. Зрештою на допомогу приходить його покровитель і друг Жуковський.

Але після зупинки у Відні, де Гоголь після інтенсивного творчого напруження переживає важке потрясіння і опиняється за крок до смерті, у нього більше не знаходиться захоплених слів про красоти Рима (четверте перебування з кінця вересня 1840 до початку серпня 1841). Він повністю присвячує себе "Мертвим душам" та ізолюється від зовнішнього світу. "Я нічого не пишу тобі про римські події, про які ти мене запитуєш, – пише він Данилевському. – Я більше нічого не бачу перед собою, і в моєму погляді відсутня життєва увага новачка. Все, що було мені необхідним, я увібрав у себе і заховав у глибині моєї душі. Там Рим залишається навічно як святиня, як свідок чудесних явищ, які сталися зі мною". Та попри ці письмові заяви він все-таки продовжує здійснювати екскурсії Римом та його околицями разом зі своїм другом та співмешканцем Анненковим (у Римі з травня по серпень 1841). Гоголь показує Анненкову Рим із таким захопленням, ніби це він його відкрив. Анненков допомагає йому із чистовим записом "Мертвих душ".

Через їхній друк відбувається друга поїздка до Росії (з середини жовтня 1841 до початку червня 1842). Друзі-слов'янофіли, особливо Аксакови, висловлюють невдоволення його захопленням Італією. В їхніх очах вона виглядає "безсоромною" та "дурью". Цю думку резюмує А.М. Язиков (у листі брату від 21 червня 1842 року): "Багато хто боявся, що він (Гоголь), поки він жив за кордоном, перейме тамтешнє і з російського національного художника перетвориться на італійського". В Росії Гоголь почувається незатишно, так, ніби його "перенесли на чужину". Він тяжко сприймає труднощі з цензурою. В ньому з новою силою прокидається туга за його "тихим куточком" у Римі.

Проте коли його бажання здійснилося (п'яте перебування з середини жовтня 1842 до кінця квітня 1843), здається, що його очі знову не хочуть дивитися на Рим. "…щоб сказати правду, для мене вже давно мертве все, що мене тут оточує, і мої очі все частіше дивляться лише на Росію, і моя любов до неї не має меж" (1842, лист Шевирьову). Але знову, всупереч своїм заявам, на початку цього ж таки року (з кінця січня до кінця травня 1843) він майже щодня супроводжує Смірнову в екскурсіях по Риму, вводить її у "свій" Рим. Смірнова підтверджує любов Гоголя до вічного міста. Такої ж думки і Язиков, якого Гоголь привіз з собою з курорту і який мешкав в будинку Гоголя з початку жовтня 1842 до весни 1843 року. Ще у 1846 році він пише: "Звичайно, ти вже в Римі і я вітаю тебе з поверненням у твоє улюблене місце перебування". Проте свідчення Ф.В. Чижова, третього співмешканця на Via Felice взимку 1843, підтверджують листи Гоголя. За його словами, Гоголь був мовчазним і похмурим.

Після цього Гоголь два роки знаходився далеко від Риму. Протягом зими 1843/1844 він перебуває разом з О.О. Смірновою, Вієльгорськими та Сологубами в Ніцці. Разом із Смірновою вони часто читають релігійну літературу, і Гоголь стає її духовним наставником. Зиму 1844/1845 він проводить у Жуковського у Франкфурті-на-Майні, за винятком коротких відвідин у Парижі Вієльгорських та А.П. Толстого.

На початку шостого перебування (з кінця жовтня 1845 до початку травня 1846 року) здається, що стара любов знову починає оживати. Гоголь вітає вічного Петра, Колізей, Монте Пінчіо та "всіх наших старих друзів" (1845, лист Смірновій). Говорить весело, сподівається на покращення свого здоров'я, на цілюще повітря, м'який клімат. "Я покладаюсь на Господа, на Рим та на тутешнє цілюще повітря" (1845, лист Язикову). У грудні 1845 року він спостерігає за чотириденним візитом царя до Риму, проте загалом римські новини його більше не цікавлять. Фізичний стан Гоголя погіршується на очах.

Дві зими, 1846/47 та 1847/48 років, Гоголь проводить у Неаполі, оскільки там тепліше і комфортніше для його здоровя, а також ближче до Єрусалиму (1846, лист Погодіну; 1847, лист Аксакову). Рим стає лише перевалочним пунктом. Під час триденного перебування, з 12 по 14 листопада 1846 року, Рим залишає його байдужим. На нього не справив враження навіть "вражаючий прояв загального народного захоплення теперішнім, дійсно достойним папою". Про останнє перебування в Римі проїздом у жовтні 1847 року він взагалі не згадує. У лютому Гоголь вирушає з Неаполя у прощу до Єрусалима. У Рим він вже більше ніколи не повертається.

1. Знання Гоголем італійської мови

Важливою передумовою пізнання країни через знайомство з її жителями та культурою, є знання її мови. Саме тому питання про те, наскільки добре Гоголь володів італійською, було поставлене на самий початок даної розвідки. Завдяки листам Данилевського до Шенрока ми знаємо, що у 1836 році, перебуваючи у Парижі, Гоголь брав уроки італійської у молодого француза Ноеля і, як і інші ніжинці, які зібралися на той час у Парижі, сердечно з ним заприятелював. У Римі Гоголь продовжив заняття з італійцем Гріфі. Ще у 1842-1844 роках він виписав собі італійську граматику та лексикон, тобто він також вивчав і теорію мови.

Про те, що Гоголь досить швидко почав розуміти розмовну італійську, красномовно свідчать його розповіді про народне життя. Він розуміє навіть лайку дітей та непристойності рознощиків води, що говорить про неабияке володіння мовою. Отже, він не відчував ніяких труднощів у розумінні театральних вистав.

Весною 1838 року Гоголь спілкується з польськими священиками російською, оскільки, за його словами, французькою та італійською він краще читає, аніж говорить, та й взагалі не має здібностей до мов. Але

вже у квітні цього ж року він відчуває себе у змозі відчихвостити поштмейстера італійською: "… і я починаю відразу ж лаяти поштмейстера італійською, якщо він взагалі мене розуміє". А Шенрок повідомляє (вочевидь, йдеться про 1837 рік, оскільки він посилається на звістку Данилевського із Риму), що Гоголь в одній із остерій без підготовки виступив з промовою італійською перед російськими художниками. Тому польське джерело ми можемо проігнорувати. Гоголю, очевидно, не хотілося у спілкуванні з "земляками" користуватися іноземною мовою. Саме у ці перші безжурні роки свого перебування у Римі Гоголь так багато спілкується зі своїми італійськими друзями. Він також радить В.А. Панову (з вересня 1840 до кінця квітня 1841 у Римі) підшукати собі для мовної практики італійську домогосподарку, з якою буде приємно бесідувати. Сам Гоголь говорить італійською абсолютно вільно і, вочевидь, цілком охоче. Для своїх земляків, які не володіють мовою, як, приміром, Язиков, він залюбки виступає в якості тлумача. Проте його вимова була далекою від досконалості, один із його російських друзів називає її "жахливою".

Наскільки добре Гоголь володів письмовою італійською, можна судити, крім окремих розсипаних по різних творах італійських фразеологізмів, також по двох листах, написаних італійською, один з яких був адресований Балабіній, а інший лікарю Гартману. Ми не мали змоги познайомитись з іншими написаними Гоголем листами італійською, наприклад, листом власнику остерії Челлі, в якому Гоголь прохає його опікуватися Анненковим, "nostro govero ammalato". Крім того, нам відомо також про написану італійською статтю для однієї із римських газет.

Лист Балабіній написаний досить гарною італійською, попри окремі граматичні помилки та часті помилки в орфографії. Що стосується сталих виразів, то вони формулюються напрочуд влучно і доречно, що є нетиповим для іноземця. І все-таки, кожний італієць відразу би помітив, що листа написав іноземець. Другий лист справляє враження, ніби за чотири роки, що минули після написання листа Балабіній, Гоголь повністю забув італійську. Хоча помилки можна пояснити важкою непрямою мовою, якою він користується, чи поспіхом під час написання. Якщо говорити в цілому, то письмовою італійською Гоголь володів напрочуд добре.

З читанням "нашою другою рідною мовою", як він любовно називає італійську у спілкуванні з Данилевським і тим самим позначає ступінь свого знання, у нього взагалі не було жодних проблем. Гоголь заглиблюється в класичну та бурлескну поезію Італії: він розуміє навіть літературу, написану на діалектах. Також і переклад "L’ajjo nell’ imbarazzo" Гірауда (Giraud), мабуть, не був для нього занадто складним. Як вказує Сперанський, Гоголь занадто точно передає оригінал, чіпляється за кожну букву, дослівно перекладає фразеологізми, і, таким чином, більше тримається "другої рідної мови" аніж першої.

Підсумовуючи, можна сказати, що Гоголь після ґрунтовної підготовки вже в 1837 році без труднощів розуміє і трохи розмовляє італійською, що

починаючи з 1838 року він коректно і вільно розмовляє і вживає фразеологізми і навіть пише. У цьому році він активно читає італійських авторів. У 1840 році він наважується давати уроки італійської Панову. В якості примітки слід зауважити, що в одній із присвят, датованій 1843 роком, Гоголь італізує своє ім'я. "На згадку. Lo Go – N."

2. Гоголь та італійці
Стосунки з освіченими італійцями
Стосунки з простим народом
Народ на вулицях та святах
Народний характер

Наскільки нам відомо, Гоголь не дружив з жодним італійцем (за винятком Данилевського, у нього не було довірливих стосунків також із жодним співвітчизником), проте він ніколи не пропускав нагоди познайомитися й поспілкуватися з італійцями.

З місцевою освіченою елітою, яка тоді, так само як і сьогодні, опозиціонувала себе до зовнішнього світу, Гоголь, здається, так і не знайшов безпосереднього контакту. Якщо виникала потреба у зв'язках, наприклад, щоб отримати доступ до приватних галерей чи колекцій монет, то Погодін завжди підключав С.П. Шевирьова, який з 1829 по 1832 рік жив у будинку княгині Волконської як вихователь її сина, і у 1838/39 роках, під час своєї другої італійської подорожі, по черзі з Погодіним опікувався Гоголем. У разі потреби Шевирьов міг скористатися зв'язками впливової княгині. Сам Гоголь був далекий від цих кіл, хоча й зустрічався з деякими знаменитими митцями та вченими на вечорах княгині, приміром, завдяки їй він познайомився з народним поетом Беллі. Подібним чином Гоголь знайомиться і з певним колом вчених.

Як і всі росіяни, Гоголь отримує аудієнцію у кардинала Меццофанті. Гоголь високо оцінює його мовний талант, проте, як розповідає Анненков, не може стриматися від того, щоб не спародіювати дуже веселим способом концентровану повільність кардинала під час висловлювання. Кардинал мав звичку повторювати слова так довго, поки не знайде продовження своєї думки. При неабиякій жвавості немолодого кардинала, це створювало певну комічність, яку дуже винахідливо зобразив Гоголь. Він злегка нахилився вперед та, імітуючи голос і рухи президента "пропаганди", почав вертіти в руках капелюха і промовляти на зразок італійської скоромовки: "який у Вас чудовий капелюх… чудовий круглий капелюх, він також білий і дуже пасує – це дійсно чудовий, білий, круглий, пасуючий капелюх" і т.п.

У перший рік свого перебування в Римі Гоголь неодноразово зустрічається в товаристві Рєпніних та Балабіних з аббатом Ланчі. Проте менше ніж через рік, у квітні 1838 року, у нього не трапляється жодної нагоди передати йому їхні вітання, а в квітні 1839 року Гоголь зізнається, що їхній зв'язок обірвався. Проте він скрупульозно і з охотою виконує забаганку

Балабіної заговорити з першим аббатом, який йому зустрінеться. Це стало відправною точкою для нового знайомства, яке виявляється особливо цікавим для Гоголя з огляду на те, що аббат був поетом: "він пише дуже пристойні вірші". Як довго тривала ця дружба, нам не відомо.

З банкіром Валентіні, який обслуговував росіян у Римі, Гоголь мав лише суто ділові стосунки, відповідно він не вхожий у його кола.

Таким чином, ми окреслили коло знайомих Гоголя серед освічених італійців. Переважна більшість його друзів це "маленькі" люди, його безпосереднє оточення. Гоголь вміє "цікаво" спілкуватися з народом. У нього гарні стосунки з його господарем Челлі, хоча той і надокучає йому своїми постійними проханнями грошей. Протягом кількох років він був його постояльцем на via Felice і після деякої перерви знову хоче повернутися до нього. Коли померла господарка Данилевського Роза, то він повідомляє про це свого друга. В одному із листів Іванову він згадує Луїджі, кельнера з Фальконе. Коли на вулиці йому зустрічався слуга Жуковського, то Гоголь неодмінно цікавився у нього самопочуттям його пана. Після від'їзду Жуковського Гоголю коштувало чималих зусиль, щоб позбутися цієї звички. Гоголь розлого описує сварку та примирення з кельнером Джузеппе: "але після того, як я, двічі пообідавши в іншій кімнаті, наніс йому удар прямісінько в серце, я, зрештою, помирився з ним і тепер він обслуговує мене краще, ніж будь-коли, зі зворушливим, майже батьківським благоговінням". Як холостяк Гоголь охоче проводить частину дня в остерії чи кафе Греко. Таким чином легко встановлюється комунікація з обслуговуючим персоналом. Гоголь користується популярністю, хоча його надмірна перебірливість часто доставляє клопіт прислузі. Анненков спостерігає за тим, як кельнер, стільки разів, скільки цього вимагає Гоголь, замінює тарілку "з незмінно доброзичливою посмішкою", "як той, хто вже звик до забаганок дивного forestiere (іноземця), якого він називає синьойор Ніколо". Після обіду Гоголь і кельнер разом жартують над одним із народних звичаїв.

У Фальконе кельнери охоче розповідають про те, як спритно обманює їх синьйор Ніколо, коли йдеться про те, щоб отримати страву ще до того, як у храмах прочитають Ave Maria (церковне розпорядження дозволяло відкривати остерії лише після прочитання молитви).

Більшість подорожуючих росіян звернули увагу на те, наскільки вільно та вправно володіють словом прості італійці, особливо власники постоялих дворів та представники професій, які часто контактують з мандрівниками (Анненков). О.О. Смірнова говорить про "достойну уваги учтивість" італійської обслуги, якою, окрім них, відзначаються хіба що росіяни. Схоже спостереження робить і Йордан. Таким чином, те, що Гоголю подобається подібне спілкування, вже не викликає подиву. Про що ж він розмовляє з простим народом? Про речі повсякденного життя, про народні звичаї. Зокрема, він записує зі слів одного італійця випробуваний засіб для покращення травлення або ж вислуховує чергову квартальну плітку.

З явним задоволенням він передає М.П. Балабіній новину про те, що з двома "із її подруг, дівицями Конті", сталися "справжні романи і справді у дусі італійського середньовіччя. Ці дівиці, товсті й огрядні, тому не дуже слідкують за модою. Вони постійно скаржилися на тиранію з боку матері, яка не відпускала їх у собор святого Петра, якщо там було багато іноземців. Отож, обидві дівиці по самі вуха закохалися у двох жандармів, але оскільки внаслідок тиранічного ставлення матері не могли часто з ними бачитися, то вони вирішили вдатися до вельми оригінального способу, а саме почали підливати матері щодня у певний час добрячу порцію опіуму. І допоки та спала, дівиці приймали своїх любчиків. Одного разу мати ще не встигла заснути, коли одна із дочок, котра саме, я зараз не можу пригадати, якій нетерпеливилося зустрітися зі своїм жандармом, полізла до неї під подушку за ключем від дверей. Мати прокинулася і вирішила посилити нагляд, а дівиці у відповідь збільшили дозу. Зрештою мати застає жандармів у кімнаті своїх дочок. Тим, завдяки знайомству з одним поважним монсеньйором, вдається одружитися зі своїми дружками, і тепер заміжні дівиці Конті живуть і харчуються в основному коханням, оскільки жандарми бідні, як церковні миші, а мати, зі свого боку, не хоче давати їм ані шеляга".

До Гоголя доходять і "романи" зі світу аристократії, їх він також переповідає своїй колишній учениці. Проте він висвітлює суто людські перипетії, приміром, трагічне становище дівчини, яку покидає наречений і яка помирає від розпачу. В оповіді відсутній локальний колорит, адже Гоголь незнайомий зі стилем та способом життя Дорії, так звати цю дівчину, хоча він постійно цікавиться світом аристократії, наприклад, вивчає написи на могильних надгробках римських вельмож. І навпаки, він до найменших дрібниць знайомий з дрібнобуржуазним середовищем. Це й не дивно, адже він постійно перебуває в ньому, йому варто лише висунути голову з вікна, щоб дізнатися останні новини. "Я живу, як ти, очевидно, знаєш у тому ж самому будинку, на тій же самій вулиці via Felice, №126. Навколо мене ті ж самі знайомі обличчя, ті ж самі німецькі художники з вузькими борідками, і ті ж самі кози, також з вузькими борідками, ті ж самі розмови про те ж саме ведуть мої сусідки, висунувшись із вікон. Так само лунають крики і бурмотіння Анунціат, Роз, Дінд, Нан та інших жінок, вдягнутих, попри холодну погоду, у вовняну одежину та стоптане взуття" (1839). Навіть у 1847 році, коли Гоголь вважає, що все навколишнє для нього померло, він приймає активну участь у долі одного римського листоноші. Він довідується, чи того дійсно звільнили, готовий поручитися перед начальством у його невинуватості, у разі, якщо той потерпає, готовий викласти з власної кишені 60 наполеонів.

Не менш уважно Гоголь спостерігає і за більш віддаленим соціальним середовищем. Зокрема, він пише своїм сестрам про вдягнутих у чорне аббатів та чисельних монахів у характерному вбранні своїх орденів. Їхній одяг він описує детально і дуже точно. Аббати це те, "що найбільше

говорить про Рим", тому Балабіна і велить йому привітати першого аббата, який йому зустрінеться в Римі. На вулиці вони забезпечують збереження різноманітності кольорів. "Ти мав би надивитися на монахів та аббатів, якими вулиці всіяні, як маком" (1837, лист Данилевському). І якщо "нашому брату меццохудожнику в Колізеї потрапить на пензель освітлений сонцем монах-капуцин, то він справлятиме навдивовижу мальовничий ефект. Так само уважно Гоголь розглядає кожного жебрака чи вуличного хлопчака, якщо вони виділяються якимись хоч трохи характерними рисами, а також красунь з міста та околиць (Анненков). "А якби ви бачили, як тут одягаються селянки, мешканки великих сіл та міст! – Чудо, просто чудо! Деякі з них довершені красуні" (1838, лист сестрам).

Він навмисне проводить Погодіна пішки через міські квартали, в яких найбільше пульсує життя, через єврейський квартал і квартал Трастевере. Гоголь навіть знайомий з мовою жителів Трастевере, "які так гордяться своїм чисто римським походженням" і ніколи не одружуються з "чужаками", тобто з римлянами з іншого берегу Тібру (1838, лист Балабіній). Гоголь обожнює "безпосереднє життя" і почувається найкраще в тих місцях, де він має можливість робити цікаві спостереження. Наприклад, він добре відгукується про Гамбург, де він цілком неочікувано потрапив на матроський бал. От з Аахена, який Гоголь вибрав для своєї першої тривалої зупинки, він дуже швидко від'їздить, оскільки його не задовольняє відсутність контакту з місцевим населенням, яке трималося стримано і замкнуто. А в Римі, з його чисельними святами під відкритим небом, надавалася прекрасна можливість безпосередньо зіштовхнутися з народом. Особливо приваблює Гоголя яскраве буяння карнавалу. Життєва радість, що б'є через край, захоплює його. У найбільш сконцентрованому вигляді це захоплення відображається в листі Данилевському. "Зараз час карнавалу. Рим виплескується через край. Дивовижне явище карнавал в Італії, особливо у Римі – всі, всі підряд, всі на вулиці, всі в масках. У кого не вистачає на костюм, той просто вивертає шубу і вимазує обличчя ваксою. Вулицями роз'їжджають цілі ліси та квітники, часто мимо тебе прокочується фіра, вся уквітчана листям та гірляндами, колеса прикрашені листям та гілками, і коли вони крутяться, виникає дивовижний ефект, а зверху сидить компанія людей вбраних у стилі старовинних свят на честь Церери. На Корсо справжня білосніжна заметіль із муки, яка розкидається навсібіч. Коли я вперше почув про конфетті, то не думав тоді, що це може бути так красиво. Уяви собі, що ти можеш висипати мішок муки в обличчя найпрекраснішої красуні, навіть якщо це сама Боргезе, а вона аніскільки не розлютиться, а просто відплатить тобі тією ж монетою. Франти і джентльмени тільки на муку викидають не одну сотню монет. Всі без винятку екіпажі костюмовані. Слуги, кучери – всі без винятку в маскарадних костюмах. В інших країнах так гуляє і перевдягається лише простий народ. Тут змішуються всі стани. Свобода дивовижна, ти був би у захопленні. Ти можеш заговорити з ким тільки забажаєш і подарувати їй квіти. Ти можеш

навіть прослизнути в карету і сісти поміж ними. Всі екіпажі їдуть кроком. І через це в деяких розбишак, які пробралися на балкони, є можливість кидати і висипати на проїжджаючих муку, здебільшого на дам, яким це однаково смішно і болюче, і вони лише дуже миловидно прикривають руками очі і витирають обличчя. Для інтриг це також напрочуд сприятливий час. Допоки я тут, з деякими із моїх знайомих трапився цілий ряд найромантичніших історій, відзначилися навіть деякі з наших художників (звісно ж за винятком Дурнова). Всі красуні Рима випливли на поверхню, їх зараз неймовірна кількість, а звідки вони з'являються, одному господу відомо. Я ще ніколи стільки не бачив, і все незнайомки" (1838).

Через якихось два місяці потому Гоголь описує враження про карнавал вже у листі до своїх сестер. Він повторює те, що його найбільше вразило: заметіль із муки та конфетті, те, що всі, навіть кучери, були костюмовані, те, що дехто просто вивертав шубу і вимазувався сажею, гіперболізовано описує декілька масок і додає опис моколотті, останнього дня карнавалу (1838). Захоплення таке ж як у листі Данилевському. У 1841 році (1840 року він перебуває в Росії) Гоголь з докором вітає Анненкова в Римі: "Чому Ви не приїхали на карн авал?" (Анненков). Сам він брав у ньому безпосередню участь, про що ми дізнаємось із щоденника Е.В. Давидової, доньки декабриста. Але чи можна пояснити його участь дійсно лише бажанням виявити люб'язність Давидовим, з якими Гоголь у 1841 році невимушено і з охотою проводить час? Під час проведення карнавалу у 1842 році Гоголь знову в Росії. 1843 року знову в Римі відданий чічероне супроводжує Смірнову на Корсо. Їй подобається ловити букети і кидати їх назад та розглядати красивих дівчат, що виглядають з вікон. Те, що її супутник, якого у її присутності годі упізнати, бридливо стоїть збоку, уявити нелегко. Після цього Гоголь потрапляє на карнавал лише весною 1846 року. Він двічі згадує свято у своїх листах, проте у зв'язку із сином царя Костянтином Миколаєвичем, який би охоче провів ці дні в Римі. Про себе ж Гоголь не говорить нічого. Важко сказати, чим це можна пояснити – фактором віку, підкреслено нарочитим посиланням на нездужання у спілкуванні з певними людьми, чи цього разу римські новини його дійсно не цікавлять?

Найкраще Гоголь почувається в Римі тоді, і він завжди це підкреслює, коли місто очищається від "чужинців". З цієї причини він не бере участі у святкуванні Великодня 1841 року, обмежившись лише ознайомчою екскурсією для Анненкова. Але як тільки "справжній місцевий Рим постав один для нових релігійних свят, які припали на літні місяці", Гоголь вже не цурається натовпу. Він супроводжує Анненкова у день Вознесіння Господа до Латерану, "і вистава, яку ми спостерігали того дня", перевершила всі наші очікування. Літнє італійське сонце освітлювало древні мури Рима і затягнуло блакитним прозорим покривалом далекі Албанські гори. Наблизившись до нас і точно в хвилину благословення, сонце нестерпно яскраво опустилось на білі хустки жінок, що стояли на колінах, на

різнобарвне пір’я головних уборів військових, які теж схилили коліна, на червоне вбрання кардиналів – і принесло картину сліпучого сяйва і, водночас, прекрасної перспективи" (Анненков).

У період святкування свята Тіла Господнього Гоголь з Анненковим під час своїх вечірніх прогулянок регулярно зустрічають невеликі процесії перед імпровізованими алтарями. "Вечірнє сонце знову відігравало вирішальну роль в картині, наповнюючи пурпуром стяги, велетенські полотнища з фігурами святих, хрести різного розміру, світильники, вбрання бродячих монахів та загорілі обличчя італійців, і все це кілька хвилин палахкотіло невимовно світлим та теплим світлом" (Анненков). Подібним чином Гоголь описує сестрам Фіорату в Чензано, де вулиці були устелені пишними килимами з квітів та "напхані" людьми. "Народ, у своїх світлих різнокольорових костюмах під ясним італійським небом, являє собою чудесне видовище. Вікна, з яких виглядає багато облич, ці вікна прибрані яскравочервоним, малиновим та блакитним шовком" (1838). Він любить ці "виключно італійські" дні, "ці світлі дні без щонайменшої хмаринки, коли на голубому фоні неба відблискують мури будинків, повністю у сонці, з таким сяянням, що його не витримує північне око" (1838).

Завжди у вечір Великоднього свята ілюмінується купол собору святого Петра, безкоштовна вистава для мешканців міста та подорожуючих, якою Гоголь насолоджується щоразу по-новому. Жирандолу, феєрверк, який відбувається в перший день Великодня, Гоголь відвідує вже з 1838 року, коли був там разом з Івановим та Погодіним, і ознайомлений з церемонією настільки добре, що фіксує всі відхилення від програми, установленої ще Мікеланджело.

На основі своїх спостережень Гоголь формує дуже позитивне уявлення про італійський народний характер, проте також і тут негативно висловлюється про "форестьєрі" (до яких рахує і росіян), які "всі, як заведено, лають Рим" (1839). "Що за нестерпний народ! Приїздить сюди і обурюється, що в Римі брудні вулиці, що немає абсолютно ніяких розваг, що тут повно монахів, і повторює засвоєну ще століття тому з календарів та альманахів істину про те, що італійці негідники, обманщики і т.п." (1838). Гоголь різко відмежовується також і від другого типу іноземців, які "не цураються фраз" і "дуже легко перетворюються у знак оклику". На противагу їм Гоголь серйозно вивчає римський характер, він хоче отримати його об’єктивний образ, "охопити його в глибині". В першу чергу, він виділяє естетичне відчуття, яке дозволяє італійцям розуміти те, що не підвладне холодному розуму Європи: "я кажу, що, можливо, це перший народ у світі, обдарований настільки глибоким естетичним почуттям, що дає змогу розуміти те, що може зрозуміти лише палка натура, і до чого так і не наблизився холодний, ощадливий, меркантильний європейський розум". А в другу чергу, Гоголь підкреслює гумор італійців, їхню життєрадісність. "Я думаю, Ви вже самі чули дуже багато про гумор римського народу, про гумор, яким колись славилися древні римляни, чи ще навіть більше – аттична

сіль греків". У тому ж таки листі Балабіній він цитує і два експромти народної поезії, в яких висміюються вибори кардинала та папа, який заборонив карнавал.

Цій здібності до жарту та гумору Гоголь приписує ще одне, більш глибоке, значення. "Винахідливість та гумор народу були для нього (Гоголя) ознаками, які навіть свідчили про його історичне призначення. Він повторив мені декілька разів, що сучасні римляни, без сумніву, стоять значно вище, аніж їхні похмурі предки, які ніколи не знали цієї невичерпної життєрадісності, цієї сердечної доброзичливості, якою відзначаються сьогоднішні жителі міста" (Анненков). За словами Анненкова, Гоголь простояв цілу годину, підслуховуючи розмову двох розношиків води. "Сміх не вщухав, прізвиська, насмішки та оповіді так і сипалися, і в них не було нічого водевільного, лише сердечна радість та потреба поділитися надміром життєвих почуттів" (Анненков)".

Також Гоголь вбачає у римлянах сильні та пристрасні натури. "Гоголю були, звісно, відомі сильні, нестримні пристрасті, які інколи затуманюють серце і розум цих приємних людей. Все природне, первісне має право на те, щоб його поважали". Римський характер це "щось міцне та сильне", пише він Балабіній (1838).

Гоголь з великою увагою реєструє кожну ознаку сповненої фантазії винахідливості народу, навіть якщо це просто якийсь чудернацький захист від мух. "Гоголь довго розглядав цей промисловий винахід і зрештою з почуттям вигукнув: І цих людей називають маленькою нацією!" (Анненков).

Але від погляду Гоголя не ховаються і наявні негативні риси італійського характеру. "Італійці ліниві", пише він матері у 1837 році. Він прекрасно бачить їхні хитрощі та виверти, він знає, що вони можуть бути ненадійними і не пунктуальними, що вони не проминуть поживитися за рахунок іноземця. Подібне траплялося і з ним особисто. За свідченням Язикова, "його постійно обманюють і обдирають італійці, яких він вважає такими доброчесними". Проте Гоголь намагається захистити себе, і, "з принципу", поводиться з ними дуже суворо. "Його напускна суворість була противагою римській винахідливості, схильності до сарказму та природній безтурботності італійців. Він був вимогливим і потрібно було його бачити, коли він з поважністю приміряв нові черевики, які для нього пошив молодий парубок з сяючими чорними очима та хитруватою посмішкою. Гоголь замучив його майже до смерті своєю прискіпливою перевіркою, а потім сказав сміючись: "По-інакшому з цим народом не можна, варто хоч трохи втратити пильність, як він тобі такої локшини навішає. Підсуне якийсь непотріб, поставить його перед собою, відійде на один крок і почне: "О, яка прекрасна! О, яка чудесна річ. Навіть племінники папи не носили такого. Подивіться, синьйоре, яка форма каблука! Та в таку річ можна до нестями закохатися і т.п." (Анненков). Проте Гоголь не ображається на подібні дрібні інциденти, сприймає їх з гумором, чи навіть захищає італійців перед іноземцями, як, приміром, коли одного разу довелося більше

години чекати на замовлений і вже оплачений екіпаж. Веттуріно не з'явився, оскільки, мабуть, потратив передоплату на якісь невідкладні потреби і забув про замовлення. Всі присутні, за винятком Гоголя, демонстрували ознаки нетерпіння і голосно висловлювали своє невдоволення. А коли хтось із очікуючих зауважив, що щось подібне ніколи б не могло трапитися в Німеччині, бо там ніхто не віддає своє і не бере чуже, тоді Гоголь з роздратуванням і зневагою відпарирував: "Так, але це добре лише при грі в карти!" (Анненков).

4. ОБРАЗ ГОГОЛЯ В ХУДОЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

К'єль Йогансон

СВІТ ГОГОЛЯ

Зміст

У ШИРОКИЙ СВІТ
- Початок історії
- Шляхи у світ
- Театр у Кибинцях
- Світ як око і як посмішка

СМІХ КРІЗЬ СЛЬОЗИ
- Петербурзький сміх
- Зустріч із двома поетами
- Плоди успіху
- Сила фантазії
- Батьки і сини
- Хибні передумови

МРІЯ І ДІЙСНІСТЬ
- Загадкові чоботи
- Чистий аркуш
- Рідкісні люди
- "Мертві душі"

ДО ЄРУСАЛИМУ
- Правда і кривда
- Наслідування святого Франциска
- Листування
- Не обертайся

НА ЧУЖИНІ
- Усередині та зовні
- Чужинці
- Відтиск
- Те, чого не мало статися

НІЧИЙНА ЗЕМЛЯ
Великий гріх
- Хтось називає моє ім’я
- Жертва
- Епілог

ПРО АВТОРА

У ШИРОКИЙ СВІТ

Початок історії

Я стояв на подвір'ї і розглядав сухе коричневе дубове листя. Та тільки-но захотів його схопити, як воно дивним чином зірвалося й полетіло геть. Я погнався за ним. Воно знову перелетіло на інше місце. Так повторилося кілька разів, аж поки я не вхопив його й не затис міцно в руці. Але коли розкрив долоню, листя в ній уже не було!

Це початок історії… Я охоче кажу так. Адже саме так моя мати любила починати свою розповідь про чудотворну ікону в Диканьці та про моє народження. Це початок історії. Моє життя пов'язане з оповіддю про моє життя.

Листя в долоні перетворилося на безліч дрібних шматочків. Одні повільно спадали на землю, інші прилипали до шкіри. Я розглядав їх із дивним збудженням і розтирав маленькі клаптики долонями. Вони розривалися, ставали меншими. Зрештою, зовсім щезли. Не залишилося нічого!

Мої ранні спогади переповнені страхами раптових змін та загадкових зникнень. Як оце листя, яке щезло, чи калюжа, яку не виявив, повернувшись по обіді. І зміни в природі також являли собою зникнення. Не ніч приходила на зміну вечору, а день щезав. Це стосувалося також світла і темряви, тепла і холоду.

Одного вечора Петро Андрійович вийшов із дому і вже не повернувся. Він помер (так це назвали). "Такий стан речей у природі", – пояснили мені, мабуть, щоб заспокоїти. Проте страх залишився, він був чимось неминучим у цьому хаосі зникнення, яке, власне кажучи, не піддавалося поясненню. Цей страх мав тривати постійно, та з часом він слабшав у міру того, як дійсність упорядковувалася й речі, як люди, отримували свої імена.

Ім'я моєї матері було Марія, а батька Василь. Сам я звався Ніколай, а мій на рік молодший брат – Іван. Згодом на світ з'явилися сестри Анна, Єлизавета, Марія та Ольга. Народжувалися й інші, але вони не вижили.

Наш маєток Василівка був незначним за розмірами, проте ми, його мешканці, такими не були. Ми були нащадками Остапа Гоголя, того знаменитого козацького полковника, якого за його мужні вчинки в XVII ст. польський король винагородив земельними володіннями.

Нам належало двісті душ кріпосних у селі Сорочинці. Воно знаходиться в Полтавській губернії, яка була частиною великої України, а та, у свою чергу, частиною ще більшої імперії, якою правив наш ясновельможний цар Олександр I, імператор і Божою милістю самодержець усія Русі, Москви, Києва, Володимира, Новгорода; цар Казані, Астрахані, Польщі, Сибіру, Таврії, Грузії; великий князь Фінляндії…

Одного дня я зробив важливе відкриття. Я сам був повелителем!

– Ходімо зі мною, Іване! – наказав я своєму братові. І він пішов!

Він пішов слідом за мною, бо я сказав, що він має це зробити. Коли я помітив, як на нього подіяли мої слова, мене охопила тріумфуюча радість.

Настав час дивовижного захоплення. За посередництвом власних слів я правив нескінченним царством можливостей! "Це початок історії", – сказав я сам собі словами, які не припиняли захоплювати мене.

Та невдовзі прийшло розчарування. Силами природи керувати я не міг. І не лише інші, але навіть Іван, далеко не завжди чинили так, як я їм казав.

Щось було не так. Інколи мої слова мали вплив, та переважно вони не діяли. Я спробував дібрати інших слів, змінив тональність і силу голосу. Нічого не допомогло. "Нехай так", – сказав я. То була магічна формула, якою цар надавав чинності своїм рішенням. Я повторив, проте це не подіяло. Мої слова виявилися недієвими.

Я здогадувався, що чинив щось недозволене. Що якимось чином зловжив цими словами. І за це мене буде покарано. Мене одного, бо винен був тільки я. Я один!

Цієї миті я вперше усвідомив власне Я на більш глибокому рівні. Це було друге народження, і воно сталося внаслідок складного почуття неспроможності, самотності, страху й провини.

Невдовзі я захворів, знемагав від болю й високої температури. Біль концентрувався то тут, то там, то в голові, то в грудях, то в животі. Тривалий час я залишався в ліжку.

Хворіти було нудно. Та ось одного дня я отримав ляльку, яку мій батько придбав у мандрівного торговця, і виявив, що в ній знаходилася ще одна, менша. А в цій меншій ще одна. І ще, і ще… Я бавився ляльками. Найбільша завжди мусила бути назовні, а щодо решти, я сам міг визначати, яка з них буде зовні, а яка всередині. Найбільша викликала в мене почуття жалю. Потім це почуття почала викликати найменша лялька, яка не могла вмістити в себе жодну іншу. Щоб не виявитися несправедливим, почав жаліти також і решту ляльок. Зрештою, втомившись, поскладав їх і поставив на підвіконня.

Зима скінчилася, і надійшла весна. Дні подовшали, тіні стали коротшими. Я лежав у ліжку і спостерігав за мухами, які попрокидалися. Вони намагалися вирватися на волю. Ударялися об шибку й несамовито дзижчали, ніби хотіли просвердлити скло. Зрештою, падали на підвіконня, лежали горілиць, розмахували лапками. Інколи їхні крильця починали рухатися, і вони кружляли попідвіконню. Згодом вони гинули. Більші мухи помирали швидше за менших.

У мене текло з носа, очі сльозилися. Ліве вухо наповнилося сіркою. Пізніше, коли я видужав, частково втратив слух лівого вуха. Та мене це не засмутило. Тепер, коли я не бажав чогось чути, міг списати це на власну глухоту. Як і з моєю короткозорістю: те, чого я не хотів бачити, не бачив. Речі були лише м’якими тінями, оповитими легким серпанком.

Хворів я тривалий час. Мені накладали п'явки. Я лежав абсолютно нерухомо, охоплений страхом, що вони заповзуть мені у вухо, в ніс чи в рот. Та я постійно водив очима, щоб ніхто не подумав, ніби я помер.

Одного дня Іван розповів мені, що хтось мене розшукував, якась дівчинка кликала мене. Мати допитала його, і я знав, чому. Смерть, перш ніж прийти за людиною, кличе її.

– Хто це був? – запитала мати.

– У неї не було імені, – відповів Іван. – А також і лиця.

Мати сполотніла. Та Іван наполягав на своєму, навіть після батькового покарання.

– Помолімося разом, Ніколаю, – сказала мати.

Ми стали навколішки перед іконою. Мати молилася схлипуючи, довго й наполегливо. Вона плакала. Я також заплакав, хоча й не щиро, мабуть, тому, що так робила моя люба матуся.

– Тобі не потрібно боятися, – пояснила мати. – Хоча ти хворобливий, як і твій батько, але ти не помреш. Часом діти народжуються мертвими. Також вони можуть померти протягом перших днів, тижнів чи місяців свого життя. Та зазвичай вони помирають рідко у твоєму віці. Тобі не потрібно боятися.

– Хоча я був ще зовсім юний, проте вже застарий для того, щоб померти!

Мати усміхнулася до мене. Мала вузьке обличчя, широкі брови і темні красиві очі. Її посмішка була широкою і теплою.

– Коли ти виростеш, будеш тут, у Василівці, і, можливо, сидітимеш на лавці біля ставка, чи під дубом, або ж на веранді. І твій син сидітиме тут, а згодом і його син… І ти, і твоя дружина спостерігатимете за тим, як граються в саду ваші діти й онуки, як зараз граєтесь ви, ти й Іван. Однак тоді мене тут не буде і батька також.

– Ні! – вигукнув я.

– Та що з тобою, Нікошо?

Я не відповів нічого. Адже нічого не знав.

– Хай здійсниться воля Господня! – сказала мати й перехрестила мене.

Вона поклала руки мені на чоло, потім погладила і міцно поцілувала.

– Ти не помреш, – повторила вкотре.

Утім це тільки більше налякало мене.

– Розкажи, як я народився, – попросив я.

Мати поглянула у вікно, певний час сиділа мовчки, а потім знову обернулася до мене й розпочала свою оповідь, як завжди, такими словами:

– Одна мати втратила двох дітей напередодні їхнього народженням. Коли ж вона знову завагітніла, подалася до церкви в сусіднє село Диканьку. Вона довго й щиро молилася перед чудотворною іконою святого Миколая. І заприсяглася охрестити її ще не народжене дитя, якщо буде хлопчик, іменем святого. Це початок історії…

А тепер послухай! Коли настав час, чоловік повіз її до найкращого в усій Україні лікаря. Пологи минули без ускладнень, та хлопчик був маленьким і слабким. Лише за шість тижнів вона змогла повернутися з ним додому.

Матері на той час виповнилося 18, а батькові 32 роки. Їхнього первістка, як і заприсяглися, назвали на честь святого янгола-охоронця. Отож нарекли Ніколаєм.

Мені дуже подобалося, коли мати розповідала так, нібито це нас зовсім не стосувалося. Також я любив її проникливий погляд – як у святої.

Лежачи в ліжку, я розглядав портрет царя Олександра. У нього був високий лоб і гладенько виголені щоки з ямками. Ніс маленький, губи вузькі. Погляд мав дружелюбний, сповнений невинності, майже такий був у Івана. Він походив на царя. Батько також був, як цар, але я не знаходив подібності між ним та Іваном.

– У них різні риси, – відзначала мати.

Поруч із портретом висіло дзеркало. У ньому я бачив вузьке дитяче обличчя з блискучими від температури очима. Аби розгледіти постать, потрібно було відступити. Проте всього хлопця я побачив лише тоді, коли став на стілець, зігнув ноги в колінах і втягнув голову між плечі.

– Це ти, – мовив до самого себе. – Ніколай Васильович Гоголь.

Коли я випростався, моя голова щезла. Коли витягував руку, то ставав одноруким. Насправді в мене була голова, та все ж її не було. У мене було дві руки, та попри це я був одноруким. Я міг перевтілюватися залежно від руху й кута зору. На певну мить мною оволоділо таке ж тріумфуюче почуття, як і тоді, коли я відкрив, який вплив можуть чинити мої слова. Можливості були майже необмеженими. Погляньте, зараз я мізинчик, а тепер кінчик носа.

Почав знову розглядати всього хлопця в дзеркалі. Вглядався довго і пильно в цю особу, якою був я, незвичним способом. Так довго сидів навпочіпки, що в мене заклякли ноги. Тепер я був безногим, хоча в мене й були ноги – й у дійсності, і в дзеркалі!

– Хе, – сказав сам собі. – Тепер ти більше не зможеш сховатися.

Випростав ногу, щоб розтерти й знову оживити її.

Несподівано хтось розсміявся. Це була одна зі служниць, яка стояла в дверях і спостерігала за мною.

– Як маленький журавель! – вигукнула Варвара.

Якусь мить я дивився на себе її очима, стояв на одній нозі, немов маленький журавель…

Варвара зникла, голосно сміючись.

Я ненавидів Варвару, її сміх і погляд, який раніше привласнив собі. Я натрапив на щось значуще і був близький до розгадки загадкової таємниці.

Багато років потому. Я стою перед іншим дзеркалом в іншому приміщенні. Настав вечір, і в кімнаті темно. У мене в руках світильник.

На чорній дошці, яка слугує дзеркалом, відбивається бліде обличчя. Очі дивляться пильно. Страшно вдивлятися в лице людині, охопленій страхом і бачити, що виражають її очі. Печаль, лють, ненависть. Подібний погляд може перетворити на камінь і знищити! Я запитую: "Хто ти?". На обличчі лежить печать слабкості, самотності, страху й провини! Якби ж то це була маска скомороха, яку можна зняти!

Є й інше обличчя, інший погляд! У ньому радість і любов, світ, великий, теплий, сяючий усміх.

Погляд запитує. Він хоче знати і розуміти все, навіть найскладніше. Я завжди хотів розуміти все! Шукав загадкове, містичне, заборонене.

Мені страшно. Проте страх був би ще більшим, якби я не дошукувався, не розповідав, коли б я не змінив хаотичний світ і не привніс у нього лад.

Я хочу розповісти про те, що було, аж до того, що є, від початку до кінця. Потім залишається лише самі спогади.

У дзеркалі самотнє лице маленького хлопчика. Світло мерехтить. Тепер я продовжу оповідь.

Зі свого вікна я міг спостерігати за батьком, який часто працював у саду. Він щось копав, сіяв і прополював. Батько любив свій сад і все, що в ньому створив: клумби з квітами, будиночок на острові посеред ставу, красиві камені, якими він облицював пішохідні доріжки.

Доріжкам він дав назви. "Великий трояндовий прохід", "Солов'їна стежка", "Вечірній літній шлях". Коли батько завершував чергову доріжку, збирав нас на невеличку церемонію. Після цього гордо повідомляв, що прокладено нову доріжку, й урочисто надавав їй назву.

Батько стояв біля куща червоних троянд й обережно торкався пелюсток. Квіти Господа – так називав він троянди. Нахилився і щось прошепотів їм. Мав звичку розмовляти з квітами, і я охоче ходив слідом за ним у саду так близько, щоб можна було почути його пестливе шепотіння, та не настільки, щоб він мене помітив. Йому не подобалося, коли заважали. Я зрозумів, що ніжний шелест, який змішувався з шепотом батька, був мовою троянд.

Одного разу тато взяв мене з собою аж у самісінький кінець саду, де він з гілок та листя побудував схованку-курінь. Через маленький отвір було добре видно густі чагарники, у яких оселилися солов'ї.

Пошепки батько розповідав про солов'їв. Щороку вони поверталися, він упізнавав їх усіх. Міг показати, хто з них утворював пари, тих, які співали найкраще. Це завжди старші птахи, пояснив батько, адже процес навчання триває довго. Молоді птахи наслідували старших, які перебували поблизу. Через це їхній спів у різних місцевостях так відрізняється. В одних місцях були погані співаки, в інших старанні, а ще в інших справжні майстри. У Василівці були саме такі.

– Поглянь, – шепнув батько, – як гордо й достойно вони рухаються! Як спокійно, хоча ми тут. Можливо, ти думаєш, що вони нас не помітили.

Ні, вони бачать нас, але знають, що не маємо нічого лихого на думці. Вони знають про нас, у цьому ти можеш бути певен!

Я не зрозумів, навіщо тоді нам треба було тут ховатися. Та я нічого не сказав. Хотів лише сидіти поруч із татком. Ми довго залишалися там, і батько все розповідав і розповідав.

Наступного ранку, тільки-но я побачив батька в саду, відразу ж побіг до нього й попросив знову взяти мене з собою і розповідати про солов'їв..

– Але ж я це зробив учора, – роздратовано відмахнувся батько. – Тепер ти знаєш все. Не заважай мені!

Потім повернувся до трояндового куща і вже більше не звертав на мене уваги.

Ось він схилився над самим кущем. Сонце стояло низько, і батькова тінь була більшою за нього. Яким малим і худим він виглядав! Раптом закашлявся, весь зіщулився і став ще меншим. Кашляв довго. Я не підходив близько до нього, невже це я його заразив? Найгірше, що могло би трапитися, була смерть батька. Чи матері, або Івана.

Увечері до мене прийшов Іван, щоб трохи розважитися. Ми лежали в ліжку й розмовляли. Говорити можна було тільки пошепки. Хто забував про це і розмовляв голосно, ризикував накликати на себе погляд Невмирущого. Це була наша гра. Також коли ми сміялися, з'являвся він, Чахлик Невмирущий, ворог усіх хороших людей, що лякав своєю злобою. Невмирущий, який зневажає сміх, який ненавидить радість.

– Дай мені твою руку, Іване, – прошепотів я і подряпав голкою палець Івана. – Коли кров стане темною, ти помреш, мій любий брате. Власне кажучи, ти мені зовсім не брат, ти належиш до темних людей. Ти єдиний син одного кріпака. І ти хворий, страшенно хворий.

Іван так сумно подивився на мене, що мене охопило каяття.

– Це просто жарт, Іване.

Ми перешіптувалися так довго, що втратили голос й оніміли. Ми нічого не чули, ми ще й оглухли.

Тоді ми глянули один одному в очі. Я аж осліп від того вдивляння в Іванові очі. Коли спробував поворухнутися, то відчув, що мене паралізувало. Найкращий лікар усієї України не міг мені допомогти. Зрештою, я помер.

Я настільки добре прикинувся, що Іван злякався й почав плакати. Тоді я прокинувся для життя, перевтілився в матір і почав втішати Івана.

Ми грали різні ролі, були по черзі то батьком, то матір'ю, копіювали їхні голоси та інтонацію. І я знову перебував у цій нічийній землі між реальним і нереальним, де я одночасно був кимось і ніким.

Ми гралися довго, поки, зрештою, не заснули.

Я прокинувся раптово, ніби розбуджений голосним криком. Навколо було тихо. Ні в будинку, ні в селі не було чутно ні звуку, навіть собаки не гавкали. Тиша підсилила почуття покинутості, яке охоплювало мене завжди, коли Іван спав, а я ні.

Як тихо лежав Іван! Навіть його подиху не було чутно. Мене охопив страх. Хотілося потрясти його, щоб пересвідчитися, що він не помер, проте я не наважився. Заціпенівши від страху, підхопився й побіг у кімнату батьків.

Їх там не було. Я обшукав весь будинок. Ніде ні душі, лише кішка, яка пильно спостерігала за мною.

Я одягнувся й вибіг на вулицю в темряву.

Шляхи у світ

Вечорами раннього літа співають солов'ї. Дні і ночі лунає їхній спів у Василівці. Він то ніжний, майже журливий, то наступної миті сильний і сповнений радості. Теплі, переможні звуки наповнюють сад. "Хвала і дяка", – звучить у повітрі, "хвала і дяка" – зовсім як гімн Господу.

Ми сидимо на веранді. Батько розповідає. Час від часу замовкає, щоб послухати солов'їв.

– Як можна бажати поганого солов'ю? – говорить він, ніби звертаючись до самого себе, і споглядає нас.

– Людина – найбільший ворог солов'їв, – продовжує за мить. – Є люди, які ловлять солов'їв. Це неважко, адже птахи дуже довірливі й очікують від усіх лише добра. А в неволі вони гинуть. Тільки молоденькі самці здатні вижити. Але вони не можуть співати. Це жахливо, які жалюгідні звуки вони видають. Той, хто ловить солов'я, дуже лиха людина.

Іван і я мовчки киваємо головами.

– На чому я зупинився? – запитує батько.

– Коли Баба Яга…

– Ні, на смерті Кощія! – перебив я Івана.

– Діти, ви вже стільки разів це чули, – втрутилася мати. – Вже пізно…

Кощій Безсмертний, так звати його, злого чарівника, найстрашнішого ворога людей. Він прирікає всіх добрих на страждання та смерть. А втім свою власну смерть Безсмертний добре сховав. А смерть його на морі, на окіяні, на острові Діяні. На тім острові є дуб, а під дубом скриня, а в тій скрині заєць, а в зайці качка, а в качці яйце, у тому яйці його й смерть.

Легенда оповідає, як царевич Іван знайшов смерть Кощія Безсмертного.

– Ти запам'ятав Іване, що сказав Іван-царевич?

– Дивись, ось твоя смерть, Кощію, – сказав він. Тут Кощій упав на коліна і почав благати: "Не вбивай мене, Іване-царевичу, давай дружити! Увесь світ коритиметься нам…"

Та Іван-царевич дав тим яйцем Кощієві по лобу, тієї ж миті той перекинувся й вмер.

– Молодець, Іване! – похвалив батько і посміхнувся.

Іван виглядав дуже гордим.

Але попри те, що Безсмертний помер, він продовжував жити! У наступній історії він знову з'явився так само злобливий, як і раніше. Інакше, ніж у людей, смерть Безсмертного не була абсолютною. Те, що люди після смерті могли потрапити на небо, було зовсім іншою справою.

Злу відьму, яка їсть людей, звуть Бабою Ягою. Огорожа навколо її будинку складається з людських кісток. На них нанизані людські черепи, і їхні очі вночі сяють яскравіше за найсвітліший місяць. Двері до хати Баби Яги тримаються на шарнірі з кісток, а замок є пащею із зубами, гострими, як голки. На службі в Баби Яги три пари таємничих рук і три вершники, швидші за вітер. Перший червоний, другий білий, а третій чорний. Це сутінки, день і ніч.

Я уявив собі, що Безсмертний і Баба Яга – подружжя. У них була дочка Зміючка Оленка і син Соловей Розбійник.

– Уже пізно, – сказала мати.

Щойно я міг бачити чорного вершника майже перед собою. Його одяг був чорним, як і він сам та його кінь.

Батько відкинувся назад, взяв склянку чаю і почав пити. Його погляд ковзав над садом, оглядав творіння природи, яке водночас було і його власне. Проплив далі над полями, над селом. Це все належало йому.

Іван і я мовчки сиділи обіруч нього. Батько любив світлі вечори раннього літа на веранді, а також вечори ранньої осені. Хоча ті були щиріші-ми й холоднішими, та, з іншого боку, запахи були сильними та яскравими.

Мати надавала перевагу ранкові. Вставала вдосвіта й сідала не на лавку, а на сходи. Сиділа тихо, немов набираючись сил для прийдешнього дня. Їй подобалося, коли до неї приєднувався батько, проте той не міг довго всидіти, коли на нього чекав день. Подумки вже був деінде. У саду, щоб оглянути овочеві грядки. На пшеничному полі, щоб оцінити посіви. Чи в селі, щоб уладнати суперечку між селянами. Отож подумки перебував далеко від ґанку. А ввечері відпочивав від дня. Читав Біблію для самого себе, зрідка вголос, мовчав і роздумував або ж намагався зав'язати розмову з матір'ю. Утім тепер вона перебувала вже в іншому місці, зайнята ніччю, молитвами, словом Божим і відповідала батькові так само односкладно, як і він їй уранці.

Та інколи, перш ніж падали сутінки й змінювали наш світ, траплялися вечори, коли мати забувала про час й про ніч, що стояла за дверима. Тоді вони розмовляти спокійним голосом і без поспіху. І прислухалися один до одного, уважно й зі сповненою любові повагою. Час від часу кидали погляд на Івана та на мене й усміхалися нам. Я любив їх понад усе, ці години й те, коли батько розповідав про Кощія Безсмертного, Бабу Ягу чи Іллю Муромця.

– Хоч Іллі було 30 років, він не міг ходити… Та одного дня до будинку, де він мешкав, прийшли прочани. У вікні вони побачили Іллю, який сидів на печі. Там він проводив усі дні в той час, як його батько й мати працювали на полі. Прочани попрохали в Іллі квасу.

– Я б охоче почастував вас, – відповів Ілля, – але я не можу ходити.

Тоді вони сказали, що він має спробувати. І він пішов!

Прочани сказали йому, що він повинен попрохати батька дати йому обладунки. І батько дав йому обладунки: меча, кинджал, нагайку та спис. А також коня, молодого жеребця, який міг перестрибувати через ліси, гори й моря. Ілля вирушив до Києва, до великого князя Володимира, який запровадив учення Христа на Русі, і той відразу зробив його ватажком загону мужніх чоловіків…

Лише зрідка батько дивився на Івана або на мене, а здебільшого його погляд був спрямований у себе так, ніби він бачив там усе, про що розповідав.

– Можете мені повірити, Ілля був сильним, він був мужнім і гордим, але водночас і смиренним. Він був добрим до слабких і бідних, проте у гніві страшним. Самотужки він переміг ціле військо. Також поборов Солов'я Розбійника, чудовисько, яке ненавиділо солов'їв і любило руїну і яке вміло так жахливо вити і свистіти, що троянди всихали, а люди вмирали. Ілля переміг його і привів у Київ до князя Володимира, де чудовиську відрубали голову. Його лиха кров була такою ж небезпечною, як і змієна отрута. Коли вона текла по землі, то випалювала її, як вогонь. Сморід зла був настільки сильним, що ніхто не міг його витримати. Ще довго він тримався у повітрі, дуже довго…

Якими б жахливими не були розповіді батька, але вони ніколи не викликали в мене страху. Навпаки, я глибоко сприймав його слова, і вони сповнювали мене великою і світлою радістю. Здавалося, ніби оповіді змінювали мене. Я засвоїв, що є зміни, які ведуть до чогось доброго.

– На сьогодні достатньо! – сказав батько.

– Ні, розповідай далі!

Існувало чітке правило, що немає сенсу прохати батька, коли він сказав "ні". Але в цього правила були винятки. У ті жадані вечори раннього літа на веранді, коли батько і мати тихо й довго побесідують і батько розповість про Іллю Муромця чи про іншого героя, можливо було умовити його продовжити розповідь.

– Іншого разу, – говорив він тоді, але при цьому здавалося, що тільки чекав на наше прохання розказати ще.

Тоді він усміхався, і ми знали, що варто бути наполегливими.

– Любий батьку!

Він задоволено сміявся. Бажав, аби його схиляли до того, чого він сам так хотів. Це був своєрідний ритуал, від якого він не хотів відмовитися. Тихо сміявся і здавався нерішучим.

– Гаразд, але тільки як виняток!

Після цього починав розповідати. Про відьом, чаклунів, драконів, зачарованих риб та птахів, які могли розмовляти. Утім найбільш живо перед нашими очима поставали богатирі, шляхетні та героїчні, такі, як Ілля Муромець чи молоді сміливці, які вирушали у світ в пошуках пригод та щастя.

– Хвала і дяка, хвала і дяка! – співав соловей.

Світ оповідань був реальним і водночас нереальним, але в ньому завжди був порядок, який рідко можна було побачити у світі, який оточував мене. І всередині мене також панували хаос та непевність. А надто страх перед життям, яке лежало переді мною, і перед смертю, яка очікувала мене.

Із усіх несподіваних, загадкових змін, яких я боявся, найжахливішим було перетворення життя на смерть.

– Ми всі мусимо померти, – сказав батько. – Людина не знає нічого більш певно, ніж те, що вона мусить померти.

Так, ніби ця певність була втіхою…

– На все воля Божа, й усе в руках Його, – додала мати.

Я спробував уявити, як би це могло бути – більше не існувати. Це було щось інше, аніж наша гра з Іваном. Це була темна, порожня, крижана реальність.

– Ти не маєш так багато роздумувати, – зауважила мати.

Я хотів послухатися її, та безуспішно. Часто я розмірковував про те, ким я був, я, той, хто мусив померти. Ніколай Гоголь… так, але також і один з обраних.

Перед тобою лежить велике завдання, Ніколаю, – сказав одного разу батько після того, як довго вдивлявся у мене. – Я запитую себе, де у світі ти будеш його виконувати. Велике завдання і велика жертва…

Було незвично чути від батька подібне. Проте я, мабуть, забув би його слова, якби він згодом не повторив їх у розмові з матір'ю.

– Так, – погодилась вона, – він обраний. На нього чекає важливе завдання. І велика жертва.

– Я запитую себе, де він буде його виконувати, – повторив батько.

Отак до всього загадкового додалися ще й ці дивні слова. Вирішення цієї нової загадки я почав задовго до того, як зрозумів їх значення. Уважно прислухався до всіх розмов і спостерігав за тим, що відбувалося.

Одного дня я здійсню щось велике. Ця думка втішала мене, та почуття неспроможності й провини, самотності і страху не зникали. Дошкуляли, як і раніше. Проте одного дня вони зникнуть, колись, коли я знайду своє місце у світі, про яке говорить батько. І таке місце було в одній місцевості, в одному царстві. Там я виконаю те, що повинен. Десь там, у великому світі. Моя подорож розпочалася, перші обережні кроки було зроблено.

Веранда була відправним пунктом на моєму шляху, подвір'я наступним, а висока трава на протилежній стороні подвір'я третім.

Якось рано-вранці я стояв там, у високій траві, і розглядав ще парую-че лайно тварин. До нього я ще не дійшов у сенсі надання імен, як це відбулося з дубовим листям, яке я одного разу спіймав, а за якусь мить його вже не існувало.

Доріжки, прокладені батьком, повели мене далі у світ. Я наважився самостійно ступити на Великий Трояндовий прохід. Троянди пахли, сонце світило, трохи попереду переді мною мерехтів блискучий камінь. Ще крок, ще один! Але в моєму полі зору повинні бути мати чи Варвара на веранді, далі я не йшов. Їхні погляди захищали мене від лихого, що загрожувало звідусюди.

Мати знала багато про лихе і часто про нього говорила. Розповідала не легенди, як батько, а те, що відбулося в дійсності. Як Ольгу Федорівну за її порочне життя домовий покарав безумством. Чи те, що смерть рано обрала Петра Андрійовича. А напередодні вдень вона почула серед тиші крик. Хтось вигукнув його ім'я.

Мати розповідала також про чудеса та святих.

Святий, чия історія захоплювала мене найбільше, був родом з Італії. Святий Франциск. У дитинстві був сором'язливим і полохливим і дуже сумнівався у власних здібностях. Водночас був гордим, майже зарозумілим. Був переконаний у своїй обраності, вірив у своє високе призначення в майбутньому.

Згідно зі своїм покликанням, Франциск пішов у світ і почав проповідувати всім, одного разу навіть птахам. Під час проповідей Франциск танцював і сміявся, немов дурник. Слухачі дивувалися з його виступів і його слів. Він був не дуже освіченим, не мав шляхетного походження. До того ж маленького зросту і не дуже привабливий. Але його слова були високими і красивими. Були наділені незбагненною силою.

Мати бачила знаки, у неї були сновидіння, які справджувалися; знала заздалегідь, що станеться. Серйозно сприймала найменший знак і вживала заходів, які вважала необхідними. Батько підлаштовувався під неї. Звісно, багато її ідей він вважав дурними забобонами, але, обачності заради, дотримувався її настанов. Мати також багато знала про заборонене.

Насамперед два шляхи вели у світ. Перший був шлях осяжної дійсності. Його назва змінювалася, наприклад, він міг називатися Великий Трояндовий прохід. Інший був шлях фантазії, плід оповідей батька й матері та моєї власної уяви. У нього також були різні імена: Шлях Завдання, Шлях Жертви, Шлях Майбутнього.

Інколи Шлях Дійсності проходив паралельно Шляху Фантазії, іноді вони навіть перетиналися й об'єднувалися. Так було зі шляхом до ставу і мандрівкою по його безкінечній водній поверхні.

Став знаходився в нашому саду, і на ньому був острів. На острові стояв маленький будиночок, настільки малий, що людина в ньому не помістилася б. Там я ще нікого жодного разу не бачив, навіть пташку. І не чув нічого. Однак я знав, що в будинку щось перебувало, щось без імені. Там тихо й мовчазно, непорушно очікуючи, причаїлося щось таке, що ніколи не було вимовлене.

Одного ранку над островом здійнявся дим. Вперше я був один біля ставу. Вогонь мене завжди лякав, і мене охопив страх. Був упевнений, що горить у будиночку.

Спробував уявити, що будинок є кузнею гнома. Отож дим йшов від вогню у кузні, як я бачив у сільській кузні…

Це подіяло заспокійливо. Утім пізніше побачив, що димить вода, і в густому сірому диму цього моря вогню я упізнав бліде, перелякане обличчя!

Мати сиділа на сходах до веранди.

– То був серпанок над водою, – пояснила вона. – Туман. Ти ж його вже бачив.

– То був не туман, – наполягав я. – То був не туман, мамо!

Та вона не бажала мене й слухати. А ще сказала, що сам я не маю ходити на став. Лукавий чатує скрізь. Він зачаровував тварин й обертав їх на своїх слуг, рибу або черепаху, пса чи кішку. Міг являтися в образі тварини або людини й несподівано показував свою істинну сутність. Розривав свою здобич на шматки і випивав з неї кров! Лукавий любив кров, особливо кров малих невинних дітей.

– Припини! – закричав я.

– Але тобі не варто боятися, – спокійно продовжила мати. – Того, хто живе, як справжній християнин, захищає Бог. Тому, хто промовляє Йому молитви й дотримується посту, хто завжди слідує заповідям і настановам церкви і царя, боятися нічого. Бог милостивий до тих, хто виказує перед Ним свою смиренність. Однак грішники будуть горіти у вічному вогні. Охоплені страхом, вони будуть благати про пощаду, але для них прощення немає. Ніякої пощади! Аж до Страшного суду в судний день.

Мати замовкла. Я глянув на неї. Її обличчя виглядало зовсім чужим. Скривлене, ніби змучене великими стражданнями.

Мати хотіла мене заспокоїти, а натомість налякала. Хотіла бачити мене щасливим, а зробила нещасним.

– Усе – творіння Боже, і на все воля Господня.

Здавалося, ніби вона хотіла перекласти за все провину на Бога.

Багато з того, що сказала мати, наповнило мене суперечливими почуттями. Можливо, її любов тому була такою великою, а бажання втішити мене – безмежним.

– Бог оберігає своїх. Він бачить все!

Бог мене бачив. Я був не один… І все-таки! Те, що Бог мене бачив, лише поглиблювало мою самотність! Так я думав, і почуття покинутості, яке я відчував, стало настільки нестерпним, що я сховав голову на колінах у матері.

Мати взяла мене на руки й поцілувала, вона голубила мене, поки я не заспокоївся.

Але я був сумним. Я дізнався про щось таке, чого не хотів знати.

Я гадав, що хатинка на острові збудована для маленьких дітей, для дітей, які не народилися, чи дітей, яким було не дозволено жити.

Про те, що зазнав на ставу, більше не говорив. Мовчав і про те, що на моєму шляху у світ побачив серед диму обличчя Івана.

Неприємного було багато. Але веселого й захопливого також було чимало, було безліч можливостей. Я збирався пробратися у світ крізь землю!

Хотів викопати довгий тунель аж до Полтави, до самого Києва! Про свій план нікому нічого не розповідав. Розкрию таємницю лише тоді, коли тунель буде готовий. Будівництво розпочав позаду ставка, у прихистку кущів глоду.

Спочатку робота просувалася дуже швидко. Не тямив себе від щастя. Через декілька тижнів я вже буду в Києві! І як же здивуються поважні городяни, коли я з'явлюсь перед ними прямісінько в центрі найкращої вулиці. Звідки я? З Василівки. Цілий тунель з Василівки, хіба це можливо? Поспішайте, люди, і дивіться! Ось цей, це він викопав тунель від Василівки аж до цього місця! Хлопчик! Неймовірно! Як тебе звати?

– Моє ім'я ви зараз дізнаєтеся, – скажу я. – Воно звучить Ніколай Васильович Гоголь! А тунель називається… тунель козака Ніколая!

Я копав. Діра ставала глибшою й ширшою. Для мене вже було замало докопати до Києва. Я хотів дістатися іншої країни. Прямісінько крізь усю Землю!

Щасливий копав далі. Солов'ї співали, і я подумав, що така значна особа, як я, повинна мати власного птаха, як, приміром, у батька соловей.

Я копав. Гур, гур, – було чути голуба в лісі. І я вирішив зробити голуба своїм птахом.

– Гур, гур, мої голуби, – вигукнув я, – летіть сюди й дивіться! Я копаю тунель крізь усю Землю!

Та вони не прилетіли. Натомість прийшов Іван, чию увагу привернули мої крики.

– Що ти тут робиш? – поцікавився він.

– Копаю.

– Що ти копаєш?

Я не хотів розкривати свою таємницю, тож промовчав.

– Що ти копаєш? – наполягав Іван.

– Могилу! – відрізав я.

Іван злякався й утік.

Згодом робота почала просуватися дуже повільно, та я не здавався й копав аж до сутінок. Зрештою, наштовхнувся на великий камінь. Як він потрапив сюди? Довелося його обійти.

Поступово земля ставала твердішою. Чим глибше я закопувався, тим міцнішим був ґрунт і тим важчою ставала моя робота. Мене охопив відчай. Не тямлячи себе, заганяв лопату в землю. Потім заплакав.

– Що сталося?

Несподівано поруч зі мною опинився батько. Мабуть, Іван розповів йому, що я копаю могилу. Довелося розкрити батькові таємницю мого бажання прорити тунель крізь Землю. Він посміхнувся. Коли ж помітив, що це зачепило мене, то змінив тон на серйозний.

– Ніколаю, проритися крізь Землю неможливо. Послухай! В Едемі бере початок могутня річка, яка колись напувала рай. Вона ділиться на чотири менші. Перша – це Пізон, відома нам під назвою Ганг. Друга – Гіхон, це Ніл. Третя Фрат, себто Євфрат. А четверта називається Гікедель, і це річка Тигріс. Ці чотири річки поєднані між собою іншими, підземними ріками. Скрізь у світі під землею є вода. Вона просочується з підземних рік. Земля переповнена водою, і ти не зможеш прокопатися крізь неї.

Пояснюючи, батько присів переді мною й наблизився лицем до лиця. Взяв мене за руку. Його тепло і дружній вираз обличчя майже розвіяли моє розчарування.

Батько продовжував розповідати про будову Землі та її властивості, описував різні ґрунти та багато іншого, що цікавило мене значно менше, аніж підземні ріки. Мій задум прокопати тунель до іншого боку Землі не вдалося б здійснити. Я навіть не дістався б до Києва. Однак я на це не зважав: мене захопили підземні ріки. Іншомовні назви заворожували уяву – Пізон, Гіхон, Фрат і Гікедель. Ганг, Ніл, Євфрат і Тигріс.

Увечері я знову й знову повторював їх.

– Пізон, Гіхон, Фрат і Гікедель, – бурмотів я. Це звучало, як магічне заклинання.

– Що ти сказав? – перепитав Іван.

Я не відповів, утім іншомовні найменування ще довго відлунювали в мені: Пізон, Гіхон, Фрат і Гікедель, Пізон, Гіхон, Фрат і Гікедель.

Ми гралися з Іваном у піжмурки. Зазвичай його було легко знайти. Він завжди ховався у трьох-чотирьох місцях. Та цього разу я ніяк не міг відшукати його.

Пішов у зарослі глоду. Яма, викопана мною, була вже давно засипана. Кущі хиталися, але то були птахи, у сирій землі під кущами було вдосталь хробаків і комах.

Я був спантеличений. Іван лежав десь поряд у схованці й спостерігав за моїми невдалими пошуками. Не міг же він насправді зникнути? Принаймні моєї провини в цьому не було б.

Почав шукати в будинку. І там його не виявилося, там взагалі нікого не було. Панувала тиша, тільки старий настінний годинник відбивав час. Маятник створював неприємний шум. Так… так… Він з'являвся, зникав, знову з'являвся й зникав. Я уявив, що це був звук часу, який відлітав у вічність.

Несподівано переді мною з'явилася кішка. Я злякався, дивився на неї, і мій страх тільки збільшувався. Кішка витяглася, випущені кігті

дряпали підлогу, вона наближалася до мене. Її очі люто горіли. Я виліз на диван, притиснувся до стіни.

Де перебував Іван? Я вийшов із будинку, пішов до ставка, зупинився й прислухався. Затамував подих, щоб краще чути. Чи тут ще хтось знаходився? Озирнувся. У саду – ані душі.

У повітрі панувала тиша, на деревах не шелестів жоден листок. Був ясний день, світило сонце. Тиша, моторошна тиша!

Хто кричав? Я цього не знаю! Більше я про це не можу нічого сказати.

Я вкинув кішку у ставок. Вона намагалася вибратися на берег, але я зіштовхував її палкою назад. Мені було страшно, проте водночас відчував якесь особливе задоволення. Так, ніби зробив те, що було моїм обов'язком.

Якби кішка повернулася і попливла до острова, вона б вижила. Натомість вона потонула. Я розридався. Було таке відчуття, ніби я втопив людину.

Закривши вуха руками, я бігав уздовж берега…

Батько сидів на лавці біля ставка! Побіг до нього і впав навколішки, щоб зізнатися в скоєному.

– На те була Господня воля, – сказав я.

– Ніколаю, – відповів батько, – я весь час сидів тут, на лавці. Ти мав би мене помітити.

Я заплакав, моє тіло здригалося. Тільки після того, як батько відшмагав мене, я заспокоївся. Я не помітив його, бо він сидів настільки тихо, що став невидимим. Але якщо він усе бачив, чому не зупинив мене?

– Ходімо в будинок, – озвався батько, і ми вирушили.

Я озирнувся. Там простягся ставок, непорушно й спокійно. Так, усетаки я помітив батька.

– А де Іван? – запитав я.

– Пішов із матір'ю, – обізвався батько.

Те, що називали світом, мало багато світів. Власне, мій світ, світ мій та Іванів, батьків і материн, світ тварин і квітів. Однак усі мешканці Василівки мали також і спільний світ.

З інших країв приходили мандрівні торговці та крамарі, прочани. Одного разу взимку сільською вулицею босоніж ішов незнайомець. Селяни хрестилися, дехто падав на коліна.

У чоловіка була велика борода і довге скуйовджене волосся. Був брудний і від нього смерділо. У мішку за спиною ніс щось таке, що смерділо значно гірше, – якусь падаль. Белькотів щось незв'язне.

– Хто Ви? – запитав його батько.

– Хто Ви? – відповів чоловік.

– Ідіот! – сказав батько.

– Ідіот! – повторив чоловік.

Батько пішов геть.

– То був святий юродивий, – вважала мати. – Юродивий у Христі. Такі люди благословенні. Насправді він не дурень, просто надягає на себе таку маску. Він розірвав зв'язки зі своєю сім'єю та друзями, щоб ходити по світу й демонструвати людям їхні власні вади. Він страждає заради людей, він наслідує Христа.

– Він може бути небезпечним? – запитав я.

– Ідіоти! – вилаявся батько. – Вони прикидаються дурнями, щоб примусити людей вірити, вони розумніші й кращі за інших.

Мати перехрестилася.

– Вони прикидаються гіршими, аніж є насправді, – сказала вона. – Це велика жертва.

Мандруючі чужинці, які заходили у Василівку, розповідали про світ поза її межами. Кожен із них вів мене в інший світ. Мій шлях у світ складався також із зустрічей з цими людьми. І щоразу переді мною відкривався новий світ.

Але було щось іще!

Були знаки того, що існував ще й інший світ, таємний, про який я нічого не знав. Утім я міг здогадуватися про його існування, коли якесь слово несподівано починало поширювати світло. У його сяйві за межу переповзали темні тіні.

Із чого складався таємний світ? Зі слів, мрій, усього можливого?

– Що ти там знову фантазуєш? – перервала мої роздуми мати.

Це було зовсім не те, що можна було нафантазувати. Це було натхнення Боже!

Мати глянула на батька, але той зробив вигляд, ніби нічого не помічає.

– Якщо зі мною щось трапиться… – промовив згодом.

– Ти ще молодий! – перебила його мати.

– Я хворобливий, – заперечив батько. – Не можна знати.

Він подивився на мене.

– Коли я помру, то прийду знову й покажу себе. Тоді ти не повинен боятися, Ніколаю, я зроблю це, аби ти знав, що навіть після смерті я буду поруч.

"Батько живе, – подумав я. – Він не помре. І я живу". Але чому я жив? Тому що я був обраний? Тому що в мене було завдання? І коли я виконаю це завдання, чи буде тоді розкрита загадка мого життя? І що це була за жертва, яку я мав принести?

– Пограйся надворі, – звеліла мати.

У самому кінці саду стояв велетенський дуб. Вирушив до нього сам. Це був інший шлях у світ. Узяв із собою драбину з комори для реманенту. Приставив її до дерева, дістався найнижчої гілки. Заліз на неї й відштовхнув драбину. Здирався все вище й вище, допоки не опинився на самій верхівці дуба.

Подивився згори на будинок, дороги, високу траву, став – на все, що було в саду. Окинув оком Сорочинці, розгледів церкву, міг бачити значно далі, ніж будь-коли раніше. Почуття великого щастя наповнило мене.

Звів очі на небо і на сонце. Сміявся й махав руками, хоча нікого не бачив.

Коли почав спускатися, стало страшно. Боявся втратити рівновагу й упасти. Ноги тремтіли так сильно, що доводилося часто відпочивати. Міцно хапався за гілку й чекав, поки мине тремтіння, аби можна було ще трохи спуститися. Зрештою, дістався до найнижчої гілки й подивився на землю. Там, унизу, під листям, могла знаходитися яма, у якій знаходилися загострені палі. І якщо я стрибну, вони можуть проштрикнути моє тіло.

Довго вагався, перш ніж зважився на стрибок. Та коротка мить, поки я не опинився на землі, була жахливою. Проте ніякої пастки внизу не виявилося.

Поглянув на верхівку дуба й засмутився, адже розумів, що вже більше ніколи не наважуся залізти на неї знову.

Проте я був нагорі, на дубі Безсмертного!

У день Страшного суду людині доведеться постати перед Богом. І тоді буде оголошено вирок і багатим, і бідним. Коли людина постане перед Богом, її службове становище й багатство вже не матимуть жодного значення. І чи не було тоді дивним те, що між людьми на Землі існувала така нерівність? Ні, адже так звелів Бог.

Нікому ніколи не варто сумніватися відносно місця, яке йому призначене. Я, нащадок козацького полковника Остапа Гоголя, належав до дворян, до вищого класу. Наші слуги, наші ремісники, усі наші кріпосні належали до низів.

Закони й розпорядження, написані представником Бога на Землі, нашим високоповажним царем, точно описували те, що було дозволено, а що заборонено представникам різних класів.

До написаних законів додавалися ще й усі неписані. З тією ж обов’язковістю вони регулювали діяльність і завдання людей, а також їхню поведінку, їхнє мовлення, їхні думки.

І нічого з того не можна було підірвати, бо інакше відразу похитнулося б усе й усьому б загрожував крах. Так було, і так залишиться, і коли я роздумував про багато різних світів у світі, то цей, соціальний, ніколи не спадав мені на думку. Лише коли вічному порядкові світу було кинуто виклик, я усвідомив його.

Одного дня батько покликав до себе коваля. Зламалося колесо коляски, і його треба було відремонтувати. Сорочинський коваль був великим, сильним чоловіком. Він змайстрував скриньку, у якій я зберігав подарований батьком свисток, блискучий камінець та декілька уламків дзеркала. Коваль вважався дуже гарним майстром. До того ж він не пиячив. Проте куди більш цікавим було те, що у вільний час він займався малярством. Він не тільки фарбував дошки, а й розмальовував дерев’яні ложки,

тарілки, шафи й тому подібне. Він малював і картини. Його шедевр висів у церкві на стіні бокового криласу. На ньому був зображений Страшний суд. Коваль вважався найкращим митцем усієї округи. Був набожним чоловіком, його погляд відображав серйозність його душі.

Коваль прийшов. Батько пояснив, що треба було зробити, і коваль узявся до роботи. Коли закінчив, то прийшов до батька й доповів. Потім пішов.

Так можна описати цю подію. Зовні не сталося нічого незвичайного.

Але там було щось ще!

Неприємна, напружена атмосфера. Бунт, під час якого бунтівник нічого не робить.

Уперше я бачив, як кріпосний поводився так, ніби соціального світу з його правилами зовсім не існувало.

– Цей чоловік мені не подобається, – сказала пізніше мати.

Батько мовчав.

– Він дуже старанний, – відповів, зрештою. Проте відчувалося, що коваль йому також не подобається.

– Він здатний до всього лихого, – продовжувала мати.

Трохи згодом я стояв на подвір'ї й спостерігав звідти за вулицею села. Там гралися обидва сини коваля.

Один-єдиний раз я вийшов із саду сам. Це було того вечора, коли я побіг до базару на інший бік села, щоб розшукати матір і батька. Щойно я спостерігав за хлопцями на вулиці. Коли я підкорив вершину дуба, то дібрався до крайньої межі нашого саду. Наступний крок у світ мав вивести мене за його межі.

Ковалеві сини захопилися своєю грою й не помічали мого погляду. Жодного разу навіть не зиркнули в мій бік.

Я не певен, чи мені було заборонено покидати сад. Також я не знаю, чи мені було заборонено гратися з дітьми кріпосних. Мабуть, таке питання ніколи не обговорювалося.

Хлопці боролися. Попадали у вуличну пилюку і реготали. Все ще сміючись, піднялися. Побачивши мене, відразу замовкли. Попри відстань, я чітко зафіксував, що в старшого хлопця був такий самий серйозний погляд, як і в його батька. Певний час ми стояли, розглядаючи один одного. Потім вони, не озираючись, пішли вулицею вниз.

За кілька років я знову зустрівся на вулиці зі старшим хлопцем. Ми зупинилися й стояли мовчки. Зрештою, я відчув потребу щось сказати. Так, ніби він цього не знав, я оголосив йому, що село належало моєму батькові, усі кріпосні належали йому. Сказав, що я Ніколай Гоголь і… ні, не пригадую, що я сказав.

Його мовчання, його серйозний, пильний погляд неприємно зачепили мене.

– Ми нащадки великого козацького полковника Остапа Гоголя.

– Ні, – заперечив він.

Я пильно глянув йому в очі.

Він не відвів погляд.

– Ніякі ви не нащадки, – відказав спокійно, повернувся й пішов геть. Лише багато років потому я віднайшов пояснення його дивним словам.

Я зустрівся з сином коваля ще раз. Знову минуло декілька років. Одного дня я спостерігав за тим, як батько повчав коваля. Не знаю, у чому той провинився, та батько шмагав його батогом. Великий, сильний коваль щулився під ударами. Його обличчя скривила гримаса болю, але він не промовив і звуку…

До того ж обидва сини коваля були свідками покарання. На якусь невловиму мить наші погляди зустрілися.

Та я випереджаю події. Тепер хочу розповісти про візит до Дмитра Трощинського, нашого родича й благодійника, у якого я потрапив до іншого світу, зустрівся з незвичайним чоловіком і зробив нові дивні відкриття.

Театр у Кибинцях

– Вйо!

– І не здумайте мені випити! – гукнув батько, зручно вмощуючись у колясці.

Однак сказано це було таким тоном, що Яким і Федька добре зрозуміли: можуть спокійно дозволити собі чарочку-другу.

– Федька їздить, як справжній малорос! – розсміявся батько, і Федька стьобнув батогом.

– Вйо! Вйо!

Екіпаж рушив.

Які ж аромати долинали з кошика з провізією! Підкріпитися необхідно навіть під час короткої подорожі, отож важко було довго стримуватися. Глянь, ось вже чиясь рука пробирається до кошика й непомітно витягує з нього пиріг!

Та невдовзі всі церемонії відкидаються, і припаси нещадно знищуються. Свіжоспечений хліб, ковбаса, шинка і щойно порізана диня. Зубам так і не терпиться зануритися в неї. А який у неї чудесний смак – терпкий, м'який, соковитий!

Під час подорожі все смакує надзвичайно, усе нове, чудесне, хвилююче. Навіть одноманітний пейзаж. Ось там берези виходять із-за пагорбу, ніби кружляють під вітром у чутливому вальсі. А там річка, немов велетенська змія, звивається степом. А подивіться на село, як гордо воно виступає й показує свою церкву!

Федька притримує коней.

Коляска трясеться на дерев'яній мостовій сільської вулиці. Та хіба зараз до цього! Із розчинених дверей корчми долинає тихий, меланхолійний голос: "Ах, кохана вийшла за іншого, ніколи не буде твоєю…". Проте навіть сумна пісня не в змозі розвіяти світлий, щасливий настрій. Ніщо не зрівняється з початком подорожі, ніщо, навіть її продовження.

Зрештою, дорога стає рівнішою, Федька може пришпорити коней, і ми з Іваном починаємо підганяти його: швидше! швидше!

Це була моя перша подорож у Кибинці до нашого сусіда Дмитра Трощинського, "нашого дорогого благодійника", як його часто називали. Він був далеким родичем батька.

Мене дуже цікавив цей могутній чоловік, який був міністром юстиції в Санкт-Петербурзі. Він був найбагатшою людиною в усій Полтавській губернії. Обшир його володінь важко було навіть уявити. Василівці припадала тисяча гектарів, а Кибинцям вісім тисяч! До Василівки належало двісті душ, а до Кибинців шість тисяч!

– Сьогодні ввечері ви можете гуляти, скільки вам заманеться! – сказав батько.

Було заплановано пробути в Кибинцях кілька днів, але через причини, про які ви скоро дізнаєтеся, сталося не так.

Батько писав вірші. Також написав дві п'єси українською мовою, які було поставлено в Кибинцях. Цього разу батько мав зіграти актора в невеликій комедії. Я уявляв, як він вклоняється після вистави. Гримлять оплески, вигуки "браво", всі хочуть пройти до сцени й потиснути руку батькові, і Трощинський також.

– Прекрасно, Василю Афанасійовичу, прекрасно, як Ви це робите!

Складовою подорожі є також очікування. Вони стають настільки більшими й сильнішими, наскільки тривалішою є сама подорож. Нетерпіння зростає в міру наближення до мети. Часові властиво минати швидко, коли має проходити повільно, і навпаки, повільно, коли має минати швидко.

Нарешті, ми дісталися Кибинців. Якими ж безмежними були ці пшеничні поля! А ці лани з капустою, з овочами без кінця і краю!

Тут усе було великих розмірів. Найширша з усіх широких дубових алей вела до велетенського білого палацу, на даху якого здіймалися могутні вежі й майже пронизували хмари. Поруч із палацом стояли два флігелі, великі, як… ні, я не знаю, наскільки великі!

Нас зустріли два лакеї в лівреях. Один із них повів Федьку з кіньми до конюшні, а інший супроводив нас до одного з флігелів.

Лакей відчинив двері до однієї з кімнат, уклонився і зник.

Перш ніж ми встигли зайти всередину, відчинилися двері протилежної кімнати. Звідти вискочив чоловік непевного віку. Такими ж невизначеними були його зовнішність й одяг. Він був ані малий, ані великий, ані товстий, ані худий, ані бридкий, ані красивий. Його костюм був ані доглянутим, ані недоглянутим і включав різні кольори, які в цілому не можна було визначити.

– Розумієте, я маю виконати щось важливе, – сказав чоловік. – Доручення, завдання, але це може почекати. До зустрічі, якщо необхідно, то до завтра чи післязавтра!

Я витріщився на чоловіка. В одній руці той тримав мішок, з якого визирало свиняче рило.

Чоловік помітив мій погляд і стежив за ним. Потім, ніби тільки щойно відкрив, що несе, нетерплячим рухом кинув мішок своєму слузі, похмурому парубку років тридцяти, з товстими щоками.

– Ні, це не пов'язане зі свинею, – розсміявся незнайомець. – Я прибув у зовсім іншій справі. Із Санкт-Петербурга. Вам відоме це місто? Можливо, Ви самі звідти? Робите щодня променад Невським проспектом?

Його слова розвеселили батька.

– Ні, ми живемо тут по сусідству. Розумієте, Дмитро Трощинський мій родич.

– Родич, красно дякую! – прицмокнув язиком незнайомець. – І він розмістив Вас у такій щурячій норі…

Мати злякано глянула на нього.

– Жартую, – заспокоїв той. – Звичайно, я пожартував. Та послухайте, Ви його родичі, це правда, що говорять, ніби Трощинський банкрут і перебивається з хліба на воду?

– Сіль у нього також є! – відрізав батько.

– Дякувати Богу! Зараз, після посту, було б непогано вкинути до шлунку шматок чогось порядного. Чи не так?

– Цілком згоден із Вами.

Несподівано чоловік зник так само швидко, як і з'явився, заскочив назад у свою кімнату. Здивовані, ми стояли і дивилися на зачинені двері.

– Чи нам дадуть тут поїсти? – озвався Іван.

– Звісно, – заспокоїв його батько. – Почекай, тобі ще подадуть твою улюблену страву… А цей чоловік справжній весельчак!

– Яка бридка особа, – зауважила мати. – Вочевидь, гультяй. Наш любий родич занадто добрий. Приймає кожного з розкритими обіймами… У нього навіть не вистачило вихованості, щоб відрекомендуватися.

Ми зайшли всередину. Яким збирався розташуватися в передпокої, що був більшим за мою спальню у Василівці. Сама ж кімната виявилася більшою за нашу бальну залу.

– Прошу вибачення! – долинув голос із передпокою. – Мені тут дещо спало на думку! Я забув відрекомендуватися. Павло Іванович Другоєв!

Другоєв принюхався.

– Що тут так дивно пахне?

Ми також принюхалися.

– Ах, це мабуть мої ноги, – Другоєв розсміявся й знову зник.

– Я не хочу тут залишатися, – заявила мати.

– Заспокойся, – відповів батько. – У нас із цим типом немає жодних спільних справ.

Я був спантеличений. Все було інакшим, ніж у Василівці, і люди також. Проте я вважав це за краще, бо коли я вирушу колись у світ, то чим більше я пізнаю, тим більше це мені знадобиться. А тут я зроблю нові відкриття!

Ми прогулювалися доріжками саду. Скрізь гуляли люди, сотні людей із веселими, радісними голосами. Passé simple! Навколо стрибали діти, граючись на моріжку. S'il vous plait! Перед невеликим пагорбом декілька офіцерів змагалися у стрільбі по груші, яка була закріпленій на березовій гілці. Un, deux, trois!

На схилі, який вів до велетенського ставу, були встановлені лавки. Пізніше тут мав відбутися спектакль, у якому батько зіграє одну з головних ролей. На схилі також стояла статуя, яка зображувала Трощинського верхи на коні.

Тепер я власними очима побачив те, про що розповідали батько з матірю, дресирувальника з танцюючим ведмедем, людину-мавпу, трьох гномів. Побачив Панова, сліпого оповідача казок, і обох блазнів, яких тримав Трощинський, як середньовічний князь, щоб розвеселяти двір.

І хто, ви думаєте, з'являвся, тільки-но збиралася групка людей? Звичайно, Другоєв, він швидко опинився в центрі уваги. Ось він жартує, наступної миті вже серйозний. Пошана й зневага, правда і брехня змішувалися так, що кожен почувався неприємно спантеличеним. Він говорив безупинно, так що в кінці вже було не розібрати, що було зверху, а що знизу, позаду і спереду, правильно і неправильно і що ти сам про це насправді думав. Він швидко атакував і так само спритно відступав. Чи не нападав він на все, що було святим? Те, що він говорив, вочевидь, було антиподом… Це була дуже дивна гра.

– Є люди, які… – такими словами Другоєв часто розпочинав свої коментарі, і ці слова уможливлювали, вочевидь, яке завгодно продовження.

Ми увійшли до палацу й помандрували залами. Нам зустрічалися приміщення, де стіни від підлоги до стелі займали книжкові полиці. В інших висіли картини, на більшості з яких був зображений Трощинський із сім'єю.

Кімнат і залів, а також красивих цінних речей була така кількість, що для того, аби їх описати, потрібно було б написати 36 книг.

В одній із менших кімнат стояв комод, який, як і порцеляновий годинник на ньому, належав Марії Антуанетті. Перед комодом юрмилися люди. Звісно, серед них був і Другоєв.

Несподівано годинник Марії Антуанетти зник зі свого місця. Другоєв тримав його в руці.

– Таємні товариства, на жаль, так воно є, – розпочав він, вочевидь, розлогу думку.

– Змовники всюди, – продовжив притишеним голосом й озирнувся. – Наважуся без сумніву стверджувати, що тут, у Кибинцях, і навіть у цьому приміщенні, знаходяться люди зі щонайменше великою прихильністю до справи змовників. Панове, кепські справи в нашій дорогій вітчизні!

Я весь аж похолов.

– Є люди, – продовжив Другоєв, – які, як французькі революціонери, ставлять під сумнів право імператора на абсолютне правління своєю країною! Таємні товариства вже мають готові плани повстання. Існують таємні документи, написані небезпечними словами такої нечуваної сили, що…

Другоєв замовк. Нічого подібного я ще ніколи не чув! Не підвищуючи голосу, Другоєв заговорив знову.

– Нечуваної сили, хоча літери не більші за мушиний послід. Таємні документи настільки малі, що їх легко сховати де завгодно… Наприклад, ось тут, – Другоєв зважив у руці невеликий годинник, який належав Марії Антуанетті.

– Хто він такий, цей Другоєв? І що пов'язувало його з Трощинським? Як колишній міністр юстиції, Трощинський мав гарні зв'язки в царській поліції. Може, Другоєв був шпигуном? Яке завдання він виконував? Щоб розкрити разом із Трощинським змову? Чи Другоєв сам був змовником, членом таємного товариства? Чи водночас і тим, й іншим – і шпигуном, і змовником? Це мене б не здивувало. У ньому було щось двозначне, що відображалося й у його очах. Одне з них завжди мало інший вираз, аніж інше!

Другоєв підняв годинник вище. Залягла тиша, чутно було лише цокання годинника. Що він замислив?

– Нехай здійсниться воля Божа! – почувся чийсь голос.

Другоєв озирнувся довкола й зупинив свій погляд на мені.

– Якщо я кину годинник на підлогу, це буде воля Божа?

Я глянув на годинник і затамував подих.

– Припиніть ці дурниці!

Утім Другоєв, здавалося, нічого не чув.

– Є люди, які вважають, що нашого високошанованого царя необхідно вбити!

– А як вважаєте Ви? – батько пильно глянув на Другоєва.

– Я? – Другоєв не поспішав із відповіддю. Підняв руку ще вище. Напруження зростало. Невже він кине годинник на підлогу?

Несподівано годинник знову опинився на комоді. Другоєв вклонився.

– Звичайно, я думаю, як і всі порядні люди, точнісінько так, як і Ви самі!

Господар Кибинців, наш родич і благодійник, колишній міністр юстиції Дмитро Трощинський дружелюбно кивав кожному, хто проходив повз, щоб привітатися з ним і висловити свою повагу. Стояв у парадному мундирі з пов'язкою ордена Святого Андрія. Виявився не таким високим, як я собі уявляв, проте набагато товстішим.

Усі низько вклонялися йому. Найнижче за всіх вклонився Другоєв.

– Ах, а ось і наш Шекспір! – вигукнув Трощинський, коли вітав батька, – І ще: справжні маленькі козаки, – сказав він, звертаючись до Івана й до мене. – Хлопці, ви ж умієте їздити верхи? Танцювати козацькі танці? Співати українських пісень?

Я відкрив було рота, щоб відповісти, але Трощинський не чекав на відповідь. Він уже вітав наступного гостя.

Коли церемонія привітання завершилася, Трощинський виголосив коротку промову.

Розпочав з історії Кибинців, потім перейшов до історії України, а згодом і до історії Росії, а вже з неї, Бог знає, як, до того, що всі суперечки сьогодення є дрібними й незначними супротив універсальної гармонії і…

Батько жваво кивав. Мати також та й усі інші. Найбільш активним був Другоєв. Я спостерігав за Трощинським. Його щоки наповнювалися словами й звільнялися від них.

– Ласкаво просимо! Сідайте, будь ласка!

Обідні столи були щедро заставлені смачною їжею. І це було дуже доречно, оскільки в декого з присутніх уже почало бурчати в животі. Смачна їжа, дуже смачна їжа, так багато делікатесів, що слина аж котилася з рота. А до них найвишуканіші вина й шампанське. І п’ять сортів горілки.

Щоки рум’янилися, настрій поліпшувався. Незабаром усе товариство перебувало в тому стані душевності, тій фазі щастя, яку відчуває росіянин при вигляді обіднього столу, що ломиться від страв.

Щастя охоче шукає вираження в сміхові, тій формі сміху, коли складається враження, що ти знаходишся в будинку, наповненому тваринами, адже сміх більше скидався на гелготіння, нявчання, гавкіт та іржання. Хто сміявся найголосніше? Звісно, Другоєв.

Я подивився на батька. Той вимушено посміхався. Можливо, нервувався перед виступом.

Поперед ставу встановили сцену. Зараз усі очі спрямовані на неї, на батька, який саме виходить з-за куліс. Батько грає сина божевільного чоловіка. Тому не потрібно нічого зображати, і так очевидно, що він насправді божевільний. Божевільний мовчазний чоловік похилого віку з рідкою рудуватою бородою. Мовчки втупився поперед себе. Це його роль – безмовно сидіти за столом і дивитися вперед пустим, мертвим поглядом. Батько, а в п’єсі син, грає для нього, говорить із ним, жестикулює й кривить гримаси. Публіка сміється. Варто батьку лише поглянути на недоумкуватого, як глядачі вже заходяться від сміху.

Ця коротка комедія була першою виставою, яку я побачив. Мені було важко зрозуміти її зміст.

Син, який служив у якійсь установі, мусив піклуватися про свого нещасного батька, що передчасно овдовів, а потім збожеволів через нерозділене кохання. Коштовна шабля, яка відіграла доленосну роль у цій історії, вочевидь, була продана, оскільки син постійно намагався її викупити. Утім, зрештою, втратив її знову, якимось дивним чином упустивши у воду.

Публіка дуже веселилася. Я не міг достеменно зрозуміти, що у п’єсі було таким смішним і мені не подобалося, що всі сміялися із слабоумного. Ще менше мені подобалося те, що вони сміялися з батька.

Потім син із якоїсь причини, що я так і не зрозумів, розізлився на батька. Накапав розплавлений сургуч на стіл і міцно притиснув до нього ріденьку батькову бороду.

Присутні животи надривали від реготу, коли божевільний марно намагався вирватися. Мати сміялася, Іван сміявся, батько на мить забув свою роль і теж сміявся. Навіть божевільний почав сміятися, рвав свою бороду, тупав ногами й сміявся.

Я не сміявся і Другоєв теж, хоча й робив вигляд. Підвівся й кудись вислизнув.

Несподівано він з'явився на сцені. У руці тримав мокру шаблю. Спрямував її на публіку.

– Із чого смієтеся? – вигукнув обурено. – З того, що син піднімає руку на батька? Це так весело? І що він викуповує шаблю? Хіба це комічно?

Глядачі збентежилися. Чи була ця постать також персонажем п'єси? Усі погляди звернулися в бік Трощинського, але той не звертав на них уваги.

"Другоєв має рацію, – подумав я. – У цьому немає нічого смішного".

– Ви смієтеся тому, що він загубив шаблю? Це так смішно?

Хтось із глядачів не витримав і підвівся.

– Послухайте, добродію! – крикнув він. – Ми тут для того, щоб веселитися, а що нас веселить, Вас не обходить!

– Можливо, те, що борода батька прилипла до столу?

– Це ж усього-на-всього вистава! – вигукнув інший глядач.

Другоєв задоволено посміхнувся. Здавалося, саме на таку відповідь він і чекав.

– І через це можна отак без усякого насміхатися з нашого високоповажного царя? Просто так?

Залягла приголомшлива тиша.

– Погляньте, – закричав Другоєв і вказав шаблею на батька. – Погляньте, як він схожий на царя! У нього навіть ямочки на щоках!

Усі звернули погляд на гладенько виголені батькові щоки. Розглядали його короткий ніс та вузькі губи, які намагалися зобразити вимушену посмішку.

Та схожість була, але…

– Подивіться на батька! – наказав Другоєв.

Тепер усі очі були спрямовані на пришелепкуватого. Той не мав жодної схожості з царем Олександром. Скоса глянув на Івана. Раніше вважав його дуже схожим на царя. Тепер мені вже не здавалося так.

– А зараз знову погляньте на сина!

Другоєв диригував поглядами публіки за посередництвом шаблі. І тут сталося щось дивне. Коли погляди з божевільного батька знову звернулися на сина, тобто мого батька, то здалося, ніби то стоїть сам цар Олександр. Обличчя батька відображало природну доброту царя, його тужливу, тиху невинність.

Було чутно, як у глядачів перехопило подих. Щось лякливо-незрозуміле відбувалося на наших очах. І коли на чолі в батька з'явилася сувора складка, пролунали перелякані зойки.

– Послухай, шельмо! – несподівано звернувся Другоєв до батька. – Що ти собі уявляєш? Хіба ти не знаєш, що трапляється з тими, хто хоче обманути шанованих людей?

Батько і божевільний здригнулися одночасно. Батько так різко, що ледь не впав. Напруга в залі спала, й почувся поодинокий сміх.

Другоєв знову звернувся до публіки.

– І цей позер видає себе за царя? Хіба між ними є хоча б найменша схожість? Подивіться на нього! Добре придивіться до них обох!

Ми подивилися. Не було навіть натяку на подібність. І все-таки лише мить тому ми бачили царя!

Із багатозначним виглядом Другоєв простягнув шаблю батькові.

– Якщо ти його вб'єш, станеш царем!

Але перш ніж батько встиг якось відреагувати, Другоєв звів шаблю, примірявся й відрубав батькові голову! Трощинський ухопився за горло. Глядачі зойкнули від жаху. Ні, це була не голова батька, яку Другоєв відокремив блискавичним ударом, це була борода божевільного.

Другоєв уклонився. Після короткого замішання публіка захоплено вибухнула. Оплески не вщухали. Лунали вигуки й сміх. Другоєв уклонився знову.

Божевільний спостерігав за ним, а потім також уклонився. Зрештою, уклонився й батько. Разом вони залишили сцену.

Глядачі підвелися зі своїх місць і розійшлися, голосно коментуючи те, що вони тільки-но побачили, але не зрозуміли.

Якусь мить я залишався сидіти, а потім зійшов на сцену й наблизився до столу. Сургуч із відрізаною частиною бороди виглядав, як застиглий червоний вогонь із тонкими, світло-жовтими іскорками. Обережно доторкнувся до них.

Наступної миті рвучко обернувся. Злякано помітив, що божевільний спостерігає за мною. Його погляд змінився. Я дивився вже не в мертві очі божевільного, це був погляд сумної, живої людини, сповнений туги за життям, за більшим життям.

Через багато років я дізнався, що божевільний надягнув на себе маску і в образі юродивого вирушив у світ.

– Нехай Бог вкладе у вуста нелукавим слова мудрості, – сказала мати.

– Але ж він не міг говорити, – здивувався я. – Він був німим.

– Звідки ти знаєш? – запитала мати.

Настав вечір. Темно-сіре небо, чорне листя дерев. Але на деяких деревах висіли ліхтарі й освітлювали все, що було поблизу. Статуя Трощинського також була освітлена, і в колі світла стояв Другоєв.

– Кожен бачив Петра Великого, чи не так, тобто бронзовий пам'ятник на Сенатській площі в Санкт-Петербурзі? Кінь став дибки перед проваллям чи хоче перестрибнути через нього? Ясна річ, що пам'ятник завалився б наперед, якби задня частина коня не була зроблена з масивної бронзи, а в передній частині не була пустота.

Другоєв уважно оглянув слухачів.

– Є люди, які говорять, що в бронзовій статуї заховані таємні документи. Це зробив коваль, який відливав статую. Кажуть, він знався на чаклунстві, як і всі ковалі, й… Добре! Слова документа заряджені такою силою до змін, що… Та лише тоді, як настане принагідний час!

Я ловив кожне слово й не спускав очей із Другоєва.

– Я особисто, власною персоною обстежив статую й не знайшов жодного отвору. Та що це означає, панове? Можливо, лише те, що…

Зовні безтурботно Другоєв продовжував базікати. Проте слова не були його словами, і вони не задовольняли його намірів. Подібно акторові, він мусив послуговуватися тими словами, які були надані в його розпорядження, словами, які він запозичив, які він не міг змінити. Але він непримиренно боровся за це.

Другоєв не міг перемогти, та, можливо, боротьба давала йому можливість існувати.

Це була абсолютно безперспективна битва за те, щоб привласнити собі чужі слова. Він би використав ті, що існували в іншому царстві. Такі слова не призначені для першого-ліпшого, вони не вживаються просто так. Але їм треба було б прийти до Другоєва, оскільки його відчайдушне бажання було цілком очевидним: досягти консенсусу в серйозному ставленні до життя за допомогою оповіді.

Коли я слухав Другоєва, у мені знову прокинулося сильне бажання керувати світом за допомогою слів.

– Можливо лише, що… – Другоєв замовк і несподівано звернувся до мене. – Чого ти хочеш? Відповідай, чого ти від мене хочеш!

Усі подивилися на мене.

– Нічого, – зрештою, спромігся сказати я.

Другоєв потягнув мене вбік.

– Ти знаєш, хто я такий?

– Павло Іванович Другоєв.

Він розсміявся.

– А як звати тебе?

– Ніколай, – відповів я, гадаючи, що він мене не впізнав.

Та дарма.

– Послухай, Ніколаю, оскільки ти родич Трощинського, то скажи мені, що він за людина.

– Він наш благодійник, він добра людина, – відповів я збентежено.

– Так, так, – роздратовано повторив Другоєв. – Він добрий. Та я запитав, що він за людина.

Я мовчав.

Потім удалині помітив матір, батька й Івана, що наближалися. Другоєв також побачив їх.

– Твій батько дуже старанний актор. Він знає, що це значить – бути іншим… Послухай, хлопче, хочу відкрити тобі одну таємницю. Простак, якого ти бачив у п'єсі, сліпий.

– Але як?..

– Отож, а що ти мені даси за це? Копняка під зад? Ні, я хочу порядну медаль, так!

Другоєв відступив на кілька кроків назад.

– Можливо, ми ще побачимося в Петербурзі, – сказав і вклонився матері та батьку. – Боже, царя храни!

Наступної миті він зник, ніби його поглинула темрява.

– Куди він подівся? – розгублено запитала мати. – Що він хотів?

– Не знаю, – відказав я. – Запитав, чого я хочу від нього.

Мати вибухнула. Другоєв лиходій, погана людина, можливо, навіть іще гірший! Вона відмовляється залишатися в Кибинцях на ніч.

Було вирішено їхати додому відразу по тому, як попрощаємося з Трощинським.

– Це дурниця, що вам треба їхати, – сказав Трощинський. – Просто дурня.

Батько низько вклонився.

– Блискуча вистава, любий Василю Афанасійовичу. Неперевершено, як Ви це робите?

Ми знову були в дорозі. Сірі хмари розвіялися, і світили яскраві зорі. Та це було інше сяйво, аніж удень, і пейзаж був інший.

– То справді був чорт? – прошепотів Іван.

– А хто ж іще? – відрізала мати.

Однак її голос звучав не дуже впевнено.

Мати запитала батька, чи той знав, що Другоєв з'явиться на сцені.

– Ні, – відповів батько. – Але вважаю, що Трощинський був обізнаний. Та в кінці все вийшло вдало, чи не так?

Мати не відповіла. Треба було жаліти батька чи ні?

Я не вірив, що Другоєв діяв за дорученням Трощинського. Також я був упевнений, що він не був ані чортом, ані його слугою. Навпаки, він служив Доброму. Другоєв не міг допомогти самотужки, отож дав таку можливість іншим. І це він добре усвідомлював.

Ми довго мовчали.

– Що мені треба від Другоєва? – роздумував я.

Екіпаж мчав крізь українську ніч. Мати й батько спокійно розмовляли. Я сидів поруч з Іваном, дивився на батька з матір'ю, прислухався до їхніх притишених голосів. Четверо нас знаходилося в затишній теплій печері. Зморено прихилився до Івана.

Хотів сидіти так і відчувати м'яку Іванову щоку на своїй. Довго. Ця подорож не закінчиться, коли ми прибудемо у Василівку, бо після неї настане нова, а потім інша, і ще, ще… Тоді я не міг знати, що за кілька років Іван помре.

Екіпаж їде крізь ніч. Над нами, на чорному небі, мерехтять зорі, залишки дубового листя, яке я колись розвіяв. Небо безкрає. Ніч безкінечна. Подорожі немає кінця.

Світ як око і як посмішка

Одного разу я побачив зле око.

У вікні кімнати покоївок горіло світло. Був пізній вечір, і я наблизився до нього з темноти.

Прокрався вздовж стіни до вікна. Повільно випростався й заглянув усередину. На ліжку качалося чудовисько, одна половина якого була гладенька і гарна, а інша волохата і чорна.

Волохата рука наблизилася до світла. Несподівано я втупився в налите кров'ю жахливе живе око. Світло погасло. Око продовжувало дивитися на мене. Тепер воно було широко розкрите й перелякане. Це було моє власне око, яке відбивалося в шибці. Пішов до будинку. Там нікого не було. Відкрив двері до своєї кімнати. На моєму ліжку сиділа мати зі складеними руками. Я глянув на Івана. Той спав. Ми з матір'ю подивилися одне на одного.

– Виглядало так, ніби Іван не дихає, – пояснив я. – У будинку нікого не було. Отож я вибіг у двір і почав шукати.

– Ми спали, – відповіла мати. – Тому ти нас не побачив.

Я змовчав про те, що несподівано стало мені зрозумілим. Мати й батько бачили мене, коли я побіг на вогник. Спостерігали за мною.

Мати підійшла зі мною до вікна, і ми виглянули назовні в чорний космос.

Усе це трапилося, коли я був ще малим.

Я сиджу біля матері на веранді. Коляску вже подали, слуги стоять напоготові. Мати усміхається мені блідою посмішкою.

Я не хочу звідси їхати, проте мовчу. Мати зітхає.

– Певно, так буде найліпше, Ніколаю. Така воля Божа.

Усе відбувається за Божою волею, і все має сенс. Але який сенс був у тому, що Іван помер, а я залишився жити? Той, що в мене було завдання в житті? А в Івана не було?

– Я б хотів зайняти місце Івана, – сказав одного дня батько матері.

Та його голос звучав непереконливо.

Ніщо не зможе знову розбудити Івана. Сльози нічого не змінять, магічні замовляння також безсилі. Якими б проникливими не були мої молитви, вони не принесли нічого. У мене було сильне почуття провини, і я

чекав на покарання. Часто бажав собі смерті. Тоді б мене більше не було на світі. Ніколай мертвий, він лежить поруч зі своїм братом у могилі…

Мені одинадцять. Минув рік, як Іван помер. Дивлюся в сад, де розпочалися мої шляхи у світ. А світ усе ширився й ширився, я вийшов за межі Василівки, рік ходив до школи в Полтаві. Але то було разом з Іваном.

Одного разу я запропонував Іванові заховати нашу смерть, як Безсмертний. Іван відповів, що для цього ми повинні спочатку зустрітися з ним.

Батько і мати відправляють мене до гімназії в Ніжин для того, щоб я позбувся трауру. Кажуть, я мушу розпочати знову жити. То що, почуття провини в Ніжині зменшиться?

Батько урочисто розмовляє зі мною. Говорить про те, як необхідно жити у світі, і бере з мене обітницю завжди триматися правди, а в усьому іншому бути добрим християнином.

– А тепер вирушай у світ, Ніколаю!

На відміну від хлопчика з казки, я залишаю свій дім не за власною волею. Мушу піти до школи в Ніжині, аби забути. Таке моє завдання!

Та це неможливо. Я проклятий. Сам того не усвідомлюючи, батько підтверджує це. Його благословення звучить як заклинання. Мати плаче й міцно цілує мене. Плачу я, плачуть мої сестри, плачуть також і слуги.

Залізаю в коляску. Федька поганяє коней. Рушаємо.

Дістаю цукерку із сумки, яку мені дала мати. Не озираюсь. Дивлюсь уперед і бачу, як гурт селян йде через поле. Попереду несуть ікону як захист від засухи. Виглядає так, ніби вони вільно пливуть повітрям. Хрещуся.

Складаю долоні.

Боже, дай нам гарний урожай,
Боже, дай нам гарний урожай,
Боже, дай нам гарний урожай.

Василівка видавалася таємниче-мерехтливою мрією, сповненою життя. Натомість Ніжин був банальною, прісною реальністю. Про гімназію в Ніжині ходила добра слава, вчителі мали гарну репутацію. Вони повсякчас говорили про правду, справедливість й високі ідеали, але при цьому лукавили й брехали.

Від самого початку мені було некомфортно. Вчителі та учні не любили мене. Здебільшого мене не чіпали, утім траплялося, коли хтось нишком давав мені стусана. Якщо вчитель був поблизу, я скрикував. Мені приносило насолоду спостерігати за безпорадністю вчителя. Заради порядку він мав би відреагувати, та через антипатію до мене волів би залишити все, як є. Інколи вчитель робив вигляд, ніби нічого не чує. Тоді я скрикував знову, щоб справедливість могла бути хоча б якось відновлена.

Одного дня я отримав листа й не став його відкривати. Сказав своїм однокласникам, що не потребую відкривати його, бо впізнав почерк і знаю, від кого він.

– Але ж ти не знаєш, що в ньому написано, – здивувалися вони.

– Чому ж? – заперечив я.

Мене вважали диваком. Я їм не подобався. Можу їх зрозуміти, адже був невисокий і боязкий, непривабливий, злий і своєрідний. Прозвали мене таємничим Карлою, тобто містичним карликом.

Одного дня я всім їм покажу! Одного дня я стану знаменитим! Містичний карлик знаменитий? – Так, точнісінько, знаменитий Ніколай Васильович Гоголь!

Відчувати самотність та зневагу до свого оточення протягом тривалого часу було важко. Проте коли я починав шукати близькості інших, мій язик набухав і ставав зовсім неповоротким. Очі наповнювалися слізьми, я червонів і втікав геть. Услід мені лунав регіт.

Я часто хворів. Ранками бачив на простирадлі плями, сліди від сухотної отрути, яка, вочевидь, убила Івана.

Рік у Ніжині був нічим іншим, як довгим очікуванням. Я рахував хвилини до кінця уроків, рахував дні, тижні та місяці до початку канікул. Та коли опинився вдома, почав знову відраховувати час до свого від'їзду. Здатність радіти відчув лише під час поїздки додому та в найперші дні перебування у Василівці.

Моє навчання мало тривати сім років. Попереду була незліченна кількість днів, лише 1828 року настане завершення. Якось порахував точну кількість днів, що залишилася, і відчув розпач від величезної цифри.

Та одного дня трапилося дещо, що частково змінило мою ситуацію. Одного з моїх однокласників звали Олександром Данилевським. Ми ще в Полтаві ходили до одного класу. Данилевський був дружелюбним, позбавленим особливих фантазій юнаком, не схильним до конфліктів.

Іншого однокласника звали Костянтином Базилі. Він походив із Греції, його сім'я втекла від переслідування турків.

Якось я прогулювався разом із Данилевським шкільним подвір'ям. Несподівано я почав говорити, як Базилі, імітуючи його акцент. Данилевський реготав як навіжений. Це змусило мене замислитися.

Наступного дня я зібрався з духом і підійшов до Базилі. Спілкуючись із ним, я вже імітував Данилевського, його задумливу манеру говорити та розважливі жести. Базилі аж за живіт хапався від реготу.

Завдяки випадку я відкрив у собі талант, який хотів обернути собі на користь. Відтепер уроки вже не видавалися позбавленими сенсу. Я почав систематично студіювати, але не предмети, а учнів та вчителів. І не те, що вони казали, а те, як вони це робили.

Дуже скоро помітив, що учень, якого я імітував, намагався сміятися чи, принаймні, усміхатися, як і решта. Проте посмішка була фальшивою, більше нагадувала скривлену гримасу. Погляд блукав навколо, учень боявся. Містичний карлик навіював йому страх!

Як і раніше, я не зажив любові в Ніжині, але моє акторство мало популярність, і цього побоювалися. Другом серед друзів я не став, але й аутсайдером уже не був. Так минав час.

На ринковій площі юрба людей зібралася навколо високого худого чоловіка. Той стояв босоніж, був дуже брудний, мав довге волосся та велику бороду. Одна з торговок, у якої він украв трохи хліба, лаяла його на всі заставки.

Чоловік не звертав на неї жодної уваги, він нахилився й пив чи робив вигляд, що п'є, воду з калюжі. Торговка продовжувала лаятися, але хтось із натовпу звелів їй замовкнути, бо той чоловік, вочевидь, був святим юродивим.

Юродивий оббризкав продавчиню водою, плюнув на неї, сказав кілька прокльонів і почесався на ходу. Похитував тілом туди-сюди.

– Стара відьма, – сказав, зрештою. – Вона намагалася вбити царя Петра. Але той живе!

Юродивий почав рухати ногами, зображуючи ритмічний танець. Його мова ставала більш заплутаною.

– Світ злий, люди злі, тіла належать дияволу, ви є злом світу!

Потім замовк, подивився на нас і плюнув.

Дехто розсміявся. Проте більшість почувалася незатишно.

– Кажу ж вам, козляче поріддя, що той, хто бачить перед собою зло світу й мовчить, і є найбільший грішник!

Почав знову танцювати. Його ноги рухалися все швидше, а пронизливий погляд обмацував юрбу.

– Спаситель обрав мене! Я покажу вам шлях, безбожники, я поведу вас! Подивіться на мене, на обраного!

Зрештою, зупинився й замовк. Спокійно, ніби хотів себе почесати, підніс руку до ока, натиснув пальцем на очне яблуко і вирвав око. Жбурнув його на землю.

Більше не кричав, але корчив страшні гримаси. Юрба відсахнулася. Данилевський відвернувся, його вирвало. Я не хотів дивитися на юродивого, та не міг відвести погляд від осклянілого кривавого ока, що лежало на брудній землі.

Хитаючись, пішов геть. Зупинився з протилежного боку площі. Переді мною стояла молода дівчина з довгими, злегка вигнутими бровами і великими темними очима. Вона глянула на мене й посміхнулася. Переляк минув.

Її широка, тепла посмішка наповнила мене радістю. "Це мала бути саме та дівчина, про яку розповідав Іван, – подумав я, – та дівчина, яка шукала мене у Василівці".

Зупинився й подивився їй услід. Вона високо тримала голову, мала горду поставу, ніби царська дочка. Один раз обернулася, подивилася на мене й знову посміхнулася.

Реальність жахлива, але людина може зносити її. Страх можна перебороти, зло перемогти. Настільки великою є винахідливість людини. Таким чудесним є світ!

Коли пізніше я починав розповідати про посмішку цієї дівчини, то багато хто дивився на мене скептично. Дехто навіть вважав, що дівчина – це вияв моєї фантазії.

Що я можу на це сказати? Вона не була реальною в тому сенсі, якою є реальність матері. Та це не означає, що її не було. Вона прийшла до мене з любов'ю. Вона існувала й була частиною цього світу, по найвищому праву!

Спогад про цю зустріч із часом потьмянів, наповнився тугою. Та завжди, коли ця дівчина приходила знову, у мені прокидалася віра в божественну любов і світ як велику, теплу, сяючу посмішку.

Існують часи, що відзначаються особливою активністю. В історії Росії таким є 1825 рік. Для мене він також мав велике значення, оскільки того року я пережив те, що змінило моє життя.

У 1825 році помер мій батько. Мені саме виповнилося 16 років, і я лишився найстаршим чоловіком у сім'ї. Це сповнювало мене страхом, я гадав, що наступного разу настане моя черга.

Я сумував за батьком, але мав проблеми з вираженням цієї туги. Тому я соромився, соромився також своїх думок. Усупереч матері я завжди міг досягти свого, а всупереч батька ніколи. Тепер мені треба було хвилюватися через це.

Думав про батькових солов'їв. Нині вони мусили жити й співати без нього. Думав про обіцянку, дану батькові. Його смерть не могла звільнити мене від неї. Думав також про слова батька, що він хотів би зайняти місце Івана. Та це було не так, насправді він бажав, щоб жертву приніс я.

Батько помер у квітні. У травні в гімназії з'явився новий вчитель. Його звали Білоусов.

Уперше з часу мого перебування в Ніжині я йшов на урок сповнений очікувань. Білоусов був незвичайною людиною, людиною, позбавленою думок про славу. Прислухався навіть до того, що говорили ми, його учні.

Я багато чого навчився в нього. Він зробив із мене іншу людину. Я – той, хто завжди дбав лише про самого себе, почав думати й про інших людей. Білоусов вивів мене у світ. Розповідав про ідеї, які відстоювали вчені мужі в Німеччині та Франції. Розповідав про два світогляди, які визначали духовне життя в Санкт-Петербурзі та Москві. Перший ґрунтувався на німецькому ідеалізмі, згідно з яким людина переживає постійні конфлікти й боротьбу і для того, щоб віднайти гармонію, має звертати свій погляд усередину, до власної душі. Мистецтво є важливим засобом досягнення вищої духовності, воно є "земною сестрою небесної релігії", за висловом одного з представників цього напряму, поета Василя Жуковського.

Інший світогляд завдячував своїми ідеалами французькій революції, працям Вольтера й Руссо. Він вивчав природне право, відстоював права індивіда супроти церкви та держави. Засуджував будь-яку форму деспотизму й рабства. Розглядав мистецтво як засіб політичної та соціальної боротьби.

Білоусов розповідав також про таємні товариства, про які ще в Кибинцях говорив Другоєв.

– Вони готові силою повалити царизм, – сказав Білоусов. – Усі знають про них, і цар Олександр також, але, здається, ніхто не бажає діяти. Чи, можливо, ніхто не вважає їх за реальну загрозу. Однак повстання може вибухнути будь-якої миті. Воно сплановане, і нова конституція вже давно написана. Все підготовлено, вони чекають тільки слушної нагоди.

Ми слухали Білоусова затамувавши подих. Багато хто з нас захоплювався ідеалами французької революції й таємними товариствами та їхніми програмами.

Та в Ніжині ми засновували інші товариства. Створили театральну групу й поставили "Поміщика" Фонвізіна. Базилі грав роль старого, мудрого Стародума, Данилевський – красиву героїню, а я злу матір.

Організували також літературну групу й декламували вірші останньої збірки Жуковського:

Утешься, друг! Ничто великое не исчезает…

Утім Пушкіна я любив більше за Жуковського. Знову й знову перечитував "Руслана і Людмилу", "Оду вольності" та інші його твори.

Ми й самі писали невеликі речі, які потім рецензували. Я схвалював і сподівався, що мене також хвалитимуть. Видавали шкільну газету, організовували дискусії, Бог знає, чого ми тільки не робили. У 1825 році Ніжин ніби переродився, і все завдяки Білоусову.

Протягом усього навчання в Ніжині я мав проблеми зі сном. Ввечері я довго не міг заснути й розмірковував про те, що з мене буде. Прислухався до спокійного дихання інших юнаків.

Шерехи вечора та ночі були зовсім іншими, аніж удень. Це стосувалося також спогадів та різних історій, які спадали мені на думку.

– Ніколаю, ти пригадуєш Ваню, любого малюка?

Так називали його, доброго хлопця-безбатченка, який приносив радість усім людям. Був про всіх лише гарної думки і завжди сподівався, що люди робитимуть те, що вони кажуть.

Одного разу Ваню, любого малюка, взяли на свято. Настала осінь, було прохолодно, але попри це свято відбувалося на відкритому повітрі. Там знаходилася одна людина, з якою Ваня дуже хотів зустрітися.

– Любий малюку, сядь тут, під деревом, і зачекай, а я приведу його.

Той, хто це сказав, забув про свою обіцянку. Лише через декілька днів Ваню, любого малюка, знайшли.

Він чекав під деревом, як йому й наказали, але тепер він був мертвий.

Сміх за дверима спальної зали змішався зі зловтішним голосом Варвари: то був ти, з ким так жадав зустрітися любий малюк!

Я прислухався. Надворі хтось співав! Піднявся й визирнув у вікно. У темряві розгледів декілька непевних постатей. Пісня зазвучала голосніше, це була революційна пісня!

Справжні бунтівники навряд чи стоятимуть перед вікнами спальної зали в Ніжині й галасуватимуть. Це мають бути гімназисти. Хто ж то був? Якщо дізнаються їхні імена, їх відрахують.

– Застрельте царя! – вигукнув хтось.

– Усю сімейку вбивць! – долучився інший голос.

То був Данилевський! Дружелюбний, обережний Данилевський, який ніколи ні з ким не вступив у конфлікт. Та чи можливо таке? Прокрався до ліжка Данилевського. Воно було порожнє.

Цього дня Данилевський запитав мене, чи не хочу я ввечері вийти з ним прогулятися. Що б трапилося, якби я погодився? Що змушує людину поводитися так, ніби це хтось зовсім інший?

Наступного дня ректор зібрав усіх гімназистів.

– Винуватці мають вийти наперед! – наказав він.

Ніхто не поворухнувся. Скоса я зиркнув у бік Данилевського. Той був блідий і стояв непорушно, як і всі інші. Чи мусив я сказати те, що знав? Адже я пообіцяв батьку завжди триматися правди. Хоча я не збрешу, якщо промовчу. Але чи буду я тоді вірним правді?

Було важко повірити в те, що Данилевський – один із винуватців. Якщо вже він був серед них, то це міг бути і будь-хто інший.

Час тягнувся жахливо повільно. Понад усе я боявся, що ректор почне допитувати нас поодинці. Стоятиме переді мною могутній, як цар, і питатиме: "Це був ти?".

– Так! – відповім я і, насправді невинний, визнаю провину.

Мені здавалося, що минуло вже кілька годин. Перш ніж нам дозволили піти, мусили заспівати гімн Жуковського "Боже, царя храни!".

Муки скінчилися, ми співали з полегшенням. Данилевський найголосніше.

На його мокрому від сліз обличчі світилася тепла, невинна посмішка!

У 1824 році Нева вийшла з берегів. Царю Олександру напророкували, що він помре через рік після повені. Його не стало в листопаді 1825.

Цар захворів у Таганрозі. Німецькі лікарі давали йому ліки, робили клізми та накладали п’явки. Нічого не допомогло. Покликали священиків. Молитви також не подіяли.

Безліч свічок нагрівають кімнату. Тіло починає розкладатися. Дружелюбне обличчя стало невпізнанним. Скоро поповзла чутка: в труні лежить не цар, цар живий. Він, перевдягнувшись юродивим, залишив Таганрог і зараз мандрує своєю імперією, бачить усе.

Спадкоємець царя Олександра Костянтин відмовився від трону на користь свого брата Ніколая. Настала слушна мить для змовників. Вони заявили: лише Костянтин є законним спадкоємцем.

14 грудня 1825 року Ніколай хотів, щоб сенат проголосив його царем. Раннього ранку на Сенатській площі в бойовому порядку вишикувалися солдати гвардії Московського полку. Повстання почалося.

– Розумієте, – розповідав Білоусов, – вони планували, що тепер до них приєднаються інші полки. Проте час минав, а їх, здавалося, ніхто навіть і не помітив! Вони стояли непорушно, чекали. Чому вони не атакували Зимовий палац?

– Хай живе Костянтин, законний цар! – кричали солдати.

– Хай живе Костянтин, – лунало у відповідь з натовпу, який зібрався біля Ісакіївського собору.

Минали години. Панував лютий холод. Солдати мерзли. На Сенатській площі з'явилися інші полки. Деякі з них приєдналися до бунтівників, та більшість трималася Ніколая. Зрідка лунали постріли в повітря, більше нічого не відбувалося.

Тим часом біля Ісакіївського собору зібралися тисячі людей. Селяни і службовці, ремісники і міщани. Деякі були озброєні ножами та сокирами, інші палицями та плішнями.

– Хай живе Костянтин! – кричали вони.

Несподівано з'явилося декілька рот підрозділу морської гвардії. Вони приєдналися до повстанців. Невже це дивне статичне повстання досягне успіху?

На площі та прилеглих до неї вулицях юрмилися десятки тисяч людей. Здиралися по ринвах на будівельні риштування. Більшість підтримувала повстання. Будівельники Ісакіївського собору почали кидати в солдат, які підтримували Ніколая, дошки та каміння. І більше нічого…

Мороз міцнішав. День закінчився. Усі чекали.

Потім підкотили гармати й наказали стріляти в повстанців. Утім солдати відмовилися.

– Хай живе Костянтин! Хай живе революція! – лунали вигуки.

Далі пролунали постріли. Офіцер віддав наказ відкрити вогонь. Сім залпів – і Сенатська площа спорожніла. Неушкодженою лишилася тільки статуя Петра I на коні. Ось так, любі юнаки, закінчилося повстання декабристів!

П'ятьох керівників було повішено, сотні отримали покарання у вигляді розжалування, в'язниці чи заслання. Серед декабристів було багато стар-ших офіцерів, які належали до найвидатніших дворянських родів. Трапилося щось нечуване.

"Ти не повинен брехати!".

Коли б я сказав, що Білоусов на уроці завжди тримався підручника, тоді б його не покарали. Сказав би, що ні, він не робив цього, тоді б його звільнили.

Я був одним із дев'ятьох гімназистів, яких викликали на допит. Сиділи в приймальні ректора. Два вчителі стежили за тим, щоб ми не спілкувалися між собою. Минуло два роки. Ішов 1827 рік; це сталося за рік до мого від'їзду з Ніжина.

Що я мав відповісти, коли мене запитає ректор? Що я завжди з радісним очікуванням ходив на уроки Білоусова. Що багато навчився в

нього. Це не було відповіддю на питання! Якби Білоусов був таким, як і решта вчителів, тоді відповісти було б легко: Він викладав за підручником.

Нас почали викликати.

Те, що я скажу ректору, вирішить долю Білоусова. Не хотів нічого іншого, як зняти з нього звинувачення. Але якщо вісім скажуть, що Білоусов не викладав за підручником, тоді моє свідчення нічого не буде варте… Я не мав права так думати! Мусив дати власне свідчення незалежно від того, що скажуть інші. Відповідальність лежала на мені.

До мене прийшов спогад із минулого. Якось батько подарував мені свищик, який змайстрував із солов'їного пера.

– Якщо ти потребуватимеш мене, дмухни в нього, – мовив він.

Я був дуже гордий.

– Дмухни в нього! – наказав батько. – Дмухни, щоб я міг розпізнати його звук.

Я послухався.

– Ага, – сказав батько. – Тепер я знаю його. Але пам'ятай, користуватися ним можна лише тоді, коли ти дійсно потребуватимеш мене.

Батько помер, і я не міг покликати його. Окрім того, свищик лежав у моїй кімнаті у Василівці.

Почав розглядати портрет Ніколая І. У нього вже не було м'якого виразу обличчя, як в Олександра. Його погляд був суворим. Подумав про свою обіцянку батькові: буду гарним християнином і завжди говоритиму правду. Тато не міг ожити, але можливо, він бачив мене: збрехати – значить зрадити батька. Мабуть, наслідком брехні стане те, що батько не повернеться і не явиться мені, тому не зможе довести, що він і після смерті був поруч зі мною.

У приймальні було холодно. Попри це, з мене котився піт. Невдовзі до мене як до останнього дійде черга. Якби на моєму місці був Білоусов, то неодмінно знайшов би рішення. До речі, де він був? Я не бачив його від самого ранку.

Згадував усі ті розмови, які мав із Білоусовим. Той охоче брав на свої прогулянки когось із учнів, і досить часто серед них був я. Інколи він говорив про абсолютно буденні речі. А потім заводив мову про літературу. Чи про мораль. Буквально кілька тижнів тому розповів мені, що його брат брав участь у повстанні декабристів.

– Він написав мені після повстання, – розпочав Білоусов. – Я відвідав його в Петропавлівській фортеці, перш ніж він вирушив у заслання. Неймовірно! Мій м'який, флегматичний брат уходив до таємного революційного об'єднання!

На певний час Білоусов замовк, я також мовчав.

– Мій брат, – продовжив він, – розказував мені, що знав: повстання зазнає поразки. Також він сказав, що вони зовсім не хотіли бачити Костянтина царем. То був лише привід, щоб залучити на свій бік якомога більше

людей. Вони хотіли створити республіку, повалити царизм, убити царя. За це мій брат був готовий піти на ешафот…

Я подивився на Білоусова збоку. Його погляд губився вдалині. Я ніколи не піддавав сумніву сказане ним, проте цього разу в мене промайнула думка, що Білоусов бреше: ніякого брата в нього немає!

Можливо, він говорив неправду опосередковано, можливо, він мріяв про брата. Може, у нього був брат, але вже давно помер. Звісно, він не належав до жодного таємного революційного угрупування й тим більше не брав участі в повстанні. Та як же цього бажав сам Білоусов! Що спонукало його до цього?

Окрім двох вчителів у приймальні, залишився лише один я. Чи брехали інші вчителі? Усі брехали, проте Білоусову загрожувало звільнення. Чи не було моїм обов'язком завадити цьому? Хіба Бог не зараховував людині добрі наміри?

Так, але ж він установив закон не для того, щоб люди його порушували.

Що б я не сказав, та все одно когось зраджу.

– Ніколай Гоголь!

Ректор сидів за письмовим столом. Перед ним на коричневому письмовому приладді лежали його складені руки. Позаду нього стояли дві книжкові шафи, справа і зліва від наполовину прочинених дверей. Ректор дав знак підійти ближче.

– Тобі відомо, що ставиться за провину магістру Білоусову? Що ти можеш сказати про це?

Що я мусив відповісти? Мовчав.

– Відповідай! – більш суворо повторив ректор. – Відповідай!

Як завжди, коли хтось різко говорив зі мною, у мене з'являлося відчуття, ніби я сам перебуваю в ролі звинуваченого. І не лише звинуваченого, але й винуватого, якимось чином завжди винуватого.

– Магістр Білоусов викладав за підручником.

– Подумай, перш ніж говорити, – ректор кинув на мене гострий погляд.

– Він ніколи не відступав від нього.

– Ти брешеш! – наполягав ректор.

– Я не брешу! – заперечив я і відвів погляд.

Ректор похитав головою. Нетерплячим жестом звелів вийти.

– Ти будеш покараний за свою брехню, – сказав навздогін.

Я вирушив на пошуки Білоусова, але натрапив на нього лише ввечері. Ми йшли вулицею. Розповів йому про те, що я сказав на допиті. Він подякував мені. Деякий час ми йшли мовчки.

– Ніколаю, я маю тобі дещо сказати, – нарешті, промовив Білоусов. – Я чув, що ти говорив. Чув також, що казали інші. Мені наказали знаходитися поруч, у задній кімнаті, щоб мене не було видно. На жаль, я не міг стримати тебе.

Білоусов усе чув!

– Я мусив зробити зізнання, – продовжив Білоусов. – Заради тебе я б охоче все заперечив, але це б нічого не дало… Ніколаю, тобі не треба було брехати заради мене.

– Я не брехав.

– Ти не повинен захищатися переді мною.

– Я не брехав!

Білоусов зупинився. Глянув на мене.

– Не знаю, чи правильно розумію тебе. А ти сам знаєш, що маєш на увазі?

– Єдине, що я знаю, то це те, що всі вважають мене чудернацьким, – відповів я. – Але чудернацький не я, це світ такий.

Білоусов зупинився і довго та серйозно дивився на мене. Потім на його обличчі засяяла тепла, світла посмішка. Обійняв і міцно поцілував мене.

– Я люблю тебе, – сказав розчулено.

Дивним чином Білоусов залишався в гімназії, допоки я в ній навчався. Тільки згодом його звільнили й вислали. Більше я з ним ніколи не зустрічався.

У червні 1828 року я склав іспит на атестат зрілості. Моє свідоцтво було поганим, проте я почувався щасливим. Моє заслання закінчилося, і я залишив Ніжин.

Пізніше мені розповідали, що одного дня на ринковій площі в Ніжині з'явився одноокий босоногий чоловік. Він стверджував, що є померлим царем Олександром I та проклинав країну, якою мандрував, і людей, які йому зустрічалися. Говорив довго, насамкінець, упав на коліна й вирвав собі останнє око. Більше не хотів бачити світ людей. "Чи відомий вам сенс… вашого життя?", – вичавив він із себе з перекошеним від болю лицем.

Я поїхав у Василівку, але знав, що не зможу стати батьковим спадкоємцем. У мене була інша доля. Велике призначення, що випало на мою долю, не можливо було втілити в маєтку на Україні. У Санкт-Петербург, там я зможу зробити щось вагоме для своєї країни.

Через півроку я вже перебував у Петербурзі. Був переконаний: розпочинається абсолютно нове життя.

СМІХ КРІЗЬ СЛЬОЗИ

Петербурзький сміх

Є така історія про одного коваля. Великого й сильного чоловіка, дуже вправного у своїй професії, який у вільний час займався малярством. Вважався найкращим майстром у всій окрузі.

Коваль був набожною людиною і часто малював ікони святого Миколая, Божої Матері та інші. Проте його найкращою роботою була картина

Страшного суду, де був зображений св. Петро, який виганяє диявола з пекла, щоб знищити його.

Диявол заприсягся помститися ковалю за цю картину.

Коваль був без тями закоханий у найкрасивішу козачку.

– Принесеш мені чобітки, які носить царська дочка, тоді й одружимося, – заявила та.

Коваль усе думав і думав, як же йому взятися до цієї справи. У відчаї вирішив звернутися по допомогу до чорта.

– Красуня буде належати тобі, якщо ти належатимеш мені, – відповів чорт і радісно потер руки.

Відтепер настав час його помсти.

– Тож давай негайно укладемо договір.

Однак коваль ухопив чорта за хвіст і перехрестився, і чорт став сумирним, як ягня.

– Вези мене до Санкт-Петербурга, – наказав коваль. – У царський палац!

За мить вони опинилися там, і – раз, два, три – коваль поговорив із царською дочкою і – раз, два, три – отримав пару найкращих чобітків!

Потому він повернувся небом додому, сидячи на спині в чорта. Прилетівши додому, добре відшмагав чорта, а потім відпустив.

Ось так коваль поставив чорта на службу добру. До того ж він одружився з найкрасивішою козачкою. І в них народилися діти, та жили вони в щасті, а всі, хто чув історію про героїчний вчинок коваля, щиро сміялися з чорта.

А картина висіла ось тут, на боковій стіні церкви, і диявол не міг нічого вдіяти проти цього. Чорт виглядав настільки бридко, що кожен, хто проходив повз, плювався.

– Це мистецтво, паничу, – підсумувала Варвара, адже саме вона розказала тоді цю історію, очевидно, щоб продемонструвати мені, що простий коваль вправніший за такого козака-шляхтича, як я.

На це мені було що зауважити.

На це й на дещо інше двадцятилітній молодий чоловік, який саме прибув до Санкт-Петербурга, мав багато чого сказати!

Від цієї його балаканини мене інколи вивертає! Що він знав про диявола? Що він знав про мистецтво чи про життя? Нічого! Хіба я неправий? У його віці висміювати диявола ще було дозволено.

Можливо, він бачив скруту? Але насипав забагато цукру в рідку кашу на ім’я дійсність, пересолодив щось абсолютно неймовірне. Зацукрував дитячими мріями та юнацькими легковажними словами. Хоча, попри це, був далеко не такий певний своєї справи, як то звучало в його безкінечних оповідях. Його сумніви були великими, і великим був його страх, надто великим!

І все-таки це був його час, цей рік у Санкт-Петербурзі. Отож я відійду вбік, і нехай говорить двадцятилітній!

Двадцятилітній? Мені було не більше дев'ятнадцяти! У дев'ятнадцять я вперше вдихнув на повні груди зимове повітря Санкт-Петербурга. Натомість отримав сильний нежить.

Із високою температурою й закладеним носом лежав у ліжку в квартирі, яку винаймали разом із Данилевським. Так, дійсно з Данилевським, моїм шкільним товаришем із Ніжина!

Коли ми прибули до Санкт-Петербурга, я висунувся з вікна карети, сміявся й не тямив себе від радості. Пронизливого північного вітру навіть не помітив. Данилевський тріумфував усередині карети.

Це сталося в грудні 1828 року. Тоді я був юним, зовсім юним! І було зроблено перші важливі кроки у світ!

– Прогуляймося? – запропонував Данилевський. – Може, знайдемо бордельчик?

– Та годі вже тобі зі твоїми борделями!

Данилевський зобразив здивування.

– Я вперше говорю про це.

Казав так, але впродовж усієї подорожі в його голові було тільки одне, мріялося й не терпілося потрапити туди якнайшвидше! У мене була інша мрія – служити своїй країні, звільнити світ від несправедливості. Та з чого розпочати, я не знав.

Як це завжди буває, ми хотіли завоювати Петербург, у цьому були єдині. Проте на той момент про це не йшлося, адже я серйозно захворів.

Якби я міг підвестися з ліжка, то замість борделю я навідався б до Жуковського, поета, перекладача, автора гімну цареві. Або до Пушкіна, краще до Пушкіна, людини правди, заручника краси!

– Ти ж приїхав до Петербурга не для того, щоб валятися в ліжку? – дорікнув Данилевський.

– Але й не для того, щоб відразу бігти до борделю.

Данилевський мовчки вийшов.

Я лежав у ліжку й тер носа. Давила самотність і нудьга, до того ж було холодно, невимовно холодно. Сумував за домівкою, за теплою сонячною Україною, за Василівкою.

Сирий, пронизливий холод Санкт-Петербурга проймав усе: проникав крізь стіни, ковдри, одяг, у саме тіло, глибоко в душу і грозився заморозити навіть її.

Зрештою, підвівся, вибрався на вулицю, кудись почвалав. Де це я?

Я стою перед будинком Пушкіна! Звісно, там усередині тепло й красиво. Там сидить Пушкін… Завертаю в кондитерську на сусідній вулиці й випиваю для хоробрості вісім чарок лікеру.

Дзвоню в двері. Лакей відчиняє й оглядає мене.

– Пушкін, – вичавлюю з себе. – Я шукаю Пушкіна.

– Він нікого не приймає. Він спить.

– У такий час?

– Він усю ніч не спав.

– Розумію!

Пушкін не спав усю ніч, бо він писав, творив безсмертні вірші. Поезію невимовної краси, духовну, як…

– Пардон, розумію, – повторив я. – Розумію!

– Ще щось? – запитує лакей і зневажливо дивиться на мене.

Хитаю головою. Лакей зачиняє двері. І вперше я чую огидний петербурзький сміх.

Минав час. Я мав нагоду неодноразово переконатися в тому, що люди в Санкт-Петербурзі потайні та негостинні. Брехали за першої можливості. Була нагода обдурити, поспішали нею скористатися. Мені сказати, скільки ми з Данилевським платили за нашу комірчину? Кожен по 40 рублів! Сорок рублів за крижаний холод, котяче лайно в під'їзді! За дим та кіптяву майстерень у підвалі. За зневажливе обслуговування.

Як це сумно – постійно думати про гроші, рахувати кожну копійку. Заощадити не було можливості ніякої змоги. Як я вже казав, орендна плата складала 40 рублів, 25 ішло на їжу, 20 на чай, цукор і хліб, 10 за дрова та світло, 5 за прання і 2 для носія води. Навіть це, найнеобхідніше, виливалося в неймовірну суму. Купити сюртук було немислимо, краватка коштувала, як українська вишиванка.

Постійно був змушений прохати матір надіслати мені гроші. У неї їх було не бозна-скільки, але в мене взагалі не було.

Данилевський після недовгих пошуків знайшов собі місце. Мені ж це ніяк не вдавалося. Рекомендаційний лист, який я отримав від нашого родича й благодійника Трощинського, не справив ні на кого враження. А Трощинський, між іншим, був міністром юстиції. Однак це було давно, дуже давно. А незамінних людей не існує, особливо в Петербурзі.

Я дізнався, що є спеціальні агенти, які займаються тим, що підшукують людям роботу. Звернувся до декого з них, заплатив їм. Вони ж ошукали мене.

Усі обманювали мене. Коли я запитував, як знайти якусь вулицю, мене направляли в протилежний бік. Коли я після довгих вагань купив пару уживаних чобіт, то вже того ж дня мій палець виглядав із дірки, яку продавець замаскував ваксою. Коли я йому поскаржився, він зробив вигляд, ніби бачить мене вперше. У поліції з мене тільки посміялися.

Багато молоді приїздить до Петербурга, щоб здійснити свої мрії. Якими ж щасливими були вони, коли мрії були ще мріями! Сяяли всіма можливими кольорами веселки. Петербург, проте, є містом реальності, холодним і вітряним, бездушним і черствим.

Ще в Ніжині я розпочав писати розлогу поему "Ганц Кюхельгартен". У сумній реальності Петербурга це стало моєю розрадою. Оскільки я не знайшов місце для служби, то часу для писання було достатньо. Це був спосіб убити час і водночас дещо більше: я міг мріяти.

Незабаром почав мріяти про те, щоб опублікувати поему. Бог знає як, вдалося зібрати кошти на друк. Не говорив про це. Не говорив також і

про те, що писав. Якщо нікому не розкриюся, то ніхто не зможе посміятися з мене, у будь-якому разі не з цього приводу.

Мріяв про гроші, які зароблю, мріяв, що моя поема внесе світло у світ, світло й тепло.

Якою жахливою була ця зима! Здебільшого я лежав у ліжку навіть тоді, коли не хворів. Час від часу підводився й швидко ходив по кімнаті. У тілі відчувалася слабкість, у голові крутилося.

Одного вечора я стояв біля вікна й міцно тримався за нього, щоб не впасти. Внизу люди борсалися в снігових заметах. І раптом, як несподіваний промінь у темряві, я побачив усмішку. Знову побачив дівчину з ринкової площі в Ніжині! Її великі темні очі дивилися на мене. І вона посміхнулася до мене широкою, теплою, сяючою посмішкою.

Хитаючись, спустився сходами, вийшов на вулицю – дівчини й сліду не було. Побіг вулицею вперед, повернувся, кинувся назад. Моя любов зникла.

– Ти так рано вкладаєшся в ліжко! – насмішкувато сказав Данилевський. – Ще б пак. Адже в тебе такі напружені дні.

Стягнув мене з ліжка й поволік за собою в бордель. Той знаходився в невеликому провулку за Сінною вулицею.

Беззуба стара недовірливо роздивилася нас, перш ніж впустити всередину. Дівчина, молодша за мене, повела мене до невеличкої кімнати. Була блідою й дуже худою.

Якогось неймовірного задоволення я не отримав. Коли ми виходили, стара роззявила свій беззубий рот і встромила в зяючу дірку вказівного пальця. Повільно поводила ним туди-сюди. Я прожогом вибіг на вулицю. Услід мені лунав огидний, беззубий сміх старої.

Пішли на Невський проспект. Данилевський був у гарному настрої, не замовкав ані на хвилину, сміявся. Багато міста, багато вулиці, багато людей!

Данилевський намагався йти швидко й невимушено, як істинний петербуржець, один із тих, хто без проблем оминав у натовпі один одного. Ніхто не зупинявся чи відхилявся вбік. Невський проспект був довгий і широкий, та, попри це, переповнений людьми. І вони завжди знаходили собі прохід крізь те, що видавалося мені суцільним клубком. Здавалося, якась негласна змова запобігає щонайменшому зіткненню. Їхній швидкій ході була притаманна своєрідна шляхетна елегантність, властива навіть старим обідраним жебракам.

Сам я зажди пильнував, щоб не зіштовхнутися з кимось. Та нічого не допомагало. Якщо мені вдавалося в останній момент ухилитися від товстого живота, то наступної миті мій ніс натикався на чиїсь елегантні вуса.

Вусань зневажливо оглядав мене згори донизу і при цьому тикав своєю тростиною мені в груди. Я починав бурмотіти вибачення, і раптом на допомогу поспішав Данилевський, який казав, що я недавно в Пітері –

так петербуржці називали своє місто – і що я не… і вельмишановний пан може… Та пана вже й духу не було…

Хтось сказав: "Немає нічого кращого за Невський проспект, щонайменше в Петербурзі". Він це не тільки сказав, але й навіть описав: "Тут Ви зустрінете найвишуканіші вуса, які не опишеш жодним пером, не зобразиш жодним пензлем: вуса, яким у жертву приноситься краща половина життя, предмет повсякчасної турботи вдень і вночі, вуса, які покриваються захопливими запахами й ароматами, намащуються найдорожчими й найрідкіснішими сортами помади, вуса, які на ніч загортаються в дорогий папір, вуса, які вдихають зворушливу прив'язаність своїх володарів і викликають заздрість усіх перехожих…".

Це нагадало про вуса, з якими я зіштовхнувся, і прозвучало якось дивно знайомо. Чи можливо, що це написав я сам? Звісно! Хоча не тоді, тоді ще ні, тому що тоді я лише стояв і витріщався вслід вусам і не помічав чогось іншого біля моїх ніг, що терлося і що виявилося недоглянутою брудно-коричневою дворнягою.

Ніщо в Петербурзі не було тим, чим здавалося. Усе сяяло оманливим блиском. Лише інколи Пітер говорив прямим текстом: "Тобі тут нічого шукати, їдь додому на село".

Однак поїхати додому я не міг, поки що не міг. Але чи міг я залишитися?

На службу я так і не влаштувався. Данилевський постійно наголошував на моїй фінансовій залежності. Мав повернути йому кожну копійку з відсотками. Колись.

Цілком таємно продовжував працювати над "Ганцом Кюхельгартеном". Робота просувалася повільно. Я хворів, у мене був жар, відразливі висипання, паморочилося в голові, відчував слабкість і тривалі коліки. Постійна застуда, постійні фінансові труднощі. На це накладалася ворожа атмосфера міста. Інколи я згадував Івана. Йому не було дозволено жити. Однак я мусив жити…

Траплялося, що мене запрошував на обід хтось із кола колишніх ніжинських гімназистів, які переїхали до Петербурга. Вони говорили про гімназію так, ніби геть забули, що вона була місцем тортур. Коли дозволяло здоров'я, виходив прогулятися. Біля одинадцятої повертався. Пив чай, працював над "Ганцом Кюхельгартеном", з'їдав цукерку, трохи читав перед сном. Коли наступного ранку прокидався, то знову чинив так, ніби живу.

Щосили чіплявся за думку, ніби все, що відбувалося, мало певний сенс.

У 1829 році цензура дозволила друк "Ганца Кюхельгартена". Мені виповнилося двадцять; мав здорові ноги й міг ходити від книгарні до книгарні й пропонувати книги для продажу. Розіслав екземпляри відомим особам та в редакції журналів для рецензування. Тепер залишилося тільки чекати на славу й багатство. Яке блаженство!

Чекати довелося довго. Минали дні. Спробував активізувати продаж, і сам придбав декілька екземплярів. До всього робив рекламу, ніби мимохідь зауважуючи, що весь Петербург уже говорить про нову захопливу поему і кожен хоче знати, хто ж її автор.

– Щось я цього не помітив, – заперечив книготорговець. – Крім того, я знаю, хто автор. Чому Ви купуєте власну книгу, пане Алов?

В. Алов – то був псевдонім, під яким я опублікував книгу.

Час минав. Зрештою, я збагнув те, що мав зрозуміти від самого початку: те, наскільки гарною була моя книга, не мало жодного значення. Вона була приречена на замовчування. Я був чужинцем, бідним сільським дурнем, яким не варто перейматися.

У Петербурзі талант був нічого не вартий. Треба було мати гроші, а за них можна купити все, навіть людей та їхню думку. Якщо в тебе не було грошей, треба було мати ім'я. Але для того, щоб зробити ім'я, були потрібні гроші. Чи зв'язки. А для того, щоб налагодити зв'язки, необхідні були гроші або ім'я.Voila! Як говорили петербуржці.

Якийсь час я обмірковував, чи не піти мені до Пушкіна й не попрохати прочитати книгу. Утім спогад про лакея з його огидним сміхом стримав мій порив.

Загалом на книгу вийшло дві рецензії. Одну з них написав Булгарін у журналі "Північна бджола", а іншу Полєвой у "Московському телеграфі". Відгуки були надто негативні, ставили за мету докопатися недоліків і знайшли їх. Доля мого героя їх абсолютно не зачепила. Іронічно та зловтішно поставили хрест на творі, над яким я так довго працював. Вони нічим не ризикували і в такий спосіб сповна насолодилися тим, що знищили мене, невідомого. А я мріяв про успіх, славу й багатство. Поразка була нищівною.

Ходив від книгарні до книгарні, поки не викупив усі екземпляри. Винайняв кімнату в готелі. Біль стискав груди, я ледве дихав. Якщо я мусив померти, то хотів виконати хоча б іще одне останнє завдання. Розпалив камін, почав шматувати книги. Сторінка за сторінкою вони ставали жертвами вогню. Спостерігав за тим, як вогонь охоплював папір, і той ставав чорним. Так я знищував те, що осквернили.

Залишив готель, блукав вулицями. Стало пізно. Перехожих майже не було. На іншій стороні Сенатської площі у світлі вогню біля будки рухаються декілька тіней. Більш ніж чотири роки минуло відтоді, як на цій площі непорушно стояли декабристи. Після гарматних залпів стояти залишилася лише бронзова статуя. Можливо, повстання видалося б успішним, якби його керівники відмовилися від особистих цілей? І якими були б наслідки, якби воно виявилося успішним?

Мандрую вздовж Неви, вдихаю вологе повітря.

Від річки долинає спів. Удалині видніється корабель, який повільно пливе нічною Невою. Мабуть, це співають матроси, а хто б іще?

Звідки приплив корабель? Який на ньому вантаж? Зерно зі степів моєї рідної України? Привіт, як там удома? Чи вже розквітли троянди? Чи співають солов'ї? Чи танцюють і гуляють козаки?

Корабель наблизився, і я побачив, що ним перевозять ув'язнених. Ті стоять у клітці на палубі. Вони не співають. Втупили порожні очі в порожнечу.

Корабель зник. Дивлюся вниз, на річку, яка тече спокійно; темно й тихо. Є люди, які, скоряючись несподіваному імпульсу, супроти власної волі стрибають у воду. Та я мушу знати, в чому полягає моє призначення в житті!

Раптом я вдивляюся в сяючу посмішку моєї любові, у її темні очі! Відтепер нас уже ніщо не може розлучити. Ми одружимося… Вона засмучено дивиться на мене і каже, що цього ніколи не станеться.

Її обличчя наближається, її вуста торкаються моїх. Несподівано вона пристрасно цілує мене. Я вириваюся, дивлюся в її насмішкувате лице. Воно змінилося, зістарилося. Потім розкриває рот, і з нього виривається різкий, огидний сміх.

Я мушу залишити Санкт-Петербург, мушу покинути країну, якій хотів служити і яка відмовилася від того, щоб дати мені завдання. Хотів податися до Америки.

Лише це стало б справжнім кроком у світ. В Америці дієвим було те, що ти казав і що робив. Не так, як у нас, де за кожним словом і за кожним учинком крилося щось зовсім інше. Америка була молодою, живою нацією! У нас же все було старим і мертвим. І з приводу цього росіяни плакали – із задоволенням!

Рішення було прийняте. Бракувало лише одного – грошей на подорож.

І раптом сталося так, що мати надіслала 1400 рублів. Звісно, вони призначалися не для моєї подорожі, а для сплати відсотків за іпотеку на маєток. Та я сприйняв це, як знак, що моя доля була визначена вищою силою. Бог бажав, аби я втік.

Написав матері листа й запропонував їй продати мою частку маєтку, щоб компенсувати гроші, які Господь послав до моїх рук. Розповів про моє нещасливе кохання й про те, що протягом усієї весни прохворів, детально описав гарячку, слабкість, головні болі, болі в шлунку, огидне висипання. Але тепер можу порадувати її звісткою, що я на шляху до одужання завдяки рішенню покинути Росію.

Мати зрозуміла все неправильно. Вирішила, що в мене сифіліс. Хоча це було не так, але всі мої нутрощі були в розладі. Найгірше було зі шлунком, який перевернувся догори дриґом.

Про своє фіаско в якості автора я не писав. Та й навіщо було даремно хвилювати матір. Важливим було не те, що сталося, а те, що мало статися.

Бог направив мене до Санкт-Петербурга. Наслав на мене нужду й голод, випробував мене й відпустив мої гріхи. Мені виповнилося двадцять років. Тепер моє життя могло розпочатися.

Не порушивши жодної клятви, я полишив Україну, щоб поїхати до Росії і Санкт-Петербурга. Тепер я мусив залишити цей гріх позаду. У серпні я зійшов на борт корабля, який мав доправити мене в Любек, першу станцію в моїй тривалій подорожі до Америки. Далеко, далеко у світ.

Зустріч із двома поетами

– Ви цілком здорові, пане Гоголю.

До Любека я прибув в жалюгідному стані, тож відразу звернувся до лікаря. Утім той наполягав, що я здоровий!

Не було іншого виходу, як проконсультуватися вже з іншим лікарем. Але й той нічого не знайшов. Тоді я звернувся до третього, потім до ще одного і ще одного. Зрештою, пішов до спеціаліста, найбільш відомого спеціаліста в усьому Любеку.

Він ретельно оглянув мене. Я уважно спостерігав за його виразом обличчя. Перед цим я сам себе уважно обстежив. Через три години після прийому їжі з'явилися болі в шлунку. Це було ніби гарчання з області серця донизу. На язиці відчувався гіркий присмак, і тривалий час після прийому їжі було таке відчуття, ніби в мене в роті залишилися крихти. Розповів лікарю про свої скарги. Той ніяк не відреагував на це. І взагалі під час усього обстеження лікар не промовив ані слова, та я чітко відчував, що він був занепокоєний. Я розумів його неспокій, я був дуже хворий, можливо, навіть смертельно.

Лікар попрохав мене вийти й почекати. Чому він так учинив?

Вийшов із приймальні. Що він там робить? Роздумує, як якомога обережніше оголосити мені вирок? Зрештою, мене запросили.

– Ви абсолютно здорові, пане Гоголю.

Точнісінько, як і решта курортних ескулапів.

– Можливо, у Вас nervosum fasculunum.

Я знав це! Нарешті, мені трапився лікар, який міг встановити хоча б якийсь діагноз. Отож nervosum fasculunum. Почувався майже заспокоєним.

– Утім це не те, що має змусити Вас хвилюватися, – продовжив спеціаліст. – Ви абсолютно здорові.

– Здоровий? – перепитав я. – Але ж це неможливо. Ви впевнені?

– Абсолютно. З Вами все гаразд.

– Але… Ви впевнені, що говорите про мене?

Лікар здивовано витріщився.

– Я маю на увазі, що Ви могли мене з кимось переплутати. Можливо, це хтось інший, той, хто здоровий.

– Зберігайте спокій, пане Гоголю.

Здоровий, коли я хворий і найнижче з моїх нутрощів перебралося вгору, особливо в шлунку.

– Ви абсолютно здорові, – наполягав фахівець.

– Але ж мій шлунок прийняв зворотне положення…

Лікар розсміявся!

– Непогано, – сказав схвально. – У моєї дружини той самий випадок.

Хоча він констатував, що мій шлунок був перевернутий, проте повторив стару пісню, що я цілком здоровий! І такі називають себе спеціалістами! Чи він гадав, що це я сам собі все намислив?

А навіть якщо й так, я ж був письменником, і певна доля фантазії могла мати місце! Усі великі письменники страждали від фантазій. Попри це, я був дійсно хворий, запевняю вас. Що він за пустобріх!

Я був хворим, а в такому стані їхати до Америки не було сенсу. Мусив повернутися в Росію. Як говорила мати: за всім стоїть воля Божа. То була Його воля, що я мусив покинути Росію й поїхати до Америки, водночас і те, що тепер я мусив повернутися.

Жодного слова більше про скрючені шлунки! У будь-якому разі – жодного лихого! Мій настрій відразу покращується, варто мені лише про це подумати! Маю на увазі не шлунки, оскільки вони можуть викликати у своїх власників неприємне бурчання. Ні, особливо коли я думаю про те, що сталося одного дня 1831 року!

Забудьмо Любек та Америку! Забудьмо, що я, зрештою, таки знайшов місце, а саме у фінансовому департаменті. Про моє перебування там розповім трохи згодом. Зараз достатньо буде сказати наступне: те, що я не зможу там служити своїй країні, стало очевидним дуже швидко. Через геморой не міг ані сидіти, ані писати. Стояння викликало сильні судоми. Я міг лежати, але щоб не утворилися пролежні, мусив час від часу прогулюватися коридорами департаменту. За таких умов працівник із мене був нікудишній.

Крім цього, після прогулянок мій шлунок виходив із ладу. Хіба я щойно не говорив про шлунки? Звісно – в останньому реченні! Але раніше? Так, так, жодного лихого слова про шлунки, сказав я…

Так безтурботно просторікувати я міг, коли мені було 22, і я вірив, що душевні проблеми незначні, настільки незначні, що я міг зі сміхом відмахнутися від них. Безтурботно? Так, ніби самотність і приниження… Досить! Спочатку я мушу розповісти, як я зустрівся з найбільшим поетом Росії!

Так ось, слухайте, люди!

Прекрасна вистава, панове! Прекрасне зібрання!

Великий зал освітлюють сотні свічок. У залі сотні людей із сяючими очима та розпашілими вухами, на їхніх сяючих обличчях спалахували посмішки. Прекрасне зібрання!

Серед присутніх – Едлов та Кліпський. Також учені, на чолі з професором Аналогіним з Петербурзького університету. А як щодо Вієльгорських, Рєпніних та Балабіних? Звісно, але на той час я знав небагатьох по

імені. Княгиня Зінаїда Волконська? Ні, її не було, адже вона перейшла в католицтво, і її вислали з Росії. Був граф Морозов. А його протеже Іван Андрійович? Ні, його не було, адже він брав участь у повстанні декабристів і був висланий до Сибіру. Присутнім був… Я не можу назвати їхні імена. Але всі вони були освіченими, багатими та знатного походження.

Пушкін був більш шляхетного походження, аніж більшість присутніх. Нащадок древнього боярського роду, а по материнській лінії улюбленого арапа Петра Великого, генерала-абіссінця Абрама Ганнібала!

Що мені там було потрібно? Я був серед запрошених! Цілковито на мілині, щоб хоч якось перебитися, написав декілька дрібничок, які були надруковані в літературному журналі. Звідси й запрошення.

Хоча я знаходився тут, але, на жаль, був зовні. Почувався самотнім і чужим у цьому колі щасливців, які знали кожного, а особливо того, з ким би я з таким бажанням зустрівся, – із найбільшим поетом Росії Олександром Сергійовичем Пушкіним!

І ось він з'явився! І не тільки він! Поруч із ним крокував Василь Андрійович Жуковський! Беззаперечний лідер романтичної школи, домашній учитель спадкоємця трону і – не в останню чергу – творець гімна царю "Боже, царя храни!". Ідоли моєї юності. "Боже мій!", – закричав я і почав несамовито аплодувати обом великим мужам.

Та швидко спинився, бо виявився єдиним, хто аплодував. Натомість швидко підніс руки до рота і зробив вигляд, ніби хочу приховати позіхання. Мабуть, це виглядало не набагато краще, але яке це мало значення. На мене ніхто й так не звернув найменшої уваги.

Присутні оточили Пушкіна й Жуковського. Натовп тісно, дуже тісно юрмився біля них, і коло навколо їх вельможностей стало надто вузьким.

Коли Жуковський посміхався, то посміхалися всі. Коли Пушкін прибирав завиток із чола, то це робили всі, байдуже, були в них завитки, чи ні. І коли Пушкін з Жуковським піднімали свої келихи й пили, то пили всі.

Я також пив, хоча був один і зовні.

Прагнув до них, хотів спілкуватися з Пушкіним чи Жуковським, засвідчити їм свою шану, можливо, мимохідь згадати, що я, так, що я теж належу до їхнього цеху.

Підійти до них не зміг, юрба утворила непробивну стіну. Чи можна було перелізти через неї?

Ніколаю, Ніколаю, збагни, нарешті, де ти! Збагни, з чого складається стіна, з блискучої культурної еліти Петербурга! Як це виглядатиме, коли ти почнеш лізти через їхні голови! І що ти взагалі за тип?

Починав усвідомлювати, ким я був. Я був ніхто, тут я був ніщо! Опустився на якийсь стілець. У своїй простоті я повірив, що запрошення, яке отримав, свідчить, що я є бажаним, акцептованим, так би мовити, повноцінним членом цього зібрання. Коли б не так!

Випив ще. Усе було б інакше, якби я зміг зав'язати розмову з Пушкіним чи Жуковським. Проте це було неможливо. Між ними і мною височіла стіна. Випив ще трохи.

Але погляньте! Раптом Пушкін та Жуковський розійшлися в різних напрямах. На мить стіна завмерла в нерішучості. В ній утворилася шпарина, й стіна розійшлася, як вода, коли Мойсей проводив дітей Ізраїлю Червоним морем. Я підхопився й кинувся стрімголов туди.

Море нуртувало. Щосили боровся з хвилями. Вода, вона накривала мене з головою! Я тону, пливу чи, може, помираю? Та ні, викинутий хвилями, опиняюся живий-живісінький на березі. Ні, я не на березі моря, я в лісі. Стіна, яка стала морем, перетворилася на ліс! Густий ліс із кісток, тонких, стрункових стовбурів, товстих, схожих на чоботи, із стовбурів усіх видів. Гілки гострі, як шпори, густі зарослі, ліани. Навкарачки почав пробиратися крізь джунглі, намагаючись прорватися крізь зарослі, – безуспішно!

Зрештою, мені вдалося звестися на ноги. Знову зовні, знову один. Ніхто мене не зауважив.

Узяв свою склянку, ковтнув, вийшов із зали, ковтнув знову. У сусідній залі стояв довгий накритий стіл. Менший стіл поруч був заставлений пляшками різної форми та розміру. Високі пляшки шампанського, пляшки з Шато Лафітом з довгими шийками, опецькуваті пляшки з мадерою, бог зна, чого там тільки не було. І всі пляшки гуртувалися навколо двох вишуканих пляшок коньяку. Тісно, тісно, як оте файне товариство в залі.

Отара дурних овець! Файні… Красненько дякую! Приміром, цей лисий із довгими вусами та довгими пальцями. Як він набиває свої кишені делікатесами зі срібних вазочок! Гляньте, вазочки теж зникли! Файний пан! Його імені я не знаю, проте він достойний, пише рецензії у "Північній бджолі".

А як вони бекають: Ша-аа-новний Олександре Сергійовичу! По-о-о-слухайте, Василю Андрійовичу! Як жебраки на паперті: подивіться, послухайте, вислухайте мене!

Огидно! Маю почуватися щасливим від того, що не маю нічого спільного з такими баранами.

Утім не почувався. Щонайменше я б охоче зустрівся із пастухами, Пушкіним та Жуковським. Вони так близько і так далеко… Знову звернувся до пляшок на столі.

– Ми живемо в похмурому світі.

Ніхто не заперечив.

– Маленький ковток не завадить.

Пляшки мовчали, вочевидь, не заперечуючи, аби я їх відкоркував.

Поступово мій стан покращився. Все це звучало тепер зовсім інакше. Не так, щоб пляшки щось сказали, але вони уважно слухали, коли я їх відчитував, пояснював їм, хто я такий, людина з великої України, людина з великим призначенням, чиє ім'я одного разу прозвучить на цілий світ. Так пророкували моїй матері, і такою була Божа воля й інше, зрештою!

Хильнув ще трохи, осмілів настільки, що підморгнув якійсь стрункій красуні! І навіть обхопив її за талію. Вона втратила свідомість, вислизнула з моїх рук, впала на підлогу й розлетілась на шматки.

Я швидко озирнувся. Ніхто нічого не помітив. Засунув її під стіл і швидко пішов геть. До довгого столу.

Звичайно! За накритим довгим столом рано чи пізно зберуться всі, хоча б зважаючи на голод. Якщо я сяду за стіл тепер, то опинюся поруч із Пушкіним чи Жуковським. Безумовно, вони сидітимуть по обидва кінці столу, кожний на своєму почесному місці. Отож вибрав собі місце біля одного краю, про всяк випадок спиною до залу.

Чекав, пив, чекав. Відчув голод і пригадав, що протягом дня й ріски в роті не мав. Узяв трохи спаржі, випив, чекав.

Очікування затягнулося. Мав достатньо часу, щоб упоратися з фрикасе, ніжкою куріпки, половиною осетра, грудкою індички, більшою частиною смачного перепела, аж поки вони підійшли.

Спочатку запанувала повна тиша. Потім пролунав гучний залп реготу і поцілив мені в спину. Так, вони побачили мене. Вочевидь, ця самотня людина за довгим столом виглядала дуже смішно.

Потім когорта Жуковського рушила з місця й попрямувала до іншого кінця столу. Когорта ж Пушкіна наближалася до мого місця!

Ні, розрахунок не виправдався. Пушкін та Жуковський сіли не з боків столу, а в центрі. Зав’язалася штовханина, коли кожен захотів захопити місце поруч. Чулися лайка та гучне сопіння.

Зрештою, шум стих. Мовчанка, мить мирної тиші. Зі сльозами розчулення та слиною в куточках рота розглядали делікатеси на столі. Потім пішов штурм тарілок, обід розпочався.

Голоду я більше не відчував. Проте чув спрагу.

До справедливості, до єдності і, ну, ви розумієте.

Чому б не звернутися до Пушкіна чи Жуковського прямо через стіл? Неможливо, вони сиділи надто далеко, панував галас. Мої слова до них не долетять.

Та, дивним чином, мене охопило незначне приємне задоволення, на зразок того, яке починаєш відчувати, коли тобі почешуть спину. Попри все, я сидів із усією видатною культурною елітою Санкт-Петербурга за накритим столом. Найбільші уми, найсвітліші голови, найнепідкупніші провісники правди! Низько вклоняюсь, панове, ваш найвідданіший слуга…

Із задоволенням зауважую, що мої сусіди за столом спостерігають за мною. Можливо, вони зараз заговорять зі мною. Нарешті, дочекався! Трохи навскоси навпроти мене сидів лисий пан із довгими пишними вусами та видовженими, елегантними пальцями. Так, усе було довгим у цього стильного чоловіка, окрім носа. Посередині красивого, схожого на огірок, обличчя, як найнесподіваніший контраст, розмістився найсимпатичніший маленький носик, ніби червона сяюча редиска. Ім’я невідоме, але він був відомий, з "Північної бджоли".

Коли він указав на мене, я сяяв, мабуть, як сонце в Полтаві…

Він звернувся до мене! Чи до когось іншого? Обернувся, але позаду мене не було нікого.

– Так, Ви, з довгим носом!

Знаю, ніс у мене не маленький. Проте він мені справно служив, отож насмішок я не потерплю! Попри це, я наморщив його, щоб він виглядав коротшим, і таким чином продемонстрував мою добру волю. До мене звернулися! Хоча й не Пушкін чи Жуковський, проте!

Тепер я більше не був самотній і не знаходився зовні. Отож, Ніколаю, ти тут не чужий! Шалене відчуття щастя пробігло по всьому моєму невеличкому тілу, як шампанське. Тепер я буду брати участь у розмові та дискусіях. Тепер я буду… Що він сказав?

– Ви що, погано чуєте, довгоносий? Я сказав, щоб Ви принесли мені мою табакерку. Ось там, – нетерпляче сказав чоловік і показав на стіл метрів за три позаду мене. Якби він трохи випростався, то й сам би її дістав.

Допив склянку й підвівся. Звісно, міг відмовитися, але цим тільки б виставив себе на посміховисько. Той вихопив табакерку в мене з руки довгими, огидними пальцями. Навіть не подякував і вже жодного разу не глянув у мій бік.

Перехилив келих вчергове. Чи, може, це був не мій? Почувався спантеличеним і пригніченим. Зрозумійте моє сум'яття, зрозумійте мою печаль! Так, всі ті, хто пережив щось подібне, зрозуміють мене, зрозуміють моє раптове почуття слабкості та моє погане самопочуття!

Підвівся, вибрався із зали, непомічений, нікому не потрібний. Хутчіш у хол, до туалету. Накинув гачок. Сидів усередині, та почувався зовні й настільки самотнім, наскільки взагалі може бути людина. Підсвідомо відмітив, що клямку декілька разів нетерпляче смикнули.

– Агов, Ви там, усередині, прискорюйтеся!

Цей голос я знав! Ніс редискою! Нехай почекає. Так, ви всі там разом. Ви не впустили мене, тепер я залишу вас зовні. Отримайте!

А що, як установити плату за вхід? Добрячий прес рублів, підсунутий під двері, зміг би, мабуть, спонукати мене відчинити двері навіть цьому бридкому носу. За гроші… Чого тільки не купиш за гроші!

– Фу, Ніколаю! – зупиняє мене внутрішній голос. – Дати підкупити себе. Хіба ти здатний на таке?

Щоб не відповідати, я знову зосередився на звуках за дверима. Довгорукий, тупцюй, смикай скільки завгодно, тут тобі не вигорить.

Ось він пішов, ага. Я також звівся, щоб піти, залишити цей негостинний будинок, це фальшиве неприємне товариство. Як раптом мене осяйнуло. Це була можливість зустрітися з Пушкіним чи Жуковським! Колись і їм закортить. Тоді вже прийдуть самі, без супроводу. А потім!

Однак було маленьке "але". Як я зможу дізнатися, хто саме стоїть за дверима? Заглянув у шпарину замка, що знаходилася на рівні живота. Чи зможу я по животу впізнати Пушкіна й Жуковського?

Знову хтось прийшов. Цього разу це був симпатичний дамський животик, оповитий найвишуканішим шовком. А який галас він здійняв! Але тут розпоряджався я, зрозумів, животику! Тобі доведеться зачекати! Утім чекати животик не став і хутко зник.

Присів навпочіпки перед шпариною і виглянув. Якби вона могла розповідати! Але наразі нам не до цього! Зараз подивимося, що відбувається. Так, животи. Вони приходили, чекали й зникали. Різні животи. Деякі настільки незначні, що не заслуговували на жодну назву. Інші розміром із бочку, а деякі такого формату, що наповнювали весь хол, а їхні власники зі своїми ногами залишалися осторонь і тупцювали десь там збоку.

Декілька разів я був близький до того, щоб відчинити, але так і не наважився, бо не був певен щодо приналежності відповідного живота. Моя блискуча ідея, можливо, все-таки була не такою блискучою. Та поки я сидів тут, щонайменше, був убезпечений від принижень. Вони запросили мене, щоб мати об’єкт для принижень, ось так! Принижувати тим, щоб не звертати на мене жодної уваги. Недолугий малоросійський коров’ячий кізяк, не гідний навіть того, щоб по ньому потоптатися.

Позіхнув. Напруження, шампанське, багато їжі, а надто спаржа, як мені здається, втомили мене. Може, варто покласти край усьому цьому й піти? Безсило опустився, вже не мав снаги звестися, щоб розгледіти новоприбулий шлунок. Повіки обважніли. Бог знає як, але несподівано я опинився в Сорочинцях. У прекрасній Україні, серед молодих дівчат, які жували макові зерна, та веселих, танцюючих козаків. Жага життя, теплий сміх. І серйозність та урочистість, адже всі виструнчилися. Зазвучав гімн цареві, голосно й красиво:

"Боже, царя храни! Сильний, державний…".

Хтось заважав співові. Було чути обурені вигуки й галас. Нечувано! Сором!

Аж раптом я почув голос Пушкіна! Де я знаходився? Ах, так, звісно. Прислухався. За дверима стояв Пушкін!

Спів звучав далі. Голосно і красиво. Це був Пушкін, який співав чудовий гімн Жуковського. Поза сумнівом. Саме зараз.

Хоча Пушкін перебував у холі, він не співав. До того ж він був не один. Там стояли всі. У черзі? Ні, півколом, погляди були спрямовані на мене. Тепер вони звернули на мене увагу, треба це визнати. Можна навіть стверджувати, що від подиву вони аж очі повитріщали.

– Нечувано!

– Ганьба!

Спів продовжував звучати, голосно і красиво.

"Сильний, державний…".

Гімн виривався з моєї горлянки!

Від несподіванки я замовк.

– Вибачте, прошу мене вибачити, – пробелькотів я. – Розумієте, я почув, що хтось… І я був вимушений, ви розумієте, через патріотичні почуття. Так, сюди міг пробратися будь-який сторонній, щоб… Уявіть. Ви стоїте перед вікном і дивитесь на вулицю. І бачите, як там унизу хтось тягне цілий візок, наповнений іконами та шубами… "Ти диви, – скажете ви, – виглядають точнісінько, як наші!". Коли б не так. Це і є ваші! Таке трапляється, друзі, отож я й прийшов сюди, як сказав. Окрім того, мій шлунок розташований догори дриґом.

Вони застигли. Їхні розлючені погляди буравили мене. Не міг ніде від них сховатися.

– Догори дриґом? – пролунав чийсь голос. Голос Пушкіна!

– Так! Він завжди так лежав. Та наразі це встановлений факт. Німецькі лікарі з Любека – спеціалісти!

Пушкін розсміявся світлим, радісним сміхом, зовсім інакшим, аніж петербурзький.

– І Ви мусили їхати до Любека, щоб там це встановили?

– Саме так. Поїхати до Любека, щоб встановити чорним по білому, що шлунок Ніколая Гоголя займає зворотне положення. Коротко кажучи, нижня частина розташована зверху.

Пушкін реготав і розглядав мене з неприхованим зацікавленням. Які добрі очі були в цього чоловіка!

– А окрім цього, – продовжив я, – а окрім цього, не варто гудити довгі носи, чи не так?

– Гоголю, – сказав Пушкін, – Ви весельчак. Догори дриґом, як це взагалі можливо, коли… Послухайте, чому б Вам не заглянути якось до мене на обід?

– Коли саме, коли саме? – хотів запитати я, але Пушкін уже зник. Та це вже не мало значення. Мене запросили до Пушкіна!

– Ти також підеш, Василю, – почув я голос Пушкіна в іншому кінці холу.

Довгорукий із носом-редискою зник у туалеті. Решта товариства також налаштувалася туди. Дехто пильно дивився мені вслід. Мусили зводити свої очі догори, адже я ширяв під самою стелею. Вилетів назовні і, випробувавши крила, здіймався вище й вище, аж до самих хмар. "Боже, царя храни!"

Небесні ворота розчинилися, зачинених дверей більше не існувало. Пушкін був ключем до успіху, у будь-якому разі в Санкт-Петербурзі. Моя мета була досягнута!

Дякувати за це маю винятково своєму шлунку. Без нього я б не повернувся в Росію, не прийшов би на це зібрання й не зустрівся б із Пушкіним і Жуковським.

Я зустрівся не з одним, а відразу з двома поетами! Дякую, любий перевернутий шлунку!

Плоди успіху

У казці маленький хлопчик, який вирушає у світ, неодмінно зустрічає свого ангела-охоронця. Я зустрів двох, до того ж вони були поетами. Влітку 1831 року я майже щодня бачився з Пушкіним і Жуковським. Ми разом прогулювалися, і навіть небо над Петербургом було світлим і безхмарним. Пили чай та обідали. Розмовляли про мистецтво. Мені було 22, Пушкіну 32, а Жуковському 48 років. Жуковський був для мене, як батько, Пушкін – як батько і брат. Ми дуже зблизилися. Я сильно прив'язався до них обох, але Пушкіна я любив.

У мене не було грошей. Вони допомогли мені. Я почав давати приватні уроки, влаштувався в Патріотичний інститут. Двері редакцій літературних журналів відчинилися для мене, і я зміг продати декілька оповідань.

Опис життя простого народу – ось чого вимагали читачі. Написав матері й попрохав її вислати мені все, що вона знала про життя й традиції селян, їхню мову, звичаї та обряди. Події, що трапилися з ними, веселі й не дуже – все надіслати мені! Тим часом читав старі легенди, досліджував народну лексику й вислови і, зрештою, скомпонував із надісланого матір'ю та з того, що наштудіював сам, кілька речей, і заробив непогані гроші.

Восени 1831 року опублікував першу частину "Вечорів на хуторі біля Диканьки". Весною 1832 з'явилася друга частина.

Не маючи на меті, раптом я став найбільш відомим серед молодих письменників Росії! Усього за пару років поразка з "Ганцом Кюхельгартеном" обернулася на повний тріумф.

А як щодо плодів успіху? Новий одяг і гарна їжа, 500 рублів у якості весільного подарунку моїй сестрі Марії, обіцянка дати матері грошей, коли розбагатію.

Успіх приніс із собою сподівання. Я був новим автором, від якого всі чекали великих речей. Думаю, мене зрозуміють, коли скажу, що почувався улещеним.

Тепер багаті шляхетні люди запрошували мене на обіди. Мене постійно прохали щось прочитати. Змусь їх благати тебе!

– Любий Ніколаю Васильовичу, ніхто не читає так, як Ви! – говорили вони.

Мали рацію. Навіть Пушкін не міг зрівнятися зі мною у виразності читання. Я довів до рівня майстерності те, чим почав займатися ще в Ніжині. Та чи було це моїм життєвим покликанням?

Усі були вкрай дружелюбні. Сміялися з моїх жартів. Слухали нарочито уважно. Були дуже шанобливі. Вони сміятимуться з усього, що б я не сказав, і не зрушать із місця, поки не завершу. Однак я не довіряв цим благородним людям. У їхніх лестощах я відчував зраду. Вони шанували письменника, а не мене! З мене вони насміхалися. Не розуміли мене.

Вони нічого, абсолютно нічого не розуміли про життя та про людей, яких я зображував.

Мав би пожбурити в їхні поштиві обличчя такі слова: чим вищий і благородніший клас, тим він дурніший!

Але не варто бути таким простаком…

Адже я чітко усвідомлював: якщо прозвучить команда, то вони підхопляться зі своїх місць і вчепляться мені в горлянку!

Після декламування підходили до мене.

– Фантастично! – говорили вони.

Спочатку я їм вірив, навіть уявляв собі, що подобаюсь їм. Та все було лише фарсом! Я це розумів, однак легко забував. Інколи ставили питання до прочитаного. Та коли я починав пояснювати, вони вже не слухали.

Хтось обнімав мене за плечі, і в мене шкірою пробігав мороз. Хтось торкався моєї руки, ніби бажав заволодіти часточкою магії мого успіху. І при цьому він у мене щось відбирав!

Разом із успіхом прийшов страх. Раніше страх охоплював мене лише напередодні загадкових перевтілень і незрозумілих подій; я боявся Страшного суду, диявола та Безсмертного, які часто набували одного й того ж вигляду. Всього цього я продовжував боятися, але тепер я почав боятися ще й людей. Дехто з них без вагань продав би власну матір чи батька, щоб проникнути у вищі кола, і в літературні зокрема. Вони продали свого Христа.

Разом із успіхом прийшла заздрість. Заздрість Булгаріна, огидного критика, який настільки спаплюжив "Ганца Кюхельгартена" своїми насмішками, що мені не залишилося нічого іншого, як спалити книгу. Заздрість інших, які тепер перетворилися на моїх ворогів. Відкрито нападати на мене вони не наважувалися, оскільки я знаходився під покровительством Пушкіна й Жуковського. Однак перешіптувалися й багатозначно хитали головами за моєю спиною. Так, ніби я цього не бачив! Подібне я за версту чую. Недарма в мене такий довгий ніс!

Я помічав усе. Знав достеменно, про що вони говорили. Вони казали, що я користаюся з дружелюбності Пушкіна та його природної гостинності й домислив собі, ніби я є обраним другом Пушкіна й Жуковського, в той час як насправді чіпляюся до них, як реп’ях. Вони навіть не полінувалися вкласти в уста Пушкіну такі слова: цей малий пронирливий українець здатен пограбувати тебе, перш ніж ти встигнеш озирнутися…

До заздрісників належала й дружина Пушкіна Наталія Гончарова. Пушкін був у неї під каблуком, як і більшість чоловіків. Була молода, багата, розпещена і звикла до того, що всі молилися на неї. Оскільки я поводився з нею виключно, як з дружиною Пушкіна, вона мене зневажала. Була красивою, але мала настільки чорну і брудну душу, наскільки світлою і чистою була душа Пушкіна. Одного дня її забаганки загонять Пушкіна в могилу. Та досить про стерво.

Певний час в мене були гроші, та вони швидко закінчилися. Після мого успіху Санкт-Петербург залишився так само дорогим, як і раніше. Як і раніше, місто було сирим і холодним. Головний біль та розлади шлунку не припинилися. Душевний неспокій був так само великим, як і колись. Коротко кажучи, майже нічого не змінилося.

На жаль, я належу до тих людей, які ніколи не можуть радіти по-справжньому через страх перед проблемами, які неминуче з'являться. Успіх завжди несе з собою суперечності. За щастям прямує нещастя, як за сонцем дощ. Я проклинаю долю, яка зробила мене таким, але тихенько і з великою пересторогою. Так певніше!

Успіх сприяв знайомству з новими друзями. Трьох із них я хочу тут представити. Вони мали стати дуже важливими для мене в різних аспектах. Їх звали Погодін, Аксаков та Бєлінський. Усі троє мешкали в Москві, куди я приїхав у кінці 1832 року.

Погодін був археологом й істориком, знавцем предметів, які мене цікавили. Він був журналістом та видавцем газети, що також становило інтерес для мене. А ще – впливовою особистістю в літературних колах Москви. І це також цікаво. Погодін мав 32 роки. Він був сином кріпосного й бридким, як мавпа. Високого становища досягнув виключно завдяки своїй обдарованості та праці. Можливо, також завдяки тому, що ні перед чим не зупинявся?

Погодін не лукавив, коли говорив про клас, із якого вийшов. Міг дуже красиво розповідати про кріпосних, але водночас не замовчував про їхню відсталість та злобливість, чого ніколи не здатні були сказати вголос найбільші ліберали з вищих кіл. До них Погодін ставився толерантно, але вони зневажали його. Як і я, він точно знав: як би він не поводився, вони ніколи не приймуть його до свого кола. Погодін зустрів мене дружньо. Перед ним мені не потрібно було прикидатися. Він був великодушним, познайомив мене з людьми, "які могли бути корисними мені".

Чи приймав би мене Погодін так само дружелюбно, якби я був не Ніколаєм Васильовичем Гоголем, а кимось іншим, не молодим письменником, якого в Росії величали всі? Не знаю. А з іншого боку, чи намагався б я так познайомитися з Михайлом Петровичем, якби його прізвище було не Погодін?

Уже з першого погляду ми знали, хто ми такі. Ми були чесними. Для дружби є й куди гірші передумови. Сьогодні я зроблю послугу тобі, а завтра ти мені…

Погодін познайомив мене з Сергієм Аксаковим та його сім'єю. Аксаков був віком після сорока, поет, перекладач та, як і Погодін, впливова людина в культурному житті. Володів величезним маєтком, був багатим, знатного роду, дружнім та освіченим. Таким людям нічого не потрібно від такого, як я.

Під час першого візиту до Аксакова я вирядився, як англійський денді. Коли на тобі такий одяг, а в кишені шикарної жилетки теліпається

товстелезний ланцюжок кишенькового годинника, тоді ти знаєш, чому люди на когось витріщаються.

Такий стиль він мав сприйняти, як кумедний і вже ніяк не російський, однак Аксаков й оком не моргнув. Це трохи збентежило мене. До того ж і його дружина Ольга Семенівна, і його діти ніяк не відреагували. Мали широкий кругозір і не збиралися втискати мене в якісь рамки.

– Хочу подякувати Вам за прекрасні оповідання, які Ви нам подарували, – сказала під час обіду Ольга Семенівна.

Похвала подобається мені, але вона зв'язує мій язик.

– Як Вам це вдається?

– Та… Я написав матері, дещо розповіли сусіди, а потім там ще трапилася історія з одним ковалем і …

Вони з цікавістю слухали мої дурниці, які ставали тим більшими й неймовірнішими, чим більше я нервувався. Раптом помітив, що кришу в руці хліб. Узяв крихту і спробував вкинути її в супницю. Мимо. Спробував знову. Влучив!

Осетровий суп із власноруч покришеним хлібом, хіба це не кулінарний шедевр?

Аксаков посміхнувся. Вони чули те, що чули й бачили те, що хотіли бачити, тобто нічого.

– Ніколаю Васильовичу, якої Ви думки про реформи Петра Великого?

Я промовчав, адже келих Ольги Семенівни мав чудовий відзвук – чистий кришталь! Цікаво, як би він зазвучав, коли б цокнувся ним з лобом Сергія Аксакова.

– Західний вплив може дорого обійтися нашій любій вітчизні, чи не так?

Продовжував відмовчуватися.

– В російській душі є щось таке, що …

Кидав не я, це був хтось інший. Крихти хліба самі випурхнули з моєї руки і полетіли власним шляхом. Аксаков не образився. До того ж прилетіла пара голубів, які підібрали крихти. Аксаков і цього не помітив. Птахи все зліталися, і я подумав, чи не прочитати їм, як святий Франциск, невелику проповідь. Та вони зникли так само хутко, як і з'явилися.

– Прекрасний обід, – похвалив я. – Особливо осетровий суп.

– Дуже мило, що Ви так високо оцінили нашу скромну страву.

– Аби лишень вона не викликала болю в шлунку, – зауважив я. – Зі мною таке трапляється, коли риба зварена неналежним чином.

– У цьому можете не сумніватися.

– Найгірше, коли риба вариться довго, – продовжив я. – Достатньо декількох секунд, і тоді біль посилюється ще більше.

– Гірко чути таке, – озвався Сергій Аксаков.

– А ще гірше це відчувати, – запевнив я. – Мій шлунок лежить догори дриґом. Думаю, Ви можете це добре собі уявити!

Мабуть, мені треба було ретельніше добирати слова.

– Плітки з цього приводу, напевне, випередили мене і мій шлунок?

– Ні, ми не…

– Тоді я маю це розказати! – рішуче заявив я.

Слова підхопили мене, і я почав описувати муки, які шлунок спричиняв мені. Завжди, коли я говорю про хвороби, мені важко спинитися, а мова зайшла не лише про шлунок. Аксакови співчутливо кивали, стурбовано хитали головою і всіляко намагалися продемонструвати, як їм було мене шкода.

Оскільки за моє коротке життя мене навідав довгий ряд хвороб, то ми засиділися.

Зрештою, у мене заклякли ноги, і я мусив почати спочатку, оскільки не міг встати з-за столу.

– Мій батько мав ті ж самі проблеми. Дехто стверджував, що його хвороби були уявними. Але ж він помер! Мені тоді виповнилося шістнадцять.

– Бідний Ніколай Васильович.

– Хоча, власне кажучи, він помер не від якоїсь хвороби. Він помер таким молодим, бо в нього була слабка конституція. Його сили вичерпалися, життя було прожите. Отож у його смерті винуватити нікого.

Я замовк. І що я за людина? У будь-якому разі не святий Франциск. Ось зараз уже декілька годин надокучаю всім своєю дурною балаканиною. І хоч як би ці люди не відрізнялися від мене, наскільки зверхньо не ставилися до мене, я не мав жодного права знущатися й ображати їх. Що за дивна сила змусила мене до цього? Затинаючись, сказав, що мені вже пора йти.

– Уже? Коли ми Вас знову побачимо? Ви дійсно дуже оригінальна людина. Повірте, ми завжди Вам сердечно раді!

Коли Христос знову б з’явився й постав переді мною, тоді я був би першим, хто його образив! Чим? Мені вже б спало щось на думку! Якою злою і низькою людиною я був… Чи означало це, що я не зможу служити своїй країні в якості письменника? Раптом я вибухнув сміхом. Сміявся так сильно, що очі наповнилися сльозами. Аксакови також сміялися. Їхні погляди, як п’явки, вп’ялися в моє обличчя. Вони ні на що не сподівалися від мене і водночас були готові виявляти мені шану попри здоровий глузд.

В Аксакових я зустрівся з Бєлінським. На два роки молодший за мене, він уже був відомим критиком. Виріс у Чембарі, де його батько служив лікарем. У 1829 році приїхав до Москви, щоб вступити до університету, з якого його згодом виключили за написану ним п’єсу, де він захищав кріпосних. У всьому є свої переваги, адже з того моменту він зміг повністю присвятити себе літературі.

Близькими друзями ми з Бєлінським так і не стали. Наші розмови базувалися на спільному підґрунті, а такий вияв дружби має високу ціну. Нам не потрібно було зважати на статус один одного, ми могли

залишатися такими, якими ми були, не потребуючи допомоги тих людей, якими ми колись були, всіх тих примар. Нам не потрібно було розповідати все!

Москва подобалася мені, "матінка Москва". У матінки були добрі очі, тепле серце, справжнє російське серце.

Санкт-Петербург був штучним витвором, реальністю, наповненою захололими душами. Дивився на тебе холодними очима. Словами Бєлінського це звучало так: "Хто страждає в Петербурзі, той людина. Хто не страждає, той багатий або міністр".

Я не був ані багатим, ані міністром, утім повернувся до Петербурга, адже Петербург був містом, де творилися справи і де можна було пізнати самого себе.

"Коли Ви будете говорити з Уваровим і мова зайде про мене, то скажіть, що Ви були в мене і застали мене ледь живим. Покартайте мене за те, що я продовжую тут жити замість того, щоб якнайшвидше виїхати; скажіть, що лікарі звеліли мені виїхати негайно. А після вказівки на те, що протягом місяця зі мною може бути покінчено, можна перевести розмову на щось інше, на погоду чи щось подібне. Думаю, що це може зіграти свою роль".

Цей лист був адресований Пушкіну. У новому університеті в Києві було вакантне місце професора історії, й останнє слово належало міністру освіти Уварову.

Домагання справедливості приносить успіх. Я не дріб'язковий і не розважливий, але можу бути цілеспрямованим, коли йдеться про дотримання моїх прав. Було б справедливим і природним, коли б я як українець став професором у Києві! Те, що я не мав академічних звань, було швидше перевагою, аніж недоліком.

Може здатися дивним, що я був готовий ступити на абсолютно новий шлях. Та я завжди намагався знайти місце, де зможу служити своїй країні. Служив у департаменті, був приватним учителем, працював у Патріотичному інституті, мав нечуваний успіх від своїх оповідань про Україну. Був знаменитий, проте не впевнений у своєму життєвому завданні! Успіху як такого я не домагався. Просто хотів служити своїй країні. А ще сумував за домівкою.

Хотів повернутися в Україну, в країну моїх батьків. І в хронологічному аспекті також хотів повернутися назад, до мертвих. Назад в історію.

Я напишу історію України! Це буде справжній твір! Я розповім так, як її до цього ще ніхто не розповідав! Таємниця нашої історії ховалася в старовинних піснях. Я розкрию її. Ніщо не зрівняється з моїм творінням!

Мої плани були велетенськими. Більше, аніж плани! В голові вже були готові два томи. До Києва, в мою кохану Україну, до найпрекраснішої природи, створеної Богом! Моя країно, хай ніщо не стане поміж нами! Моя кров нуртує, як дикі води Дніпра! Поцілуй мене, благослови мене! Дозволь мені приїхати до тебе! Скоро, скоро!

Мою долю вирішив мій літературний успіх. Заздрісні та лихі люди звели мої плани нанівець.

Можливо, мою кандидатуру навіть не збиралися розглядати. Уваров і його оточення розіграли зі мною спектакль, щоб повтішатися з мене та посміятися над моїми планами. Є й такі люди, особливо в Петербурзі.

Те, що трапилося, було не Божою волею, а справою людських рук.

Але Бог подбав про певну справедливість, влаштувавши так, що натомість я отримав місце приват-доцента середньовічної історії в Петербурзькому університеті.

Сміх так і застряг у їхніх горлянках! Одначе я знав: за жодних умов я не мав спасувати.

Моя вступна лекція в університеті відбулася в липні 1834 року.

Нервуючись, зайшов до переповненого залу. На чолі виступив піт. Студенти безцеремонно розглядали мене. Невже вони були такими примітивними, щоб думати, що внутрішній неспокій має щось спільне зі здатністю прочитати лекцію? Хоча певний зв'язок таки був. У непритомному стані лекцію не прочитаєш.

Яка неприємна ця насторожена тиша! Чекали, коли я вже розпочну. Як сподівалися на те, що я осоромлюсь? Половина Петербурга, і ця половина була тут, в образі своїх агентів. Я не мав права осоромитися.

Вивчив текст лекції напам'ять. Якби я лише зміг розпочати, тоді б моя проблема зникла сама собою. Але не міг вичавити з себе ні слова.

І тут мій погляд зупинився на невисокому студенті. Його волосся було підстрижене по-козацьки, а вираз очей був м'яким і світлим. Водночас і нетерплячим, тому що він хотів щось вивчити! Його погляд випромінював велику жагу до знань й до істини.

Нарешті, мені вдалося заговорити тонким писклявим голосом.

– Світ повинен бути представлений у тому колосальному вимірі, який він мав, необхідно пояснити ті таємничі шляхи провидіння, які характеризують світ таким незбагненним чином…

Я окреслив великі обрії загальної історії. Поступово мій голос зміцнів.

– Як нації чи окремі особистості досягають чи марнують свої цілі …

Інтерес наростав. Ще до того, як лекція завершилася, я знав, що вона вдалася!

– Наступного разу я більш розлого зупинюся на деталях та аналізі. Дякую!

Часто думають, що перша удача є гарантією вічного успіху. Але це зовсім не так, необхідно добиватися цього і вдруге, і втретє… Необхідно кожного разу перевершувати самого себе!

Та я так не вчинив. Причина полягала в тому, що студенти поступово почали втрачати інтерес. Відсутність зворотного зв'язку призвела до того, що мої лекції стали гіршими. Зі страхом усвідомив, що почав нагадувати ніжинських викладачів.

Щоразу приходило все менше слухачів. Мої колеги зловтішалися, адже для них я був чужинцем, кимось, хто, підтасувавши факти, пробрався в їхній світ. Чого вони хотіли? Щоб я за декілька тижнів написав історію Середньовіччя в десяти томах, які я пообіцяв?

В одному з кутків викладацької бібліотеки стояло крісло, повернуте спинкою до приміщення. Коли в нього опуститися, а руки притиснути до боків, можна було залишитися непоміченим. Як часто я сидів у цьому кріслі і слухав розмови інших викладачів. Ніколи за весь час перебування в університеті я не почув жодного доброго слова про когось із колег, а про мене тим паче.

Найгіршим з усіх був професор Аналогін. "Він намагається приховати нестачу знань за оригінальністю! Історія – це розсудливість, а не почуття. Він не історик. Чи чули ви, що він прогулює щонайменше кожне друге заняття? Незрозуміло, як він узагалі міг отримати цю посаду. Кажуть, що за рекомендацією Пушкіна та Жуковського. Шкода студентів. Жахливий егоїст цей чоловік. Все прораховує, готовий на все заради власного успіху!".

Інколи в мене було таке відчуття, що професор Аналогін та всі інші добре знали, що я сидів у кріслі і пригнічено вислуховував їхні слова.

Спробував оживити минуле, мертвих та їхні діяння. Спробував розповісти про ті життя, яких вже давно не було, але які продовжували направляти нас. Указав також і на тих, кому не дозволено було народитися. Мені було важливо точно дослідити, що могло би трапитися, те, що ніколи не здійснилося, всі ці безкінечні можливості. А потім проголосити, що станеться, а що може статися.

"Гоголь ніякий не історик". Навіть ті, хто, між іншим, були моїми друзями, дозволяли обманути себе подібними розмовами. Дозволяли ввести себе в оману уявленням про те, яким хтось має бути. "Має бути" означало для них "бути".

"Гоголь шкодить престижу університету. Це просто ганьба, що ніхто не реагує. Фарс триває вже 16 місяців! Але більше того не буде. З Гоголем покінчено. Ви бачили, у якому вигляді він сьогодні прийшов? Обмотав шарфом всю голову! Б'юсь об заклад, він не зможе провести лекцію до кінця. Хто проти?".

-Коли я почув глузливі голоси в бібліотеці, заприсягся витримати лекцію до кінця, попри мою замотану голову, яка розривалася від зубного болю.

Вчасно зайшов до аудиторії. Студентів було небагато. Присутні скалили зуби. Можливо, тому, що я зав'язав кінчики шарфа зверху на голові?

"Смійтеся! – подумав я. – Хоч як там, а я витримаю цю лекцію до кінця".

Мусив щось сказати, всього декілька слів! Просунув палець під шарф і потягнув його вниз, щоб відкрити рота. Але це не допомогло. Почулося лише невиразне бурмотіння. Крім того, біль посилився, але не в

зубі. Він перемістився вгору, туди, де був зав'язаний вузол. У мене потемніло в очах. Згадав свою клятву, і мені вдалося встояти на ногах. Зрештою, спромігся розв'язати вузол і вичавити вісім слів: "Архітектура різних країн чітко показує… і як сказано!".

Глянув на годинник. Минуло трохи часу. Вибачливо показав на щоку і знову пов'язав голову шарфом, цього разу вузлом під підборіддя.

Прямісінько переді мною блідий юнак намагався стримати позіхання. Можливо, вам буде цікаво дізнатися його ім'я: Іван Тургенєв. Правильно, один із цих молодих реалістів, що продукують свої художні штучки, навколо яких сьогодні стільки галасу. Реалісте, поцілуй мене в дупу!

Відкрив рота, щоб зробити зауваження про негідну поведінку. Точніше, спробував, адже забув про шарф. Щелепи вгризлися в порожнечу, і я побачив перед собою рибу, викинуту на берег. То був я сам. Ніхто, окрім Тургенєва, навіть не намагався приховати глузливу посмішку.

Чому саме я завжди потрапляю в такі делікатні й нестерпно важкі ситуації?

Під час першої лекції мені важливо було знайти початок. Тепер на кону було вистояти до кінця. Поклявся сам собі, що витримаю цю нестерпну лекцію. Піддав себе вирішальному іспиту. Глянув на студентів. Що ви від мене хочете? Нічого з того, що ви хочете, я вам дати не можу.

Боліла голова, та ще більше непокоїв шлунок. Та дещиця, яку я в останні дні міг проковтнути, відразу ж поверталася назовні. Моє тіло підкорялося власним законам. Я міг їх переступити, але не моє тіло і не мій шлунок. Власне, в мене все боліло і вже давно. Шарф я підв'язав проти зубного болю, адже боявся, що мені ніхто не повірить, коли скажу про головний біль чи біль у шлунку. Та вони сумнівалися й у моєму зубному болі.

Час тягнувся неймовірно повільно. Почувався геть розбитим. Що мені було тут потрібно? Заплющив очі. Хто тут стояв? Чи був це я? Ким я був?

Звичайно, я був творінням моєї матері й мого батька, моїх предків, Василівки, творінням могутньої України, подвигів моїх предків, їхнього життя… Чи знаєте ви, як у козаків карають того, хто зганьбився? Та це вже окрема історія.

Україна є частиною Росії, Росія є частиною світу. Я також був частиною світу. Все, що відбувалося, мало для мене значення. І також те, що відбулося. Десять, сто чи тисячу років тому. Я був часточкою часу від самого його початку. Ось так це було!

Коли Бог створив світ, він створив і мене. Спочатку Бог створив небо і землю. І земля була…

– Пане професоре!

Я здригнувся.

– Час вийшов!

Час вийшов! Лекція закінчилася! Я виконав своє завдання!

Мені схотілося голосно розсміятися. Шарф заважав мені. Я вибіг з аудиторії, переслідуваний спантеличеними поглядами студентів. Це було востаннє, я знав. Я зробив це, ні, мені вдалося не зробити цього, можна сказати й так. Приміром, це один із плодів успіху.

Опинившись на вулиці, зірвав шарф з голови й розсміявся. Увесь біль як корова язиком злизала. Тримаючи шарф у руці, побіг геть. Повірити чи ні, за мить опинився на Сенатській площі. Одним стрибком заскочив на бронзового коня. І ми зістрибнули з п'єдесталу і за мить опинилися в минулому, на Січі. Так поводить себе справжній історик!

Ви вже побували на Січі, великому козацькому таборі на Дніпрі? Так чи ні, тут нічого роздумувати. Хто хоча б раз побував на Січі, той вже ніколи її не забуде! Її безтурботність і свободу!

На Січі змагаються в стрільбі, влаштовують перегони на конях, мчать по безкрайому степу. Чуєте радісний сміх саджі? На Січі сміх. Там честь і слава. Мужність і зневага до смерті, товариськість та нестримна дика свобода. Там постійне свято. Там п'ють і їдять днями й тижнями. Там розповідають усілякі історії. Історії про те, що було недавно і те, що відбулося дуже давно.

Із Січі історії летять над Дніпром, над степом, у всі села України і далі у світ! Вони є творіннями літа, тепла, світла і сонця!

Під час бігу розмахував шарфом. Перехожі зупинялися, оберталися й витріщалися на мене, як на святого юродивого. Та яке значення це мало для мене? Прощавайте, підлість і зло, всі ви, всі! Прощавайте!

Високо змахнув шарфом над головою, розсміявся й вигукнув тріумфуюче: "Я зробив це!".

– Не фантазуй!

– Ні?

Але ж це повинно бути гарне відчуття – мати подібну фантазію.

Не знаю… Послухайте, я обіцяв розповісти, що зі мною трапилося в департаменті фінансів. Зараз я можу це зробити, адже там теж йдеться про фантазію.

Сила фантазії

Цей Гоголь, він може будь-кого в будь-чому переконати. Щасливий той, хто має таку фантазію!

Щасливий? Не знаю, чи підходить тут це слово. Вислухайте мою історію й вирішуйте самі!

У той час я вештався Петербургом і голодував. Саме отримав жалюгідне місце писаря в Департаменті державного господарства і публічних будівель. Це місце погано пасувало молодому чоловікові, який приїхав до Петербурга, щоб подолати всі несправедливості світу. Моя робота полягала в тому, щоб письмово фіксувати недоїмки, чисто й граціозно записува-

ти дані про платежі, низькі платежі для тих, хто мав забагато, і високі для всіх інших. Так ось одного дня до мене підійшов колезький радник Г. …

Хтось може мені пояснити, чому чиновники шостого рангу завжди мусять так близько наближатися до співбесідника? Обличчя колезького радника знаходилося так близько від мого, що мій ніс натрапив на його, коли я захотів повернути вухо в його бік. Отож був змушений повернутися до нього іншим боком і підставити ліве вухо, яким я погано чув.

Цього разу це не мало значення. Колезький радник сам був тугий на вухо і тому говорив дуже голосно.

– Доставити в Імператорське міністерство конярства! – прокричав мені на вухо. – Там чекають! Здати в приймальні! Важливі документи!

Чому саме я? Це питання дало поштовх моїй фантазії. Йшлося про моє пониження чи, можливо, більш вірогідним було моє майбутнє підвищення по службі? Високий оклад і все інше? Від задоволення аж язиком прицмокнув.

Важливі документи були добре запаковані. “В руки колезького асесора Д.” прочитав я на коричневому пакеті, який був не широким, а довгим й об’ємним. Намагаючись прилаштувати його якнайзручніше, попрямував коридорами департаменту. Та перш ніж вийти на вулицю, почав роздумувати, як безпечно транспортувати його. Усім відомо, що вітер дме особливо сильно саме в ті дні, коли маленький чиновник повинен нести великий пакет вулицями Петербурга. Вітер відразу ж підхоплює пакет – і поминай лихом! Якщо ж міцно ухопитися за пакет, то вітер підхоплював тебе й ти міг злетіти вгору, як повітряна куля, а там угорі одному богу відомо, що могло трапитися з пакетом і з тобою. Довго вагався, перш ніж ступити на вулицю.

Притис пакет до живота. Лівою рукою обхопив його знизу, а правою зверху. Міг би нести його, узявши за шнурок, але на його вузлі була сургучна печатка. І що б трапилося, якби я взявся за шнурок? Звісно, печатка розірвалася б. А це б неминуче викликало підозру, що я відкривав пакет!

Отож хай ідеться, як ішлося. Щоб не бути підхопленим вітром, який сильно дув прямо в обличчя, почав пересуватися боком, зігнувши ноги в колінах. Доволі незручно й кидалося в очі. Тож я, слава богу, залишався на землі, проте привертав загальну увагу. Це було не дуже добре, адже, окрім мене, могли бути й інші люди, яких цікавив зміст пакета. Власне кажучи, про які саме важливі документи йшла мова? Могли бути які завгодно, а це вже про щось говорило!

Та годі, тепер далі, швидко! Рухався далі, але швидко не виходило.

– Кучере! Сюди!

Та коли побачив зблизька розбійницьке обличчя кучера, мене охопив страх. Безсумнівно, колись він був чудесним киргизьким юнаком, але під руйнівним впливом Петербурга перетворився на… самого чорта! І цьому чорному дияволу могло спасти на думку що завгодно. Наприклад, завезти мене в якийсь темний провулок за Сінною. Там перерізати мені

горло й викрасти важливі документи. Подібні речі, панове, трапляються в Петербурзі. Щодня!

Як жахливо швидко він їхав! Швидкість постійно збільшувалася. Хіба він не міг пригальмувати? Чи витримає кінь? Усе швидше! Зараз ми перекинемося! Швидше і швидше…

– Зупиніться!

Коляска зупинилася.

– Ні, їдьте далі, – прохрипів я.

– То що накажете, пане? – флегматично перепитав кучер так, ніби хотів зробити довгу поїздку ще довшою.

– Їдьте далі…

Зрештою, дістався відділу прийому документів Імператорського міністерства конярства. За стійкою стояв татарин із повним губами й щось насвистував! Мене охопили сумніви. Невже можливо, що він забуде передати пакет далі? Ні, це було навіть дуже можливо! А з цих повних губ може вислизнути будь-яка брехня, і, щонайперше, це та, що він ніколи не отримував ніякого пакета! Найпевніше буде передати пакет прямо в руки самого колезького асесора Д.

Минуло чимало часу, перш ніж я знайшов його кімнату. Там на мене чекала несподіванка. За столом сиділо троє блідих, худих чоловіків із дикими, палаючими очима. На столі лежала репродукція вершника на коні, а поруч смажене порося.

Чоловіки виглядали так, ніби тиждень не спали. А також не їли, настільки жадібно вони гризли порося. А ще не пили, адже так і заливали в себе червоне вино, відоме в Петербурзі під назвою "Тьозан", чи "Тюте". Перепросив за те, що заважаю їхній трапезі й запитав про колезького асесора Д.

– Його тут немає.

– Я з Департаменту державного господарства.

– Це від Т.? – запитав найхудіший, не відриваючись від поросяти.

– Ні, від Г.

Він витер свинячий жир зі своїх кістлявих пальців.

– Тоді можете передати мені.

Щасливий, що нарешті виконав доручення, я передав йому пакет.

Пострибав сходами вниз. Потім уже внизу, біля відділу прийому документів, знову глянув на татарина з товстими губами, і в мене промайнула думка, що найхудіший також може забути передати пакет далі. Або зжерти його через неуважність! Я не знав його імені, не знав, кому передав важливі документи.

– Найхудішому!

Це нікуди не годилось!

Щодуху помчав назад. Та кімната колезького асесора виявилася порожньою. Найхудіший зник. Не було й інших кістлявих. Ніякої свині… Не могло ж це бути виявом моєї фантазії? Ні, але зараз не залишилося ніяких

доказів їхнього перебування, навіть свинячого хвостика. Пакета також не було!

У моїй голові промайнули тисячі причин їх зникнення. Так, сила фантазії велика. Охоплений найжахливішими уявленнями, вирушив на пошуки кістлявого всім міністерством, аж поки раптом не наштовхнувся на нього в коридорі, де він весело розмовляв із двома куди огряднішими колегами. Пакет, слава богу, знаходився при ньому!

– Шановний пане, на жаль, я не розчув Вашого імені.

Він довго дивився на мене і, зрештою, вимовив ці довгоочікувані слова: Іван Іванович.

У присутності свідків. Я вклонився і зник швидше, ніж зникає зарплата. Ось так!

Ось так? Коли б не так! Уже на вулиці раптом подумав, що Івану Івановичу могло спасти на думку заперечити, що він коли-небудь отримував пакет з важливими документами і всю провину за його зникнення перекласти на мене!

Скажу, що в мене є свідки. Чотири свідки! Двоє худих панів у кімнаті колезького асесора Д. та двоє огрядних колег у коридорі. Чи насправді свідків було всього двоє? Бо товстуни в коридорі й були ті худі, кожен із яких упоров третину свині! Яка різниця, мені потрібні були імена. Імена, це стало для мене очевидним. В Імператорському міністерстві конярства бігали сотні товстих та худих чоловіків. Без імен було складно. Імен свідків! Я мусив повернутися й розшукати людей, які розмовляли з Іваном Івановичем.

Іван Іванович! Скільки Іванів Івановичів могло бути, серед яких один був худіший за іншого! Іван Іванович? Це звучало настільки фальшиво, що спричиняло біль! Проклятий негідник назвав мені несправжнє ім'я!

Я би ще й досі бігав коридорами в марних пошуках, якби мене не захопив інший чудернацький вибрик фантазії. Колезький радник Г. довго чекав на мене в Департаменті державного господарства. Зрештою, послав посильного в Імператорське міністерство конярства у відділ прийому документів. Татарин повідомив, і це абсолютно відповідало дійсності, що жоден пакет, адресований колезькому асесору Д., до нього не надходив. І що після цього мав подумати Г.? Звичайно те, що я викрав документи! Тож мусив хутко повернутися назад. Можливо, вже була поінформована поліція? Негайно звідси!

– Кучере! Сюди!

Що я побачив? Те саме розбійницьке обличчя, як у того кучера, який ледь не перерізав мені горлянку! Байдуже! В Департамент державного господарства! Хутко! Ось так добре!

Добре? Якраз навпаки! Мені наче полуда спала з очей, і я побачив усе в ясному світлі. Я був сліпий. Навіть дитина й та б відразу зрозуміла, що троє худих чоловіків були революціонерами. А важливі документи – нічим іншим, як таємними підбурюючими планами для нового товариства,

які декабристи колись передали до друку! Коли повстання зазнало поразки, їх заховали, поховали, щоб вони знову ожили, як настане їхній час. Чи він уже прийшов? Я цього не знав, але не було нічого неможливого, навіть що колезький радник Г. належав до тих, хто готував нову революцію.

Ось так це було! А потім я пригадав. Декілька днів тому я почув, як він розповідав, що милувався статуєю Петра Великого.

Милувався? Та хто повірить, що Г. був на це здатен!

Звісно, Г. було відомо про схованку, з якої можна було дістати таємні документи, схованку, про яку говорив Другоєв у Кибинцях, перебуваючи в нашого благодійника Трощинського. Документи, заряджені такою незвичайною силою, що… І я носив їх містом і проґавив!

Імператорське міністерство конярства – яке ідеальне маскування! Я мусив повернутися, мусив відшукати документи. Інакше сам буду вважатися спільником, таємним кур'єром змовників? Чому з усіх службовців, пане Гоголю, саме Ви повинні були передати документи?

Гарне запитання, наступне! Хе-хе! (засміявся я). Але поліція не сміятиметься. І суддя також, який, попри мої заперечення, визнав би мене винним. Ось як все це виглядало б.

Мене ведуть на лобне місце. Солдати виступають наперед. Б'ють барабани. Остання молитва. Тут присутня мати, вона плаче, всі плачуть, весь Петербург оплакує невинного. Солдати зводять рушниці. Ну й нехай, я помирав кожного дня протягом мого життя…

Чекайте! Чекайте! А що б трапилось, якби мені вдалося розшукати документи? Тоді б мене дійсно упіймали з документами в руці! Арешт, звинувачення, вирок… І знову моя фантазія привела мене на лобне місце.

Цей колезький асесор Д. – Д. як Другоєв. І Т., імовірний відправник пакета, про якого питав найхудіший із трьох присутніх? Т. як Трощинський! Другоєв і Трощинський – змовники. Оце так моя фантазія понеслася зі мною. Понеслася зі мною?

Якби кінь знову понісся! Тоді б… Досить, із мене вистачить!

Я опустився на сидіння екіпажу й віддався на милість кучера й розчарування, які повели мене в Департамент державного господарства.

Там ніхто ніяк не відреагував на моє повернення! Складалося враження, ніби мене ніхто не бачить. Отож ніхто й не міг мене підозрювати? Та все це виглядало якось загадково. Дійсно загадково. Що все це мало значити?

І моя фантазія знову запрацювала. Так, сила фантазії велика. Але чи щаслива людина, яка має таку фантазію?

Ось я і розповів вам свою історію. Судіть самі, як-то кажуть. Ні! Беру свої слова назад. Який вирок ви мені винесете, можу добре собі уявити!

Розповідати далі? Навести інші приклади сили моєї фантазії? Це буде не дуже весело!

Знаєте, що я часто уявляв собі у своїх фантазіях? Що одного разу вийду на сцену Александринського театру в Петербурзі зі своєю п'єсою.

Зберуться всі. Пушкін з Жуковським, Погодін, Аксаков, Бєлінський та інші з Москви, Данилевський, Базилі й решта старих шкільних товаришів з Ніжина. Через таємничого Карлу!

Прийшла вся культурна еліта Росії. І вся знать, Рєпніни, Балабіни, Вієльгорські. Вчені на чолі з професором Аналогіним, Булгарін, стерво, а не критик, зі своїми шефами з таємної поліції та всі інші вороги!

Боже, царя храни!

Сильний, державний…

Там був присутній цар, через мене! Так я уявляв собі. Так є, – констатував я.

Так і трапилося! Прем'єра моєї п'єси "Ревізор" відбулася в Александринському театрі. Наслідок сили фантазії? Йшов 1836 рік, якщо вірити пророцтву, цього року мав настати день Страшного суду.

Я написав гарну п'єсу. Сюжет мені підказав Пушкін. Шахрай видає себе за урядового чиновника, бреше, обманює всіх. Усе місто повзає перед пройдисвітом на колінах.

Сидів у ложі й спостерігав за вишуканим товариством. Зал наповнився. Можна підіймати завісу й розпочинати виставу.

Чи правда, що цар сміявся? Що сміялися всі присутні? З чого вони сміялися?

Дюрр у ролі шахрая Хлєстакова був справжньою катастрофою. Ні він, ні режисер абсолютно не зрозуміли суть побрехеньок Хлєстакова. Хлєстаков сам вірить у те, що він каже. Він не хоче брехати й тут же забуває про свою обіцянку. Він як письменник, який оповідає настільки близько до правди, наскільки це можна собі уявити, а брехня промовляється точнісінько, як правда.

На сцену з усіма пороками, так думав я. Нехай їх побачить і висміє вся Росія. Навіть той, хто не боїться нічого у світі, сміху, все-таки, побоюється. А якщо сміх має таку силу, то чому б цим не скористатися?

Чи було уявою те, що вони сміялися? Так! Насправді вони реготали!

Дія вистави відбувалася в другу неділю посту перед Великоднем, у день Страшного суду. Насамкінець виявляється, що справжній ревізор уже в дорозі. Потому актори мали на декілька хвилин завмерти на місці в мовчанні. Сьома печать була зламана, Страшний суд настав.

Однак режисер й актори відмовилися так довго стояти мовчки. Нечувано! Хіба це театр! Мовчання не личить моїм вустам… Одному дідьку відомо, які ще відмовки вони називали!

Завіса. Чи уявляв я собі, що глядачі аплодували? Що від плескоту їх долоні червоніли? Що не могли зупинитися й розривали шкіру? Автора, автора! Кричали вони. Чи мусив я вклонятися перед цими лицемірами?

Із їхніх долонь відпало м'ясо, і вони аплодували вже кістками. Автора! Та в цей час я вже був на вулиці.

– Ви часом не Гоголь, письменник?

– Так, – відповів я. Попри все, мені лестило те, що мене впізнали.

– Ваша п’єса коштувала життя моєму батькові, у нього стався серцевий напад.

"Я єдиний, – кричав Хлєстаков. – Такого, як я, ніколи не було! Я все! Я! Я! Я!".

Чи було це витвором фантазії, що потім усі накинулися на мене, чиновники в міністерствах, поліцейські, купці, автори, критики? Що весь Петербург, як божевільний, завив через те, як було зображено шістьох провінційних чиновників у провінційному місті? А що б вони сказали, якби була зображена хоча б дещиця Петербурзького характеру?

Чи було витвором фантазії те, що Булгарін написав, ніби я образив Росію? Чи заява радикалів, нібито я викрив соціальний нарив? Чи те, що Бєлінський назвав Гоголя майстром реалістичного мистецтва?

Звісно, адже в Гоголя така багата фантазія!

Чи було все уявою, результатом сили фантазії? Безперечно, але те, що п’єса не викликала духовного пробудження, було чим завгодно, тільки не фантазією. Вона ні на йоту не змінила Росію! Настільки сильною моя фантазія не була. Я написав про мораль, про можливість. Вони ж подумали, що я написав про дійсність і накинулися на мене.

Мені залишилося тільки покинути Росію. Заслання, знову заслання.

Батьки і сини

Інколи відбувається щось таке, що пізніше здається настільки нереальним, що починаєш сумніватися, чи це дійсно мало місце. Хочу розповісти саме про такі події одного вечора, які сталися через декілька місяців після прем’єри "Ревізора".

Це було в будинку Пушкіна. Ми сиділи в його робочому кабінеті, я, Пушкін, граф Морозов та Іван Андрійович. Я майже не брав участі в загальній розмові, оскільки був зайнятий своїми думками, адже стояв перед прийняттям, можливо, найважливішого рішення в моєму житті.

Важко покинути свою країну. Але що доброго було тут, у Росії? Останні роки були роками невдач. Я досліджував історію та читав лекції в університеті – без успіху. Після цього повернувся в літературу. У 1835 році опублікував "Миргород" й "Арабески". Вони продавалися погано. Знову невдача. Написав у Москву Погодіну й попросив його надрукувати в газеті повідомлення, що "Миргород" і "Арабески" розходяться в Петербурзі, як гарячі пиріжки. Цього не слід було сприймати за брехню, адже незабаром продаж мав би піти повним ходом. Боротися за свій твір було моїм обов’язком, це була Божа воля. Успіх, проте, забарився. А тепер ось "Ревізор"…

Із салону долітав сміх Наталії. Глянув на Пушкіна. Той нічого не чув. Трохи раніше, увечері, вона поклала свою долоню на мою руку й подивилася мені в очі. І я відчув, як по моєму тілу пробігло тремтіння! Через потяг до хвойди?

Якщо там їй приділятимуть недостатньо уваги, то вона невдовзі заявиться до нас.

Її сміх відірвав мене від моїх роздумів. Почув, що Пушкін і Морозов дискутували про повстання декабристів. Минуло вже десять років, але воно продовжувало зачіпати майже кожного, прямо чи опосередковано. Ще й досі багато хто перебував у в'язниці чи засланні, проте дехто вже повернувся, відмічений печаткою перебування в Сибіру. Іван Андрійович належав до них.

Дехто демонстрував гордість від своєї участі й жалкував лише з того, що не пішов далі. Інші сумнівалися. Саме вони страждали найбільше, оскільки не мали опори на відміну від переконаних декабристів і тих, хто розкаявся. Однак ніхто з них не міг внутрішньо звільнитися від повстання. Поодинокі вважали, що ще нічого не вирішилося.

Іван Андрійович присів на письмовий стіл Пушкіна. Я розглядав його. Як зносять табори? Виробляючи в собі твердість? Чи розсудливість? Можливо, обертаючись на божевільного? Іван Андрійович поводився, як будь-яка звичайна людина. Під час обіду спокійно розмовляв зі своїми сусідами за столом. Єдиним, що викликало подив, було те, як мало він їв. Та коли обід закінчився і всі вийшли, він непомітно повернувся. Не перебираючи, хапав руками з тарілок все, що міг дістати і набивав собі рота, несамовито працюючи щелепами.

Ось він звівся з-за столу й почав крутити в руках один із пістолетів, які Пушкін використовував у якості пресу для своїх паперів. Потім витягнув шухляду й почав безцеремонно в ній порпатися.

Морозов підійшов до свого протеже і відвів його назад до дивану. Поводився зі своїм другом, як із сином. Морозов був своєрідною людиною такої незвичайної доброти, що всі тримали його за божевільного. Йому було вже за шістдесят, ветеран наполеонівської війни, один із тих ліберальних офіцерів, які були глибоко розчаровані, коли обіцяні реформи так і залишилися обіцянками. Дехто з них пізніше утворив ядро революційних таємних товариств.

– За що ми боролися в 1812 році? – запитував він. – За свободу! А отримали несвободу.

Весною 1825 року тяжка епідемія, що охопила Петербург, не оминула й сім'ю Морозових. Його дружина і син померли. Морозов вижив, але довго хворів. Багато часу зайняло й відновлення після хвороби. Тому він не зміг взяти участь ані в посиленій підготовці, ані в самому повстанні. Його ім'я було відоме, та його не арештовували. Це здавалося йому дивним, навіть несправедливим. Протягом кількох років він писав листи чиновникам, у яких заявляв, що належав до змовників. Потім написав особисто Бенкендорфу й царю Ніколаю, і розкаявся у власній провині. Та його навіть на допит не викликали. Зрештою, він здався. Сказав, що для нього ніяк не можуть вигадати найгіршого покарання.

– Знаєте, що відбувається, коли людину вішають?

Іван Андрійович знову стояв біля столу. Високо тримав зім'ятий аркуш паперу.

– Ти це знаєш, Олександре?

Іван Андрійович і Пушкін разом навчалися в ліцеї в Царському Селі, ліцеї для таких людей, як Пушкін, синів із найдревніших дворянських родин. Як туди потрапив Іван Андрійович, мені не відомо, можливо, отримав вакантне місце.

Його батько, бідний ремісник, помер під час його навчання.

У ліцеї Іван познайомився з сином графа Морозова, а через нього – і з самим графом. Хоча син не розділяв ліберальні погляди свого батька, та в Івана прокинувся до них інтерес, і він разом із графом відвідував зустрічі змовників.

Хоча Іван Андрійович взяв участь усього в декількох зустрічах, після повстання його заарештували і на 10 років вислали до Сибіру.

– Поклади його, Іване! – сказав Пушкін.

– У своїй всесильній доброті цар Ніколай замінив їм четвертування на повішення. – Іван високо підняв папір.

Це була сторінка, на якій Пушкін зобразив п'ятьох повішених керівників повстання.

– Ти знав, Олександре, що коли ламається хребет, настає найбільша ерекція? Рилєєв у такому стані, це була б гарна картина повстання!

Морозов знову відвів його від столу.

– У таборі був один чоловік без очей, – Іван несподівано змінив тему. – Хоча він був сліпий, та одного разу побачив, як посміхається молода жінка. Посмішка була такою промовистою, такою гріховною, що наш небесний Батько наказав сліпому вбити жінку. Натомість він з необачності задушив одного хлопця.

Морозов заспокійливо погладив його по руці.

– Чому ти повернувся, Олександре? – запитав Іван.

Пушкін мовчав. Він дійсно покинув Михайлівське, щоб приєднатися до повстання. Однак дорогою йому зустрілася чорна кішка, а потім священик. Коли незабаром після цього він почув роздираючий душу крик, повернув назад.

Його звинувачували в боягузтві, зраді багатьох друзів серед змовників. Проте на допиті він прямо заявив, що якби 14 грудня був у Петербурзі, то приєднався б до повстання. Боягузом Пушкін не був!

Пушкін зневажав найменшу форму несвободи. Він зневажав цензуру, кріпосне право. Але Росію він любив. Чи залишив би Пушкін Росію в моїй ситуації?

Пушкін і Морозов дискутували про свободу.

– Чи може існувати свобода в країні, – говорив Пушкін, – де правитель вважає, що він вищий за закон, у країні, де кріпосне право і…

Іван перебив його, пробурмотів кілька нерозбірливих речень та потім розговорився й розповів таку історію.

Поблизу Харкова знаходиться великий маєток із трьома тисячами душ. Раніше поміщик щороку влаштовував улітку велике свято для своїх сусідів, яке тривало багато днів і ночей. В останній вечір за його наказом приводили одного кріпака, щоразу іншого, і перед усіма гостями поміщик урочисто проголошував, що кріпак віднині вільний.

Коли кріпак починав просити дозволу залишитися, то поміщик робив вигляд, ніби сердиться.

– Ти вільний, ти що, не розумієш?

Та кріпак зовсім не бажав ставати вільним. Усі гості вбачали в цьому доказ того, що кріпаки бачили у своєму поміщику доброго батька. А поміщик залишався дуже вдоволеним із цього маленького спектаклю.

Можливо, ви гадаєте, що все було заздалегідь обговорено й опісля селянин отримував винагороду? Ні! Він не отримував нічого.

Дійсно, багато кріпаків боялися залишати село, у якому вони провели все своє життя, та було багато й таких, хто хотів би скористатися з такої можливості. З часом їх кількість тільки зростала.

Щороку, коли ставало відоме ім'я обраного, до нього приходив цілий гурт селян, щоб привітати. Оскільки всі знали, що відбувалося раніше, то намагалися всіляко підтримати його. Він дякував, але щиро сміявся з їхніх побоювань. Цього разу вистава поміщика завершиться інакше. Тепер перед ними стояв той, хто за декілька днів стане вільною людиною!

Утім нікому не вдавалося реалізувати задумане. Більш того, вони падали на коліна, простягали руки до поміщика й благали не відпускати їх на волю.

Коли селяни поверталися в село, то вже здалеку всі могли побачити, що відбулося. У всіх, хто повертався, як і раніше, невільним, був абсолютно однаковий вираз обличчя. Воно випромінювало загадкову умиротвореність, якусь майже моторошну, неймовірно велику, світлу радість!

Так минали роки. Одного разу вибір припав на молодого селянина на ім'я Андрій. Він належав до тих, хто ніколи не бажав, щоб вибір випав на нього, оскільки боявся стати вільним. Цього разу в його хаті ніхто не зібрався, адже всі все знали заздалегідь.

Коли Андрій повернувся в село, на його обличчі лежав той самий вираз, що й у його попередників. Але він повернувся вільною людиною, він погодився на звільнення.

Поміщик уже не міг забрати назад свою обіцянку, і незабаром Андрій залишив село.

Я думаю, він прийняв пропозицію, бо просто не міг противитися нечуваній силі слів поміщика. Коли поміщик сказав: "Ти вільний!", він не наважився перечити цим словам. Власне кажучи, я не лише так думаю, я знаю це напевне. Адже Андрій був моїм батьком…

Певний час ми сиділи мовчки.

– Так, але твоя історія не дала відповіді на моє питання, – зауважив Пушкін.

– Справді? – здивовано перепитав Іван.

Увесь цей час Морозов уважно спостерігав за Іваном. Тепер заговорив.

– Якби це принесло якусь користь, я б вже завтра віддав усі мої маєтки й багатства! А в день, коли раби повстануть, я з радістю прийму смерть від їхніх рук!

Іван вчергове підійшов до письмового столу. Знову почав крутити в руках один із пістолетів. Пушкін на мить трохи напружився, та потім розслаблено відкинувся на спинку дивана. Морозов, на відміну від нього, почувався неспокійно.

– Дорогий Олександре Сергійовичу, – звернувся він до Пушкіна, водночас пильнуючи за Іваном. – Нам пора попрощатися.

– Коли ви вирушаєте до Москви?

– Завтра.

– Ні! – вигукнув Іван. – Сьогодні вночі. Зараз, негайно!

Він звів пістолет і приставив дуло до скроні. Морозов зойкнув. Іван глянув на нього. На його губах грала легка посмішка. Потім натис на курок.

Я залишився наодинці з Пушкіним. Той сидів з пістолетом в руці за письмовим столом.

– Пістолет незаряджений, – пояснив мені. – Іван це знав. Хіба ти не помітив, як уважно він його оглядав ?

Пушкін поклав пістолет на стіл і підняв свій келих.

– За що вип'ємо?

– За дружбу?

– Будьмо!

Ми випили.

– Він доволі дивна людина, - зауважив Пушкін.

– Десять років Сибіру змінять будь-кого, - відповів я обважнілим язиком.

– Я маю на увазі графа, – пояснив Пушкін. – Він не може жити без Івана. Можливо, Іван не може жити без нього. Утім це не має нічого спільного з дружбою чи любов'ю, у будь-якому разі з боку Морозова.

Пушкін погортав свої папери.

– Те, про що не обмовився ні один, ні другий, то це той факт, що тим поміщиком під Харковом був батько Морозова.

Усе має свій сенс. Не буває неймовірних випадковостей. Я знав відповідь ще до того, як поставив запитання.

– Прізвище Івана Андрійовича часом не Білоусов?

– Звісно, – посміхнувся Пушкін.

У мого вчителя в Ніжині був брат. Отже, тоді він говорив правду.

– Упізнаєш? – запитав Пушкін і показав мені малюнок. – Це Іван десять років тому, перед тим, як його заслали до Сибіру. Подивись на його очі. Чи нема в його погляді чогось такого, що вказує на його… божевілля?

Я підійшов до столу й уважно оглянув малюнок.

– Він лякаюче схожий на нього! Цей дивний погляд…

Пушкін задоволено посміхнувся.

– Лякаюче схожий, – повторив він, важко повертаючи язиком.

Пушкін любив святкувати. Не пропускав жодної чарки, інколи хмелів, але таким захмелілим, як цього вечора, я його ще не бачив.

– Чому Іван не застрелився? – перепитав Пушкін. – Тому що він мрійник. А про які великі діяння він мріє! Та нічого в нього не вийде, і він це усвідомлює. Як багато в Росії подібних людей! До слова, Ніколаю, стаття, яку ти мені обіцяв, уже готова?

– Я ж тобі її вже віддав!

Пушкін пропустив мої слова повз вуха.

– Журнал зацікавлений у співпраці з тобою… Які твори я б написав, якби не цензура! Ніколаю, я підказав тобі сюжет "Ревізора", а тепер хочу підказати ще один. Відправ шахрая в подорож усією Росією. Щоб розбагатіти, він скуповує мертві душі, кріпосних, які померли, але поки що не зареєстровані як такі. Розумієш? Гарна ідея, правда? Ти можеш охопити всю Росію, усе, що забажаєш!

– Чи маю я залишити Росію? – розмірковував я. – Чому ти сам не напишеш книгу?

– Поглянь на цього чоловіка! – замість відповіді Пушкін указав на зображення Івана. – Він багато знає про свою несвободу. Про обман і підлість усілякого роду та про божевілля.

Пушкін лукаво посміхнувся.

– За чим ти впізнав Івана? Адже це зовсім не Іван! Любий Ніколаю, хіба ти не бачиш, що це я? Це мій старий автопортрет.

Я витріщився на малюнок. Справді, це був Пушкін. Хоча схожість не портретна, та що не Іван, то це точно!

Десь щось подібне вже траплялося зі мною? Ах, так, у Кибинцях, у Трощинського! Коли Другоєв у такий самий спосіб увів в оману глядачів.

Зазвичай Пушкін виявляв найчистішу, найсвітлішу розсудливість. Та цього вечора він не був самим собою. Утім і я також. Ми добре захмеліли, були втомленими і втратили контроль над собою. Кричали один на од-ного. Я завжди ставився до Пушкіна, як до старшого брата чи як доброго батька, і це був єдиний раз, коли ми сварилися. Які жахливі слова! Які надумані звинувачення! Більше згадувати я не маю права, та я й не згадую.

– Цензура жодного разу не дозволила мені розповісти всього, – продовжив Пушкін. – Ні, розповісти можна, але не публікувати. Якби я це зробив, то це б означало смерть для мого батька. Ти знаєш, що він шпигує за мною? Він паплюжить мене й звинувачує в спробі покінчити з ним. Але коли я вимагаю від нього пояснень, він від усього відмовляється. Для виду, оскільки вважає, я намагаюся вбити його словами. Однак той, хто намагається вчинити подібне, знищить себе самого.

– Необхідно стати юродивим, – сказав я. – Говорити й писати все, що хочеш.

– Я пишу, що я хочу.

– І вони святі, – продовжив я. – Хоча ретельно це маскують.

– А ми ховаємо божевілля за маскою блазнів? – запитав Пушкін.

– Так, можливо, ми були б щасливішими, ніж юродиві у Христі. Але бути щасливим, чи стосується це нас?

Пушкін стояв, нахилившись над столом. Його обрамляв ореол, сплетіння глибокого суму та покинутості й жахливої самотності. Обперся ліктями на стіл. Очі налилися кров'ю, дихав уривчасто. Я підійшов і доторкнувся до нього так, як хотів би, щоб доторкнулися до мене. Дуже обережно, щоб не сполохати і щоб він бачив, що відбувається. Обняв, поцілував його в щоку. Погладив волосся. Гладячи, розглядав автопортрет, про який він спочатку сказав, ніби на ньому зображений Іван.

Пушкін підняв голову, повернувся до мене.

– Це ти!

Він розсміявся.

– Тоді влітку… Я намалював тебе, пригадуєш? Це не Іван, і також не я, це ти. Хіба ти цього не бачиш! Ти що, не пам'ятаєш?

Продовжував сміятися.

Я дуже уважно роздивився малюнок. То був я.

Все має свій смисл. Є доля, але не випадок. На все Божа воля. Власний спогад, звісно, може обманювати. Та це також Божа воля. Притулився щокою до Пушкіна. Почав шепотіти йому на вухо. Схлипуючи, прохав вибачити мене. В ім'я Отця, Сина …

В ім'я Святого Духа!

Пушкін взяв у руку пістолет.

А якщо ми влаштуємо дуель? – розсміявся він. – Візьми інший, Ніколаю!

Але я не відпускав його.

– Припини!

Наче уві сні, я побачив у дверях Наталію, проте старшою і чорнішою. Сердито дивилася на нас.

Із жахливим гуркотом пролунав постріл.

– Але ж він був незаряджений, – здивовано сказав я.

– Цей був заряджений, – заперечив Пушкін і дико зареготав.

Чіткі знамення також можуть бути спогадами, спогадами, які виражають своє послання у викривленій формі. Вони привиди, які благаюче чи тріумфуюче вигукують, почувши твоє ім'я.

Пушкін спав. Я поклав його на диван. Ходив по кімнаті з кутка в куток. Міг робити, що хотів. Ніхто мене не бачив. Міг взяти все, що бажав. Та я не був злодієм. Ніколи не міг взяти чогось, що не належало мені. Ти дав мені дуже багато, Олександре Сергійовичу… Зараз ти дав мені "Мертві душі".

Ти сказав, що не зможеш сам розказати цю історію, допоки існує цензура. Чому ти вважаєш, що я зможу?

Коли вийшов на вулицю, в лице мені вдарив вітер. Було холодно. Ранній ранок в Петербурзі. Дивився на перехожих. Дехто йшов важкими кроками, ніби змучений своєю важкою мандрівкою по Землі. Але були й такі, хто з легкістю ніс своє тіло. Їхні обличчя були світлі, наче умиротворені. Дивіться на нас, люди, ми живемо. Ми живемо!

Виходячи з будинку, прийняв рішення. Я залишу Росію.

Повз мене проїхала карета. Кінь подивився на мене. Роззявив пащу й голосно заржав.

Хибні передумови

Було щось комічне у світі і в людях. Постійно шукали щось таке, чого вони насправді аж ніяк не бажали знайти. Як і я? Я цього не знав, тому що не знав, хто я такий. Хочу вам дещо розповісти. Одна лиха людина сказала мені, що в дійсності я не той, за кого себе видаю!

Коли Катерина II своїм указом визначила, що ніхто, окрім спадкових дворян, не може мати кріпосних, то мій дід ужив "певних заходів". Документи, які підтверджували наші родинні зв'язки з козацьким полковником Остапом Гоголем, були підроблені. Моя сім'я отримала дворянство обманним шляхом. Я був не тим, ким себе вважав. Моя ідентичність ґрунтувалася на хибних передумовах. Чи здогадувався я про це? Чи було це причиною того, що я постійно роздумував про те, ким я був? Питання моєї ідентичності отримало тепер стійке суспільне значення.

Воно зачепило мене саме в той момент, коли я бачив себе змушеним покинути батьківщину, в момент збентеження та печалі.

Те, що я поставив за мету з "Ревізором", не здійснилося. Всі ополчилися супроти мене, зрештою, і я сам. Моїх здібностей виявилося замало. Щонайменше таким чином я був винен у своїй невдачі. Були моменти, коли я звинувачував виключно себе в тому поганому, що було в Росії.

На мені лежала провина за все, навіть за те, що я був не тим, ким себе вважав.

Обпершись на поручні корабля, дивився вниз на набережну. Поруч зі мною стояв Данилевський. Ми знову хотіли разом здійснити подорож. Був червень 1836 року, і я піднявся на борт корабля, щоб залишити Росію.

Данилевський помахав людям у натовпі. Я упізнав їх, то були друзі Данилевського, які прийшли, щоб попрощатися з ним.

Пушкін знав про мій від'їзд. Можливо, він підійшов останньої миті.

– Зараз відпливаємо, – сказав Данилевський і посміхнувся.

Помахав друзям. Ті помахали у відповідь. Набережна була забита родичами і друзями пасажирів корабля. Мені дуже хотілося побачити серед них матір і сестер. Але вони знаходилися далеко звідси у Василівці.

Корабель відчалив. Данилевський махав як навіжений. Я дивився вниз на воду, на слід від корабля. В голові трохи паморочилося.

Всі махали. Я також.

– Пушкін прийшов? – поцікавився Данилевський.

– Прийшла моя любов, – відповів я.

Данилевський скоса глянув на мене.

– Там, унизу, – наполягав я. – Ти що, не бачиш?

– Ні, – відказав Данилевський.

В одного з пасажирів із голови злетів капелюх і впав у воду.

Капелюх кружляв по колу. Всі сміялися й вигукували. Бачили лише капелюх, а не те, що знаходилося під водною поверхнею.

Данилевський витягнувся навшпиньки й низько нахилився через поручні. Я схопив його за руку. Він здивовано глянув на мене. Але чому Данилевський не може також бути іншим?

– Подумав, що ти хочеш стрибнути вниз, – пояснив я. – Слідом за капелюхом.

Данилевський розсміявся.

– Розумієш, я махав не комусь конкретному, – продовжив я. – Махав усім присутнім і тим, хто не прийшов…

Я розсміявся. Правильно, усім іншим!

Я підстрибував і махав обома руками.

– Прощавайте! Ні, не прощавайте! Їдьте зі мною, їдьте зі мною. Давайте разом вирушимо до того, що є нашим. В одну країну в одному царстві!

Набережна була переповнена людьми, які махали мені.

Корабель швидко віддалявся. Обличчя на набережній вже не можна було розпізнати, не було чутно ні сміху, ні голосного схлипування.

Є така історія про одного коваля. Він був вправним майстром і виконував найдосконалішу ковальську роботу. Він був і знаним маляром також. Одного разу намалював такого страшного чорта, що всі аж здригалися, коли розглядали картину. Коваль одружився, і в нього народилися діти.

Минули роки. Старший син успадкував таланти батька. Вже від самого малечку малював вуглиною або чимось іншим, що потрапляло йому в руку. Малював на папері й на всьому іншому. Невдовзі всім стало зрозуміло, що в нього мистецький талант і навіть більший, ніж у його батька.

Одного дня батько з сином пішли до церкви. Сину нещодавно виповнилося дванадцять. Вони розглядали картину з чортом, яку намалював батько. Бачили її вже не раз, але цього разу син зупинився перед картиною надовго і почав її вивчати. Батько зрозумів, що син уперше розглядає картину очима митця. Те, що вона справила на сина враження, батько бачив, але яким було це враження, у цьому він не був певен. Адже що приховувати, багато хто, особливо молодь, заперечували існування диявола, щонайменше у той спосіб, яким вони заперечували дійсність.

Син мовчки розглядав картину батька. Сам батько вже багато років не виявляв жодного інтересу до свого твору. Тепер же дивився уважно. Бачив недоліки, перш за все в композиції, мазки пензля не там, де треба, і думав, що міг би зробити інакше. Йому також здалося, що картина трохи потемнішала, і йому стало цікаво, як вона виглядатиме через сто років. Можливо, від диму свічок зовсім зіпсується.

Та більш за все батька хвилювало питання про те, що син думає про картину. Вперше він почувався невпевнено в спілкуванні з ним і з острахом очікував на його вердикт.

Син розглядав картину. Думки батька почали роїтися. Згадав дружину, своє одруження, будинок, у якому вони жили. Згадав батьків, себе в дитинстві, подумав про те, що пройшли роки і люди, яких він знав, уже померли. Думав про багато що з того, що називають життям. Думав про те, чому так довго нічого не малював.

Спостерігав за сином і вперше без остороги відводив погляд. Вдивлявся в нього настільки пильно, що йому здалося, ніби він на якусь мить заволодів його тілом і перетворився на нього й міг дивитися на свою картину очима сина.

Та вже наступної миті знову став самим собою. Чим довше син стояв перед картиною, тим більше батько нервувався, і йому здалося, що він має перервати цю неприємну мовчанку. Тож він легенько доторкнувся до синового плеча.

– Можливо, я намалював чорта з ненависті, – сказав тихо. – У мене був певний намір, але мені бракувало любові до мого твору, і тому всупереч моїй волі сталося так, що я послужив злу!

Батько замовк, очікуючи, що син щось скаже. Оскільки очікування затягнулося, він заговорив знову, вказав на недоліки картини, ніби хотів підтвердити цим своє попереднє висловлювання.

Говорив довго й такими словами, які до цього ніколи не вживав. Про мистецький твір і про суть мистецтва й завдання митця. І думав, що син запам’ятає їх розмову. Думав: "Допоки мій син живе, буде згадувати цю мить, навіть якщо не зрозуміє жодного слова з того, що я кажу".

– Митець має бути, як схимник, який спить у хижці посеред лісу, весь день здіймає руки до неба і безперервно молиться. Але…

Батько зупинився, спочатку з відразою подивився на картину на стіні, а потім перевів погляд на сина.

– Як сильно мені хочеться, щоб ти зрозумів хоча б дещицю з того, що я кажу!

– Я розумію все! – перервав свою довгу мовчанку син.

Коли вони вийшли з церкви, батько обійняв сина за плечі. Вони пішли додому. Мовчали й не дивилися один на одного. Крокували з почуттям, яке інколи охоплює тебе, що ти живеш своїм життям. Більше я не розповідатиму. Поки що.

У Любеку ми з Данилевським розлучилися. Він хотів у Париж, а я поїхав у Бремен. Звідти в Аахен. Дорогою захворів. Це була хвороба душі, найгірша з усіх хвороб. Поїхав далі, в Кельн, Франкфурт, Баден-Баден. Дорогою в кареті муки трохи відступали. Та щойно я зупинявся, як мене охоплював страх.

Я постійно думав про Росію, про моїх друзів. Мені не вистачало Пушкіна. Траплялося так, що вранці мене будив сміх, який долинав з вулиці. Світлий сміх Пушкіна вривався в мою холодну, темну кімнату й освітлював її. Це були миттєвості великої радості.

Пушкін не прийшов, щоб попрощатися зі мною. Мені хотілося виразити це інакше: я не попрощався з ним. Адже це він переробив мою статтю, а я його. Він попрохав мене написати для "Современника". Відіслав йому статтю, а він, не питаючи мене, вніс до неї зміни, вчинив наругу над моїми словами. Ніхто інший, окрім мене, не міг змінювати те, що написав я!

Зиму збирався провести в Італії. Доля розпорядилася інакше. В Італії розпочалася епідемія холери. Подався натомість до Парижа.

Яке жахливе місто! Всі розмови тільки про гроші й політику. Хоча я там і жив, та частиною міста не став. Працював над "Мертвими душами", над ідеєю, яку мені підказав Пушкін. Чіткого плану не мав. Чи мав я певний намір? Слова ще не були віднайдені.

Було холодно, і я чекав на весну. Чекав, коли вже можна буде вирушити до Італії. Там буде тепло. Там я знову зможу розпочати жити. Лише зараз я зроблю вирішальний крок в житті. Досягнув поворотного моменту. Стояв напередодні великої зміни.

Як часто думаєш про щось подібне. Переїздиш на нове місце, починаєш нову роботу, зустрічаєш нових людей. Все буде інакше, зовсім інакше!

Потім виявляється, що світ залишився таким самим, і люди також. Це та сама стара реальність.

Та попри це, перші роки в Італії були інакшими. То був щасливий час мого життя. Але перш ніж я вирушив з Парижа до Риму, мене наздогнала жахлива звістка.

"Поет, – писав Бєлінський у "Телескопі", – бачить життя в усій його неприглядності, таким, як воно маніфестує себе в дійсності. Це реалістичне мистецтво. Оповідання Гоголя епохальні. "Як просто, буденно, природно, правдиво, і саме тому все в його оповіданнях є оригінальним і новим!". Гоголь – майстер реалістичного мистецтва. Цей поет дійсності є тим російським автором, який заслуговує посісти місце Пушкіна".

Це був останній застерігаючий знак. Лише через декілька годин після прочитання статті мене настигла ота новина. Пушкіна не стало. Через те стерво він мусив піти на дуель. Протягом п’яти років ми бачилися майже щодня. Тепер він був мертвий.

Навіть якби померла моя мати, я був би менше вражений.

Смерть неминуча. Ніхто не вбережеться від неї, тут не врятує ні світлий характер, ні геніальність. Ніхто не володіє правом жити вічно. Справедливості немає, щонайменше в житті. Та її й не може бути, адже інакше став би непотрібним Страшний суд.

Та всі ці аргументи не могли пом'якшити мою печаль. Я нестримно ридав. Пушкін також не міг жити вічно. Наскільки великою була моя провина? Наскільки сильно я змусив його страждати через те, що не попрощався з ним перед від'їздом. Сидів самотньо за письмовим столом. Де тепер мій друг, – запитував у себе. Як він картав себе за те, що переінакшив мою статтю. Присягався й присягався більше так не чинити…

Ввечері до моєї кімнати ввійшов Безсмертний, той, хто любить зло, і ворог усіх добрих людей. Здійнявся наді мною й намагався навіяти мені думку, що Пушкін також загинув через мене, помер, щоб я міг жити. Насолоджувався спогляданням мого смутку, мого сорому й страху.

– Врешті-решт ти його доконав, – прошипів Безсмертний.

Одного разу батько сказав, що повернеться після смерті, щоб показати, що він завжди зі мною. Я плакав. Мати також була вражена. Та батькове обличчя випромінювало спокій.

І ось він прийшов! Обійняв мене.

– Ходімо, Ніколаю! – сказав ласкаво. – Поїдемо у Василівку. Скоро там розквітнуть троянди, а солов'ї вже співають. Сонце світить до самої ночі, а вечори теплі. Сядемо на веранді й трохи порозмовляємо, ти і я. Спочатку ти розкажеш мені, а потім я тобі. Ти ж розумієш, що я той, хто перебуває на небі, має багато що розповісти…

Та це був лише сон! Прокинувся з нього через власний крик. Упав навколішки й почав молитися. Батько помер. Пушкін помер. В ім'я Отця, Сина і Святого Духа.

Ще одна ниточка з Росією обірвалася. Тепер допомогти мені міг лише Бог. Лише він міг підказати мені потрібні слова. Перед ним я мав стати безсмертним. Мав дати відповідь перед Богом.

Смерть Пушкіна була великою втратою для Росії. Був лише один письменник, який міг стати його спадкоємцем. Я, Ніколай Гоголь.

Мусив виконати завдання, яке дав мені Пушкін, і написати про мертві душі. Не мав права розпорошувати свої сили на дрібниці, про що мене попереджав Пушкін, а повністю зосередитися на великому творі.

Мусив відсторонитися від перипетій життя і жити, як схимник, щоб спланувати майбутній твір. Бог поставив мене перед випробуванням. Він також вказав мені шлях. Коли Бог подарував мені талант, то означив цим і моє завдання. Я прийшов у світ, щоб творити, щоб розповідати. Але ким я був?

Питання, ким я був як письменник, співпадало з питанням про те, ким я був як людина. Це питання не полишало мене багато років.

Пушкін відійшов у країну забуття. Гарні люди не так швидко йому піддаються, як і люди, які залишають для нащадків добру пам'ять. Проте

забуття, зрештою, перемагає. І єдине, чим його можна перемогти, це слово.

Сутеніло. Завтра з вулиці не долетить світлий сміх. Носильники забрали його вночі й віднесли геть. Та одного разу він повернеться у світ. Моїм завданням було розповісти про це.

МРІЯ І ДІЙСНІСТЬ

Загадкові чоботи

В Італію! Там сонце світить, як в Україні, я поїду туди. В Італії душі людей не такі холодні, як у Петербурзі, а теплі і світлі. Всі дороги ведуть до Риму, і моя також, на Віа Ісідоро, будинок 17.

Я у Вічному місті. Хоча люди тут стоять обома ногами на землі, вони також можуть літати в хмарах, як чудо чи як чоботи! Тут звучить зовсім інший сміх, ніж у Петербурзі, добрий, щасливий сміх! Давайте на хвильку прислухаємося до нього!

Збуджені, веселі голоси привели мене до вікна, і мій погляд відразу ж упав на чоботи. Вони стояли з протилежного боку вулиці, на тротуарі, один навпроти одного. Ніби їхній власник якимось акробатичним стрибком вискочив із них і залишив їх так стояти.

Був ранній ранок. Синьйор Меркато ще не проходив зі своїм візком з курчатами. Крамниці теж були зачинені. Товста мама Гонне ще не виставила стільці на вулицю. Коротко кажучи, перехожих майже не було. Але тих, що там був, вам треба було бачити. Як вони сміялися, як терли очі, хитали головами, чесали за вухами й навіть губили нижню щелепу, так що доводилося витрачати час на її пошуки, а не на розглядання чобіт.

Чоботи, здається, не мали нічого проти того, щоб їх роздивлялися. Темно-коричневі, сліпуче виблискували й були гарної якості. Та що вони робили там, на вулиці? Отче Ментаменте, що це має значити?

Отець Ментаменте, флегматичний прелат, поспішав лише тоді, коли вирушав на сніданок в тратторію. Саме туди зараз і лежав його шлях.

– Моліться, діти, – кинув на ходу коротку фразу. – Побачимося на месі.

Ось на вулиці з'явився Умберто Аліано. Можливо, чоботи належать йому? З ним його молодша донька Єва. Вони також зупинилися. Біля них сідає собака, яку звуть Белла Ноте, а кличуть просто ла Белла.

Умберто Аліано, міцний життєрадісний чолов'яга на шостому десятку, був моїм сусідом і добрим приятелем. Умілець на всі руки, заробляв на життя тим, що виконував у кварталі будь-яку роботу. Люди називали його поетом, бо одного разу, добре захмелівши, він прочитав власний вірш. Прізвисько йому дали з любов'ю, проте Умберто не припиняв жалкувати про свій вчинок.

Мав велике серце, широку посмішку та гучний сміх. Ви не звертали увагу на те, як легко люди підхоплюють загальну думку, що подібні характери взагалі не здатні на щось серйозне та й узагалі на щось?

Умберто побачив мене у вікні. Засміявся і махнув рукою. Єва також глянула вгору на мене, але її погляд залишався пильним і серйозним. Я ще ніколи не бачив, як вона посміхається, не кажучи вже про сміх. Зобразив для неї декілька гримас, які завжди мали успіх у Патріотичному інституті, та на неї це не подіяло. "Почекай!", – подумав я одного дня.

Умберто показав на чоботи, похитав головою, підняв палець і почав зображати в повітрі виразні знаки.

На початку нашого знайомства Умберто і я мусили задовольнятися мовою жестів, до якої в Умберто був просто талант. Навіть найнезграбніші мої жести він розумів відразу. Деякі з цих знаків ми зберегли для подальшого користування вже й тоді, коли могли добре спілкуватися італійською. Наприклад, Умберто шукав мій погляд і виразно поводив вухами. Я робив те саме і подавав знак кивком, що все зрозумів. Так у нас з'явилася своя таємна мова, і наші душі перебували в гармонії.

Приязнь наших душ значною мірою ґрунтувалася і на наших шлунках. Ми обидва полюбляли їсти й пити, добре, багато і довго. Після того, як я вивчив італійську, ми отримали змогу обговорювати наші шлунки. Говорили про них багато, особливо про всі ті проблеми, які вони нам спричиняли.

Говорити з кимось про власний шлунок чи інші внутрішні органи, про їх функціонування чи нефункціонування – досить делікатна й непроста справа. Вимагає такту й водночас певної безтактності. Але наскільки це важливо! Є люди, які йдуть по життю, не мовлячи про нього жодного слова. У них, образно кажучи, схильність до того, щоб закрити очі та затулити ніс, ніби йдеться про щось неприродне й бридке, що взагалі не стосується людини та її життя!

Усе, що торкається подібних речей, говорить про взаємне збагачення, мовлення й слухання. Про повагу до ближнього та про смиренність. Також про здатність бачити людську душу, її найпотаємніші куточки, про те, як можна пом'якшити страждання й утримати страх у прийнятних межах… Та годі про це, пора повернутися до чобіт на Віа Ісідоро!

Тим часом там зібралася чималенька юрба людей. Чоботи мали більш задоволений вигляд. І не дивно, адже вони весь час знаходились у центрі уваги! Всі чекали на те, що щось має трапитися.

Минула одна хвилина, потім ще декілька. Умберто похитав головою, кивнув мені, погладив собаку і, тримаючи правою рукою Єву, а лівою маленький ящик, як завжди вранці кудись покрокував. Куди саме, я б охоче дізнався, але він волів про це мовчати.

Ла Белла звично дивилася їм услід. Пізніше, десь через півгодини, сяде перед воротами. Сидітиме непорушно, дивитиметься вниз на вулицю і чекатиме на їх повернення.

Гаразд, минула ще хвилина, потім ще кілька, і мова зайшла про те, яким буде майбутнє в чобіт. Не можуть же вони вічно стояти на тротуарі. Навіть якщо вони хотіли послужити подвійним доказом правоти старого прислів'я, що людина перебуває не тільки там, де знаходяться її чоботи, проте хтось та мусив перейнятися їхньою долею. Звісно, але хто? Власне кажучи, в будь-якому випадку мав би з'явитися власник чобіт. Так, ось там він іде!

Ні, там ішов не він. То був квартальний швець, синьйор Скарпе, у супроводі групи парубків, частина з яких була підмайстрами, а решта безтурботними чистильниками взуття. Синьйор Скарпе рішуче прокладав собі шлях крізь юрбу.

Усі напружено чекали, чи дасть він якесь пояснення, адже хоча італійці, як відомо, все можуть і все знають, вони завжди раді почути нову думку. Швець не поспішав. Набув заклопотаного вигляду, примружив ліве око й хитро виблискував правим. Не могло бути жодного сумніву: тут працював професіонал!

Я висунувся з вікна. Чи міг синьйор Скарпе пояснити, чому чоботи там стояли, чи зможе він розтлумачити, чому вони так дивно розташувалися? Я маю на увазі, що пару чобіт не ставлять як завгодно, їх ставлять поруч.

Швець простягнув руку в напрямку чобіт, мабуть, щоб доторкнутися до них, вочевидь, щоб краще оцінити їхню якість. У цей момент пролунав голосний окрик. Це була Марія Аліано. Марія, дружина Умберто, мати Єви та чотирьох інших дівчат – Магдалени, Софії, Клари та Лючії. Марія була на десять років молодшою за свого чоловіка і значно стрункішою за більшість жінок у кварталі. Була набожною жінкою з красивими, чорними, серйозними очима. Була мовчазною, проте інколи, як і тепер, переривала свою мовчанку. Спочатку попереджувальний окрик, потім загрозливо піднятий палець. Що вона сказала? Швець налякано слухав. Чоботи можуть розповсюджувати холеру! Чуму і ще щось гірше, тому хто…

Голос синьйори Аліано був таким крижаним і пророчим, що в присутніх, попри спеку, по тілу пробіг холодок і вони мимоволі зробили кілька кроків назад. Звичайно, треба бути обережним і не торкатися чобіт, чи, не дай боже, одягнути їх. Одному богу відомо, до чого це могло призвести!

Тому декому вже перекортіло розглядати чоботи. Дехто пішов відразу. Але їх місце зайняли нові зіваки. Тут зібралися люди з усього кварталу, щоб побачити незвичайні чоботи на власні очі. Сам я також відчував сильне бажання пробратися на інший бік вулиці й засунути мої босі ноги в чоботи, щоб приміряти їх.

Юрба закоркувала вулицю, яка стала прохідною лише після того, як всюдисущий синьйор Джикатоллі, домовласник, огородив місце події та почав вимагати гроші за розглядання чобіт.

– Гроші підуть нещасному власникові чобіт, який загубив їх у такий неприродний спосіб.

На підтвердження своїх слів він час від часу порпався у своїх кишенях і кидав у чоботи монетку.

Ніхто анітрохи не сумнівався, що потім вони знову осядуть у його бездонних кишенях. Усі добре знали Джикатоллі, й тому ніхто не поспішав реагувати на його приклад. Утім реагували на його слова про "нещасного власника". Чому йому мали співчувати? Адже він добровільно вибрався зі своїх чобіт, залишив їх тут на Віа Ісідоро і…

– Добровільно?

І знову крижаний голос Марії Аліано, застережлива інтонація, піднятий палець. Можливо, це жертва злочину. Мала рацію. Випадки незрозумілих зникнень траплялися часто, було багато розбійних нападів та вбивств, у яких чоботи та черевики, чи, щонайменше, ноги відігравали якусь роль. Багато хто міг розповісти про подібне. І почали розповідати про це тут, на Віа Ісідоро. Людям подобається чути власний голос, і вони можуть сотню разів переповідати одну й ту ж саму історію. Що за безсоромні люди, які завжди хочуть знаходитись у центрі уваги й не можуть пройти повз шанс, щоб зайняти те місце, яке по праву належить чоботам!

Минула година, потім ще декілька годин обридливої балаканини. Людям урвався терпець, мені також. Хоча я з села, та це не значить, що якісь там перші-ліпші чоботи мають мене зацікавити. Зрештою, я жив у Петербурзі. Там теж траплялися деякі речі на межі неба й землі, які при більш детальному розгляді виявлялися мильною бульбашкою й нічим більше. Як-то кажуть, багато галасу з нічого. Адже наступної миті мав би з’явитися власник чобіт, одягнути їх і піти своїм шляхом. Чоловік, у якого подружка жила десь неподалік на березі Тібру, точніше на Віа Ісідоро, у квартирі, куди її господар повернувся раніше, аніж на нього очікували.

День минув. Людей, які звертали увагу на чоботи, ставало менше. Їх просто оминали, як обходять на вулиці жебрака. Чоботи перетворилися на дещо, біля чого собаки задирають лапу. Ла Белла, сучка, навіть цього не зробила. Тож коли Умберто з Євою повернувся додому, то на вулиці вже не залишилося нікого, хто б звертав увагу на такі спершу загадкові чоботи. Протягом лише одного дня найбільша увага перетворилася на найхолоднішу байдужість. Під вечір уже здавалося, ніби цих чобіт взагалі не було, чи, краще сказати, наче вони завжди стояли тут, на тротуарі, перед будинком за номером 18 на Віа Ісідоро. Таке життя, сила звички велика, не менша, аніж у байдужості та забуття. Опустилася темрява, люди вклалися в ліжка, і поступово голоси змовкли.

Та останнє слово ще не було вимовлене! Справа набере зовсім іншого повороту, і ви про це почуєте!

Однак ви маєте зачекати, адже наступного ранку я виглядав із вікна не на вулицю, а у внутрішній дворик. Умберто помітив мене і запросив поснідати з ним.

Сім'я Аліано зазвичай снідала й обідала за столом у дворику. І цього ранку всі були в зборі, за винятком Марії, яка хутко побігла в будинок, щоб заварити мені чай.

Як і більшість росіян, я люблю чай. Пити склянку за склянкою, аж до сильного поту. Звісно, якщо йдеться про російський чай. Італійський, правду кажучи, просто гидота. Мені коштувало великих зусиль, щоб проковтнути це пійло. Однак посміхався й прицмокував язиком, вихваляючи напій. Хотів догодити господарям. Ах, якби я міг навчитися любити цей чай так, як я любив цих гостинних римлян і їхнє чудесне місто!

Непомітно для себе я зачепив ногою ла Беллу, яка лежала під столом. Та підвелася й голосно загавкала. Від несподіванки я скрикнув. Умберто засміявся з мого переляку. Діти також сміялися, окрім Єви.

Здається, дітей ніщо не веселить так сильно, як дорослий, який злякався. Та Єва дивилася на мене, як завжди, серйозними очима. Власне кажучи, твердження, ніби дітей веселить, коли дорослий лякається, не відповідає дійсності. Навпаки, ніщо не лякає дітей більше, ніж переляканий дорослий. А веселить їх награний, удаваний страх.

Подивився на Єву, і в мене з'явилася ідея фікс будь-що розсмішити її. І я вдав, ніби мене охопив панічний страх. Весь зіщулився, набрав нарочито переляканого вигляду. Єва продовжувала дивитися на мене серйозно.

Мене злило, що я жодного разу не змусив її навіть посміхнутися. Люблю дітей і люблю грати перед ними дурника. А вони тоді голосно сміються, дякуючи мені за мої зусилля розважити їх.

Зібрався з силами, зобразив найкращі свої гримаси, з яких мої учні в Петербурзі надривали собі животи. Жодної реакції з її боку.

Почав імітувати птаха, замахав руками, як крилами, закаркав, як ворона. Потім став, як журавель, на одну ногу, витягнув голову над столом, зробив вигляд, наче клюю носом хлібні крихти. Після цього вдав, ніби мій ніс застряг у шпарині столу. Всі шалено реготали з моїх невдалих спроб звільнитися. Тільки не Єва.

Я не міг звільнити носа! Щосили тягнув, але марно. І знову сміялися всі, крім Єви.

Як сильно я не тягнув, та це не допомагало. Згадав божевільного з вистави в Кибинцях, як його бороду приклеїв до столу сургуч.

– Синьйор Гоголь ще й досі боїться!

Це сказала Лючія, найстарша дівчинка, справжнє бісеня. Помічала все, але не могла й на хвильку стулити рота.

– Чай готовий! Я заварила два чайники!

Побачивши мене, Марія застигла на місці й розсміялася таким голосним, різким сміхом, що я відразу ж звільнився. Марія сміялася. Умберто сміявся, сміялися всі дівчата, крім Єви, я також сміявся. Сміялися довго. Чому? Тому що римське сонце, тому що скоро почнеться літо і яким чудесним може бути життя!

Ла Белла теж сміялася, хоча мені здавалося, що гавкала, але Умберто рішуче запевняв, що вона так сміється.

Марія налила чай. Дівчата пішли. Умберто почав розповідати про свою собаку. Розумна тварина! Я ніколи не зустрічав людини, яка б так пишалася своєю собакою, як Умберто. Для мене пес – це щось таке, що відкидається порухом ноги з дороги, якщо взагалі береться до уваги. Для Умберто абсолютно інше.

Він навчав Беллу різним трюкам: хапанню шматочків хліба, ловлі мух й усьому, що йому тільки підказувала фантазія. При цьому весь час невідривно дивився на мене з тим нестерпно задоволеним виразом обличчя, з яким матері спостерігають за іграми своїх дітей.

– Чоботи пішли!

Збуджено вигукуючи, дівчата Аліано прибігли назад.

– Вони рухалися, подивіться самі!

Ми хутко вирушили на місце події.

Справді.

Багато свідків в один голос запевняли, що чоботи несподівано рушили з місця. Зараз вони стояли на краю тротуару, лівий попереду правого. Те, що пара чобіт без свого власника спокійно стояла на тротуарі, хоча й було ненормальним, але все ж таки це можна було якось зрозуміти й не вважати чимось надприродним. Хтось залишив їх там з якоїсь причини. Але те, що чоботи пішли без ніг, це було вже чимось зовсім іншим!

Справа набирала неприємного обороту. Одному дідьку відомо, куди могли піти ці мандрівні чоботи. До того ж вони змінили напрямок. Стояли на шляху до входу в мій будинок. До кого вони прямували? До Умберто? Чи, може, до мене? Дійсно, від цього ставало ніяково.

Не лише я був стривожений новим, загадковим розвитком подій. Багатьох охопив страх, і вони шукали природне пояснення неприродній поведінці чобіт.

Цієї миті з'явилася дочка Умберто Єва. Хоча вона й не сміялася, проте, на відміну від старшої сестри, справжнього бісеняти, була невинною та милою дитиною. Дуже серйозним голосом заявила, що їй явився ангел Божий в образі білої голубки. Та сиділа на гілках дикого винограду, який обвивав стіни схожої на печеру альтанки на подвір'ї. Єва чітко почула голос: "Чоботи – маленькі посланці Бога. Вони прийшли на Віа Ісідоро, щоб здійснилося слово пророка: чобіт, який носив воїн на полі битви".

Від цих слів прокинувся отець Лентаменте. Тут мало статися чудо, жодного сумніву! Якщо воно вже не сталося! Тут мусив втрутитися слуга Господа й перейняти духовне лідерство, пастух Господа мав направляти стадо, яке стало ще більшим. Оскільки у пліток є крила, тут дуже швидко зібрався натовп жителів не тільки нашого, а й сусідніх кварталів. Ноги зі всього Риму поспішали цього лагідного, благословенного весняного ранку на Віа Ісідоро – вулицю чобіт!

Усі хотіли побачити незвичайні чоботи. Мешканці вулиці думали про свою байдужість, непоштивість до цих маленьких посланців Господа… Ні! Все було не так! Виключно через пієтичну повагу до них святі чоботи на певний час залишили в спокої, але в жодному разі не забували про них чи зневажливо думали. Ніколи!

Навпаки, до чобіт завжди проявляли увагу, і ось вони, зі свого боку, принесли благо й поширили цілим містом сяйво й пошану.

Завершилася підготовка виборів делегатів до папи з метою проголосити чоботи святими. При цьому виникли певні суперечності. Не було єдності в питанні про те, як розглядати чоботи – як одну чи як дві речі, і, відповідно, проголошувати святим один чи обидва чоботи.

– Я маю рацію!

– Я також!

Ах, ці пристрасні римляни, сповнені стародавнім язичництвом і християнською побожністю! Ах, це чудове місто, ця вічна суміш із найглибшої релігійності та практичної дієвості! І ось тишу Віа Ісідоро порушили гучні удари молотків. Навколо чобіт зводилася дерев'яна загорожа, красивий дерев'яний штахетник, ошатні ворота великими літерами на табличці на кшталт музейних, де викарбувано імена Тиціана й Мікеланджело. Але "МАЛІ ПОСЛАНЦІ ГОСПОДА" було вагоміше за мистецький твір: це був релігійний монумент. Відносно цього панувала єдність, хоча дискусія про кількість святих результату не дала. Можливо, до папи слід відправити дві делегації?

Проблема вирішилася сама собою надзвичайно трагічним способом. Уночі один із чобіт зник!

Біда не приходить сама. Захворіла ла Белла. Опосередковано це зачепило й мене, оскільки печаль мого друга Умберто була настільки великою, що він також захворів.

Ла Белла нічого не їла і майже не пила. Здебільшого спала чи тупо дивилася поперед себе. Не реагувала навіть на поклики Умберто. Коли він гладив її, то хвіст, яким вона зазвичай радісно розмахувала, тепер тільки ледь здригався.

Ла Белла сильно схудла й дедалі слабшала. Умберто спробував власноруч нагодувати собаку. Дав їй шматок найкращого м'яса. Та ла Белла тільки полизала його.

Хвороба пса зробила Умберто апатичним. Мені було щиро жаль його. Складалося таке враження, ніби він втратив розум. Аліано походив із бідної родини, тому ніколи не відвідував школу, але вмів читати й писати і був дуже розумним. То як же він міг занедужати тільки через те, що захворіла його собака. Цього я ніяк не міг збагнути. Умберто також припинив їсти. Просто незбагненно.

Минуло декілька днів. Пошуки чобота не дали жодних результатів. Ла Белла досі хворіла. Умберто сидів у дворі біля неї і плакав. Поруч з

ним стояв його ящик. Тримав у руці якийсь папір, та коли побачив мене, то швидко заховав його.

Умберто виглядав жахливо. Я нахилився й погладив ла Беллу. Власне кажучи, через неї хотів погладити її господаря.

– Невдовзі тобі стане краще, – сказав я.

Тим часом біля залишеного чобота вирішили організувати чергування, щоб уберегти його. Тієї ночі, коли вся ця драма мала завершитися, але не вирішитися, чергував Умберто, який сам на те зголосився, адже не міг спати. Ла Беллі вже покращало, хоча до повного одужання було ще далеко. Я дивився з вікна на Умберто, який стояв на протилежному боці вулиці. Самотній чоловік в обіймах темної ночі. Поруч із ним лежала ла Белла, не зовсім дужа, проте насторожена. Обоє були готові захищати залишеного посланця Господа ціною власного життя. А той посланець, лівий чобіт, стояв небезпечно близько до краю тротуару. Небезпечно розхитувався біля стічної труби, як на краю глибокої прірви. Кожної миті міг зірватися донизу…

Відповідно до правил нового мистецтва оповіді, я мусив би тепер – у той час, як напруження підтримується загрозою падіння – повести розлогу оповідь про… Одному богу відомо, що туди додати. Та хай їм грець, цим правилам, оповідь ми введемо тоді, коли її ніхто не очікує! А зараз давайте поспостерігаємо за тим, що сталося наступного ранку.

А сталося те, що я прокинувся.

З вулиці долітав відчайдушний галас. Чоловіки жестикулювали, сипали прокльони й кричали один на одного. Жінки у відчаї заламували руки, а діти просто невтішно ридали.

Невеликий, ретельно вдягнутий пан, схожий на тих елегантних дрібних чиновників дев’ятого класу з мого петербурзького департаменту, стояв перед Умберто й ридав йому в жилетку.

Лівий чобіт також зник! Під градом звинувачень Умберто голосно клявся, що й на хвильку не зімкнув очей і не бачив когось, хто б торкався чи просто наближався до чобота. Чобіт зник сам собою. Несподівано зірвався з місця і, перш ніж Умберто встиг оком моргнути, той уже був у кінці вулиці.

Умберто не втомлювався собаку вихваляти свою собаку, яка, хоч і була ще хворою, знову й знову знаходила слід чобота-скорохода, якого він, Умберто, під час гонитви через весь Рим не раз втрачав з поля зору. Погоня, зрештою, привела їх до театру Марцелія на березі Тибру. Тут чобіт ніби випарувався.

Чи дійсно це вся історія, Умберто Аліано? Вся правда?

Умберто присягався. Знову й знову розповідав свою історію і завжди однакову, що, зрештою, подіяло переконливо на його слухачів. І замість того, щоб звинувачувати Умберто, перехожі почали закидати самим собі, що вони не зробили всього необхідного для чобота, ні, для обох чобіт,

коли ті ще були тут. Чого тільки не наговорили! Як багато чого можна було зробити інакше!

Коли стих перший розпач, думки присутніх зосередилися на наслідках зникнення чобіт. Що мали подумати прочани, які, нічого не знаючи про долю чобіт, вирушили до Риму, щоб потрапити на Віа Ісідоро? Що мусили подумати посланці папи? Що чоботи взагалі не існували! Яка ганьба!

На щастя, Умберто вчасно пригадав, що мить тієї миті, коли чобіт зник, він побачив голубку, яка здіймалася в небо. Голубка була не білою, як ангел Господень, про якого розповідала Єва, а сірою.

– Нагадувала колір сутан францисканців, – уточнив Умберто.

Францисканців… Ну ось тепер усе прояснилося! Нарешті! Тут крилося пояснення, що могло задовольнити як прочан, так і посланців папи, і жителів кварталу. Святий Франциск, друг жебраків та птахів, повірений Бога, разом з братом Лео повернувся на Землю в якості посланців Господа. Вони явилися в подобі пари чобіт. І це мало означати таке: йдіть правильним шляхом, діти мої!

Своїм зникненням вони засвідчили минущість світу. А своїм злетом у небеса Франциск указав шлях спасіння: наслідування Христа, життя згідно його завітів.

Після того жителів кварталу охопила така смиренність у поєднанні з великодушною щедрістю, що місцеві жебраки ділилися отриманими пожертвами зі своїми сусідами. Диво сталося.

Та тепер мало статися наступне. Ла Белла знову сильно захворіла, за словами Умберто, це був наслідок гонитви за чоботом. Сцени, які я описував раніше, знову повторилися. І я знову погладив собаку, бажаючи розрадити Умберто. І незабаром вона видужала!

– Після того, як ти її погладив, вона видужала!

Я міг уявити собі інші пояснення, та не Умберто. Сяючи від радості, обійняв мене.

– О, мій любий друже! Сьогодні ввечері, синьйоре, сьогодні ввечері буде свято!

Мене запросили на Vino Fino та Antipasto, на смачні часникові ковбаски, Carpaccioi Prosciutio, томати з оливками, пасту з соусом, гострою і чудесною, так що я забув про все на світі й насолоджувався, насолоджувався! Мене охопив ліричний настрій.

На десерт диня! Чи це було не цього дня? Тоді іншого. Але то була справжня диня! Велика й соковита, як у Сорочинцях, не ті маленькі картоплинки, які тобі подають у Петербурзі.

Діти гралися з ла Беллою, собака спіймала одним рухом двох мух, й Умберто знаходився на сьомому небі від щастя. Зірки сяяли, був лагідний римський вечір. Ми довго сиділи й розмовляли.

Усе це відбувалося пізньою весною 1837 року в чудесному місті Римі в дивній країні Італії.

Дні приходили й відходили. Ще один день і ще кілька. Поступово життя на Віа Ісідоро ставало таким, як і раніше, оскільки, як мовиться, сила звички велика. Такою є і сила забуття, адже коли чоботи зникли з тротуару, виникло відчуття, ніби вони там ніколи й не стояли.

Чистий аркуш

Моє життя в Італії проходило в радощах. Мені тільки-но виповнилося тридцять, і я почувався сильним, як ведмідь. Робота над "Мертвими душами" невпинно просувалася вперед. Це був щасливий час. Послухайте лишень, послухайте пісню, яка мене розбудила:

Найвищий, могутній, добрий Господь,
Тобі ми співаємо хвалу
І всілякі благословення,
Тобі одному, найдосконалішому,
І ніхто не гідний
Вимовляти Твоє ім’я.

Подивився на дворик через дерев’яні жалюзі. В одному кутку дикий виноград здіймався дерев’яною конструкцією вгору й утворював альтанку, чи, швидше, великий грот, вхід до якого виходив прямо на моє вікно.

Усередині гроту стояв великий чан, наповнений гарячою водою, пар від якої здіймався вгору. Умберто підняв руки догори й підставив обличчя сонячним променям, які пробивалися крізь листя, і знову заспівав. Його голос був глибоким і дуже красивим.

Хвала Тобі, Господи, і всьому Твоєму творінню, особливо панібратові Сонцю, що є днем, і через якого Ти нам світиш. І день такий гарний, сяє величним блиском. Від Тебе, Найвищий, він отримує сенс.

Потому повільно занурив своє велике тіло в гарячу воду. Зручно вмостився. Ноги поклав на край чану. Заплющив очі.

Хваліть і шануйте Господа, й дякуйте йому, і служіть віддано.

У листі цвіринькали маленькі пташки. Пурхали з листочка на листочок, кружляли навколо голови Умберто.

Із будинку вийшла Марія й долила в чан гарячої води. Умберто заохкав. Марія стала біля чану й почала натирати волохату спину чоловіка. Його тіло рухалося взад-вперед. Умберто заплющив очі й блаженно посміхався. З оголених рук Марії збігали краплинки води. Від гарячої пари її обличчя зашарілося, однак його вираз залишався незворушним.

Коли я вийшов у двір, Умберто вже сидів на лавці під стіною.

– Мій батько завжди вітав прихід літа купанням на свіжому повітрі, – озвався він. – Змалечку я спостерігав за ним і вирішив, що коли виросту, теж так чинитиму.

Світило яскраве сонце. Ранкове повітря вже прогрілося. Почувався щасливим.

Звичайно, цей перший час перебування в Римі складав не лише зі світло й тепло. І робота над "Мертвими душами" теж не була суцільним святом. Як і в реальному житті, так і в художній творчості є свої проблеми, протиріччя й розчарування. Насправді вони є основою й передумовою будь-якої творчості. Невдачі необхідні для того, аби щось вдалося. Саме в цьому полягає суть прислів'я, що митець мусить страждати. Але якщо ти сильний, то витримаєш усі негаразди, ба навіть будеш вітати їх, ці постійні невдачі. Ти – на шляху!

Я збирався створити щось таке, чого раніше ще не було. "Мертві душі" повинні були стати величним твором, який довірив мені Пушкін.

Як і "Божественна комедія" Данте, він мав складатися з трьох частин. Пекло, чистильний вогонь і рай. Уже перша частина повинна була охопити всю Росію, викрити всі вади. Я знав, що моя книга зчинить занепокоєння й протести. То була моя доля – стати на стезю війни з моїми земляками. Та коли вийде друга частина, протести вщухнуть, а з появою третьої, коли твір буде завершено повністю, мене вітатимуть, як духовного вождя. Тоді стане очевидним таємний задум твору. Книга про людей без душі й про смерть людських душ. Про оповідь. Це значить і шлях людини до спасіння. Життя! Воскресіння, воскресіння!

Таким був мій задум.

Моя любов до життя була завжди пов'язана з моїм страхом перед життям. Але тепер усе було інакше. В Римі я почувався народженим знову. Став іншою людиною. Санкт-Петербург – це туман, сирість, холод та відразливий глузливий сміх. Театр, служба, університет – усе моє життя там було лише неоковирною дійсністю. Італія була батьківщиною моєю душі. Тут я почувався щасливим.

Жити! Моя душа була світлою. Почувався сильним і жив без страху!

Живіть і хваліть Господа, і вознесіть хвалу йому, і служіть йому з найбільшою відданістю!

Утім холод мусив дістатися аж сюди, до теплого Риму.

Якось я разом із сім'єю Аліано ходив на богослужіння до собору святого Петра. Коли ми вийшли після меси, то на мить зупинилися, щоб оглянути площу. Мені здалося, ніби я розглядаю картину. На передньому плані стояла купка прочан, декілька монахів-францисканців і пара жебраків із простягнутими руками. Позаду них тисячі людей, багато подають милостиню, всі охоплені трепетом. Оточений усіма цими друзями, я відчував, що моє життя має сенс.

Пригадав одну дитячу гру. В той момент, коли хтось вигукує "камінь!", усі гравці мусять завмерти на місці. Хто при цьому прийме найсмішнішу позу, тому випадає вигукувати наступним.

Усі чекають на вигук.

Прохолодно. Сонце не світить. Хмариться. В Римі холодно. Над площею святого Петра здіймається вітер. Несподівано серед застиглої

юрби виокремлюється маленька дівчинка. Це Єва. Вона біжить. При цьому тримає руки перед собою.

Та це не може бути Єва, адже вона стоїть поруч із нами. Це маленький хлопчик, який ганяється за голубами. Ті неохоче злітають, коли він наближається до них. Можливо, він навіть не намагається їх піймати. Можливо, він просто хоче налякати їх.

Голуби відлітають на кілька метрів і знову сідають. Не сприймають хлопчика всерйоз. Той знову, петляючи, біжить за ними чимдуж далі. Шукаю поглядом його батьків, та їх ніде не видно.

Ще деякий час люди залишаються стояти непорушно. Вони мусять просто стояти й спостерігати, допоки знаходяться у своєму житті. Потім починається рух, люди озираються. Бачать хлопчика. Хтось кричить йому навздогін, проте він не чує. Біжить за голубами. Дивлюся збоку на Умберто. Він також слідкує за хлопчиком.

Голуби видаються заважкими для польотів. Тоді хлопчик голосно кричить, і йому вдається сполохати окремих птахів. Потому злітають усі, здіймаються, завмирають у повітрі, ніби потрапили в невидиму сітку. Наступної миті звільняються й продовжують свій політ, все вище і вище.

Зрештою, зграя розпадається. Птахи опускаються, падають, як листя, на землю. Однак не всі, деякі зникають. Вони поєдналися з небесним світлом. Мені здається, вони завжди бажали досягти любові. Любові, в якій можна віднайти свою душу.

Хлопчика вже не видно. Голуби шукають поживу на землі. Люди пересуваються площею святого Петра, більшість не поспішає. Проте дехто крокує швидким кроком. Це ті, в кого немає мети. Жваво дискутуючи, оминають монахи-францисканці. Прочани розглядають простягнуті руки жебраків. Хлопчик зник. Небо сіро-біле та пустельне. Отче наш, нехай святиться ім'я Твоє. І нині, і прісно…

Дивлюся на Умберто. Той нахиляється до мене.

– Сьогодні ввечері я тобі дещо покажу, – прошепотів він.

Був пізній вечір. Умберто і я залишилися наодинці у дворику. Світив місяць. Високо в чорному небі сяяли зірки.

На столі стояла скринька. Мені завжди було цікаво знати, що в ній може бути. З урочистим виглядом обличчя Умберто вставив ключ у замок. Перш ніж дістати маленький пакет, ретельно витер руки об штани. Швидко закрив кришку, але я встиг помітити, що всередині лежали гроші.

Умберто розв'язав стрічку і розгорнув папір. Я побачив маленькі, чотирикутні аркушики з цупкого паперу. Умберто підсунув їх до мене. Коли він брав верхній аркуш, його руки тремтіли. На аркушику було написано 10 заповідей. В очі кидалася ретельність, із якою були виведені літери.

Умберто не дозволив мені взяти аркуш в руки. Підніс його мені під самий ніс і почав голосно читати, як це робить багато людей, попри те, що добре знають: їх співбесідник може зробити це й сам. Взяв наступний

аркуш, потім ще один і ще. На всіх були застереження, наприклад: "Будь гарним християнином!".

Перечитавши все, глянув на мене так, ніби з нетерпінням чекав, що я скажу.

Те, що я маю щось сказати, було мені зрозуміло. Розумів важливість того, що скажу. Та слів не знаходив. Отож тільки кивав і люб'язно посміхався.

Трохи вагаючись, Умберто дістав нові аркуші. Я був збентежений. У чому полягав смисл написаного? У чому полягало його призначення?

– Тоді це було так, – продовжив Умберто. – Усе вже відбулося, хоча ще не трапилося. Сказане здійснилося, і я – частина того, чим стану.

Життя вже мало б навчити мене, що світ не є таким, яким видається, що в кожній людині ховається інша людина і що все набагато складніше, аніж здається. Попри це, я з величезним здивуванням дивився на Умберто. Не розумів, про що він говорить. Власне кажучи, він розмовляв більше з самим собою, аніж зі мною.

Чи міг би я потрапити у його світ, якби дійсно того забажав? Та я не зробив цього. Сидів і мовчав.

Погляд Умберто вже не був таким наполегливим. Незграбним жестом указав на аркуш.

– То правда, що ти хотів стати поетом? – поцікавився я.

Умберто почервонів. Не сказав нічого.

– Про свої бажання не завжди можна…

Я мовчав. Почувався осоромленим. Умберто виявив до мене велику довіру. Запросив мене, щоб поділитися зі мною тим, що було для нього дуже важливим. Попроси в мене розуміння. Я ж відмовив. На чолі Умберто виступив піт. Яким постарілим він виглядав!

Умберто чекав, а я безуспішно намагався вигадати щось, що могло б якось виправити мою нетактовність. Та слів не знаходив.

– Це гарно написано, – тільки й спромігся, зрештою, сказати.

Великий, сильний чоловік зіщулився так, ніби я вдарив його в обличчя. Та наступної миті випростався. А коли взяв останній аркуш, то його лице сяяло, наче сповнене глибоким щастям!

Аркуш не містив жодних написів, був чистий. Я зробив жест, ніби хочу взяти його й перевернути. Але Умберто схопив його й перевернув сам. На іншій стороні аркуша також нічого не було. Я дивився на Умберто, дивився на чистий аркуш, який він тримав перед моїми очима.

– Але ж він чистий!

Умберто поскладав усі аркуші. Загорнув їх у папір, перев'язав стрічкою й поклав пакуночок у скриньку. Закрив кришку.

– Я думав, Ви письменник, синьйоре Гоголю.

Потім перейшов на "ти".

– Хто ти власне такий?

Умберто підвівся й пішов, залишивши мене наодинці зі своїми думками.

Я розповів усе, що знав, нічого не приховуючи. Проте я не хотів вірити самому собі і тому вдався до наступного аргументу. Люди постійно показують лише стільки, скільки вони хочуть показати. Приховують більше, аніж ти думаєш. Але вони знають, що вони роблять! Ніщо не трапляється випадково, хоча вони хочуть переконати тебе саме в цьому. Я тримав перед очима власні аргументи на кшталт того, як Умберто тримав перед моїми очима чистий аркуш, від якого, проте, мені в ніс вдарив різкий запах слів.

Та себе не переконав. Тому вдався до останнього козиря.

– Я не знаю, хто я такий!

Коли зайшов усередину, почув скавчання ла Белли. Невже людина, яка шукає абсолютну доброту, може знайти її лише в нерозумній тварині?

Я не знав, ким був. Я не був нащадком Остапа Гоголя. Попри це, я був дворянином, оскільки моя мати мала маєток і кріпаків. Якимось чином я був і водночас не був. Я мав завдання. А що, коли, незважаючи ні на що, я мусив виконати його не в якості письменника? І в чому полягала суть жертви, яку я одного разу мав принести?

Довго не міг заснути, молився запитуючи. Зрештою, заснув.

Наснилося, ніби стою біля вікна й дивлюся у двір. Там, в альтанці з дикого винограду, у великому чані сидів Умберто. Від гарячої води здіймалася пара. Марія мила його. Її рухи були ритмічними.

І раптом я все збагнув. Намагання залишатися байдужим викликає неймовірне горіння. Тоді ти ніби перетворюєшся на чужинця. Стримані й непомітні приховують найбільші страждання.

Зненацька помітив рух зовні альтанки. Був ще один глядач: маленька істота сиділа навпочіпки й через шпаринку в листі спостерігала за своїми батьком і матір'ю. Серйозні очі дивилися на заборонене.

Я засоромився від того, що підглядав, і змусив себе відійти в глиб кімнати. Зупинився перед дзеркалом. Кого ти бачиш?

Коли виглянув знову, то маленької істоти вже не було. Умберто з Марією лишилися наодинці. Посміхалися одне одному.

– Я така щаслива, – сказала Марія.

– Я також, – зізнався Умберто.

Узяв Марію за руку й погладив її. Вони схилилися головами одне до одного і поєдналися в найсвітлішому світлі. Їхні слова були теплими й гарними. Їхні обличчя сяяли від любові.

Я побачив відблиск чогось такого, чого я не міг пригадати. Хижка неподалік від доріжки "Літній вечір" у саду мого батька, це я пригадав. А що ще? Напружив пам'ять, але безрезультатно. Що це було, чого я не міг пригадати?

– Дуже брудна душа, – почув я голос Умберто.

– Виходь! – голосно вигукнув він. – Ми знаємо, що ти тут, ми знали це від самого початку. І ми знаємо, хто ти такий!

Я прокинувся весь мокрий від поту і з дуже недобрим відчуттям. Нічого з того, що побачив, я не хотів бачити. Вони дійсно знали, ким я був? Протягом кількох років щасливою людиною в чудесній країні... Попри все, це відповідало дійсності!

Нещасливець часто огортає себе щастям і радістю. І змінює інших відповідно до своїх бажань. Цей маскарад робить життя мінливим. Ніщо не є однозначним. Усе тече й змінюється, спогади також.

Усе загрозливим чином є взаємозамінним. Цього ніколи не мав на увазі! Так не повинно бути!

Людина розпочала щось таке, наслідки чого не може не осягнути. Панує безлад. І беззаперечними в цьому є наша вина і наша відповідальність. Це й неприємне усвідомлення: ми збираємося засудити замучені душі, які прагнуть умиротворення.

Звісно, в Італії було не лише щастя. І про це я мушу розповісти, також і про це!

Бути не в змозі писати… Що завжди було причиною і що чинником, мене охопив писемний параліч. Та дещиця, на яку я спромігся, була нічого не вартою. Слова більше не приходили мені. Я мусив спокутувати мою надмірну переоцінку власних сил, думку про те, що невдачі є фундаментом усякої творчості. Я занадто довго жив за рахунок взятих у борг сили та щастя. Мій борг набув великих розмірів.

Дивився на чистий аркуш паперу.

Чим більше часу минало, тим неспокійнішим я ставав. Якщо я не міг писати, тоді що мені залишалося, щоб дізнатися, хто я?

Я поєднав свою самобутність з призначенням і жертвою, яку мусив принести. Авраам був готовий за наказом Бога покласти на жертовник власного сина. Я ж не мав сина.

Отож не залишалося нічого іншого, як рушити в дорогу. Потребував подорожі. Ніщо не може зрівнятися з подорожжю. Залишив Рим. Але знав, що повернуся.

Рідкісні люди

Щасливий той, хто у своєму житті зустрів добру людину! Як така подія може змінити тебе?

Недовіра, обман, заздрість – усе це зникає як за помахом чарівної палички.

Мій від'їзд із Риму й Італії був пов'язаний із багатьма розчаруваннями. В Парижі я знову побачився з Данилевським. Це було фіаско. Коли згодом написав йому, то відповіді не отримав. Написав ще раз і ще. Минули місяці, перш ніж отримав відповідь. Данилевський натякав, що тут була

причетна жінка. Негайно відписав йому й застеріг від жахливих страждань, які завжди є наслідком подібних захоплень.

У Парижі я пережив тяжку кризу. Був на волосину від смерті. Більше розказати не можу.

Тепер, після того, як зустрів Йосифа, я ожив! Він був утіленням майбутнього. Кожен день таїв у собі відродження й можливість. Знаєте, як звучала моя нова римська адреса? Страда Феліче, 126. Страда Феліче! Вулиця Щастя…

Легкий вітерець розносить навкруги всі аромати Кампанії. Між стінами будинків на мотузках тріпоче білизна. Із відкритого вікна долинає чистий спів: Amore, abbachio…! Сонце світить. Небо ясне. Всі квіти Риму сяють від радості. Весна розквітла. Цього чудесного 1839 року я щодня бачився з Йосифом.

Умберто знав, де я живу, але ми зустрічалися рідко. Він усе більше й більше належав до минулого. Про Йосифа я йому не розповідав. Мої друзі ніколи не подобалися Умберто. Про колонію російських художників висловлювався дуже зневажливо. Вочевидь, мав рацію: це було зібрання примітивних людців. Від дванадцятої до другої сиділи в кафе, говорили й говорили, і завжди про те, наскільки безталанною була решта митців, тих, кого серед них не було, особливо з відомими іменами. Вони принижували інших і думали, що завдяки цьому зросте їх особиста цінність.

Чи був хоча б один із них талановитим? Безперечно, але вони не були готові до невдачі, до неминучого фіаско… Чуєте, ви! Я знову почувався сильним, як ведмідь. Із великим натхненням знову працював над першою частиною "Мертвих душ". Робота наближалася до завершення!

Щоб позбутися ризику невдачі, ці художники створювали твори, які виключали цю можливість. Із часом вони починали усвідомлювати, що втратили на результаті. Тоді йшли в кафе й починали безперервно говорити, і так їм вдавалося забути, якими самотніми й наляканими були всі люди, й вони зокрема.

Несхвалення Умберто викликали також і мої аристократичні особи. Особливо він зневажав княгиню Волконську. Стверджував, що вона прагне заволодіти моєю душею. Не втомлювався застерігати мене, і, зрештою, мені стало страшно, хоча я йому й не вірив. Звідки ти можеш знати, що хтось прагне заволодіти чиєюсь душею?

Княгиня Зінаїда Волконська була дуже близькою подругою царя Олександра. Відкрила в Москві літературний салон. Їй присвячували багато віршів. Вона й сама складала вірші та музику, співала. У 1829 році перейшла в католицтво. Цар Микола залишив маєтки в її власності, проте її саму вислав із Росії.

Вона подалася до Риму й оселилася в ошатній віллі, що стала місцем зустрічі російських аристократів. Окрім них, там збиралися також люди незнатного походження: композитори, співаки, актори, художники,

письменники. Княгиня була дуже гостинною. До того ж дуже набожною. Віллу відвідувало чимало священиків. Чи була вона гарною людиною?

Як швидко з'являються й розповсюджуються плітки. З Росії до мене дійшли чутки, що "багаті й лицемірні аристократи" знищили творчу силу Гоголя. Ці розмови швидко вщухнуть, коли я видам "Мертві душі"!

Княгиня Волконська познайомила мене з Йосифом Вієльгорським та його сім'єю. Граф Михайло Юрійович, Луїза Карлівна й донька Анна, сестра Йосифа, мешкали в цей час на віллі, яка також була власністю княгині Волконської. Вона була розташована посеред мурів античного Риму, в оточенні виноградників і палісадників.

Йосифу було років двадцять; дуже красивий, із м'якими, добрими очима, погляд яких нагадував мені брата Івана. Був дуже обдарований і розумний. Працював над історією російської літератури, і багато годин ми провели з ним у розмовах про Карамзіна, Жуковського, Пушкіна та Гоголя.

Хоча я був на десять років старшим, але часто почувався молодшим і не досвідченішим за нього. Йосиф міг бути наївним, але це була та наївність, яка властива дуже розумним людям старшого віку. Я міг би довго розповідати про Йосифа, але як би гарно я цього не робив, це було б лише блідим відбитком його доброти і краси. Чи є щось важче, аніж зобразити диво однієї доброї людини?

У Йосифа була жива душа, він утілював майбутнє, сукупність людських можливостей.

До Риму зі спадкоємцем престолу Олександром приїхав Жуковський, який був його вчителем. Пізніше прибув Погодін. Мені подобалося показувати друзям Рим і розповідати про все те, що я любив, античні монументи та живих людей. На відміну від Жуковського, Погодін залишався до всього байдужим. Сумував за домом. Про Йосифа все-таки сказав, що той прекрасна людина, зайнята гідною працею. Та Погодін не був би Погодіним, якби не додав при цьому: "Але чи зможе він з Божою поміччю її закінчити?".

У Погодіна була феноменальна здібність нагадувати людям про печальне. Більш за все інше мені б хотілося забути про те, що в Йосифа були хворі легені і що його стан невпинно погіршувався.

Я будував плани, обговорював усе те, що на нас чекало. Йосиф усміхався й дивився на мене поглядом, від якого мені ставало ніяково. Інколи він говорив про свою близьку смерть. Я не міг змиритися з тим, що його ніщо не могло врятувати, ані його молодість чи краса, ні його доброта чи непорочність і навіть моя любов до нього і те, що він сам з цим вже змирився.

Він мав право жити! Чому все добре й красиве мало бути спаплюжене цією гидкою дійсністю? Чому він мусив померти?

Йосиф тихо всміхався.

Я проводив дні і ночі на віллі, довгі, безсонні ночі. Намагався подолати свій неспокій усілякою активністю. Подавав воду, коли в нього

з'являлася спрага. Витирав спітнілий лоб. Можливо, можливо, порятунок усе-таки був. Молився. Можливо, станеться чудо.

Часто читав Йосифу Біблію. Адже Бог з тобою. Читав також місця з "Fioretti", які дуже подобалися Йосифу. Фіоретті, Божі квіточки, розповідали про святого Франциска Ассізького.

Розповідав казки й історії з реального життя, про чудеса, які трапилися. Розказував про чудесну Україну мого дитинства.

Йосиф сидів біля вікна і слухав. Я розглядав у світлі сутінок його красу, бачив перші тіні, які повзли по підлозі й перебиралися на ліжко. Йосиф ліг поруч зі мною й заснув, поклавши голову мені на руку.

Я не мав права спати. Мусив заспокоювати, коли йому снився поганий сон і обережно гладити його лице. Мусив не спати, щоб він не помер.

Побачив у дзеркалі своє обличчя. Хоча я спав усього декілька годин на день, утім рідко почувався втомленим, і недуги, які зазвичай переслідували мене, тепер припиняли нагадувати про себе. Обличчя, яке я бачив у дзеркалі, було гладеньким, свіжим і живим. Соромився себе.

Інколи Йосиф прохав мене піти додому й відпочити.

– Я не втомився, – відповідав я.

Однак траплялося, що я засинав і залишав Йосифа на самоті. В таких випадках я бажав, щоб на моєму місці була сестра Йосифа Анна. Вона була дуже схожою на свого брата, ніжна, добра людина.

Настав ранній травневий ранок. Усю ніч я провів біля Йосифа. Піддавшись його наполяганням, вирушив додому, щоб перепочити кілька годин.

Життя дивне. Несподівано я позбувся відчуття провини за те, що лишив Йосифа самого. Посміхався, був радісним. Друга смерть для тебе нічого не важить…

Неподалік від входу в мій будинок, прямісінько перед дверима тратторії Оазі, лежала дівчинка. Напівсидячи, напівлежачи, прихилилася спиною до стіни будівлі. Поруч із нею стояла скринька з відкритою кришкою. Дівчинка була брудною, але це не був звичайний бруд дитини-жебрака. Платтячко високо задерлося, і в сліпучих сонячних променях оголена плоть виглядала підкреслено білою.

Швидко відвернувся. В очах закрутилася вулиця. Охопила млість, і ледь не знудило. Хотів побігти геть, але не міг зрушити з місця. Потім знову повернувся обличчям до доньки Умберто й зустрівся з поглядом її серйозних очей. Присів поруч.

Діти носять у собі таємницю, розуміння того, що необхідно буде ще прожити власне життя. Та вони знають, що трапиться. Щоб стати дорослими, їм доведеться принести дитя в жертву. Ті, хто більше за інших хочуть стати дорослими, плекають даремну надію, що зможуть забрати дитину з собою.

Діти завжди мене любили. Вони безневинні. Доброї думки про всіх. Дуже проникливі.

– Єво, що ти тут робиш?

Вона подивилася на мене втомленими, незрячими очима.

– Хто Ви?

– Це ж я! – вихопилося в мене. – Ніколай Гоголь!

– Хто це?

Раптом переді мною опинився Умберто й зміряв мене сердитим поглядом.

– Ну що вам сказати! Людина, готова порушити найсвятішу клятву, щоб домогтися вигоди для себе! І заради цього навіть пожертвувати дитиною!

Звинувачували мене! Умберто звинувачував мене, але ж це була його донька, яка, безсоромно розлігшись на вулиці, жебракувала. Несподівано Умберто розсміявся. Стояв переді мною хворий. Що йому від мене було потрібно? У що він хотів мене втягнути? Ким він був? Прийшов з іншого світу.

Глянув йому прямо в очі. Вони були такими ж порожніми, як і аркуш паперу, який він колись мені показував. Чи мав я запам'ятати його саме таким?

– Подивіться в дзеркало, уважно подивіться, синьйоре Гоголю!

І знову я був обвинувачуваним. Слова Умберто були жорсткими, грубими й огидними. А я не міг нічого сказати на свій захист.

– Жебрак – щаслива людина, синьйоре Гоголю. У нього є своє місце в цьому житті!

Тон Умберто пом'якшився. Тепер він виглядав, як добра людина, як той, хто почувався щасливим. Мені стало ніяково.

– Ви були здатні навіть на вбивство ла Белли!

Своїм життям собака завдячувала саме мені. То що, вона померла? Висловив своє співчуття. Не надто усвідомлюючи суть, невпинно говорив про розум ла Белли й про інші її заслуги. Про те, що розумію, як важко має бути Умберто, який так сильно її любив…

– Припиніть! – Умберто презирливо подивився на мене. – Це собака був лише пес!

Чи чинить людина зле, бажаючи зробити добре? Вона є частиною дійсності, та не відає, ким вона є.

Умберто знав, де я мешкаю. Він посадив Єву перед входом до мене. Навіщо?

Умберто взяв гроші зі скриньки і сховав її під сорочкою. Взяв Єву за руку. Вони пішли разом. Мені ледь вдалося не піддатися пориву побігти слідом і дати монету.

Вони перейшли вулицю й зникли в тіні. Єва усміхалася!

Підкликав візника й упав на сидіння.

– Синьйоре, куди їхати? – запитав кучер. – Синьйоре!

– Laude delle creature…

– Де це?

В одній країні, в одному царстві…

– Відвезіть мене на віллу Волконської! – звелів я.

– Хутко!

У мене було недобре передчуття, ніби за час моєї відсутності з Йосифом щось трапилося. Промайнула думка, що зустріч з Євою й Умберто мала бути провісницьким знаком. І коли я почув, як хтось щось вигукнув услід екіпажу, був упевнений, що Йосиф помер.

Але той був живий!

Приязно потиснув мені руку. Я подивився в його м'які, добрі очі. Все неприємне щезло. Хто ж то гукав? Цей моторошний застережливий оклик!

– Я помру, але Бог буде опікуватися тобою, – вимовив Йосиф.

За декілька тижнів Йосиф Вієльгорський помер. Коли смерть була вже близько, я пішов за православним священиком. Відразу ж повернувся, аби якомога довше побути зі своїм другом. Невдовзі Йосиф залишить мене. Спробував переключити свої думки на те, що життя, попри все, подарувало йому 20 років, а мені щасливий час.

Молився за нього. Священик здійснив останнє причастя. В кімнаті було тихо, чути було тільки тихеньке схлипування. Я все частіше відводив очі від обличчя Йосифа. Не хотів дивитися й на тих, хто зібрався навколо смертного ложа. Поглядом відшукував речі, китиці від килима, сіро-голубе покривало.

Часто я молив Бога, щоб він дозволив мені зайняти місце Йосифа, взяти на себе його страждання й померти його смертю, з невідворотністю якої я, зрештою, змирився. Та права на цю жертву я не отримав. Наскільки глибокою була моя провина? Що я знав про це? Нічого, але що це змінювало? Всі ми вриваємося в життя під оплески хіба що наших близьких. Шукаємо собі місце, при цьому відтісняємо інших. Вони мусять спокутувати власним життям наше місце в цьому світі. Завжди є той, хто має бути принесеним у жертву.

Історія про Йосифа Вієльгорського не є моєю. Думаю про всі ті слова, до яких удається оповідач, слова, які не мали з'явитися. Ті, що стоять на службі довершеного, вічно недовершеного.

Несподівано в кімнату увірвалася княгиня Волконська. Привела з собою католицького священика. Той швидко підійшов до Йосифа, нахилився над ним і щось прошепотів. Княгиня дивилася на помираючого сповненим болю поглядом. Тепер і я зміг подивитися на лице Йосифа. Уже не відчував потреби уникати чийогось погляду. Пильно спостерігав за присутніми, за їх смутком, кожним порухом їхніх облич, усіма цими маленькими знаками підсвідомого полегшення. Цього разу мене оминуло.

Волконська перевела увагу на ксьондза.

– Час навернути його в католицтво!

Ксьондз подивився на Йосифа.

– Поспішіть!

– Ксьондз вагався.

– Починайте, нарешті! – наполягала Волконська.

Однак священик відмовився, і тоді княгиня сама схилилася над помираючим. Потім рвучко випросталася.

– Я бачила його душу! – вигукнула екзальтовано. – Вона залишила його тіло в образі маленької голубки. Така жива! То була католицька душа!

З дивною холоднокровністю я реєстрував усе те, що говорила княгиня і що казали інші присутні, як вони рухалися по кімнаті, – все, що відбувалося. Мусив зберегти це в пам'яті. Та більше розказати не можу.

Йосиф Вієльгорський помер. Ніколай Гоголь мусив жити. Я плакав. Я хотів жити!

Чи було це правдою?

Поїхав до Марселя, де перебувала графиня Вієльгорська з донькою Анною. Хотів особисто передати звістку про смерть Йосифа. Графиня покрила голову чорною шаллю й сіла на підлогу, не реагуючи ні на кого. Ніби закам'янівши, просиділа два дні й дві ночі.

Протягом цього часу я залишався з нею.

– Ви дуже добра людина, Ніколаю Васильовичу, – сказала Луїза Карлівна.

Подумав, слід спробувати змусити її заплакати. Зрештою, це мені вдалося.

– Бідний Йосиф, – зауважив я. – Він помер, не попрощавшись зі своєю матір'ю…

"Мертві душі"

– Мертві душі! – заревів цензор голосом, гідним античного римського полководця. – Ніколи! Цього пропустити ми не можемо!

Восени 1841 року я подався до Росії, щоб відстежити публікацію "Мертвих душ". Перша частина, нарешті, була завершена.

Як я радів, яким щасливим почувався! Назад, до моєї любої Росії, щоб подарувати їй поему, над якою пропрацював цілих шість років.

– Ніколи! – ще раз прокричав голова цензурного комітету Голохвастов.

Рукопис я передав професору Снєгирьову з Московського університету. Він був відомий як вдумливий, розважливий цензор. Прочитавши, запропонував мені декілька незначних правок. Я з ним погодився, ось і все.

Ось і все? Несподівано Снєгирьов змінив свою точку зору, можливо, тому, що не наважився взяти на себе повну відповідальність. Отож рішення мав прийняти цензурний комітет.

– Мертві душі! – знову почувся збуджений голос Голохвастова. – Душа не може бути смертною. Автор оскверняє безсмертя душі. Дати дозвіл на це ми не можемо!

Щоб уникнути всіляких непорозумінь, маю відразу сказати, що я ніколи не виступав проти цензури як такої. Навпаки, я завжди її захищав. Бєлінський вважав, що я жартував, коли ми якось дискутували з ним про цензуру. Він не міг провести межу між речами й істотами. Люди мають недоліки, і саме їх необхідно змінити. Ні царизм, ні церкву, ні армію, ні міністерства, ані кріпосне право як таке. Отож, і цензуру також!

Це добре, що стільки установ та інституцій мають право на цензуру. Давайте перелічимо: церква, мілітарні установи, університет, Другий відділ особистої канцелярії царя. І, звичайно, Третій відділ. Імператорське міністерство конярства, як і решта міністерств. Когось пропустили? Вочевидь, адже є безліч людей, наділених повноваженнями цензора. Власне кажучи, кількість цензорів продовжує перевищувати кількість опублікованих творів за рік… Так, згадав. Ще Комітет із нагляду за будівництвом Ісакіївського собору в Петербурзі. Його не можна забувати.

Цензура корисна. Вона вчить автора захищати свій твір, озброїтися терпінням, смиренністю, любов'ю до істини… Так, автор має оволодіти всіма християнськими чеснотами.

– Мертві душі, це неймовірно.

Снєгирьову, який почитав рукопис, знадобився час, аби пояснити Голохвастову, що в книзі йдеться про кріпосних, які померли, але ще залишалися зареєстрованими як живі.

– Ні! – вигукнув Голохвастов.

– Ні! – підхопили інші цензори.

– Можливо, – прошепелявив чоловік на ім'я Тунеядін, на вигляд справжній веселун, – можливо, якщо автор змінить назву на "Ще зареєстровані кріпосні".

Цензори задумалися, і я міг чути, як у них всередині забуркотіло.

– Ні. Що це має означати?

Знову буркотіння.

– Нападки на кріпосне право.

– Так! Так!

Снєгирьов попрохав слова. Можливо, мав докори сумління щодо мене. Спробував передати зміст книги.

– Шахрай, який видає себе за колезького асесора Чичикова, їздить…

– Що це за ім'я!

– Чоловік на ім'я Чичиков, – терпляче продовжив Снєгирьов, – подорожує Росією і скуповує мертві душі, тобто кріпосних. Під час подорожей і проведення купчих виникає цілий ряд різноманітних ситуацій. Автору вдалося змусити свої вигадані персонажі…

– Вигадані. Так стверджують усі!

– Істинно! Кожен досвідчений цензор добре знає, що за цим криється! Різкі, коли не сказати, зневажливі для високоповажних осіб нападки. Вигадані, коли б не так!

– А навіщо гаяти час, щоб вигадувати персонажів, якщо є реальні? – прошепелявив Тунеядін.

Я насторожився. Невже я недооцінив його?

– Коротше! – підсумував Снєгирьов. – Деякі потішні сцени з повсякденного життя, які можна трактувати як веселі, але вже ніяк не…

– Звучить не дуже весело.

– До речі, ідею роману підказав авторові Олександр Пушкін! – виклав останній козир Снєгирьов.

Чола цензорів наморщилися, як знаки запитання. Пушкін? Пушкін? Ім'я звучало на подив знайомо.

– Здається, пригадав, здається, пригадав! – вигукнув невеличкий худий чоловічок із крихтами тютюну для нюхання.

Я оцінююче подивився на нього. Часом не професор Аналогін з Петербурзького університету? Звісно, це був він, вочевидь, перебрався до Москви.

– Пушкін – це не той, хто написав "Бориса Годунова"?

– Так, той самий! – знаки запитання розгладилися.

– "Село"!

– "Оду вольності"! – вигукнув Кахеновський, професор історії Московського університету.

Було очевидно, згадка про Пушкіна викликала не ту реакцію, на яку сподівався Снєгирьов. Недовіра до мене й до мого твору лише зросла.

Тунеядін виглядав так, ніби намагався відшукати в глибинах своєї пам'яті якусь довшу назву. Весь аж напружився. Безуспішно. Від напруги втратив свідомість.

Розглядав цензорів по черзі. І це мали бути шановані співгромадяни? Учені мужі? Стовпи та опора російського суспільства?

– "Мідний вершник"!

Тунеядін опритомнів.

– "Мідний вершник" цього Пушкіна, – прошепелявив полегшено, – ми ж його теж розглядали? Там ішлося про статую Петра Великого верхи на коні.

– Ні, це мав розглядати Петербурзький комітет.

– Оті довбні!

Цензори пожвавішали.

– Шановний, Ви хочете захистити огидні реформи Петра?

– Дозвольте! Ми говоримо про царя, чи не так? У такому випадку доречно буде виявляти більшу повагу!

– Бронзова статуя, наскільки нам відомо, ніколи не розглядалася нами.

– Йдеться не про статую, а про вірш "Мідний вершник".

– Тоді так і скажіть, нарешті!

– А чому б нам не запитати самого автора! – сказав великий, схожий на ведмедя, чоловік на ім'я Собакевич.

Всі погляди зосередилися на мені.

– Як це було? Ми цензурували Ваш вірш "Мідний вершник"?

– Я не писав його, – втомлено зауважив я.

– Ось бачите! – тріумфуюче вигукнув Голохвастов. – Він навіть заперечує, що написав його! Стає все цікавіше!

Поки цензори ламали голови над тим, чому ж саме зараз почало ставати цікавіше, Снєгирьов знову взяв слово і спробував знову описати героя книги. Далі слова "герой" не дійшов.

– Ви сказали "герой"? – обличчя Кахеновського скривилося в болючій гримасі.

– Автор аж ніяк не виправдовує його вчинки, – поспішив запевнити Снєгирьов.

– Незважаючи на це, він зробив шахрая героєм, – підсумував Голохвастов. – Які тільки наслідки це може мати!

– Які ж саме? – запитав я сам себе.

– А те, що з'явиться якийсь маленький чиновник, якому заманеться наслідувати його, і він почне скуповувати мертві душі… ще зареєстрованих кріпосних.

– А крім того, – втрутився Аналогін, – цей Чичиков назвався колезьким радником. Так не можна, хіба що титулярним!

Потому розгорілася довга дискусія цензорів про офіційний табель, про ранги, власний ранг та ранги інших, від першого до чотирнадцятого, від канцлера і дійсного таємного радника до таємного радника, дійсного державного і надвірного радника до губернського секретаря, повітового секретаря та колезького регістратора. Потім черга дійшла до титулів, від світлості та сіятельства до високоблагородних та благородних. Це всі ті речі, до яких так охоча російська людина. Зрештою, Голохвастов звернув увагу на вже висловлену ним точку зору, що Чичиков може подати поганий приклад слабким і несамостійним душам. Цензори схвально кивали головами, всі, окрім Снєгирьова, який заперечно хитав.

– Снєгирьов, Ви сприймаєте це занадто легковажно, – безапеляційно заявив Голохвастов. – Для чого нам цензура, якщо не для того, щоб уберегти легковірних людей від оманливих пазурів брехні.

– Найгірше, це бути змушеним спостерігати, – продовжив Кахеновський, – як наша матінка Росія у такий безсоромним спосіб бруднить себе.

Після цих слів ведмедеподібний Собакевич ткнув своїм велетенським пальцем із такою силою й докором у рукопис, що проткнув майже половину аркушів.

– Тут указується, – він глянув у дірку, – тут указано, що душа не коштує більше 80 копійок. Хто такий дурний, щоб продавати кріпосного за 80 копійок?

– Але ж вони вже давно померли! – несподівано почув я свій власний голос. – Ну добре, пропоную вам півтора рублі.

– Пропонуйте розумну ціну! – рикнув Собакевич.

– Але ж ціна всього за ім’я на аркуші паперу!

– Можливо, – неохоче погодився Собакевич, – та це все-таки душа, людська душа. Те, що хтось мертвий, взагалі нічого не мусить значити. Візьміть, для прикладу, каретника Міхеєва, чудовий майстер. А які екіпажі він майстрував! Сильний, як ведмідь.

У Росії є святі дурні, але й повні ідіоти також.

– Та ж він мертвий! – закричав я.

– Я це почув, – відказав Собакевич. – Проте він все-таки жив, існував. Він вартий щонайменше ста рублів! Чи візьміть коваля, його вишукані роботи, так, це шедеври мистецтва!

– Два рублі найбільше … – почув я власне зітхання.

Кімната почала обертатися довкола мене. В моїй бідній голові все змішалося. Чи був я близький до того, щоб утратити розум? Собакевич здавався мені привидом із мого власного твору, і я сам сидів тут, як Чичиков, і торгувався за ціну.

– Тоді два п’ятдесят.

– А Ви дуже непоступливий, – зауважив Собакевич.

– Це моя остання пропозиція!

– Невже Ви оцінюєте людську душу не дорожче за пару зварених ріп? – проревів Собакевич.

– Це моє останнє слово! – знову вигукнув я.

– А ще хочете називатися письменником, - зневажливо відрізав Собакевич і повернувся спиною до мене.

– Я ним є! Прочитайте рукопис!

– Яке нахабство!

– Так, рамки необхідні, – прошепелявив Тунеядін, який тільки-но прокинувся.

Мій твір вислизав із моїх рук. Однак я відмовлявся визнати свою поразку.

– Пане голово, – звернувся я. – Можливо, у моїй поемі наша люба вітчизна частково зображена в дещо похмурому світлі. Та в мене є намір за цією частиною опублікувати ще дві, як у "Божественній комедії" Данте. Образ Чичикова, як і вся оповідь, буде розвиватися в цілком ідеалістичному напрямку.

– Ще декілька частин? – пропищав Аналогін. Волосся в ніздрях його носа затремтіло з переляку.

– Ідеалістичному! – втрутився Кахеновський. – Тут мій старий досвідчений ніс чує щось підступне.

Головуючий Голохвастов втупився в мене й заревів:

– Що, власне кажучи, Ви написали, пане Пушкіне?

– Гоголь…

Я вже сам почав сумніватися.

– Ідеалістично! – повторив Кахеновський і тицьнув у мій продірявлений рукопис. – Послухайте!

Кахеновський був відомий своїм гострим, як ніж, розумом, і не менш гострим язиком, отож я здригнувся.

– У Вас іде кров!

Злякано я почав обмацувати обличчя, ніс, усе. Однак кров ішла в Кохановського. Він необережно поводився зі своїм гострим язиком, отож кров сочилася з куточків його рота.

– За царя і батьківщину я готовий знести ще й не таке! – хвальковато змахнув він рукою так, що кров розбризкалася на всі боки.

– Куди не ткнеш пальцем у це болото, скрізь знайдеш тільки двозначність і бруд. Криве дзеркало царизму!

Невже все було втрачено? Шість років праці дарма? Здавалося, що саме так.

– Ніколи! – репетував голова комітету Голохвастов. – Ніколи ми не зможемо дати дозволу на це. Заборонити!

– Заборонити! – підхопили інші цензори.

Я все глибше вгрузав у свій стілець.

– Заборонити! Заборонити!

Я опустився під стіл. Роззирнувся на всі боки поміж ніг та чобіт. Ситуація здалася знайомою. Авжеж, точнісінько, як тоді, коли я вперше зустрівся з Пушкіним! Коли я був ще юним письменником-початківцем. Ліс ніг, непрохідні джунглі з черевиків та чобіт не пропускали мене вперед.

– Заборонено, заборонено!

Цей ліс рухався. Цензори відбивали такт, тупаючи ногами по підлозі.

– Заборонено, заборонено!

Поводилися, як діти в новорічний вечір. Підлога почала коливатися коливатися, і раптом хтось, думаю, Собакевич, поставив свій чобіт на мою праву руку. Зосередив на ній всю свою вагу.

Згори до мене долетів голос Голохвастова.

– Дозвольте підвести підсумки!

На якусь мить запанувала тиша, під час якої Собакевич трішки підняв ногу так, що я зміг, нарешті, вивільнити свою добряче набряклу руку.

Згідно з висновками голови цензурного комітету, я вчинив нападки на все: на всіх високоповажних осіб, усі інституції, Росію загалом.

Дуже чітко я усвідомив, що знову опинився вдома. Заплющив очі. Не хотів нічого, тільки служити своїй країні… О, Русе, Русе! О, трійка, швидка, як птах! Лише дуже живий народ міг тебе придумати в країні, яка не любить красу, чиї степи простягаються на півсвіту, країні, у якій відстань між людьми така велетенська, що в очах майорить, коли намагаєшся виміряти її верстами.

О, Русе, летюча трійка, яку ніхто не зможе наздогнати… Русе, Русе, дай відповідь, куди ти мчиш? Та ти мовчиш. Трійка летить, й інші народи й держави сторонятся й дають їй дорогу…

Я це написав, точно так.

Відкрив очі. Скільки огидних фізіономій! Пильно вдивлявся в обличчя цензорів, які обливалися потом, червоні від напруження, в намаганні заглянути під стіл. Обвислі щоки хиталися, як драглі, з-під борід випадали залишки їжі, з напіврозкритих ротів виривалося хрипіння. Бездушні очі втупилися в мене. Мертві. Мертві душі.

– Ось де Ви!

Повільно я знову заповз на стілець.

– Що, бога ради, Ви робили під столом?

Промовчав.

– Отже! – Голохвастов підвищив голос. – Чи одностайної думки комітет щодо заборони "Мертвих душ"?

– Так!!!

Засідання закінчилося. Я чув, як Тунеядін з Аналогіним завзято дискутували про мою зовнішність.

– А який довгий ніс, наче дзьоб у журавля!

– Та ним око можна виколоти!

Повернувся до них своїм глухим вухом.

До мене підійшов Снєгирьов.

– Я роздумував над одним моментом. Усе, що здобув Чичиков, – душі, успіх, титул – усе це було лише видимістю. Він не був тим, за кого себе видавав. Досягнув успіху завдяки обману. Все його становище ґрунтується на фальшивих передумовах.

– Так, саме це я й хотів показати.

– Дійсно? – перепитав Снєгирьов і пильно глянув на мене, перш ніж піти.

– Почекайте! – гукнув я і хотів побігти слідом, та мене затримав голова цензурного комітету, який виріс ніби нізвідки й схопив мене за руку.

– Ви ж розумієте, чи не так? – швидко заговорив Голохвастов. – Адже навіть якби мені самому цього хотілося, я б не зміг цього зробити. Я дуже добре усвідомлюю: те, що Ви написали, не має злого умислу й що так сталося випадково.

Випадково?

– Буде дуже цікаво прочитати продовження. Між нами кажучи, Ви дуже здібні, пане Пушкіне!

– Гоголь.

– Так, звісно, Гоголь. – Голохвастов так міцно потис мою руку, що в мене аж сльози виступили.

– Ну, любий друже, не сумуйте, Ви не перший, у кого виникають проблеми з цензурою. Вище голову!

Голохвастов нахилився до мене.

– Між нами, любий друже, що Ви думаєте про цензуру?

– Цензура необхідна…

– Неперевершено! Ви правильно дивитеся на речі. Отож розійдемося друзями! До речі, що Вам потрібно було під столом?

– Не знаю…

Я потер розчавлену чоботом руку й подумав про дивні чоботи з вулиці Віа Ісідоро. В Італії, країні можливостей, чоботи були маленькими Божими посланцями, легкі, повітряні чудеса, які здіймалися в небо, живі душі на шляху до Господа.

На противагу Італії, в Росії панував реалізм. Чоботи були чоботами, твердими й бездушними, як і їхні господарі, щомиті готові розтоптати і серце, і руки.

ДО ЄРУСАЛИМУ

Правда і кривда

Жив колись хлопчик, яким не могли натішитися його батьки. А був він дружелюбним і добрим, найчеснішою дитиною в усій окрузі. І мав він брата, який був його повною протилежністю, поганим і злим, завжди готовим брехати на кожному слові. Відповідно, братів і прозвали Правда та Кривда. І вони весь час сперечалися між собою.

Минули роки, і хлопці стали чоловіками, але суперечки між ними не припинилися. Про що вони сперечалися? Багато про що, але здебільшого йшлося про те, як краще жити – правдою чи кривдою.

Зрештою, вирішили піти у світ і запитати в трьох перших стрічних, що вони вважають за краще.

Отак вони зустріли селянина, купця і священика. Всі вони в один голос заявили, що й легше, і краще жити кривдою. Дійсно, бажано було б жити по правді, та, на жаль, це неможливо.

Потому Кривда, звісно, вважав, що суперечку вирішено на його користь. Однак заявив, коли навіть цілий світ стверджуватиме, що брехати краще, він не зійде зі шляху правди.

Брати довго ходили світом. Кривді скрізь ішлося добре, в той час як Правда мусив тяжко працювати й страждати. Попри це, продовжував стверджувати, що життя по правді набагато краще, ніж жити за кривдою.

Ця наполегливість дуже злила Кривду.

Настав день, коли в Правди нічого не залишилося, і він попрохав Кривду про шматок хліба. Той відразу ж запитав, що він за це матиме. Правда відповів, що брат може взяти в нього все, що забажає. Тоді Кривда каже: "Дай тобі око вийму, тоді дам". Думав Правда, думав та й мусив погодитись. От Кривда виколов йому око й дав кусень хліба.

Так вони мандрували світом. Ось Правда знову залишився без їжі і знову попрохав у Кривди шматок хліба. Кривда відповів, що хоче за це друге око. Правда попросив його змилостивитися й пояснив братові, що той чинить тяжкий гріх. У відповідь Кривда тільки розсміявся. Так Правда втратив і друге око. Тепер Кривда сміявся ще більше і знущався над

братом, кажучи, що той може прекрасно жити по правді. Після цього залишив його на дорозі самого.

Покинутий сліпий упав навколішки, довго молився й настійно благав Бога не залишати його.

Зрештою, почув голос, який сказав йому: "Зверни праворуч до лісу. Там ти знайдеш стежку. Вона приведе тебе до струмка. Іди вздовж струмка, поки не дійдеш до містка. У тому місці зайди в ручай і потри очі тією водою. Тоді ти знову будеш бачити. Після цього йди вздовж ручая вгору, аж поки не побачиш великий дуб. Тоді візьми драбину, яка стоїть біля дуба, і залізь на дерево. Настане ніч, і ти зможеш усе почути!".

Правда пішов направо. Зайшов у ліс і знайшов стежку. Час від часу сходив з неї, та потім віднаходив знову. Зрештою, підійшов до ручая. Біля містка зайшов у воду. Зір повернувся до нього. Після цього попрямував далі, знайшов дуб і видерся на нього.

Коли так опівночі прибігає на те місце під той дубок нечисть і давай веселитися та розповідати, хто що злого зробив. От один і каже, що "в такому-то царстві в царя одна дочка, так я й тій поробив так, що захворіла й через три роки помре. А врятується лише тоді, коли почує чудодійні слова ікони Богородиці". Нечисть не тямила себе від зловтіхи.

Нечисть провела під деревом цілу ніч і розлетілася лише наступного ранку. Тоді Правда швидко вирушив у дорогу. Був збентежений. Чи правильно він усе почув? Як мають звучати чудодійні слова? І взагалі, чи чув хтось колись, щоб ікона говорила?

Незважаючи на сумніви, Правда день і ніч не відходив у церкві від ікони Богородиці. Молився вдень і вночі. Тиждень за тижнем. Минув місяць, за ним ще два. Часто його охоплювало бажання облишити все. Хоч як довго він не молився, та слова не приходили. Минув рік, за ним ще два.

– Я – правда, – несподівано промовила ікона.

Правда засумнівався. Чи говорила ікона? Чи правильно він усе розчув? Адже він, Правда, не міг піти до царівни й сказати: "Я Правда". Це було б схоже на те, якби Василь Афанасійович сказав: "Я Василь Афанасійович". Та все-таки зібрався в дорогу й незабаром постав перед хворою царівною.

Ледь прозвучали його слова, як хвора вмить видужала й освітила Правду чистою, теплою, сяючою посмішкою.

Минуло небагато часу, і ось уже Правда з царівною відсвяткували весілля й почали весело й щасливо жити в царському палаці.

Всі люди в палаці виглядали красивими: мали гладенькі, білі руки й обличчя. Їжі в палаці було вдосталь і якої завгодно, столові прибори виготовлені зі срібла, а тарілки з чистого золота. Правді було нелегко звикнути до цієї розкоші, та людина звикає до всього, так уже влаштоване життя.

Хоча всього було вдосталь, але Правді все-таки чогось бракувало. Отож, зрештою, він зібрався в дорогу, щоб відвідати своє село і ще раз побачитися з матір'ю.

Як ви гадаєте, кого він зустрів, коли ступив на батьківське обійстя? Правильно, там стояв його брат Кривда. Правда був дуже ошатно вдягнутий, тому брат його не впізнав. Лише після нагадування Правдою про їх постійні суперечки щодо того, як краще жити, Кривда усвідомив: перед ним стоїть його брат Правда, якому він виколов очі й покинув напризволяще.

Кривда затремтів від страху, адже подумав, що Правда прийшов помститися. Але Правда заспокоїв його і навіть сказав, що вдячний йому. Кривда не міг цього збагнути і вдався до своїх трюків і хитрощів, щоб вивідати в Правди секрет його успіху. Але Правда і не збирався нічого приховувати, і сам був радий розповісти про все начистоту.

Дізнавшись усе, що йому було потрібно, Кривда негайно побіг до лісу, знайшов стежку, потім струмок і дуб. Виліз по драбині на дерево, заховався в густому листі та й став чекати ночі й нечисті.

Та сталося щось несподіване. Нечисть, що не помітили Правду, відразу відчула Кривду за запахом і розірвала його на шматки.

У цей час мати готувала свято на честь свого сина Правди. Та ще яке свято! Як усе відбувалося, розказати не можу, оскільки відразу ж пішов, щоб розповісти вам, поки нічого не стерлося з моєї пам’яті, всю правду…

"Мертві душі" вийшли в 1842 році, після того, як пройшли цензуру в Санкт-Петербурзі. Те, що в Москві було кривдою, в Петербурзі вважалося правдою. Можливо.

Що не кажіть, а книга стала великим здобутком, хоча її, мабуть-що, ніхто так і не зрозумів. Вона не була суспільною сатирою, це був моралізаторський твір.

Я поїхав за кордон, щоб написати першу частину "Мертвих душ". Здійснити це в Росії було б неможливо. Щоб завершити твір мого життя, я мусив знову покинути Росію.

Одна тільки перша частина не змогла розкрити значення твору. А воно було настільки велике, що, перш ніж поїхати, я мусив дочекатися Божого знаку. Мусив розповісти мою історію, мусив дати можливість проявитися життю, мрії та можливості. Хоча я знав правду, та мусив бути в змозі розповісти про неї!

Перебуваючи в Москві, знаходився в стані глибокої задуми, яка (що я лише тепер почав розуміти) і була життям. Чекав на знак.

Погодін надав мені житло та їжу. Також дав притулок моїй матері й сестрам, коли ті приїхали, щоб побачитися зі мною. Дав мені гроші, хоча сам він не був багатим і мав піклуватися про велику сім’ю. Усіляко сприяв мені.

Від самого початку ставився до мене великодушно. Однак і не приховував, на яких умовах. Сьогодні я роблю послугу тобі, а завтра ти мені. Так поводиться той, хто ніколи нічого не отримував задарма. А якщо не зможеш віддячити завтра, то зробиш це післязавтра, або через рік, або

через десять, тоді, коли матимеш можливість. Але хай змилостивиться над тобою Господь, якщо ти відступишся від мене!

Я був його боржником, він вимагав від мене статей. Та я був зайнятий чимось іншим, важливішим. Я прагнув відшкодувати свій борг, не бажав робити йому боляче, але… Я нікого не хотів ображати. Багато моїх друзів приєдналися до одного з двох рухів – слов'янофілів або західників. Слов'янофіли вважали, що порятунок Росії полягає в збереженні старих російських ідеалів та звичаїв. Західники ж хотіли зблизити Росію з Європою. Я не бажав псувати стосунків з жодним із представників обох цих рухів, та робив це постійно.

Постійно я потрапляв у незвичайні ситуації. Приміром, мене запросили на обід. Не хочеться йти, але якщо я відмовлюся, це буде розцінено як образа. Тож мушу піти. Але при цьому мене постійно переслідує страх, що скажу щось не так. Я вже одягнутий. Знову знімаю сюртук. Наступної миті змінюю своє рішення. Вже на порозі з'являються нові сумніви. Тепер щодо того, ніби присутні подумають про мою блакитну краватку. Може, краще було б одягнути світло-жовту? Потім думаю, що найкраще було б залишитися вдома. Потому все-таки йду, інколи.

Приходжу з великим запізненням. Стою перед вхідними дверима й переводжу подих після швидкого кроку. Знову вагаюсь. Часом повертаюся додому, часом заходжу всередину.

Бурмочу вибачення, які ніхто не сприймає всерйоз.

– Яка нестерпна людина! – чую перешіптування. – Змушує годинами чекати на себе. Успіх вдарив йому в голову!

Це було не так. Я був смиренним і не хотів нікого ображати.

В подібні історії потрапляв часто й раніше. Але тепер ставлення до них стало більш серйозним. Не міг, як раніше, відмахнутися від них і перетворити на веселу історію.

Люди робили неправильні висновки з моїх учинків. Це дуже гнітило мене. Оманливі висновки давали привід пліткам. Плітки про мене ставали більш розгнузданими. Договорилися до того, що я близький до втрати розуму. А я лише шукав сенс свого життя.

Інколи думав, що від того, чи вдасться мені завершити "Мертві душі", залежить не лише моя доля. Доля російського народу була нерозривно пов'язана з моєю! Було дуже важливо, щоб моя душа звільнилася від усього бруду. Це переконання тільки зміцнювалося. Продовження твору вимагало цього. Душа автора визначала долю оповіді.

Чого я тільки не розповідав раніше такого, що не містило ані глибини, ані правди! Тепер я чітко бачив свої недоліки. Ким я був? У чому полягало моє призначення? Що було добром і що злом? Що правдою, а що неправдою?

Усі ці старі питання поставали з новою гостротою. Все набувало більшої ваги, зачіпало мене інакше не так, як раніше. Життя стало серйознішим.

Уже після "Ревізора" сміх почав викликати в мене сумніви. Після "Мертвих душ" вони лише посилилися. У світі існувало таке зло, яке сміхом було не здолати. В житті існувала така істина, до якої гумор дібратися не міг. Вона вимагала найглибшої серйозності від оповіді й оповідача. Мене охопив страх. Страх, який не можна відігнати жодною вигадкою, жодним написаним чи промовленим словом.

Не міг більше спати. Заснути вдавалося лише тоді, коли вип'ю. Та ненадовго. Через годину-другу вже прокидався. Проблема безсоння загострила всі інші. Поступово мене охопив і страх заснути. Страх сновидінь і страх того, що могло би статися сплю під час сну і які ідеї могли спасти мені на думку. Заглибився в роздуми. Мене непокоїла задишка, і я був дуже хворим.

Хотів поїхати, лише це могло б поставити мене на ноги. Та спершу мусив дочекатися Божого знаку.

Готувався до від'їзду й до сповіді, читаючи псалтир. Серед хвалебних псалмів знайшов молитву страдників. Чи це вони своїми переможними гімнами Господу надали такої небесної краси звучанню? Уночі будинок знову наповнювався страхітливими криками. Вдень дзвонили дзвони. Над Росією лунали святі гімни.

У людській душі киплять найжахливіші пристрасті, але водночас у ній таїться спасіння. Я шукав істину в собі.

– А ти змінився, – зауважив Сергій Аксаков. – Дуже схуд і зробився блідим. Так, ніби дотримуєшся аскези. Ти що, нічого не їси? А як щодо хорошого обіду?

– Залюбки, – відповів я.

Тоді він посміхнувся. Я посміхнувся у відповідь.

– Здається, принаймні ти не віриш, що я перетворююсь на божевільного.

Аксаков зробився серйозним.

– У твоїх очах стільки добра й любові, – продовжив Сергій. – Так, ніби ти належиш до іншого, більш істинного світу. Але на твоєму обличчі я читаю щось іще. Що ти побачив?

– Нічого, – запевнив я. – Поки що нічого!

Слова Аксакова сповнили мене радістю. Монахи та схимники, багато святих чоловіків усамітнювалися і звертали свій погляд всередину себе. Любов – це також самотність і супокій. Той, хто шукає істину у своїй душі, шукає Бога. На обличчі такої людини лежить печать глибокої, самотньої тиші. Це тиха смиренність супроти волі Бога, прислухання до нього. Святі вбачають істину в глибоко прихованому. Життя святих має чітко виражений сенс.

Одного дня, коли єпископ Інокентій благословляв мене, він довго й пильно дивився мені в очі. Потім подарував ікону Спасителя! Я затремтів від щастя. Знак було подано. Тепер я міг вирушати в дорогу.

Залишив Москву. Мене супроводжував поет Ніколай Язиков. Подорожували Європою. Язиков мені подобався, був ліриком і гарною людиною.

Коли я покидав Росію, знав, що довго буду за її межами. Також знав, що повернуся. Але повернення було можливе тільки через Єрусалим.

У жовтні ми з Язиковим прибули до Риму. Оселилися в моїй старій квартирі на Страда Феліче! Вирішили жити разом.

Про своїх друзів знаєш менше, аніж про сторонніх людей. Чи це тому, що ніхто не розуміє, як важко жити в любові? Для цього потрібно з безмежною довірою розкривати перед іншим і перед єдино можливою істиною своє лице. Все віддавати і до всього прагнути.

Язиков не був готовий до цього. Незабаром залишив мене.

Через чотири роки він помер від прогресуючих сухот.

Я жив один в Італії. Писав другу частину "Мертвих душ". Минув час. Намагався жити. Знову чекав. Що це означало – жити в Христі? Хворів. Хотів розповісти, хотів показати поличчя життя. Здійснював подорожі, короткі та довгі. Шукав підтвердження. Так, чого? Того, як я мусив жити й оповідати? Щось мало трапитися.

Дійсність залишалася такою, якою була, сповненою брехні і зла, як завжди. Але тепер вона проникла також і в саме життя, в сон. Я думав, що знаю істину. Якщо людина не знає, що таке брехня, а що правда, як вона має знайти сенс свого життя?

Наслідування святого Франциска

В Ассізі я прибув теплого, гарного дня. Винайнявши кімнату, помандрував за межі міста, на природу. Маленька стежка вела полями до капели Сан Даміано. Сходи закінчувалися на терасі. Я присів на вузьку кам'яну лавку й почав розглядати виноградники та оливкові гаї, заокруглені пагорби – усю цю красу.

Тепер, коли я бачив щось гарне, мене часто охоплювала ностальгія, так, ніби я не міг радіти просто так. Реальність спонукає людину до спогадів. Спогади зачіпають також і майбутнє. Чому я поїхав в Ассізі один? Чому нікому не розповів про свою подорож?

Помітив, що в мене є рука і що можна доторкнутися до кам'яної лавки. Більш ніж 600 років тому на цій лавці сидів святий Франциск, майже сліпий, хворий, страждаючий від своїх ран. Тут він створив свій хвалебний гімн творінню*, Cantico die frate Sole, Laude delle creature*, Сонячний *спів святого Франциска*.

Я думав, колись зможу пригадати, що перебував у Сан-Даміано. Франциск якось сказав: "Любіть Бога понад усе і кайтеся у своїх гріхах". Франциск був доброю людиною.

Я відвідав Піан де Арка, де Франциск проповідував птахам. Коли він завершив свою проповідь, то жайворонки, голуби, солов'ї, всі небесні

птахи здійнялися й розлетілися в різних напрямках у формі великого хреста, який простягнувся над світом.

Також я побував у Сан-Лазаро-де-Арке, де Франциск відвідував лепрозорій. Там Франциск упав навколішки перед рештками колишніх тіл, що тепер гнили й розкладалися. Гладив їхні обличчя. Цілував їхні запалені вуста. Хворий на проказу – найнещасніший на світі, адже змушений жити наодинці, без людей… Чи так це?

"Життя важливіше за вчення", – сказав Франциск.

Непорушно закляк на лавці. До каплиці підходили прочани. Час від часу хтось із них сідав на лавку біля мене. Я мовчки молився. Господи, вкажи мені шлях до радості, смиренності та добра.

Глянув униз, на місце, де Франциск провів свої останні дні. Маленька хижка вже давно зникла. Заплющив очі. Нічого не відбувалося.

Здалеку долетів спів. Відкрив очі. Вдалині з'явилася невелика процесія, що повільно наближалася.

Хвала Тобі, Господи, з усіма твоїми твореннями,
особливо пану-братові Сонцю,
який є днем, і через якого Ти світиш нам.

Це були діти. Час від часу вони ховалися у високій зелені. Були вбрані в біле. На їхньому шляху палали червоні маки.

Хвала Тобі, Господи, за нашу сестру, Землю-матір, яка
нас утримує, і спрямовує, і дарує всілякі плоди
разом із яскравими квітами і травами.

Вони співали.

Хваліть і возвеличуйте Господа, і дякуйте Йому,
служіть у великій відданості.

Спів затих. Діти йшли вузькою стежкою один за одним. Я чув і бачив їх у сонячному світлі, але не міг нічого відчувати. Вони йшли мовчки. Їхні обличчя були серйозними, їхні очі сповнені радістю.

Ось вони підійшли. Невелику юрбу оточили люди. Знову зазвучав спів.

Найвищий, усесильний, милостивий Господь,
Тобі ми співаємо хвалу, милість,
Почесті й усілякі благословення.
Тобі одному, Найвищий, призначені вони,
І жодна людина не гідна
Називати Твоє ім'я.

Високі, світлі, чисті голоси дітей у білому вбранні полинули в безхмарне небо. Сонячне сяйво було нестерпним.

Відвернувся й пішов сходами вниз, повз людей. *Pax etbonum*. Намагався не дивитися на них.

За яким правом я зайшов у бокову каплицю й розглядав хрест? Дивився на Христа збоку, бачив мир на його обличчі після смерті. Дивився

на нього спереду, бачив його останній подих. А з лівого боку побачив смертельну боротьбу, тяжкі муки. З якою метою?

На хрест можна було дивитися під трьома різними кутами зору. Та для цього потрібно було пересуватися в іншому напрямку, не тому, в якому це зробив я.

Помандрував полями назад у місто. Там знаходилася частина мого світу. Посміхався. Потім плакав від радості. *Поспішай у гори, друже, до їх пахощів принадних*.

Сповнений упевненості, попрямував до гори Монте-Субазіо. Священні стовбури олив були товстими і грубими, сучкуватими і старими. Можливо, ці дерева стояли тут ще за античних часів. Піднявся трохи вгору і побачив перелісок, дикі оливи, вереск, мирти. Поодинокі невисокі деревця, лаври та піні.

Прямував стежкою далі вгору. Підібрав на узбіччі палицю, щоб опиратися на неї замість альпенштока. Здіймався все вище і вище. Колись Франциск прибирав із цієї стежки гусінь, щоб її не розчавили прочани.

Зупинився на вершині гори. Колись дуже-дуже давно на схилі піді мною знаходився Бенедиктинський монастир. За кошик риби Франциск отримав повне відпущення гріхів. Тепер від монастиря нічого не залишилося, проте я чітко бачив його, монахів, кошик риби, самого Франциска. Я бачив усе! Що я міг бачити, те я бачив, і це мене не дивувало. *Який ти гарний, мій любий. Який ти гарний!*

Світ змінився, виражався в усе нових формах, як хмари, які тягнуться небом, чи пасма туману одного загадкового ранку. Всі історії життя розкрилися переді мною. Вони повернулися, і я радів, адже існував хтось, хто розповідав їх мені! Я думав, що кожна людина, навіть наймізерніша, змінює світ своїм існуванням. Навіть якщо вона є тільки спогадом, кожна людина ховає в собі можливість.

Я довго розглядав те, чого не було видно, і чув те, чого не було чутно. Був переконаний, що це завдяки Франциску і що я стою перед вирішальним іспитом.

Франциск відмовився від усієї власності. Позбувся навіть свого тіла. Вчинив так не задля того, щоб стати Христом. Коли постував сорок днів, то, на відміну від Христа, з'їдав шматок хліба. Цим самим показував, що прагне стати не Христом, а таким, як Христос.

Те, що одного разу було комусь розказано, відкрилося мені, лише це. На небі ваші імена вже написані, сказав Франциск своїм учням. У світі існують квіточки Божі, оповіді про діяння Франциска:

Жив-був один монах, колишній грішник, який покаявся. Хотів прийняти аскезу. 15 років він три дні на тиждень вживав тільки хліб та воду, вийшовши за межі приписаного посту. Завжди ходив босоніж і майже не спав. Одного дня перед ним постав ангел Божий. Ангел привів його на високу гору й вказав на веселку, яка простяглася на небі.

– Ти маєш пройти цим мостом!

Міст не мав поручнів, він був вузьким і слизьким. Під мостом протікала річка, в якій було повно злих мертвих, які нічого так не хотіли, як стягнути монаха вниз.

Монаху вдалося пройти мостом. Зупинився перед воротами великого палацу.

– Почекай, – сказав охоронець, – я покличу святого Франциска й подивимося, чи впізнає він тебе.

Чекати довелося довго, багато століть, як здалося монаху. Зрештою, Франциск усе-таки прийшов. Був прикрашений п'ятьма зірками. Це були сліди від його ран, і вони сяяли з такою силою, що освітлювали ввесь світ.

– Я знаю, хто ти! – мовив Франциск, подивившись на нього.

Після цього монаха відвели до осель святих, до вічного життя.

Сонце сховалося за хмарами. Вітер подужчав. Темні хмари змінили пейзаж. Стало прохолодно.

Потім почався дощ. Я підвівся, взяв палицю і пішов стежкою вниз.

Є ще й інша гора, яка зветься "горою, де Господь велить тобі з'явитися". На неї вирушив Авраам, щоб офірувати свого сина Ісаака.

Я згадав про коваля, який намалював чорта і стояв перед картиною зі своїм сином. Боявся, що син його не зрозуміє, проте син запевнив у зворотному, і батько обійняв його за плечі, й вони разом пішли додому…

Те, що не було вимовлене в оповіді, існувало: батько не зміг би принести в жертву мистецтву будь-що, однак пожертвувати сином міг!

Батько може офірувати сином. Син ніколи не може офірувати батьком.

Усе-таки яким сліпим я був стосовно того, чим є оповідь і якою вона має бути. Оповідь потрібно розглядати у відношенні не до інших оповідей, а до життя. Я був сліпим стосовно того, що таке життя і чим воно має бути. А також стосовно того, що злиття життя й оповідей покладає найбільшу відповідальність. Скільки страждань ще очікувало на мене, скільки нестерпних годин! Я той, хто не мав сина, тож якою була моя жертва?

Реальність дивилася на мене своїми порожніми, але справжніми очима. Ти підвладний мені!

Прискорив кроки. Дощ посилився, перейшов у зливу. Помітив під скелею невелику печеру й заліз у неї.

Дощ не вщухав, із силою барабанив по каменю і стікав переді мною. Я сидів ніби за маленьким водоспадом. Дивився на небо, темно-сіре й безкрає. Вдарив костуром поверх спадаючої води. Поспішати було нікуди, але поступово сильний дощ почав непокоїти мене.

Колись давно ми з Іваном без дозволу вибігли під дощ, сміючись, стрибали по калюжах. Незабаром це нам набридло, і ми, розлютившись, почали бити дощ, кричали йому, щоб він припинився.

Коли це не подіяло, ми почали насміхатися з дощу, запевняючи, що він нам нічого не зможе заподіяти, адже ми й так змокли. Кепкували з нього. Колись він має таки припинитися.

– Іди, іди! – кричали ми. – Іди, іди, іди, все одно сонце знову вийде!

Ми продовжували так розважатися, поки нас не покликала мати.

Під вечір дощ затих. Посвітлішало, в кімнату світило сонце, що заходило. Я підійшов до вікна. Батько рішуче крокував подвір'ям. Помахав йому, та він не помітив. Постукав у шибку, але батько вже завернув на стежку в сад. На трояндах виблискували краплинки дощу.

– Тепер можете вийти, – дозволила мати, і ми з Іваном босоніж вибігли з будинку.

Обережно пройшли високою травою, вдихаючи аромати паруючої землі.

Італійські дощі зазвичай нетривалі, але ця злива, здавалося, і не збиралася закінчуватися. Декілька разів я поривався піти, але стримував себе. Щоб якось вмотивувати себе, заприсягся собі залишатися на місці, поки не закінчиться гроза.

Забрався в печеру трохи глибше. Спочатку вона звужувалася, а потім знову розширювалася. Можливо, я й зміг би протиснутися крізь вузьке місце, та не наважився. Натомість тільки дивився всередину гроту. Було темно, і я не міг розгледіти те, що там було і що, можливо, дивилося на мене. Трохи повагавшись, узяв палицю й почав повільно просовувати її всередину. Все далі й далі, але палиця ні на що не наштовхувалася. Підлогу я міг намацати, але ні стелю чи стіни. Прислухався, та нічого, окрім свого захеканого дихання, не почув. Яким глибоким був грот? Наважився повністю засунути руку з палицею всередину.

Сутінки перетворилися на темряву. Перекрив палицею прохід. Якби хтось вилазив зсередини, то вона б упала й попередила мене. Взяв у руку великий камінь, застиг на місці і вдивлявся в темряву.

Дощ не припинявся. Вдалині, внизу, у місті, можна було розпізнати невиразні вогники. Люди сиділи у своїх кімнатах, і було в них трохи світла і трохи тепла в холодному й похмурому світі.

На небі не видно ні місяця, ані зірки, ніякої розради. Відчув, як на моє обличчя лягла злостива гримаса.

Піддавшись раптовому пориву, пожбурив камінь назовні. Почув, як він ударився об землю й покотився донизу. Взяв ще один камінь і відправив його слідом за першим. А потім ще і ще, щоразу все більші. Ніхто й ніщо не могло мені завадити! Міг узяти який завгодно камінь. Міг потримати його в руці, покласти назад чи кинути в темряву, або покотити. Всі ці можливості, всі ці безмежні можливості викликали в мене почуття захвату. Доклавши неймовірних зусиль, мені вдалося підняти великий камінь і покотити його вниз. Я чув, як він усе більше прискорювався, налітаючи на скелі та кам'яні брили. Підхоплював за собою інші. У повітрі літали іскри. Гуркіт могутньої кам'яної лавини було чути довго.

"Ти божевільний, – сказав собі. – Вони мають рацію, ті люди, які стверджують, що Гоголь втратив глузд". Дивився в темний грот і на

палицю, яку ледь міг розгледіти. Те, що сталося, налякало мене. Адже я міг когось убити.

Там, унизу, на дорозі, знаходиться маленький хлопчик. Як і мене, його зненацька захопив дощ, і він шукав прихистку. На відміну від мене, не став чекати закінчення негоди, а почав спускатися схилом униз, обережно намацуючи шлях. Чує гуркіт. Гуркіт все ближче, хлопчик намагається ухилитися, але вже запізно, і камінь розтрощує йому голову.

Зараз усе стихло, і чутно лише, як падає дощ.

Безмежне лукавство! Навіть щодо до самого себе, так, ніби я не мав жодного уявлення про те, що усвідомлював увесь час, а саме те, що могло трапитися! Коли кидав камінь, керувався не раптовим поривом. І кидати я припинив теж не без причини. Весь цей час я знав, що чинив, і цілком чітко усвідомлював можливості, які були в моєму розпорядженні.

Хотів піти, але не міг порушити присягу Залишився сидіти без страху, але дуже втомлений і з думкою про те, що не мав права заснути. Довго чекав. Зрештою, дощ припинився. Тепер я міг повертатися до міста.

Просувався вперед звивистою стежкою, як сліпий, крок за кроком. Зірватися права не мав.

Напружено прислухався, боячись несподівано почути кроки того, хто мене переслідував, людини, яка не мала права перебувати тут і яка знаходилася дуже близько від мене, хоча й віддалилася від мене. Гуркіт падаючих каменів я би почув, але невчасно. Наді мною, десь на схилі гори Монте-Субазіо, стояв чоловік і скочував великі кам'яні брили вслід іншому чоловіку, який пробирався навпомацки крізь темряву в пошуках історії про містерію творіння.

– Не кажи нічого! – закричав би я, якби хтось спробував заговорити зі мною.

– Не чіпай мене! – якби хтось наблизився.

У кімнаті, яку я винайняв в Ассізі, були тільки мертві речі, нічого такого, що я зміг би упізнати. У кімнаті перебувала лише одна людина, я сам. Я був чужинцем, який шукав безсмертя. Сидів непорушно в кріслі, напружено вслухаючись у самого себе. Що таке моє безсмертя! Яка чорна, грішна душа!

Раптом переді мною з'явився Безсмертний. Тримав книжку в руці. В ній було перелічено всі гріхи, які я вчинив своїми діями, словами чи думками. Зловтішно посміхався.

Мені хотілося закричати. Мою голову, яка розривалася від болю, з силою нагнули. Знизу ноги були вдавлені в тіло. Хапав ротом повітря, не міг вимовити й слова. Мене охопив смертельний страх.

Хотів запалити свічку, але не наважувався. Хотів перехреститися, та не міг поворухнутися. Закляклий, мусив перебувати на місці живого.

Коли спробував прошепотіти молитву, то з мого напіврозтуленого рота виривалися лише якісь шиплячі звуки. Я не міг говорити!

Мені хотілося тільки одного – щоб біль і страх припинилися, та не наважувався зробити щось для цього. Крижаний холод пронизав усе моє тіло. Мої руки були блідими, як у мерця, а прожилки чорними. Я не міг поворухнутися! Це означало смерть. Я хотів жити. Безсмертний спостерігав за мною. Широко розкритими очима я дивився в його обличчя. Чув, як він говорить. Стиснув губи. Ще не був готовий. Я мав призначення. Я ще не все здійснив. Чи в книзі, де було записано мої гріхи, стояли також і "Мертві душі"? Я відповідав за них.

– Смерть – найвищий дар Бога людям, – почув я чийсь шепіт.

Коли доглядав хворого Йосифа, я голубив і цілував його життя! Смерть дозволяла це мені.

У декого зі святих людей Безсмертний не може проникнути. У святих любов до життя більша, ніж в інших людей. Люди можуть багато прощати, на відміну від святих.

Минули години. Те, що я не вважав за можливе, сталося. Страх пройшов. Болі стихли. Божа воля сталася, але мої бажання не здійснилися. Я мав стати тим, ким я міг бути, я – той, хто ще навіть не був тим, ким був. Крижаний холод відпустив. Виявилося, що я лежав на підлозі. Качався, охоплений страхом.

Божа воля здійснюється, утім відповідальність на мені. Моє життя належить не мені, але відповідальність за нього лежить на мені. Моя історія не є моєю, але я відповідаю за те, як вона буде використана. Нею можуть скористатися, нею скористаються. Вона буде використана проти мене. Вони сміятимуться з моїх гірких слів!

Чи може людина, попри всю свою нікчемність, бути величною?

Він продовжує жити.

Десь дуже далеко зібралися сутінки. Помираючий Франциск лежав голий на долівці хижки. Таким, яким він прийшов у світ, не маючи нічого, таким він хотів його й залишити. До нього прилетіли птахи. Та він їх не бачив, адже був сліпим. Однак смерть побачив і привітав її. Він, той, хто так радів життю, відчував так само радість і відносно смерті.

Я побував там, де жив і помер Франциск. Чи я запізнився більш як на 600 років?

Voce mea ad dominum clamavi… Коли прийшла смерть, Франциск заспівав хвалебний псалом. Помер співаючи, голий на долівці хижки.

Уранці, перш ніж покинути кімнату, я розкидав постіль. Покоївка мала подумати, що я всю ніч перебував у ліжку.

Наступного дня дещо пригадав. Я ще жив, бо не дозволяв нікому наближатися до мене, щоб не помітили, як тхне мій одяг та не побачили блювотиння на підлозі чи відбитки кривавих сліз на моїх руках.

Наступного дня пригадав значно більше. З часом спогад ставав чіткішим. Весь час повертався, дужчав і дужчав. Діти співали.

Коли Франциск знайшов вічний спочинок, над морями з'явилася біла хмара, яка почала здійматися вгору. Скорчене тіло Франциска знову стало

гнучким, як у дитини. Обличчя набуло м'якого й красивого виразу, як у хлопчика під час сну.

Папір, який горить, наїжачується, згортається й потім розгортається. Це нагадує чорні хвилі.

Над продовженням "Мертвих душ" я працював три роки. Вів важку боротьбу, щоб виконати Божу волю і моє завдання. Повсякчас утікаючи від власної недієздатності, вирушив у подорож, геть від неспокою, розчарувань, самозвинувачень та самотності. Подорож послаблює біль. Із Риму поїхав до Флоренції, на Капрі й знову в Ассізі. Потім у Бад-Гастайн, Емс, Кобленц, Франкфурт, Марсель, Ніццу, Остенде.

Переїздив з курорту на курорт. Жоден лікар не міг мене вилікувати. Вони оглядали мене. Нічого не знаходили. Казали, що мої хвороби уявні. Ніби від цього вони стали менш болючими!

Поклав нові аркуші в камін. Коли руки холодні як лід, треба стежити за тим, щоб не підносити їх близько до вогню. Адже коли температури не відчуваєш, можна легко обпектися.

І все-таки я був на шляху! На шляху до більшого одухотворення, більшої розважливості. Щодня читав Біблію. Інколи відкривав сторінку навмання. На те, що прочитував таким способом, звертав особливу увагу.

Кожному свій час, і всі діяння мають свою годину. Народитися і померти, посадити і викорчувати, зламати і побудувати…

Кожному свій час. Спалюванню теж. Замислився про власний твір та своїх друзів, людей. Надто багато й довго я роздумував лише про власну душу. Занадто довго чинив так, ніби не існує його, реального світу. Свята людина не має потреби йти в монастир, вона перетворює навколишній світ на монастир.

Пророк має бути самотнім і мовчазним, але коли говорить, то не з самим собою. Він розповідає людям про любов.

Я мусив розповісти всім про те, що я пізнав, мусив спонукати їх збагнути їхню власну відповідальність і їхнє призначення.

Та коли я звинуватив усесвітнє зло, відразу ж пролунало звинувачення й на мою адресу, ніби я збираюся загубитися в містицизмі. Як могли вони наважитися не довіряти моїм словам? Невже вони не розуміли, хто промовляє моїми вустами!

Віддавав на поталу вогню аркуш за аркушем другої частини "Мертвих душ". Ніщо не могло спонукати мене опублікувати те, що не було достатньо гарним. Був навіть готовий голодувати. Та до цього не дійшло: цар Ніколай у своїй доброті подарував мені 3000 рублів.

Якби Бог забажав інакше, якби моє завдання було іншим, тоді я б знаходився у Василівці, сидів би на лавці біля ставка чи на веранді. Дивився б на своїх синів, які бавилися в саду, як і ми колись з Іваном… Нехай буде воля Божа!

На відміну від дерева, папір горить безшумно. Однак слова, що горять, інколи тихенько схлипують.

Подивився на вогонь. Усе відбувається одночасно, але всьому свій час.

Тепер я чекав. Нарешті, в мені зринув спогад, який так часто повертався. Ранній осінній вечір у Василівці. Йде дощ. На землі лежить купа ганчір'я, яку батько намагається підпалити. Та йому це не вдається, можливо, ганчір'я довго лежало під дощем чи відсиріло у хліві. Батько роздратовано розворушує вогонь дрючком.

Зрештою, полум'я охоплює купу, всю. Густий чорний дим здіймається в сіре дощове небо. Тільки старий дірявий мішок ніяк не хотів займатися.

Дощ накрапав. Я мерз. Біля мене стояв Іван, який аж колотився від холоду.

– Заходьте в будинок, – велить батько.

Його волосся темне і мокре від дощу. Вода капає йому на обличчя. Продовжує вперто тримати мішок над вогнем. Той сильно димить, але не займається.

Зненацька мені стає шкода мішка. Піддавшись несподіваному пориву, хапаю лантух і біжу з ним геть. Не чую, аби батько щось кричав мені навздогін, і ця тиша лякає мене.

Ховаю мішок неподалік від дуба, накриваю його гілками та листям. Дивно, але я зовсім не обпікся. Дивно також, що батько не покликав мене. Довго сидів під дубом і роздумував. Зрештою, почалапав у будинок.

Був готовий до того, що батько покарає мене, але той не зробив цього. Мати теж не сварилася, та по виразу її обличчя зрозумів, що батько розповів їй про те, що сталося. Мені дуже хотілося дізнатися, що саме розказав батько. Раптом це видається мені неймовірно важливим. Відчуваю, що заради цього готовий на все, навіть запитати їх. Проте стою перед батьками, не в змозі вимовити ні слова…

Раптом спогад обривається. Що відбувалося далі, стерлося з пам'яті. Не знаю, чи, зрештою, я таки запитав і чи колись дізнався, що ж розповів батько матері. Не знаю й того, що сталося з мішком.

Цього разу я також нічого не дізнався. Як завжди, мені дістався лише відчай. Я ніколи не досягну знання.

Розглянув попіл від спаленого рукопису й знову закляк в очікуванні. За спогадом про мішок, який не хотів горіти, майже завжди слідував інший, чи, скоріше, неповна й нечітка картина. Між обома існувала тільки зовнішня схожість, обидва спогади стосувалися невдач. Більше нічого спільного між ними не було. Та картина не з'явилася.

Попіл від рукопису виглядав, як сірий, випалений пейзаж. Рукопис згорів швидко.

Передумовою митця є мужність, але також і страх. Здоров'я теж, як і хвороба. Найбільша чутливість і зовнішня твердість!

Робота трьох років була спалена і зникла безповоротно. Радість, сум – звільнення! Був вільним почати спочатку. Розумієте? Я міг розпочати ще раз!

Тепер картина все-таки виринула. Перед моїм оком з'явилася Петропавлівська фортеця з оточуючим її валом. Там на шибеницях висять мертві чоловіки. Вони виглядають, як ті п'ятеро страчених керівників декабристів на малюнку Пушкіна. На моїй картині повішених тільки двоє. Інші троє впали живими на землю. Зашморги розв'язалися. Із юрби долітає крик якоїсь жінки, і її слова ніби написані в повітрі…

– Вони навіть повісити як слід не вміють! Нещасна, нещасна Росія! – обличчя жінки було сповнене глибокого суму.

Це все. Необхідно казати рівно стільки, скільки ти знаєш.

Спаливши рукопис, поїхав до Парижа. Ніколи не любив це місто. Але там у мене була можливість зустрітися з сім'єю Вієльгорських. Після смерті Йосифа я листувався з його сестрою Анною та матір'ю Луїзою Карлівною. Отож вважав себе одним із найближчих друзів сім'ї.

У Парижі зустрівся з графом Олександром Толстим, важливим сановником, який двічі був губернатором. Толстой здався мені надзвичайно гармонійною людиною, дуже дружелюбним і добрим. Він поводився зі мною надто поштиво. Також граф був набожною людиною, і ми часто обговорювали релігійні питання.

Коли я розповідав, він уважно слухав, особливо тоді, коли мова заходила про неспокій і страх, а також про те, що повинно статися з моїм життям.

Показав йому мій портрет, який Погодін надрукував у "Московитянину". Якби Погодін, перш ніж публікувати, запитав мене, то я б ніколи не дав згоди. Це був дружній подарунок, я подарував йому цей портрет, тому що він наполегливо прохав мене. На портреті був зображений чоловік у шлафроці з неохайним, скуйовдженим волоссям… Якийсь здичавілий дивак!

А цей погляд – одночасно завуальовано непристойний та огидно проникливий!

Толстой про картину не обмовився, натомість розповів про свого духівника, отця Матвія. Той був святою людиною, допоміг багатьом у їхній духовній скруті. Отець Матвій перебував у Росії, отож Толстой зголосився написати йому й розповісти про мене. Зустрітися з ним я міг лише після повернення в Росію. Та поки що я не міг цього зробити, як і не міг поїхати до Єрусалиму.

Толстой розповів про лікування холодною водою доктором Прісніцем у Грефенберзі. Метод Вінсента Прісніца був дуже простим, жодних блювотних засобів, ніякого кровопускання, нічого подібного. Чиста холодна вода – ось і вся таємниця.

Ми вирішили в серпні поїхати у Грефенберг і разом пройти курс водолікування.

Уночі мені наснилося, що ми вже в Грефенберзі. Я сидів у ванні з холодною водою. Толстой мив мене. Незабаром я змерз, і мене відправили

на прогулянку. Після прогулянки прийшла черга часткової ванни, потім повної, за нею сидячої, мокрих обгортань та нептунівських пасків.

– Пий, – наказував Толстой, простягаючи мені склянку за склянкою.

– Від цього ніякої користі, – спробував заперечити я. – Покращення немає.

Тоді Толстой зауважив, що він чув про іншого, ще кращого лікаря, такого собі доктора Гааса. Раптом ми опинилися перед лісом. Вінсент Пріснер стояв усміхаючись і махав нам услід, поки ми не щезли в лісі.

Йшли стежкою, тримаючись праворуч. Панувала зловісна тиша. Ми поспішали вперед. Незабаром ліс скінчився, і стежка зникла. Спантеличені, ми в нерішучості зупинилися. Внизу протікав ручай. Толстой дивився на мене з дивним виразом обличчя. Складалося враження, ніби він мене боїться!

Повз ручай вів вузький місток. Посередині мосту стояв будиночок, схожий на павільйон. На даху височів стрижень, який пронизував кулю. Увінчував конструкцію флюгер у формі стріли.

За місточком, на іншому березі, стояв розлогий дуб. За ним ховалося щось схоже на коловорот. Поруч перебував велет у чорному вбранні.

Ось він підняв руку, ніби подаючи комусь знак. Незабаром до містка повільно наблизилися два чоловіки. Перший, маленький чоловічок років тридцяти п'яти, волочив ноги. Трохи збоку за ним ішов чолов'яга з сивою бородою й довгим костуром. Велет помахав їм знову.

Чоловіки ступили на міст. Дійшли до будиночка, і тоді сивобородий відчинив двері й заштовхав коротуна всередину. Почувся скрегіт. Це велет почав крутити колесо. Над ручаєм натягнувся канат. Він тягнувся під самий будиночок. Велет крутив, канат натягувався, і раптом у підлозі будиночка розкрився люк. Чоловічок із криком шубовснув у воду.

Цієї миті почувся голос велета. Склавши руки, він почав голосно читати:

Боже, будь милостивий до мене своєю добротою
І зітри мої гріхи
Яко Ти милосердний.
Вимий мене від мого негідного вчинку
Й очисти мене від мого гріха.

Раптом спів обірвався. Над водою з'явилася голова коротуна. Я закляк. Хоча я ніколи раніше не бачив цього чоловіка, але відразу впізнав його обличчя.

Своїм довгим костуром сивобородий намагався притопити чоловічка. Я побіг до ручаю, а велет продовжив виводити високим голосом:

Адже я визнаю свій негідний учинок,
І мій гріх завжди переді мною.
Перед Тобою одним я согрішив
І зло перед Тобою вчинив,
Заради того, щоб Ти був правий у Твоїх словах

І залишився чистим, коли судитимеш.

Поглянь, я народився грішною істотою,

І моя мати прийняла мене в гріхах.

Я стрибнув у воду і поплив до чоловічка, який знову винирнув. Схопив його за м'яке рідке волосся. Із його носа текла вода. Важко кашляв напіврозкритим ротом. Мені вдалося схопити костур сивобородого. Той спробував вирвати його в мене. Велет розлючено закричав. Здалеку долетів голос Толстого. Я відчув, як посох вислизнув із моєї руки. Був змушений відпустити чоловічка. Він дивився на мене порожнім поглядом маленьких затьмарених очей. Перед тим, як назавжди зник під водою, вираз його обличчя змінився, на ньому з'явилося полегшення, тихий тріумф. Ясна, тріумфуюча, насмішкувата радість!

Наступної миті щось потягло мене вниз. Я закричав. Безуспішно намагався звільнитися від захвату чоловічка. Обхопивши один одного, пішли на дно. Прийшов до тями вже на березі.

– Чому Ви намагалися його вбити? – запитав мене велет.

– Це доктор Гаас, – пояснив Толстой.

– Я намагався його врятувати, – заперечив я.

– Якби я зміг до кінця прочитати *мізерере*, то зараз він був би вже здоровий, – зітхнув доктор. Як ви розумієте, ми не зможемо повторити сеанс. Ви все зіпсували!

Після цього ми знову опинилися у Вінсента Прісніца.

– Вони працюють разом, – зауважив Толстой. – Найскладнішими випадками опікується доктор Гаас…

Відкашлявся, а потім продовжив урочистим голосом.

– Я категорично вважаю, що багато загадкового призначене для того, щоб залишатися загадковим. Ми, люди, постійно шукаємо пояснення, але цим самим лише розкриваємо нашу обмеженість та нашу нездатність осягнути життя в усій його безкінечності. Постійно бажаючи знайти причини всього того, що відбувається, ми намагаємося вибачити життя й себе самих.

– Я не шукаю жодних причин, – відповів я. – Я шукаю цілі. Шукаю розгадку загадки, якою я є.

Потім я прокинувся. Який незвичайний сон! І все-таки, подумалось мені, варто в ньому змінити лише дещицю, і він стане звичайною реальністю й у ньому не залишиться нічого своєрідного.

Подивився вниз на темний Париж, на безлюдні вулиці. Перевів погляд вгору, на всіяне зірками небо. Подумав про незвичайні чоботи в Римі. Вони відлетіли в небо. Звичайно, це було не зовсім так, але брехнею це також не було.

Правда й неправда… Скільки років уже минуло від часу, коли батько розповідав цю казку, тоді, коли він ще був живий, коли був живий Іван і коли ми сиділи разом в екіпажі, подорожуючи серед української ночі. Коли небо було безкінечним, і ніч була безкінечною, і подорож була

безкінечною. Але в тій казці йшлося про щось зовсім інше, ніж правда й неправда! Удалині переді мною лежав Єрусалим.

Ну, ось я і розповів це, і сказав більше, ніж знав. А ви послухали і тепер усе знаєте!

Листування

Я отримав лист від Анни Вієльгорської з Петербурга. Спочатку подякувала мені за деякі поради, а потім із захопленням почала розповідати про нового письменника. Фантастичного поета, нового Гоголя!

Розлого описала неймовірний дебют Федора Достоєвського. Отож Григорович прочитав його рукопис Некрасову. О четвертій ранку вони вдвох прибігли до Достоєвського, підняли його з ліжка, обняли й розцілували. Після цього вже Некрасов побіг до Бєлінського. Новий Гоголь! Народився новий Гоголь!

– Ви, мабуть, думаєте, що такі письменники, як Гоголь, ростуть, немов гриби після дощу! – скептично відреагував Бєлінський.

Утім рукопис прочитав і наступного дня вирушив до Достоєвського, аби сказати, що на нього чекає велике майбутнє. Після цього написав декілька дуже схвальних рецензій, у яких зобразив Достоєвського глашатаєм бідних та борців проти соціальної нерівності.

Анна вислала також книгу "Бідні люди". Було очевидно, що Достоєвський обдарований, але до шедевру ще далеко. Його роман був дуже схожий на мою повість "Шинель", що мене трохи обурило й водночас полестило.

"Новий Гоголь". Бєлінський бачив те, що хотів бачити. "Гоголь – це все, що в нас є!", – сказав він після виходу "Мертвих душ". "Гоголь – співець реальності". Мені ж хотілося оспівувати умовну дійсність. Бєлінський возвеличував "соціальну тенденцію" в моїй творчості. Її там ніколи не було. Мої герої мали перебрати на себе все те нечисте, що було в мені, ось і все!

Я спалив другу частину "Мертвих душ". Знову і знову я починав спочатку, хотів викорчувати все зле у світі, показуючи добрі приклади. Але образи, які я створив, не існували. Я хотів безпосередньо спілкуватися з російським народом, але мої слова не були настільки живими. Можливо, я мав писати в абсолютно іншій формі, можливо, по-новому продумати свою творчість.

Коли виходив новий тираж першої частини "Мертвих душ", я додав до нього лист читачам. Звернувся до них із проханням надсилати мені всілякого роду факти про життя в Росії. Вони мали вжитися в моїх вигаданих персонажів і підказати мені, що можна було би змінити в майбутньому виданні. За цей лист мене висміяли.

Як би добре я не писав раніше і якою б своєрідною не була моя мова, їй бракувало простоти і правди. Мова є найбільшим даром Бога

людям. Єдність із моїми читачами мала бути такою ж, як і під час причастя, сповненого серйозності й благоговіння. Говорити в загальних рисах про добре було недостатньо, я мусив у межах цієї спільності звернутися до кожного окремого індивіда. До всіх і все-таки до кожного окремо взятого.

Дехто вважає, що мова і навіть мистецтво – це всього-на-всього синтаксис! Але в мене була моральна відповідальність, а це означає чіткі наміри. Те, що я писав, не було варте нічого, якщо воно ні на що не впливало. Мистецтво заради мистецтва – це не виправдання!

Хотів розіслати свої листи, друга частина "Мертвих душ" мала зачекати. Всі свої сили мусив зосередити на "Вибраних місцях із листування з друзями".

Переглядав листи, які написав Погодіну, Толстому, Данилевському та багатьом іншим, і опрацьовував їх. Це були приватні листи, тепер вони стали дещо більшим – це була моя ідея. Приватний, адресований одному, а тепер усім! Це була цілком нова літературна форма, ніколи чогось подібного російською мовою не було написано!

Я писав про літературу та мистецтво, про кріпосне право, про обов'язки поміщиків та державних посадовців, про церкву, релігію, мораль, відповідальність, про все велике, але також і про незначні речі, про те, що мусить знати людина, щоб жити власним життям. Я напряму говорив із російським народом.

Слово взяв письменник, а також проповідник. Декабристи колись хотіли ініціювати всеохопні суспільні зміни. Тепер Росія стояла перед духовною революцією.

"Вибрані місця" з'явилися весною 1847 року. Я перебував у Неаполі, коли до мене дійшла перша реакція на книгу з Росії. Спершу подумав, що це невдалий жарт. Отримував лист за листом. Усі вони були однаково ворожими, і листи моїх друзів також. Граф Толстой дорікав мені через те, що я написав, буцімто в нього відсутня справжня любов до Бога. Єпископ Інокентій стверджував, що я вихваляюся своєю набожністю. Аксаков почувався ображеним, а Погодін розлюченим. Знову всі було проти мене, як і після "Ревізора".

Мусив відкласти прощу до Єрусалима, оскільки в тому стані, в якому я перебував через всі ці злобні нападки, подорожувати було неможливо. Гоголь зарозумілий і лицемірний ханжа, хворіє на манію величі, Гоголь божевільний… Вона знову з'явилася, ця формула, яка пояснювала все і мала наслідком те, що відтепер мої слова ніхто не мусив сприймати всерйоз: Гоголь божевільний!

Буря непорозумінь! Невже не було жодної людини, яка б зрозуміла те, що я написав!

Напружено чекав на реакцію Бєлінського. Той завжди захоплювався моїми творами. Звісно, він змінився, тепер, здавалося, боровся проти всього і кожного, тоді як раніше прагнув примирення зі світом. Раніше був

набожним і віруючим, тепер став атеїстом та соціалістом. Але він був і дуже досвідченим критиком, який міг кваліфіковано оцінити літературний твір, а "Вибрані місця" таки були літературним твором. Продовжував чекати.

Рецензія Бєлінського з'явилася в "Совръменніку". Була витримана в глумливо-саркастичному тоні, написана від імені незадоволеного, який очікував чогось зовсім іншого. Невже і він також зрозумів усе не так? Написав Бєлінському листа. Той у супроводі Тургенєва перебував за кордоном для лікування своїх хворих легень. Знову напружене чекання.

На "Вибрані місця" я покладав більші сподівання, ніж на будь-який інший твір. Тому мені й знадобилося більше часу, щоб розпізнати його слабкі сторони. Та коли, зрештою, побачив їх, то публічно визнав. Визнав, що поки-що не є довершеним майстром. Тоді мені дорікнули, що я просто зробив тактичний хід. Коли я назвав те, про що шкодую, мене звинуватили в лукавстві. У гоголівському каятті щось хворобливе, стверджували потім. Це перевернута манія величі духовно спантеличеної людини.

Я вважав, що з "Вибраними місцями" наступить нова ера, і не лише в російській літературі. Я спробував заговорити з людьми відверто й простою мовою. Тепер збагнув, що моє завдання полягало в тому, щоб розповідати живими образами. Мусив показати, як живуть у цьому світі і що це значить – бути людиною, з мертвою чи живою душею. Продовження "Мертвих душ" не можна нічим замінити!

Лише через півроку оговтався настільки, що знову зміг присвятити себе продовженню "Мертвих душ". Саме тоді із Зальцбрунна надійшов лист від Бєлінського.

"Ви лише частково маєте рацію, коли бачите в моїй статті розгнівану людину; цей прикметник занадто слабкий і м'який, щоб виразити мій стан, до якого мене призвело читання Вашої книги. Але Ви зовсім неправі, коли приписуєте це Вашим насправді не дуже поштивим словам про шанувальників Вашого таланту. Ні, малася на увазі інша, більш важлива причина. З ображеним самолюбством ще можна впоратися, і якби йшлося тільки про це, то в мене вистачило б розуму обійти цю деталь мовчанкою, але ображену любов до правди, ображену гідність людини не можна обійти мовчанкою; не можна мовчати, коли під прикриттям релігії й під захистом батога брехня і безправність підносяться як істина та гідність".

Хіба я вихваляв брехню? Я сказав істину, дещо занадто прямо. Це не влаштовувало всіх! Так ніби я не знав Росію й російський народ. Я дуже довго роздумував про людей і про мій твір. Бєлінський же стверджував, що я не мисляча людина.

"На біду, у своїй чудернацькій книзі Ви взяли на себе таку роль. Це виявилося невдалим, і не через те, що Ви є людиною, позбавленою мислення, а через те, що Ви вже стільки років звикли спостерігати за Росією з Вашої милої далечини, адже, як відомо, нема нічого легшого за те, як бачити з відстані речі саме такими, якими Ви їх хочете бачити: тому що у

Вашій милій далечині Ви живете, як чужий їй, тільки для себе і в самому собі чи в одноманітності маленького кола однодумців, які не здатні протистояти Вашому впливу. Тому Ви й не побачили, що Росія свій порятунок убачає не в містицизмі, не в аскетизмі чи в пієтизмі, а в прогресі цивілізації, просвітництві та людяності. Вона не потребує проповідей (вона почула їх уже вдосталь!), ніяких молитов (достатньо їх уже було проговорено!), а пробудження в народі почуття людської гідності, яка впродовж багатьох століть губилася в бруді та нечистотах – вона потребує права і законів, які відповідають не законам церкви, а здоровому людському глузду та справедливості і яких потрібно суворо дотримуватися.

Це відчуває навіть уряд (який дуже добре поінформований про те, що поміщики вчиняють зі своїми селянами і як багато перших щорічно вбивають другі), що підтверджується його несміливими й безрезультатними половинчастими заходами на користь білих негрів і комічним запровадженням трихвостої нагайки замість однохвостого канчука.

Проповідник батога, апостол невігластва, захисник обскурантизму та мракобісся, співець татарських звичаїв, що Ви робите? Погляньте вниз, на землю. Ви стоїте на краю прірви! Те, що Ви у своєму вченні спираєтеся на православну церкву, я ще можу зрозуміти: вона з незапам'ятних часів була оплотом батога та заручницею деспотизму, але навіщо Ви втягнули в цю гру Христа? Що спільного Ви знайшли між ним та будь-якою церквою, в першу чергу православною? Він першим приніс людям вчення про свободу, рівність, братерство і скріпив та укріпив своєю мученицькою смертю істинність свого вчення.

На Ваш погляд, жоден народ у світі не є таким релігійним, як російський: брехня! Основою релігійності є пієтизм, смиренність, страх Божий. Але росіянин, коли вимовляє ім'я Господа, чухає собі сідницю. А про ікони каже: якщо допоможе, то помолимось перед ними, а не поможе, то накриємо ними горшки…

Не хочу більше розповсюджуватися про Ваші дифірамби стосовно сердечного єднання російського народу з його правителями. Скажу прямо: ці дифірамби ніде не викликали симпатії і принизили Вас навіть в очах тих людей, які, зазвичай, дуже близькі до Вас і Ваших поглядів. Що стосується мене особисто, то полишаю на Вашу совість дурманити себе розглядянням божественної краси автократії (адже це абсолютно безпечно і, як кажуть, не без вигоди для Вас); тільки Вам краще буде робити це й надалі з Вашої милої далечини, зблизька це виглядає не так гарно і зовсім не так безпечно…".

Цар є земним відображенням Христа, і тут Бєлінський нічого не міг змінити. Він є для своїх підданих таким же батьком, як і поміщик для своїх кріпосних. Любов підданих здіймається вгору до Бога через любов до царя. І це аж ніяк не моя ідея, так влаштував Бог!

"Дехто хотів заспокоїти себе думкою, що Ваша книга є результатом духовного розладу, який межує з неприкритим божевіллям. Проте дуже

скоро вони відмовилися від неї. Стало очевидно, що Ваша книга виникла не протягом дня, тижня чи місяця, а значно більшого періоду часу – року, двох чи навіть трьох; у ній простежується взаємозв'язок; крізь невимушеність презентації проглядає добре продуманий план, а панегірики сильним світу цього могли би посприяти земній кар'єрі богобоязливого автора. Так у Петербурзі міг поширитися слух, ніби Ви написали цю книгу, аби отримати місце вихователя для сина спадкоємця трону. Ще до виходу книги в Петербурзі стало відомо про Ваш лист Уварову, де Ви занепокоєно говорите про те, що погляди на Росію, які висловлюєте у своїх творах, неправильно інтерпретуються, а потім негативно відзиваєтеся про свої ранні книги й заявляєте, що лише тоді будете задоволені своїми творами, коли той, хто і т. п. А тепер судіть самі, чи варто дивуватися з того, що Ваша книга зганьбила Вас в очах публіки і як письменника, і як людину?".

Я подбав про те, щоб книга потрапила до рук царя, всієї його сім'ї, також дітей й усіх великих князів. Хто, коли не цар, міг ініціювати покращення негараздів? Чи я мусив передати свою книгу кріпосним, які навіть читати не вміли?

Все, пов'язане з царем, було дуже близьким мені. Коли він перебував у Римі, я бачив його обличчя. Воно було таким одухотвореним, як ніколи раніше.

"Наскільки я можу судити, Ви неправильно розумієте російську публіку. Її сутність визначається станом російського суспільства, в якому визрівають нові сили й намагаються вирватися назовні, але, подавлені важким ярмом і не в змозі знайти вихід, поширюють один песимізм, смуток й апатію. Тільки в літературі, попри татарську цензуру, досі панує життя й поступальний розвиток. Саме тому професія письменника в нас така авторитетна й так легко досягти літературного успіху, навіть маючи невеликий талант. Звання поета, титул письменника в нас уже давно затьмарили блиск еполетів і яскравих мундирів. Із цієї причини будь-яка так звана ліберальна тенденція користується особливою суспільною увагою, навіть коли обдарування відсутнє, а любов до навіть дійсно великих поетів дуже швидко згасає, як тільки вони, свідомо чи несвідомо, перетворюються на служників православ'я, автократії чи радикального націоналізму. Беззаперечним яскравим прикладом цього може бути Пушкін, якому варто лише було написати два чи три найвірнопідданіші вірші й одягнути ліврею камер-юнкера, щоб негайно втратити любов народу. І Ви дуже помиляєтеся, якщо серйозно вважаєте, що Ваша книга провалилася не через свою гнилу тенденційність, а через різкість істин, які Ви буцімто висловили всім і кожному в лице. Припустімо, Ви могли очікувати цього від Ваших колег по перу, але як до цієї категорії могла потрапити публіка? Хіба в "Ревізорі" чи в "Мертвих душах" Ви менш різко, з меншою переконливістю й талантом сказали менш гірку правду прямо в лице публіці? І дійсно, тоді від люті все аж клекотіло, проте це не завадило успіхові "Ревізора" й "Мертвих душ" у той час, як Ваша остання книга з тріском провалилася. І тут публіка має

рацію; вона бачить у російських письменниках своїх вождів, захисників та рятівників від мороку російської автократії, православ'я та злобного націоналізму і через це завжди готова пробачити письменникові слабку книгу, але ніколи не пробачить лихої.

Не без певного почуття задоволення скажу Вам: думаю, що трохи знаю російську публіку. Ваша книга налякала мене, тому що вона може негативно вплинути на уряд, на цензуру, проте не на публіку. Коли Петербургом розійшовся слух, що уряд хоче видати Вашу книгу багатотисячним накладом і завалити нею прилавки книгарень, мої друзі похнюпили голови. Але я ще тоді сказав їм, що, попри все, книга успіху не матиме і про неї швидко забудуть. І дійсно, про неї зараз більше відомо з тих статей, які були про неї написані, аніж через її саму. Так, російська людина володіє глибоким, навіть поки що нерозвинутим, інстинктивним відчуттям правди!

Визнаю, що Ваше навернення може бути щирим. Але думка проінформувати про це публіку, була дуже невдалою. Часи наївної набожності, навіть для нашого суспільства, вже давно минули. Воно добре знає, що молитися можна скрізь однаково успішно і що Ісуса в Єрусалимі шукають лише такі люди, які або ж ніколи не мали Його в серці, або втратили Його".

Я багато говорив про те, що поїду до Єрусалиму, але про мету подорожі не промовив і слова. Нічого Бєлінський не знав про неї, нічого!

"Ні, Ви не просвітлений, а просто темний; Ви не зрозуміли ані форми, ані суті сучасного християнства. Не істина християнського вчення, а хворобливий страх перед смертю, дияволом і пеклом випромінювала Ваша книга".

Більше не міг. Це було нестерпно, все перекрутили. А потім ще й ця фраза: "Хворобливий страх перед смертю, дияволом і пеклом…".

"Ти шукаєш опори в релігії, коли згасає твоя творча сила, – сказав Бєлінський. – Ти дуже самотня людина. Самотня людина приречена на загибель, так само, як і той, хто думає, що можна слугувати двом панам одночасно".

Потім Бєлінський помер. Ніхто не міг стверджувати, що я якимось чином несу за це відповідальність. Смерть Бєлінського була проявом волі вищої сили.

Ще довго після смерті Бєлінського його лист продовжував нести велике лихо. "Вибрані місця" невдовзі були забуті, але сам лист продовжував поширюватися в усе нових копіях, розпалював протиріччя, закликав до боротьби. Отрута розтікалася. Скрізь збиралися люди, щоб дискутувати про ідеї Бєлінського. На одному з таких зібрань Достоєвський зачитав цей лист. Через це його засудили до страти, та після показового покарання помилували.

Наївні люди покладають на мене вину за долю Достоєвського, проте на вісім років до Сибіру його запроторив лист Бєлінського, а не мій.

Та все ж мене продовжували мучити невирішені питання, сумніви та весь цей страх, цей неймовірний страх!

Мене наче вкинули в темне провалля. Я не міг писати.

Отче, прости мені! Отче, прости свого сина!

Не обертайся

Зроби так, о Господи, щоб він подорожував безпечно і знайшов благословення у Святій землі, і щасливо повернувся додому!

Перед тим, як вирушити в подорож до Єрусалима, я склав молитву, яку відправив матері та друзям, усім, хто мав молитися за мене.

Вони повинні були просити Бога, щоб дав мені силу стати кращою людиною і щоб я зміг з новою мужністю взятися за роботу, щоб мої молитви принесли примирення та любов і змогли створити Царство Боже.

Моя проща до Єрусалима, яка так довго відкладалася, нарешті, розпочиналася.

В дитинстві я з острахом спостерігав за змінами. Листок у моїх руках перетворився в ніщо, людина вийшла з будинку, щоб назавжди зникнути. Зараз я нічого так не бажав, як всеохоплюючої зміни, бажав собі можливості для цього.

Ця подорож не була схожа на жодну з багатьох попередніх, натомість швидше була останньою можливістю, роз'ясненням мого майбутнього, решти мого життя.

Вирушив у дорогу, не чекаючи на жоден знак, поїхав нечестивим і недостойним, проте з надією на милість Бога.

Сам відбув із Неаполя до Мальти, щоб там пересісти на пароплав до Смирни. У Смирні на мене чекатиме подорожній, російський генеральний консул у Бейруті, ніхто інший, як Костянтин Базилі, мій ніжинський шкільний товариш.

Я, таємничий Карла, попри все, таки мав друзів. Із ними, найдавнішими, мене поєднувала спільна юність. Але ким був Базилі сьогодні? І ким був я?

Після малоприємної морської подорожі прибув на Мальту, англійський острів найгіршого ґатунку. Там мусив пробути цілий тиждень в очікуванні на корабель до Смирни.

В останній вечір на Мальті прогулювався вулицями Валлетти.

Коли повернув за ріг, побачив удалині натовп людей, який повільно наближався. Зупинився. Це була дивна юрба, якась розладнана процесія, що звивисто рухалася. Поступово почав розрізняти поодинокі обличчя в натовпі, серйозні, мовчазні люди, та були й такі, що сміялися й щось викрикували. Якийсь старий, голосно співаючи, підстрибував поруч з іншими, трохи позаду йшли також жінки, а замикали ходу підлітки, які безладно метушилися й здіймали куряву.

Люди були вдягнені просто, деякі скидалися на жебраків. Загалом було чоловік двісті. Шум наростав, і з сусідніх вулиць до натовпу приєднувалися нові люди.

Віконниці на вікнах швидко позачинялися. Я нерішуче тупцював на місці.

Тепер стало чутно й вигуки: "Геть тиранів!".

Голосні крики, які тільки наростали, і раптом розладнана юрба перетворилася на дисциплінований загін солдатів. Правда, озброєні вони були погано, палицями та кийками. У деяких за поясом стирчав ніж, інші несли на плечах вила. Рушниці не було ні в кого, проте в усіх – рішучий вираз.

"Геть тиранів!"

Гучні крики, процесія пришвидшила ходу. Вперед!

14 грудня 1825 року повстанці серйозно і тихо стояли на Сенатській площі. Солдати вишикувалися чотирикутником, оточивши своїх ватажків. Зі свого боку їх оточили віддані урядові війська. Так вони простояли цілий день. Чому думка про це повстання постійно поверталася до мене?

Притиснувся до стіни будинку, закляк, дивився, як усі ці обличчя проходили повз мене.

Від натовпу відділився чоловік років тридцяти п’яти. Наблизився до мене, але не сказав нічого. Від нього страшенно смерділо, і він стояв так близько, що я не міг рушити з місця, не зачепивши його. Почувався некомфортно.

Незнайомець скорчив гримасу і щось сказав, та я нічого не зрозумів. Тоді він жестами показав, що я маю піти за ним. Я злякався. Чи застосує він силу, якщо я відмовлюся?

Потім сталося щось дивне. Злобна гримаса сповзла з його обличчя, і він почав прохати, буквально благати мене слідувати за ним. Я відчув незрозумілий глибокий сум і, не усвідомлюючи, що роблю, обійняв його і якусь мить жадібно вдихав його сморід.

Чи був я готовий слідувати за ним? Не міг зрушити з місця, адже незнайомець загороджував шлях.

Через натовп продерлася якась жінка. Зупинилася перед нами, недовірливо зміряла мене поглядом. У неї був великий синець під оком. Можливо, її побив чоловік, який перекрив мені дорогу.

– Ходімо, – сказала вона.

Чоловік подивився мені в очі й знову глумливо вишкірився. Пішов, і я також зробив декілька кроків. Здавалося, ніби він настільки оволодів мною, що я був змушений повторювати рухи його тіла. Але до них я не належав.

Потому мене охопив грайливий настрій, ніби я брав участь у веселій виставі.

– Геть тиранів!

Знову пролунали вигуки. Хлопчаки в кінці процесії підхоплювали їх своїми дзвінкими голосами. Деякі з них помітили мене і час від часу скоса зиркали в мій бік. Зрештою, зважилися. Почали жбурляти камінцями. На ходу нахилялися, підбирали камінці, розверталися й кидали в мене. Це були камінчики, які не могли завдати шкоди, і хлопчаки кидали їх

механічно, ніби хотіли розважитися, як ото жбурляють камінці в кішку. При цьому сміялися. Мали право жбурляти! Я також сміявся й махав їм услід.

Коли вони зникли з поля зору, в повітрі ще довго висіла сіра хмара пилу.

Ввечері почув постріли, проте цього разу заснув незвичайно швидко й не прокидався до самого ранку.

Більшу частину подорожі з Мальти до Смирни провів у каюті. Інколи я уникаю людей, тому що побоююсь їх, проте частіше через те, що не хочу відчувати розчарування. Не хочу чути їхніх пустих балачок. Вони підкрадаються до тебе, лестять, але при цьому переслідують лише власну вигоду.

Людина не така! Чому ж тоді поводить себе так, ніби є такою?

А я?

Ранкові сутінки ще не встигли розсіятися. Разом з Базилі ми їхали верхи через пустелю на чолі довгого каравану арабів. Це були провідники, носії та охоронці. Шлях пролягав через нескінченні піщані дюни. То тут, то там зустрічалися смужки моху, трави й низьких сухих чагарників. Якось вдалині замайорів арабський намет. Виглядав ніби перевернутий глиняний горщик. І це була країна, в якій колись текли молочні й медові ріки.

Спека неймовірна. Я стомився, і мене охопив неспокій. Базилі заспокійливо посміхнувся і сказав, що маю трохи потерпіти. Я помітив, як араби спостерігали за мною й відчув легке роздратування.

Десь перед полуднем дісталися оази. Її оточували запорошені дерева.

– Сикомори, – пояснив Базилі, перехопивши мій погляд. – Древні єгиптяни робили з них саркофаги для мумій.

Насправді близьким з Базилі я ніколи не був. Найбільше зблизився з ним, коли в Ніжині ми організували театр. Але то був театр, а життя, попри все, було чимось іншим. Дивно, але зараз Базилі поводився точнісінько як актор на сцені. Коли я заговорив із ним про це, він списав усе на арабів. У їхніх очах він – могутня людина, вище за нього лише великий паша. Тож він не хоче ставити на кін свій авторитет.

Коли я відмовився підігрувати, Базилі відреагував вороже. Став роздратованим та підозріливим. Усе, що б я не сказав, сприймав за критику. Зрештою, відвів мене вбік і пояснив, що по відношенню до арабів мушу постійно бути насторожі.

– Єдиний захист, який у нас є під час цієї подорожі пустелею – це лише мій високий авторитет серед арабів.

Залишили оазу з сикоморами. Годину за годиною тягнулися пустелею. Почувався кепсько. Та Базилі не звертав уваги на мої скарги. Араби спостерігали за нами. Я втратив контроль і накричав на Базилі.

Він грубо обірвав мене. Поводився настільки погрозливо, що мені навіть здалося, ніби він ударить мене. Після інциденту араби дивилися на нього з повагою. На мене уваги більше не звертали. Під вечір на горизонті замайоріли пальми. Потім зринули контури невеликого міста. Здаля воно

виглядало красивим і блискучим, зблизька запиленим і брудним. Сідон, Тір, Віфлеєм, назва значення не мала.

Якими ж інакшими виявилися святі місця, про які я прочитав у Біблії. Справжній Йордан – насправді ручай у голій кам'янистій місцевості. Ніщо не було таким, як я це собі уявляв. Знову! Все було неродючим, сірим та похмурим. І в цьому мав бути якийсь сенс?

Ішов 1848 рік, скрізь невдоволення і заворушення, як у Росії 1825 року, а я подорожував Святою землею, охоплений відчаєм через усі ті сутички, через "Вибрані місця", через свою нездатність створити новий твір і через те, якою Свята земля не була.

Нарешті, прибули до Єрусалиму. Дивилися на місто з Оливкової гори. Білі пласкі дахи будинків різко виділялися на тлі синього неба.

На Оливковій горі є скеля, де в камені можна побачити відбиток людської ноги. Кожна деталь настільки чітка, ніби ногу спочатку поставили у м'який віск.

Стояв і довго та благоговійно розглядав відбиток ноги нашого Спасителя.

Зняв черевики і спершу трохи потупцював ногами по каменю. Потім із силою притиснув ногу до скелі. Знав, що моя нога здатна хіба що на якусь мить залишити вологий відбиток на камені. Утім продовжував тиснути так сильно, що нога почала тремтіти і, зрештою, її охопила судома.

Мимоволі усвідомив, що неподалік стояв Базилі, який спостерігав за мною і бачив мою ногу поруч з відбитком ноги Спасителя. Та я навіть не спробував пояснити йому щось, адже він усе одно нічого б не зрозумів. Мовчки залишили Оливкову гору. Був день, було ясно, світило сонце. Ніщо не нагадувало мій спуск із гори Монте-Субазіо поблизу Ассізі.

До Гроба Господня проходять крізь передпокій, так само невеликий, як і грот, у якому стоїть Гроб. Священик правив службу. Диякон, який закликав на молитву, перебував за муром до Святого Гробу. Його голос слабко долинав до мене, а хор звучав ще слабше.

Мені випала честь отримати дозвіл перебути ніч біля Гробу Господнього, а також прийняти причастя біля Гробу, а не біля вівтаря. Чи змінило це мене? Чи вийшло з мене нечисте? Я був не здатний пожертвувати своїми світськими бажаннями!

Я прибув до Єрусалиму, щоб перевірити своє серце на черствість. Воно було черствим, надзвичайно черствим!

Минули тижні й місяці. Чи була моя проща до Єрусалима бажанням Бога? Чому мої молитви були такими слабкими, а моя віра такою мізерною? Моя черствість натомість була великою, а моя байдужість ще більшою. Скверна, цілковита скверна!

Моя душа була мертвою, я нічого не відчував. Усе заповнило забуття чи байдужість. Десь у Самарії зірвав одну лугову квітку, а десь у Галілеї іншу. В Назареті йшов дощ. Чи я дійсно перебував у Назареті, у Святій

землі? З таким самим успіхом я міг би знаходитися на якійсь богом забутій поштовій станції в Росії.

– Не забудь про свою обіцянку, – нагадав Базилі, посміхнувшись.

Ми залишили Єрусалим і рухалися вздовж берега Мертвого моря. Я дав слово Базилі не обертатися, перш ніж він мене не покличе.

Є багато історій, які розповідають про те, як хтось, часто з невідомих причин, не має права обертатися, заходити в певну кімнату, відкривати якусь скриньку і таке інше. Коли ж він, попри все, вчиняє це, то відбувається щось жахливе. Та все-таки всі обертаються. І я завжди мав їх за наївних простаків.

Тепер я сам пізнав, як неймовірно важко було не обернутися. Це нагадувало нестерпний свербіж. Поступово мене охопили тяжкі фантазії. Кожної миті чудовиська дійсності загрожували накинутися на мене ззаду, а я не мав жодної можливості обернутися й глянути їм в очі.

Зараз я розумів їх краще, всіх тих, хто обернувся. Але чому вони взагалі дали таку обіцянку? Через великі багатства, які чекали на них у разі виконання обіцяного? Проте часто з обіцянкою не пов'язувалася жодна винагорода. Здебільшого вони навіть не знали, чому від них цього вимагали, лише коли щось трапиться, якщо вони зазнають невдачі, щось жахливе. Не зважаючи на це, давали обітницю!

Вони обернуться. Вони зайдуть у заборонену кімнату. Не зможуть перебороти спокусу відкрити скриньку. Позаду них – або в кімнаті, або в скриньці – лежить їхнє життя.

Чи обертаються вони через це, охоплені жагою смерті або життя? Як у тій оповіді.

Спрямував свій погляд у далечінь. Минуло вже декілька годин. Довго я не протримаюся. Ми йшли вгору невеликим схилом, одноманітною, випаленою місцевістю без дерев чи кущів – мертва земля. Мертве море. І всі ці мертві душі.

"Це смішно, – сказав подумки. – Настав час покінчити з цим фіґлярством". Спробував обернутися, та не зміг.

За чотири години Базилі змилостивився.

– Можеш обернутися.

Переді мною розкинулися гори, які півколом оточили Мертве море. У них не було чітко окреслених вершин, скоріше нагадували рівні стінки келиха.

Сонце зайшло. Мертве море перемінилося, увібрало колір заходу сонця, колір крові. Це була кров 1848 року, всього нового, що мало статися, пролита кров. Десь дуже далеко розгледів Чорного Вершника. Чорне вбрання, чорний кінь.

Вода швидко потемніла, ніби змішалася з чорнилом, кров і чорнило для оповіді.

Є оповідь про коваля, який намалював чорта. Інколи оббризкував картину свяченою водою й прохав Бога про щастя. Зрештою, чорт більше

не витримав. Перевдягнувся підмайстром і попросився до коваля в науку, без плати і без харчів.

Ось біля кузні зупинився якийсь чоловік.

– Я почув, що у Вашій кузні Ви можете перетворювати старих людей на молодих, – звернувся він до коваля.

– Звісно, – відказав коваль, який сприйняв це за жарт.

Але його підмайстер узяв ніж і розрізав чоловіка на шматки. Потім зшив шматки, обмазав їх глиною й поклав у вогонь. Згодом витягнув, розбив глину, і перед ними постав статний молодий чоловік! Коваль і підмайстер отримали щедру винагороду.

Наступного дня до кузні прийшов уже інший чоловік.

– Чув, що у Вашій кузні Ви можете перетворювати старих людей на молодих.

Події вчорашнього дня повторилися один-в-один.

На третій день знову приїхав чоловік. Цього разу підмайстра не було, тож коваль сам узявся зробити так, як робив його підмайстер. Та ніякого молодого чоловіка не отримав. Чоловік був мертвий.

Я залишив Єрусалим таким самим великим грішником, яким і приїхав. Ніщо, навіть мої найпалкіші молитви, не змінили мене. Нове підтвердження того, яким недостойним я був. Чому знову і знову підтверджувалося те, що вже було мені відоме?

Не було жодної надії. Не варто очікувати на милість. Було тільки зле, низьке, реальне. Милостивий Боже, який неймовірно великий і порожній Твій світ! Базилі налякано подивився на мене, він розпізнав, яким великим був мій страх. Бояться всі, адже всі знають, що ніщо не відбувається без волі Господа.

Занурився у відчай далекого дитинства. Побачив мертве обличчя Івана. Почув глузливий сміх Безсмертного. Мати розповідала про Страшний суд, про грішників, які роздирали й шматували одне одного своїми пазурами. Від відчаю несамовито кричали.

Мій страх наростав, моя провина збільшувалася.

Та, крім цього, було ще щось інше!

Коли я обернувся, то побачив, як м'яко заокруглені схили гір спалахнули в променях сонця, що заходило. Ці гори, які, власне кажучи, були тільки нагромадженням мертвого, сірого каміння, виблискували в невимовній красі. Вапняк на дні моря мерехтів червоно-синьою рідиною.

Чи знаєте ви, що пішло з цього вапняку? Чи знаєте ви, що ворон наповнив ним обидві пляшечки з мертвою та живою водою? Мертвою водою оббризкують мертвого. І він зростається і відновлюється. Потім його оббризкують живою водою. І він оживає.

Я побачив красу здаля. Угледів її лише тоді, коли ми подолали більшу частину зворотного шляху. В далекій далині, в останніх променях призахідного сонця, коли ми вже залишали Єрусалим… Але я побачив те, що було можливим! Побачив мерехтливу красу життя!

Глибоко зворушений, повернувся до Базилі й подякував йому за подарунок, який він мені, зрештою, зробив. Той подивився на мене зі сльозами радості в очах.

З цією картиною в голові повернувся в Росію.

НА ЧУЖИНІ

Усередині та зовні

Після 12 років за кордоном я назавжди повернувся в Росію. Поїхав до Москви. Там декілька місяців пожив у Погодіна, а потім переїхав до графа Толстого, гарної людини, з яким познайомився в Остенде, а потім деякий час провів у Парижі.

В будинку Толстого на Нікітському бульварі життя протікало повільно, як дуже стара ріка. Члени сім'ї та гості, часто монахи і старші священики, рухалися статечно і гідно. Панував розважливий настрій. Розмови велися спокійним, серйозним голосом. Говорили про святих, юродивих та чудотворні ікони. Розповідали про чудесні знамення та чудеса, які сталися в прекрасному божому світі. Зачитували Біблію й молилися. Повністю дотримувалися постів.

Я шукав людей, щоб знайти примирення і дати його. Вірив, що в будинку Толстого знайду мир і спокій для праці. Посеред високих кам'яних стін панувала невимушена святість потойбіч від конфліктів світу.

Жити у світі поза світом… Однак відсторонитися від конфліктів я не зміг. У всіх цих суперечках від мене вимагали зайняти чиюсь сторону.

Обидві сторони, слов'янофіли та західники, стверджували, що хочуть служити Росії. Вбачали один в одному тільки негатив, але в чому різниця між ними, попри взаємні нападки, мені важко було розпізнати. Обидві партії прагнули соціальних реформ. На мою думку, вони заходили надто далеко, адже яка користь від суспільних змін, якщо не зміниться серце людини? Дехто у своїй наївності думав, що це може статися саме завдяки реформам. Коли я озвучив свої сумніви, то вони відразу ж ополчилися проти мене.

Це був час, коли таке поняття, як дружба, втратило своє значення. Ніхто більше не запитував про характер людини або про те, чи гарна ця людина. Питання звучало так: хто він? Тобто він слов'янофіл чи західник? Друзі перетворилися на ворогів.

До своєї смерті вождем західників був Бєлінський. Погодін та Костянтин Аксаков належали до числа провідних слов'янофілів. Я мав хороших друзів серед представників обох угрупувань.

Непримиренна боротьба велася в усіх сферах. Радикали протистояли консерваторам, атеїсти віруючим, і кожний рух, у свою чергу, ділився на цілий ряд дрібніших течій та напрямків. Цей розподіл набрав такого

розмаху, що, здавалося, кожна людина ставала на прю з усіма і, зрештою, із самою собою.

Цей хаос гнітив мене. Я не бажав займати чиюсь сторону, не міг. Усі з великою впевненістю відстоювали власну точку зору. Часто правим мені здавався той, із ким я говорив останнім. Я хотів бути другом для всіх, але через це став спільним ворогом.

Про мене розповсюджували всілякі небилиці. Вголос того, що думали, не говорили. А те, що говорити прямо не наважувалися, відбувалося не через повагу до моєї думки. Всі хотіли мати на своєму боці царя російської літератури, ім'я!

Намагався не вплутуватися в усе це. Прагнув миру, хотів писати. Та до мене чіплялися з усіх боків. Яку позицію Ви займаєте в питаннях літератури, Ніколаю Васильовичу? Ви романтик? Романтичний реаліст? Реалістичний романтик? Сатиричний реаліст? Реалістичний сатирик? Гротескний реаліст… Раніше я сам видавав такі характеристики. Тепер вже цього не хотів. Ах, але яку позицію Ви займаєте? Чому Ви пишете? Хіба Ви не розглядаєте себе, як того, хто хоче виголосити істину? Чому ж ми всі бачимо себе саме такими? Утім я хочу змінити Росію не через заворушення й сутички, а завдяки примиренню. Але ж Ви мусите усвідомлювати… Я нічого не мушу! Власне кажучи, пане Гоголю, Ви реаліст?

Бєлінський виступав за активну літературу, яка розповідає про реальність і стоїть на боці бідних, – реалістичне мистецтво.

Багато хто зі старшого покоління протестував проти цього, багато з тих, хто представляв класичні чи романтичні ідеали. Власне кажучи, вони зовсім не протестували. Реалістичного мистецтва, за яке виступав Бєлінський, не існувало. Можливо, він усе-таки пробудив його до життя, оскільки в ці роки вони раптом вирвалися на сцену, всі ці Достоєвські, Тургенєви, Герцени, Гончарови, чи як там ще їх звали. У них усіх була гарна освіта, відвідували престижні школи й університети. Молоді, обдаровані, допитливі, пристосовані до вимог нового часу. Проворні, завзяті. Вперед! Як і я сам раніше. Вперед! З ностальгією та легкою заздрістю спостерігав за їхніми кульбітами. Стати кимось, стати поетом!

Як багато розчарувань, як багато суперечностей очікувало на них попереду!

Що ними рухало? Те саме бажання, яке рухало мною, бажання служити Росії? Щоб це не було, воно спонукало їх писати. Писати! Їм усе видавалося можливим. Ледь ставши письменником, їм не потрібно було боротися за те, щоб залишитися ним. Проте наскільки це тяжче! Звісно, кожен і них важко боровся за кожен твір, але їхні твори не стали невід'ємною частиною їх самих. Їм не потрібно було змагатися за своє життя.

Більшість писала інакше, ніж я, діловитіше та тверезіше, зокрема в описах душі. Інколи мене охоплювало бажання писати так, як вони, і стати тим типом автора, за якого мене вважали.

Ці молоді люди гадали, що вони писали про реальність. Вони писали про любов. Так вони описували нашу країну.

Минув час. Настав новий рік. 1848 рік закінчився, але не закінчилися люті бої. Прийшла осінь. Листя опало. Дерева на московських бульварах стояли голі. Ніщо не росло. Потім випав сніг, почався мороз. Чи настане колись літо?

Віруючі теж потонули в суперечках зі світським товариством та грішниками, між самими собою. Чи Толстой також хотів лише скористатися моїм ім'ям?

Толстой був гарною людиною, як і його дружина, Анна Грузинська. Вони були добрими до всіх й одне до одного. Повсякчас поводилися спокійно і дружелюбно. Не було й натяку на грубе слово, суперечку чи сварку. Вони жили в союзі, що дарував їм мир, у світлому союзі без темних, бурхливих страждань. Острівець духовності в центрі світу.

Згадав батька і матір. Подумав про Йосифа, який спочив у Римі на моїх руках. Подумав про його сестру Анну Вієльгорську. Став для неї кимось на зразок учителя, повіреним у духовних питаннях. Чи міг би я одружитися з нею? Вона була жінкою, яку я дуже шанував, єдиною, в яку я був закоханим.

Маю дуже чітко дати зрозуміти, що я прагнув духовної єдності. Оселимося в Москві, будемо жити тихим, спокійним життям. А раннім літом вирушатимемо в Україну.

Повезу свою суджену до Василівки. Прогулюватимемося Великою Трояндовою алеєю, ходитимемо доріжками, які проклав батько. Сонце світитиме для нас. Солов'ї співають, і їхня пісня ніколи не була такою ясною та чистою. Мандруємо зеленими полями. Сидимо раннього літнього вечора на веранді. П'ємо чай, неспішно розмовляємо. Сонце світить, все виблискує невимовною красою. А на подвір'ї граються два маленькі хлопчики. Іван і я щасливо сміємося.

Анна зачитує мені з Євангелія:

"Це є Моя заповідь: любіть один одного, як Я вас полюбив! Немає більшого від тієї любові, коли хто покладе життя за своїх друзів. Ви – друзі Мої, якщо виконуєте все, що Я заповідаю вам. Я вже не називаю вас рабами, бо раб не знає, що робить його господар; а Я назвав вас друзями, бо сказав вам усе, що чув від мого Отця. Не ви Мене вибрали, а Я вас вибрав і поставив вас, щоб ви йшли і приносили плід, і щоб плід ваш перебував, щоб чого тільки ви попросите в Отця в ім'я Моє, Він вам дав. Це Я заповідаю вам: любіть один одного".

Сповнені спокоєм дні, тихе життя. Просте, гарне життя, ніякого страху, жодних виснажливих конфліктів. Мир, який дає мені силу писати, закінчити те, що я маю закінчити.

Чи зробить одруження з Анною мою матір щасливою?

Одного разу я потайки поїхав в Ассізі, тепер потайки подався до Петербурга. Коли зупинився перед будинком Вієльгорських, то вперше подумав про те, що мені можуть відмовити.

Падав лапатий сніг. Нерішуче тупцював на місці. Потім повернувся й пішов геть.

Того дня повертався і знову йшов багато разів. Вікна яскраво світилися. Всередині було тепло і гарно.

Великих статків не мав. Красенем також не був. Але Вієльгорським я подобався. І, зрештою, я таки кимось був, найбільшим поетом Росії. Чому ж тоді я не заходив?

Одного разу я стояв перед будинком Пушкіна. 1828 року, коли я тільки-но приїхав до Петербурга. Тоді також ішов сніг, і я теж довго вагався. Зайшов у кафе й підкріпився лікером. Зрештою, наважився постукати. Слуга відповів, що Пушкін не приймає, тому що всю ніч очей не зімкнув, і тепер відпочиває. Мені стало ніяково через свою настирливість. Пушкін пропрацював всю ніч. З'явилися нові прекрасні поезії… Коли б не так. Він грав у карти та пиячив!

Настав вечір, і я залишив будинок Вієльгорських, так і не заговоривши про мету мого візиту. Йшов вулицями Петербурга. Проте ходив зовсім не так безцільно, як у цьому мене хотіли переконати мої ноги. Я шукав, але що? Кого?

Жоден народ не мріє так багато, як російський. І жоден так не соромиться своїх мрій. У мене також були мрії. Але мрійником я не був. До того ж я надто добре знав людей! Поспішив до Сенатської площі. Було холодно. Блукав Невським проспектом. Настала ніч, а за нею ранок.

Сутінки ще трималися. Я знайшов не того, кого шукав.

Бачив, як сніг падав на ешафот. Навколо стояли озброєні солдати. На певній відстані в землю були закопані три товсті палі. Було чутно збуджені голоси глядачів, які там юрмилися.

Потім верхи на конях приїхали жандарми. Вони ескортували близько двох десятків невеликих закритих карет. Зупинилися біля ешафоту. Двері розчинилися, і в'язні вийшли назовні. Почали обійматися, скоса налякано зиркаючи в бік ешафоту. Потім їх повели на ешафот. Сірі обличчя не виражали нічого або один страх. Дехто заплющив очі, дехто молився напіврозкритим ротом. Перешіптувалися.

Шапки геть!

Зачитали вирок: смерть через розстріл!

Засудженим на смерть надягли білі сорочки. Поруч зі мною хтось важко дихав. Озирнувся. На обличчях розпач, а також полегшення. Страта змушує людей відчувати звільнення й радість, настільки велику радість, що вони з нетерпінням чекають на виконання вироку. Окрім цього, також сум і сором. Ніби ти сам несеш відповідальність за те, що відбувається. Полегшення і смуток. Злочин, вина, покарання, примирення…

Між засудженими до страти ходив священик. Усі цілували хрест.

Трьох засуджених підвели до паль. Прив'язали. На голови натягнули білі каптури. Вдарили барабани. Серед тих, хто чекав на ешафоті, помітив лице, яке здалося знайомим. Воно випромінювало незвичайний мир. Чиє ж це обличчя? Чи був граф Морозов, який після повстання декабристів ніяк не міг дочекатися покарання?

Барабани вдарили гучніше. Солдати звели рушниці.

Постріли не прозвучали. Раптом барабани змовкли.

Ніхто не мав бути розстріляним. Це була показова страта. Як попередження і для того, щоб продемонструвати ув'язненим, солдатам та глядачам усесильність і доброту царя Ніколая. У своїй безмежній доброті цар Ніколай помилував засуджених до страти. Страту замінили каторгою в Сибіру.

Ув'язнених забрали. Поглядом намагався розшукати Морозова. Хотів побачити його обличчя в цей момент. Можливо, це був і не він. Хто ж тоді?

На певній відстані помітив інше обличчя. Лице молодої жінки серед натовпу, яке кричало: нещасна, нещасна Росія!

Її обличчя було переповнене смутком, але водночас освітлене широкою, теплою усмішкою!

Зробилося зовсім світло. Сніг продовжував падати. "Тепер я можу повертатися", – подумав я і залишив місце страти. Так, ніби все, що там відбулося, і було справжньою причиною моєї поїздки.

Чужинці

Я повернувся в чужу країну, але багато що залишилося таким, як і раніше. До людей я не наблизився.

Мешкав у будинку Толстих. Там до мене всі ставилися дружелюбно, але почувався напрочуд самотнім. Повірений Толстого в духовних справах отець Матвій став моїм духівником. Ми листувалися, і це було мені втіхою, але недостатньою.

Переді мною постало величезне завдання. Вирішити його міг лише я, найжалюгідніше створіння у світі.

Я так довго перебував за кордоном, що люди в моїй власній країні здавалися мені чужинцями, як і ті, кого я знав давно. Тих, хто був мені особливо близьким, уже не було серед нас.

Якось я прогулювався Нікітським бульваром у напрямку Тверської. Вже здалеку запримітив чоловіка, який ішов мені назустріч. Із його погляду зрозумів, що він упізнав мене, як і я його.

Якими неприємними бувають подібні зустрічі! Ти упізнаєш когось, але ніяк не можеш пригадати щось конкретне. Ні імені, ні того, де раніше зустрічалися. На чоловікові була пелерина з міцного темного матеріалу. Широкі темні брюки були трохи обтьопані. Подумав, чи не перейти мені на

інший бік вулиці, але вже було запізно. Я вже стояв перед чоловіком, який усміхався й сердечно вітався зі мною.

– Давно не бачилися.

Тепер я мусив би сказати, що не можу пригадати, хто він такий. Не зробив цього. Знову поставив себе в смішну і водночас неприємну ситуацію.

– Всі ці роки я часто згадував тебе, – продовжив чоловік, безцеремонно тикаючи.

У відповідь я тільки промимрив щось нерозбірливе. Через подібні висловлювання люди часто думали, що я неадекватний. А я просто намагався в такий спосіб виграти час, сховатися від світу. Незнайомець дружньо глянув на мене. У нього були каштанові очі. Волосся спадало прямо. Було темним і рідким. Акуратний ніс, невеличкі вуса. Вузькі губи, маленьке підборіддя. Хто він такий? Чи дійсно це було саме те обличчя, яке здалося мені знайомим?

Подумав спочатку про Білоусова з Ніжина, але між ними не було й натяку на схожість. Потім про одного шкільного товариша, але чоловік був значно старшим. На думку прийшли Другоєв, з яким зустрівся у Трощинського та божевільний, який грав у спектаклі. Продовжив занурюватися заглиблюватися в спогади, аж до подорожуючого, який розповідав мені колись про Іллю Муромця. Та жоден із них не підходив.

Треба було попрощатися й піти. Але чоловік запросив мене до себе, і я погодився. Звернули з бульвару вбік і потрапили в мереживо вуличок і провулків.

У під'їзді його будинку тримався стійкий запах капусти. Вузькими сходами піднялися на верхній поверх, аж до горища. Двері квартири були прочинені. Зайшли в передпокій, а потім в кімнату з жовтими, злегка обшарпаними шпалерами.

– Марія! – покликав чоловік. – Вийди й подивись, кого я привів.

Із бокової кімнати вийшла жінка у відкритій сукні. Я помітив, що чоловік стежив за моєю реакцією.

– Неймовірно, – сказав він. – Як давно це було.

Підійшов до жінки, прошепотів їй щось на вухо, а потім повів мене до задньої кімнати. В ній також були жовті шпалери з маленькими темними цятками, ніби на них били блощиць. Посеред кімнати стояв простий сосновий стіл і два плетені крісла.

Господар запросив мене сісти. Дружелюбно посміхався добре знайомою посмішкою. Жінка принесла пляшку горілки й дві склянки, тарілку з хлібом, сіль, мед, огірки та трохи хрону. Уникала дивитися в мій бік. Коли виходила, чоловік проводжав її поглядом до самих дверей.

Цокнулися. Господар знову налив, продовжував дружньо дивитися на мене. Ми їли й пили, розмова ставала більш невимушеною. Минув час. Уже давно на душі не було так спокійно. Я вже й забув, що не знав, хто

цей чоловік. Чим довше ми сиділи, тим відвертішим ставав господар і, зрештою, він розказав таку історію.

Як ти знаєш, я брав участь у війні проти Наполеона. Я козак, тож потрапив до кавалерії. Це трапилося в битві під Бородіно. Наш загін потрапив під сильний рушничний вогонь. Зліва і справа від мене падали мої товариші.

Я спускався пагорбом вниз, коли це мій кінь став дибки. Я впав на землю, а кінь поскакав далі. Навколо свистіли кулі. В подібній ситуації людям зазвичай важко поводити себе розсудливо. Спробував заритися в землю, та хіба це зробиш голими руками.

Несподівано побачив Григоріна. Той лежав прямо переді мною, вбитий. Одна нога застрягла в стремені. Кінь, який привалив його, був тяжко поранений, але ще живий.

Я завжди заздрив Григоріну за його красеня коня. У того була неймовірно гарна голова. А тепер його морда була вся в кривавій піні. Я підповз і заховався за трупом коня.

За деякий час кінь здригнувся і тяжко захрипів. Мертвий Григорін також здригнувся. Його голова повернулася в мій бік. Очі застигли, але їх вираз був живим. Григорін був одним із моїх найкращих товаришів, прослужили разом не один рік. Шляхетний, із сильним характером. Тепер він був мертвий, але це мене майже не зачіпало, так, ніби я його зовсім не знав. Так, наче він був якоюсь какашкою!

Найголовнішим було те, що я жив, все інше не мало жодного значення! Мене охопила страшенна жага до життя. Я хотів жити!

Заповз ще далі під тепле тіло коня, зачаївся.

Рука Григоріна сповзла до моєї голови. Виглядало так, ніби він хотів скуйовдити мені волосся, як це робив батько, коли я був маленьким. На спині коня помітив муху. З невідомої причини почав думати, проганяти її, чи ні. Ніяк не міг прийняти рішення. В моїй голові роїлися якісь чудернацькі ідеї й думки. Так пролежав ще деякий час.

Встати!

Хоча нічого так сильно не бажав, як жити, та несподівано відчув потребу стати в повний зріст під цим градом куль. Чому? Не знаю. Але знаю, що одночасно мене переповнило почуття любові такої неймовірної сили, що я ледь не втратив свідомість… Залишився лежати, проте достатньо було якоїсь дещиці, щоб я підхопився на ноги.

Завжди вважав себе тверезо мислячою людиною. Та те, що я тоді думав і чинив, піддається поясненню тільки через тодішні обставини. Нехай так! Я збагнув, що життя, свобода, любов були чимось іншим, ніж абстрактними поняттями, заради яких я був готовий пожертвувати життям. Мені здавалося, що я заглянув у найглибший куточок буття.

Погладив усе ще тепле тіло коня, потиснув руку Григоріна, нахилився й поцілував землю.

Саме цей випадок спонукав мене згодом до вступу в Південне товариство. Тепер ти краще розумієш і розумієш, як одна й та сама подія…

Він замовк.

Я розглядав чоловіка. Не знав, хто він такий, але знав, що колись він багато для мене значив!

Перелопатив усе своє життя, шукав, як мисливець, дичину, взяв слід, думав, що вже майже розшукав. Та наступної миті все розвіялося.

Лампа світила все слабше. Ми говорили про те, що це означає, бути людиною. Погляд чоловіка був ніжним і люблячим.

– Я виконав свою частину угоди, – сказав він несподівано. – Тепер твоя черга.

Я щось пробурмотів і посміхнувся.

Уперше за вечір у його голосі з'явилася різкість.

– Це мені багато коштувало, – сказав із погано прихованим роздратуванням. – Багато страждань, які не кожному під силу.

– Я намагаюся жити, як добрий християнин, – невпевнено відповів я. – Слова дотримуюся.

– Так, звісно, – погодився він. – Я це знав. До речі, покарання в якості залякування, що скажеш?

Із ким же це я колись уклав договір, який спричинив стільки страждань? Договір, частину якого мені ще потрібно було виконати… Напружено розмірковував. Правда полягала в тому, що я ніколи ні з ким не укладав такої угоди. Чи міг я бути покараний за те, чого не вчинив?

Дивним чином, але мені лише тепер стало цілком очевидно, що незнайомець приймав мене за когось насправді іншого, аніж того, ким я був. Чи мусило це бути підтвердженням того, що я з ним раніше ніколи не зустрічався?

– Чи насправді ми хотіли повалити владу царя? – запитав чоловік. – Провідники брехали стосовно своїх намірів й обманювали самих себе. Але не тільки провідники, ми всі брехали. Це був наш єдиний шанс. Ми придумали, що в такий спосіб позбудемося почуття вини. Чому Рилєєв захворів? Чому Трубецькой, найхоробріший з усіх, втратив мужність?

Якщо не раніше, то принаймні 14 грудня на Сенатській площі ми усвідомили, що повстання було спрямоване проти монарха. Провина і страх охопили нас. Ми мусили вбити батюшку царя, щоб урятувати нашу країну. Але замахнутися на царя монарха означало замахнутися на саму матінку Росію.

Ми знали, якщо не підемо в наступ, зазнаємо поразки. Та ми більше не могли нічого вдіяти, лише чекати. Як здійснити повстання, перемоги якого ніхто не бажає? Тепер ми чекали на покарання, яке мало пом'якшити вину. Незважаючи ні на що, я впевнений, що майже кожен із нас прагнув повстання, що кожний хотів знищити царизм і навіть убити царя.

Але спочатку ми повинні були якимось способом звільнитися від того, ким ми були. Ти розумієш?

Я не відповів.

– Це так, ніби всередині кожної людини знаходиться хтось інший. Що я зроблю, коли усвідомлю це? Знищу його? Чи спробую домовитися?

Чоловік розсміявся, і там звучали гіркота та гнів.

Мені згадалися ляльки, з якими грався в дитинстві. В кожній ховалася ще інша. "Не тільки ляльки, – подумав я. – І не тільки люди переховують у собі інших, але й наміри людей та їхні бажання, також їхні вчинки…". Декілька місяців тому я їздив до Петербурга, тому що хотів просити руки жінки. Підійшов до будинку Вієльгорських, та зайти не наважився. Що за цим приховувалося? Не могло бути випадковістю те, що я там перебував і ходив Невським проспектом, також те, що стояв перед статуєю вершника на Сенатській площі й відчував майже непереборне бажання зруйнувати її! Через це бажання був змушений спостерігати за показовою стратою.

Чи поїхав я для того, щоб відшукати усмішку, усмішку жінки, яка колись розшукувала мене? Чи за цим бажанням ховалося інше, бажання більш тривалої подорожі, кудись зовсім далеко вперед чи назад? Та скільки не роздумував про свою таємну поїздку до Петербурга, задовільного пояснення знайти так і не зміг. Протягом усього цього часу було ще щось більше.

Подумав, що трапилося тоді, коли у Василівку прийшов коваль, щоб відремонтувати колесо. Власне кажучи, нічого не трапилося.

Розглядав чоловіка, і ось у голові промайнула думка, що, нарешті, з повстанням декабристів особисто для мене покінчено. Більше про нього думати не буду.

Та окрім цього, залишалося ще багато чого іншого, і я, несподівано для самого себе, закричав:

– Ти не дотримався обіцянки!

Наступної миті отямився. Попрохав вибачення в господаря. Підвівся й обійняв його. Той вивільнився й подивився на мене дивним поглядом.

– Ходімо, – прошепотів.

Чоловік тремтів. Було чутно цокання годинника. Смерть надає сенс існуванню, той сенс, у наявності якого ми повинні постійно переконуватися. Перелякано чекав.

Чоловік взяв мене за руку і підвів до ікони. Перш ніж відпустити руку, м'яко потиснув її. Кого я впізнав за маскою цього незнайомця? Нікого! І більше про це сказати нічого.

У кімнаті панували сутінки. Ікона висіла на стіні. Перед іконою горіла лампадка. Попід нею люди ставали навколішки. За іконою перебував Господь.

– Давай помолимося разом.

В ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа…

– Василю Афанасійовичу…

Хто говорив?

Ми стояли поруч. Молилися перед іконою Богородиці. Плакали. Молилися довго й натхненно.

Потім подивилися один одному в заплакані очі, посміхнулися. Життя було сповнене сенсу!

Він провів мене до дверей. Поцілував у чоло. Я пообіцяв наступного дня прийти знову.

Стояв на вулиці. Світла ліхтарів не вистачало, щоб розігнати темряву. Було таке враження, ніби дивишся крізь брудне скло. Контури предметів розпливалися. У зустрічних були темні обличчя. Хоча вони не дивилися мені в очі, я відчував, що вони дивляться мені вслід.

Вечір був прохолодним. Протягом дня сюди пробивалося хіба що декілька сонячних променів. Та й то тепла в них не було, і придатні вони тільки для того, щоб насміхатися з людей. Велике, могутнє сонце в Україні освітлювало природу, давало людям силу, а квітам фарби. Тут мешкали бідні люди. Той, хто тут досі ще жив, скоро помре… Але навіть звідси небо виглядало чудово! Вузька смужка, яка виднілася, була неймовірно красивою! Мої думки обірвав гучний регіт. Декілька чоловіків напідпитку протискалися в двері підвалу. Я прискорив ходу, завернув за ріг й опинився на вузькій темній вуличці.

Було дуже тихо. В кінці короткої вулички стояло двійко хлопців. Вони поглядали в мій бік, і я роздумував, чи не повернути назад. Мої рухи сповільнилися, ноги задерев'яніли, як у ла Белли, коли вона зустрічала незнайомого пса. Я продовжував іти, проте кожен крок коштував надзвичайних зусиль.

Молодший мав красиве, ніжне обличчя. Якби я був багатим, то опікувався би ним, вимив би його, купив йому красивий одяг та всіляко допомагав.

Хлопці невідривно дивилися на мене. Не встиг я ще наблизитися до них, як старший простягнув руку. На якусь мить я сприйняв цей жест за жебрацький і голосно видихнув. Але рука була простягнута для привітання!

Вони не знали мене. Тим часом уважно розглядав руку. Та була брудною і вкритою маленькими ранками та довгими червоними подряпинами. Я не міг доторкнутися до цієї руки. Зробив вигляд, що нічого не помітив, але зупинився перед хлопцями.

– Що благородний пан від нас хоче?

Я здивовано подивився на нього. Чи дійсно я був благородним паном? Нічого від них я не хотів! Хлопець оскалився й намагався подивитися мені в очі. Нічого доброго це не віщувало. Я боявся, бо вони запросто могли проштрикнути мене ножем. І не через злостивий характер. Ця думка налякала мене ще більше.

Відчув руку хлопця на своїй. Скрикнув від несподіванки. Вона раптом перетворилася на сухорляву, відразливу руку старигана.

Хлопці розсміялися. Я стрімголов побіг геть. Коли, зрештою, обернувся, то побачив, що вони не зрушили з місця. Навіть не дивилися більше в мій бік. Старший обняв за плечі молодшого. Посміхаючись, дивилися один на одного. Мені здалося, що вони були щасливі. З якої причини? Тому що не знали, хто я?

Лежав у ліжку й прислухався до кроків Толстого. Вони були важкими й шаркаючими. Людина нічого не знає про свої найпотаємніші бажання.

Подумав про чоловіка, з яким зустрічався. Це був незнайомець! Хоча в ньому було щось знайоме, ми ніколи не зустрічалися раніше. І він також це знав!

Не існувало жодного іншого пояснення. Дуже швидко, можливо, вже з першого погляду, він зрозумів, що я не був тим, із ким він уклав договір!

Із сумом подумав, що саме це й було передумовою нашої зустрічі і ми були чужими один одному.

Того, що трапилося, вже було не повторити. Для того, щоб зберегти хоча би пам'ять про це, існувала одна можливість: більше не зустрічатися.

Обіцянка знову прийти, яку я дав йому, нічого не вартувала. Її дав хтось інший. Але я ніколи не забуду цього незнайомця, який, усе-таки знав, хто я!

Промовив свою вечірню молитву. Мир зійшов на мене, і я спокійно заснув.

Відтиск

Одного дня дорогою до німецької кондитерської мені зустрівся жебрак. Він увесь аж світився від радості й раз по раз цілував банкноти, які йому хтось пожертвував. На зворотному шляху я знову його зустрів, але тепер він гірко плакав. Хтось вкрав у нього купюри. Іду додому, щоб з'їсти пиріг.

Наступного дня прямо перед будинком Толстого зіштовхнувся з молодим чоловіком. Той хитався, як п'яний, говорив незв'язно, як божевільний. У руці тримав пістолет. Увечері на Нікітському бульварі побачив того самого молодика, який поспішав протилежною стороною вулиці. В його рухах надзвичайна спритність та радість! Яка щаслива усмішка! Жваво звертається до молодої жінки, яка йде поруч із ним.

Ще один зворотній рух маятника. Цілий день напружено працював. Робота просувалася добре. Я щасливий.

Виходжу на вулицю, щоб прогулятися. За моєї відсутності приходить старий друг, щоб зустрітися зі мною. Йому кажуть, що мене немає вдома.

– Передайте вітання Ніколаю Васильовичу і скажіть, що я приходив попрощатися з ним!

Того самого вечора він помирає.

Маятник відбиває тік-так, заганяє час у вічність, радість і сум, сум і радість.

Стою поруч, приглядаюся, прислухаюся.

На душі смуток. Я чужинець у власній країні, в нещасливій країні, в якій лютують непримиренні баталії. Маю уникнути їх!

Далеко від Москви й Петербурга під небом Господнім простягається зовсім інша Росія. Тут Росія – це неосвічена стара, яка в степовій траві шукає шматочок щастя. Про бурхливі баталії в Москві та Петербурзі не має жодного уявлення. І навіть якби й знала, то це хвилювало б її не більше, ніж укус блохи. Власне, вона вже не прагне знайти щастя. Степ такий великий. Сонце зайшло. Вона втомилася. Ніщо для неї вже не має значення. Апатично позіхає. Як добре поспати…

Я не можу жити в жодній із цих країн – ані в країні непримиренних баталій, ані дурної закостенілості.

Стемніло. У віконній шибці відбивалося обличчя старого чоловіка. Я став старим. У свій сорок один рік виглядав старшим за власну матір.

Пригадав сентенцію Жуковського, якою він колись поділився з нами. Перша ознака старіння – це раннє повернення з гостей. Жуковський завжди йшов додому до настання дванадцятої, по праву старішого, як він говорив. А ми залишалися, ті, кому не вистачало денних годин, ті, хто чіплявся за розмови, гульвіси, які прагнули життя. Залишалися також і сповнені надій, ті, хто боявся щось проґавити, бути відсутнім тієї ночі, коли вирішиться загадка життя, коли трапиться фантастичне, диво… Так, те, що ніколи не траплялося. Але неодмінно трапилося б, якби вони хоч раз пішли раніше.

Як давно це було! Жуковський тоді був значно старшим, ніж я тепер. Але я розумів його. Інколи мене охоплювала легка меланхолія, коли я полишав сповнених надії. Для них вечір тільки починався, і слова, особливо їх власні, були безкінечно важливими. Проте я все це вже чув. Чув, як дискусії переростали в суперечки і переходили в ворожість. Як під час хаосу брат повставав проти брата. Був свідком цього в Ніжині, Санкт-Петербурзі, Москві, скрізь. Подібні сварки точилися давно, дуже давно в античних Афінах і в Римі. Чи покращилося щось у підсумку ? Ні, нічого!

Навіть жваві юнацькі перепалки викликали в мене занепокоєння або досаду. Тому я йшов. Поки ж юнаки перекрикували один одного сповненими надії голосами (найбільше, про що вони думали, що робитимуть після цього), я вже йшов до ліжка, зайнятий питанням, що маю робити з роками, які мені ще залишилися.

Коли я став старим?

У Росії проживати не міг, але так само не міг проживати й поза її межами. Як письменник, мусив лишатися осторонь, але також повинен був жити у світі. А для того, щоб жити, мусив жити так, як не міг. Яким невимовно важким було все це і яким порожнім!

Проводив час у будинку Толстого, всередині високих кам'яних мурів. Наляканий, хворий, не спав і мерзнув. Мусив стати спокійнішим, мусив стати здоровішим. Мусив спати. Мусив не мерзнути.

Мусив вирушити в подорож!

Виїхав з Москви весною, коли ще було холодно. Їхав на південь, назустріч літу. Це було 1850-го року? Навесні? Думаю, так, але чим більше моя оповідь наближається до сьогодення, тим важче мені пригадати щось точно. Також мені важко проводити межу між моїми власними словами і словами інших. А також пригадати, що було словами, що думками, а що вчинками. Так багато того, що вже забув. Чи відіграє це якусь роль? Думаю, це значить багато, хоча тоді не міг пояснити, чому. Спогади – це фрагменти, маленькі купки холодного попелу, рештки життя, яке хтось спалив. Та одне я все-таки пригадую і навіть дуже чітко!

– Стій!

Висунувся з вікна карети. Знову побачив, як полем ішов гурт селян. Попереду майоріли ікони. Перехрестився. Боже, дай нам урожай!

Зникли з поля зору.

– Рушай!

Мене супроводжував Максимович. Він був етнологом і ботаніком. Знав його вже 20 років. Старий знайомий… Попри те, в цій подорожі я був самотній.

Знову в дорозі. Цього разу не в Італії, Німеччині чи Палестині. В Росії? Чи була це подорож у спогади? У будь-якому разі – подорож надії. Ностальгії.

Дорогою збирав рослини для своїх сестер. Занотовував латинські та російські назви. Максимович знав їх усі. Але інколи рослини мали й місцеві назви, їх я також хотів знати. Запитав у селянки. "Орловська троянда". Або: ми називаємо її "Христові рани".

Чи була це реальність, яку я зображував, коли пізніше записував назви до свого записника? Не знаю. Але я запитав не через реалістичне мистецтво. Хотів чогось, заради чого міг жити. Та не знаходив. Власна нечестивість дуже мучила мене. Потребував молитви і втіхи.

Відвідували святі місця. Серед монахів які був дехто, що постійно молилися. Їхні голоси були м’якими і сповненими тепла. Вони спрямовували свої слова до неба. Я почувався темним і холодним.

Поїхали в Оптину Пустинь. Там я зустрів отця Макарія. Він був відомий тим, що допомагав людям, які переживали духовну скруту. Він довго слухав мене. Я прагнув розкаяння та спокути, але йому важко було знайти потрібні слова. Зрештою, втомився слухати мене. Сказав, що я достатньо дорослий, щоб самому нести відповідальність за власне життя. Його слова не сподобалися мені. Однієї святості не достатньо.

Подорожував Росією. Чи мусив я померти заради своєї країни, щоб дістати змогу жити в Христі?

Люди жили не так, як мусили. Вони думали: якби в мене було інше завдання, інша робота чи інше місце в житті, тоді я жив би інакше. Якби суспільство змінилося, то я б вів доброчесний спосіб життя. Подібні думки були джерелом усього лихого.

Хіба я сам не хотів щось змінити? Так, але тільки те, що було зіпсоване, і нічого більше! Домагався того, щоб відновити зруйнований порядок. Та жив я не так, як мусив! І провина за це лежала на мені. За всі мої вчинки і за всі мої слова вина лежала виключно на мені.

Вечорами, коли ми зупинялися на ночівлю, я декілька годин писав. Низькі та мертві слова прокрадалися в мою оповідь і ховалися там. Коли я їх викривав, вони намагалися переконати мене у своїй незамінності. Деякі з них такими дійсно були! Їхня низькість і підлість були частиною оповіді. Були необхідні для тамтешнього світла.

Погані слова, в яких не було потреби, я без жалю викорінював і з великою радістю! Наскільки важче було пожертвувати красивими словами, якщо заради оповіді їх треба було видалити. Не могло бути жодного зайвого, як і недостатнього слова.

Одного разу я прочитав Аксакову оповідання, яке він уже чув у більш ранній версії. Той почав розсипатися в похвалах, настільки кращим був перероблений варіант. Я змінив усього одне слово!

Слова, які я закреслював, ішли своїм шляхом і не поверталися. Не зовсім так! Як тільки сутеніло, вони приходили, кружляли перед моїм вікном. А вночі, як цуценята, дзявкали. В Курську вони поверталися, як і в Харкові. Також у селах Смиренність та Ревність, в містах з іменами Богосповненість та Навернення. Також в Самотності та Стражданні. В Послідовниках Христа? Чи були ми там колись узагалі?

Молився Богу, щоб він освітив мою темряву. Тоді Безсмертний оволодів моїми очима і спрямував фальшиве світло на Святе письмо!

За велінням Бога Авраам вирушив у чужу країну, щоб офірувати свого сина Ісаака. Хіба Авраам не знав від самого початку, що Бог цього не допустить? Хіба він цього не знав, коли зводив вівтар, клав на нього хмиз і зв'язував Ісаака? Коли Авраам здійняв ніж, щоб зарізати свого сина, він знав, що Бог завадить йому.

Але Авраам не хотів нічого більше, аніж пожертвувати свого сина!

Чи міг би він убити Ісаака і піти всупереч волі Бога, слідуючи за ним? Це було неможливо.

Що знав Ісаак? Що вся ця подія відбувалася заради того, щоб підкреслити його обраність? Лише коли він подивився в очі своєму батькові, то побачив у них бажання вбити його.

У людини має бути щось, заради чого вона живе. Ця оповідь ставить під сумнів доброту та всесильність Бога.

Подорожували Україною. В полудневий час переправлялися через Дніпро. Свавільні хвилі річки, високі, як гори, що сміялися білою піною, знову повернули мені радість.

Лягли на березі. На наші обличчя, звернені до неба, падали бризки води. Заплющив очі.

Крізь глухий шум Дніпра проривалися світлі голоси. Вони долітали з боку населеного пункту вгору річкою. Пішов їм назустріч. Біля гаю річка робила поворот. За ним течія сповільнювалася. Зупинився.

Там гралася зграя хлопчаків, вони лежали на березі, пірнали у воду, пливли проти стрімкої течії. Їхні худі, голі тіла виблискували на сонці. Хлопчаки сміялися й вигукували. Я довго стояв серед дерев і спостерігав за ними. Зрештою, вони помітили мене.

Розповіли мені, що жили далеко звідси. Звідки точно прийшли, не сказали. Стверджували, що сироти. Найстарший серед них відповідав на мої запитання коротко і з недовірою. Подолав своє бажання обняти його за плечі. Куди вони йшли?

Хлопець не відповів. Ніхто не відповів. Лише переглядалися й мовчали. Та, зрештою, найстарший сказав, що вони мандрують далеко.

Я посміхнувся.

– В одну країну в одному царстві, – уточнив він.

– Чому, що вам там потрібно?

Вони здивовано зиркнули на мене. Причина полягала в тому, що в тій країні сироти також жили щасливо. Я поцікавився, де ця країна.

– У верховині річки.

– А де ж ця верховина?

– Там, куди ми йдемо!

Хлопчаки розсміялися. Я хутко приєднався до них. Ми реготали. Звичайно, там, куди вони йдуть! Від сміху в нас сльози котилися з очей.

Один за одним хлопці припинили сміятися. Перевели свої погляди на гайок. Потім на мене. Хутко зібрали свій одяг і стривожено відійшли вбік. Потім, наче за командою, чкурнули берегом річки вгору. Я погукав їх. Та вони тільки прискорили біг.

Усе минає. Лише те, що поєднувало мене з іншими людьми, супроводить мене до вічності.

Здалеку долетів церковний дзвін.

Куди поїдемо тепер? До Одеси, Ніколаю Васильовичу? Та хоч і в саме пекло, мені байдуже!

В Одесі на мене чекали, але це місто не входило до моїх планів, як і будь-яке інше. Дорога до Одеси була кепською, верстові стовпи стояли на значно більшій відстані, аніж на будь-якій іншій дорозі, якою я коли-небудь подорожував! Що чекало на мене?

Нарешті, ми приїхали, і я залишився в Одесі на зиму. Проживав поблизу Сабанаєвського мосту в Андрія Трощинського, племінника нашого "благодійника" Дмитра Трощинського.

Все почалося з початку, на мою честь влаштовували обіди і звані вечори. "Просимо, Ніколаю Васильовичу, сердечно просимо!". Якими дружелюбними всі вони були!

Відвідав Льва Сергійовича, брата Пушкіна. Там знаходився хлопчик, який пильно дивився на мене. Коли я відповів на його погляд, він злякався

й почав плакати. Я згадав про те, що Пушкін помер, і на тривалий час поринув у смуток.

Мене запросили до Яготина, в маєток князя Рєпніна. Він знаходився неподалік, тож відмовитися не було змоги.

– Ви змінилися, – зауважила княгиня Рєпніна. – Ви стали більш дружнім, відкритим і смиреннішим. Ваша душа випромінює дійсно християнське співчуття.

Її слова ощасливили мене. Але я був змушений зберігати пильність, з огляду на мій душевний мир.

Намагався якомога довше залишатися наодинці. Кімнату залишав не раніше полудня. Вирушав на прогулянку, аж до обіду. Часто навідувався в ресторан, де збиралися актори. Я пив шеррі й горілку, вони – шампанське. Актори були веселими людьми і щиро сміялися з моїх оповідей. Чи, може, вони висміювали непотрібну людину Гоголя?

Як багато є таких людей, які приречені назавжди залишатися поза світом! Усі вони – дурні з грандіозними мріями й нереалізованими планами! Ці нещасні істоти, яких через їх непевну віру запрошують на бенкет. Вони приходять тремтячи.

Навіть непотрібну людину не викидають у темряву.

Відмінив зустрічі з акторами. Весь час боровся за збереження душевного спокою, усвідомлюючи, як мало потрібно для того, щоб вкинути мене в неспокій. Не міг покладатися на самого себе. Могло б статися, що мною оволоділи образи чогось жахливого. Міг уявити, що подорож не має жодного сенсу.

Охороняв свій неспокій. Якщо метою всякої битви є примирення, навіщо тоді воювати? Намагався звільнитися від страху завдяки прогулянкам.

Околиці Одеси малопривабливі. Місто брудне. Найбільше мені подобався порт. Там були великі сховища зерна, там можна було побачити спини портових робітників і почути вигуки моряків. Гультяї, повії, підлітки. І довгоочікуване швартування парому чи корабля до причалу.

На пам’ять прийшов дитячий спогад. Інколи батько купався у великій круглій бочці, яку сам викочував у двір. Служниці наповнювали бочку водою до самих країв. Коли батько залазив у бочку, вода переливалася, і він сміявся. Насолоджувався купанням, співав, довго сидів у воді.

Потім мати мила його. Пригадую, як його тіло здригалося від її ритмічних рухів руками, а також бризки води, які потрапляли їй на лице. Чи я фантазую? Ні, тільки не в цьому випадку! Кожний грішив і не гідний Божої милості; проте стає праведним без заслуги, через милість Божу, через спасіння у Христі.

Вечір наставав щодня. Зі свого вікна спостерігав за людьми, які переходили через Сабанаєвський міст. Зовнішній світ був переповнений людьми. Запалив світло.

Швидко стемніло. Невдовзі я вже нічого не бачив, шибка стала чорною, вона віддзеркалювала лише моє старече обличчя, моє налякане обличчя, портрет обраного.

– Заради слави Гоголь готовий пожертвувати всім.

Це було не так, ні, ніколи! Я хотів, щоб моє ім'я було відомим, але тільки як підтвердження мого існування, як його відбиток. Це відбулося через страх перед нікчемністю.

Притиснувся лицем до шибки й поставив руки дашком. Потім виглянув на вулицю. На протилежній стороні мосту стояла молода жінка. Дивилася на воду. Не ховаючись, виражала глибоку печаль, втрату сенсу життя. Була оточена смертельною самотністю.

Я опустився на стілець. Мене охопила самотність, тремтів, як у лихоманці. Я шукав самотність, але як відсторонення, а не цю крижану покинутість.

Знову виглянув у вікно. Жінка непорушно стояла на тому самому місці. Тут з поручнів мосту злетів голуб. Жінка глянула йому вслід. Її обличчя звернулося до неба. На коротку мить наші погляди зустрілися. Що вона побачила?

Любов – це домівка душі. В любові можна знайти те, що колись ти був змушений залишити. Коли виглянув наступного разу, вона вже зникла, жінка, яка не могла жити.

Мушу розповісти про те, чого нема. Подарувати світу оповідь як можливість. Це творчість, її свобода і її сила.

Мушу постійно шукати майбутнє, яке розкривається через можливість. Це означає не втечу, а повернення, шлях назовні, у світ, і шлях назад. У моїх оповіданнях бажання персонажів не завжди здійснюється. Але реальні люди через мої твори повинні отримати можливість пізнати чудо. Попри божевільні баталії і всю цю смертельну байдужість, є оповідання. Вони ще є, вони тут!

Буття без мене позбавлене сенсу. Буття без людей позбавлене сенсу.

Весь вечір я чекав на те, що жінка навідається до мене. Однак вона не з'явилася.

Молився. Бог може виконати бажання людини, навіть ті, про які сама людина навіть не здогадується.

Те, чого не може трапитися

Потім я, зрештою, приїхав у Василівку. Це було навесні 1851 року, світлої пори, коли цвітуть дерева й кущі. Мати стояла перед будинком трохи попереду всіх. Посміхалася молодою посмішкою.

– Ласкаво просимо, Нікошо! – сказала вона. Обняла й поцілувала.

Сестри голосно схлипували. Прислуга вклонялася. Як постарішала Варвара!

Пройшовся садом, доріжками, які проклав батько. Вони були доглянуті. Спробував віднайти давно стерті сліди, свій шлях у світ.

Сад був уже не такий великий, вода в ставку зелена, ставок зарослий, кущі троянд не такі доглянуті. Чого я ще бажав? Блукав, роздивлявся й запитував себе, чи побачив би я це все, якби тут була Анна Вієльгорська в якості моєї нареченої? Чи дійсно було легше примиритися з тим, що вже остаточно з'ясовано?

Якби я досить на довго залишився у Василівці, солов'ї почали б знову співати, хоча батька вже давно не було. Як і колись, ніч би звучала голосами їхнього співу.

Вирушив на оглядини будинку. В моїй кімнаті мати повісила на стіну деякі з моїх дитячих малюнків. На комоді лежали "Вечори на хуторі біля Диканьки" з розгорнутою титульною сторінкою. Мати обвела кружечком моє ім'я. Поруч стояла невеличка скринька. В ній лежав сюрчок, виготовлений із солов'їного пера. Подув у нього. Він був старий і засохлий, тож не видав ніякого звуку. Загорнув його в хустинку і поклав у шухляду комода.

Було зворушливо бачити, як мати пишалася мною. Вона обставила все так заради мене? І взагалі, чи можна зрозуміти гордість за свою дитину люблячої матері? Матері мають розуміння власної гордості, але не гордості інших. Не сприймають щонайменшого вихваляння. Батьки сміються з такого бачення. Дітей вони можуть зрозуміти, але соромляться і почуваються винними.

Мати пішла далі за інших. Якщо не брати до уваги те, що я, за її словами, написав більшість книг, які були надруковані, так я ще нібито винайшов пароплав та залізницю. Вона не була божевільною, просто її язик не міг зупинитися, настільки вона пишалася своїм сином.

Дав собі слово на час перебування у Василівці бути гарним сином і робити все, чого забажає матір. Дотриматися цієї обіцянки було не просто. Вже в перший день мати розповіла, що запросила мешканців села й деяких сусідів на "невеличку виставу" в нашому саду.

А я так радів спокою і миру у Василівці, дням праці й вечорам тихої розмови на веранді. Просто трохи порозмовляти, перш ніж прийде ніч. Коли мати, окрім того, згадала свою обіцянку, що я зачитаю свої твори, я відмовився. Сказав, що мав погані знамення. Це була та причина, яка могла би задовольнити матір. Але як більшість людей, здатних до передбачень, мати покладалася тільки на власні. Абсолютно безтурботно заявила, що мені не варто перейматися, оскільки сама вона ніяких знаків не бачила. Отож підготовка до свята могла бути продовжена.

Я не хотів читати своїх оповідань. У всьому іншому був готовий піти матері назустріч. Коли відмовився, то думав, що цим убережу її від хвилювань, та, зрештою, погодився. Проти власної волі, адже я повернувся до Василівки не в якості автора.

Люди зібралися. В саду накрили довгі столи. Було все, чого душа забажає: від смажених курчат до різних сортів узвару. В'ялена риба,

солоні гриби, гарячі й холодні страви. Пшеничні пироги, пироги з маком. Огірки та кавуни. Мармелад, желе, мед. Божественні аромати. Горілка і настоянки. Всі принади світу!

Усі їли з апетитом, весело перемовлялися та сміялися. Багато хто кидав на мене приховані погляди. Я дуже нервувався.

Коли я підвівся, то запанувала тиша. Почав свій виступ з читання "Майської ночі", точніше, невеличкого уривка. Тиша настільки знервувала мене, що швиденько перейшов до "Ночі перед Різдвом", до всіх тих чудес, які відбулися, коли чорт украв місяць. Жоден із присутніх не сприймав це як щось незвичайне. А що, власне, виражали їхні погляди? Вони нудьгували?

Нервувався все дужче, пробелькотів півсторінки, потім перейшов до іншого оповідання і, побачивши застиглі обличчя, знову до нового.

Ті місця, від яких люди в Петербурзі та Москві надривали животи від сміху, лишали присутніх апатичними. У мене було таке відчуття, ніби я стою перед вигаданими мною персонажами й безуспішно намагаюся пояснити їм, якими веселими вони є. Так, тут зібралися всі вони, поміщики добрих старих часів Іван Іванович та Іван Никифорович. Чи не сидів тут і коваль, який намалював такого огидного чорта, що люди плювалися, коли проходили повз картини? А також красива Оксана й Агафія Федосіївна…

Надто виразно стала очевидною величезна різниця між Сорочинцями і Петербургом чи Москвою. Я зрозумів: те, що в освічених колах здавалося таким своєрідним і захопливим, тут було звичайним життям. Чи можна було писати про це книги? Так думали люди, яким тут, у Василівці, я читав свої твори. Власне кажучи, коваль мешкав не в Диканьці, як було написано в книзі, а в Сорочинцях, і то була не Агафія Федосіївна, яка відкусила засідателю вухо, а її сестра. Це знали всі. А про козака Коржа та його наймита Петра волосний писар розказував так часто, що, як тільки він розкривав рота, його відразу ж просили закрити того. І навіть коли він розповідав цю історію вперше, весело не було.

Коли петербуржці сміялися з моїх персонажів, вони сміялися з людей, які зараз сиділи переді мною. Я зробив їх смішними, виставив на посміховисько. Вони були не людьми, а лише матеріалом для моїх творів, як глина для горщиків.

Жоден із них не давав мені на це згоди. Я не отримав ніякого завдання. І взагалі, чи були в мене добрі наміри? Я просто дав волю перу… Заради грошей, заради… Одного разу моє ім’я дізнається світ! І я зрадив їх, щоб піднятися вгору. Я мусив прорватися вперед! Зійшовся з тими, з ким мав познайомитися, з тими, хто, як висловився Погодін, могли бути мені корисними. І це я, той самий, хто говорив про те, що збирається викорінити несправедливість у світі!

Написав, не маючи уявлення про умови творчості, а ще менше про життя. І це зробило мене знаменитим! І я просто розповідав далі, змінюючи маску, коли це було потрібно. Яка весела гра! Безсоромно

насолоджувався нею. Хтиво вправлявся в оповіді, інколи навіть ставав поруч себе самого й шалено реготав зі спектаклю. І я також!

Не вірте тим, хто стверджує, що немає нічого тяжчого, ніж писати смішне! Писати серйозне набагато важче. Не вірте також, коли кажуть, що легко забути про своє походження. Дуже важко! Той, хто намагається зробити це, мусить заплатити дуже високу ціну.

Мій літературний успіх базувався не на незнанні, а на зраді. Він базувався на фальшивих передумовах.

Не дивився на слухачів. Хотів утекти, залишити сад, побігти через поле у степ, хотів залишити всіх і кожного. Все.

Але лишився стояти. Не дивлячись на слухачів, узяв "Нотатки божевільного", вони зараз годилися якнайбільше! Захотілося, щоб там стояла фраза: "Чим шляхетніший клас, тим він дурніший!".

Наступної миті мене охопив розпач. Чого я домагався? Підставити дружелюбних людей у Петербурзі і висміяти їх, щоб краще виглядати тут… Мої думки, поки я читав, роїлися все відчайдушніше.

Коли закінчив читати, то був переконаний, що більшого фіаско бути не може.

Аплодисменти виявилися повною несподіванкою. Вони були гучними й дуже щирими, теплою хвилею сповненої довіри симпатії. Старий селянин обійняв і поцілував мене.

– Ніколаю Васильовичу, Вас наділено великим даром, не зруйнуйте його!

В його маленьких, запалих очах блищали сльози, і він ще раз обняв мене.

Я був дуже розчулений, і в мене також виступили сльози на очах. Відступив трохи вбік. Мене залишили в спокої. За якусь мить до мене підійшла мати. Заховав у кишеню маленький записник, із яким ніколи не розлучався. Записав до нього декілька слів про несподіванку, яка щойно трапилася, аби згодом використати в одній із розповідей. Не міг пройти повз такий матеріал!

– Ти їм подобаєшся, – сказала мати.

Невже не міг задовольнитися цим?

– А мої оповіді? – вихопилося в мене.

– Ми не звикли до письменників і до читань, – пояснила мати. – Ми не завжди все розуміємо. І я також.

– Невже так важко зрозуміти? – перепитав я.

– Та ні. Але таке враження, ніби чогось не вистачає. В них ховається щось більше. Це ми відчуваємо. Щось більше, що розуміють учені. Проте це не повинно щось значити. Ніколаю, ми всі так пишаємося тобою!

Чому? Я мусив спробувати забути це!

Повернувся до столу. Ніхто й словом не обмовився про моє декламування. За це я був їм дуже вдячний. Присутні весело розмовляли й жартували. Налягали на спиртне. Зрештою, цей захід вдався. Ми співали.

Свято продовжувалося до самої ночі. Всі були напідпитку, а я станцював гопака.

Пізнього вечора почув, як Варвара голосно читала кільком жінкам із книжки, яку я залишив на столі. Затинаючись, пробиралася текстом. Вона читала не краще за мене, але оповідь… так, вона стала іншою, зовсім іншою:

"Ні, не маю більше сили витримувати це. О, Господи! Що вони роблять зі мною! Ллють мені на голову холодну воду. Не звертають на мене уваги, не помічають мене, не слухають мене. Що я їм заподіяв? Чому вони мордують мене? Що їм від мене потрібно? Що я можу їм дати? У мене нічого немає. Я не витримаю цього, не можу зносити всі їхні тортури, моя голова палає, і все кружляє в мене перед очима. Врятуйте мене! Заберіть мене! Дайте мені трійку коней, прудких, як вітер! Сідай, мій кучере, дзвени, мій дзвіночку, мчіть мене мої коники й несіть мене подалі від цього світу! Далі, далі, щоб я нічого більше не бачив, нічого. Там переді мною розстилається небо; вдалині виблискує одинока зірочка; повз мене пролітає ліс із його темними деревами та місяцем; під моїми ногами стелиться сірий туман; з одного боку – море, з іншого – Італія; а ось з'являються й російські хати. Це мій будинок мерехтить там удалині? Це моя мати сидить перед вікном? Матінко, врятуй свого бідного сина! Хай твої сльози впадуть на його хвору голівку! Поглянь, як вони його мордують! Притисни твою бідну сирітку до грудей! Для нього немає місця в цьому світі! Це його переслідують! Матінко! Май співчуття до свого хворого дитяти …".

Наступного ранку прокинувся дуже рано. Ще й не світало. Пригадав той ранок, напередодні від'їзду до Ніжина. Тоді я також лежав, повернувшись обличчям до стіни, тоді я також знав, що в кімнаті хтось був. Непорушно прислухався до звуків. Пролежав так довго. Не почув нічого, та знав, що тут хтось був. Злякався і тривожився все більше.

Зрештою, це стало нестерпним. Тоді дуже повільно перевернувся на інший бік.

Біля дверей на стільці сидів батько. Якийсь час ми дивилися один на одного. Потім батько звівся, мовчки відкрив двері й вийшов.

Батько ніколи не давав мені жодних пояснень, а був надто малим, щоб їх вимагати. Окрім того, мене не задовольнило б жодне. Невиразно я здогадувався, що посланець з іншого світу зник, перш ніж знайшов час передати своє послання.

Дуже повільно повернувся. Нікого не було. Відчув і полегшення, і ностальгію, щось було втрачене назавжди. А зараз послання дійшло до мене, спогад про те, що мені треба погасити борг. У чому саме він полягав, знати не хотів. Якби я це знав, то не мав би права говорити про це. Боже, дай мені силу ніщо не зрадити, залишити в таємниці те, що має нею залишитися. Боже, дай мені силу протистояти грішному бажанню все зрозуміти. Заради мене й заради людей. Заради оповідання для того, щоб досягти одкровення!

Часи змішалися. Я йшов стежками дитинства, розшукував старі сліди й бачив виблискуючі камені на узбіччі, веранду, подвір'я, ставок, шлюз, дуб. У сучасності проходив через минуле. До них підійшло майбутнє. Все переплелося.

Були також речі, які я не міг пригадати і такі, про які я не маю права розказувати.

І ще дещо! Мати сказала мені, що це почуття охоплює її при читанні моїх оповідей. Таке саме почуття було в мене під час мого візиту. Було ще дещо! Щось, що мало трапитися. Але нічого не сталося. Що мусило статися, не могло статися.

– Все має сенс, – сказала мати.

– Навіть те, що не відбувається? – запитав я.

Мати глянула на мене так, ніби я був маленьким хлопчиком.

– Звичайно.

– А що таке сенс?

– Це відомо лише Богові, – посміхнулася вона маленькому хлопчику.

Мені хотілося повернути те почуття, коли я з Ніжина приїхав додому на канікули. Перші дні були нескінченними. На самому початку літо не мало кінця, і щастя здавалося вічним.

Ходив околицями, намагався побачити їх такими, якими вони були.

Одного дня через лісок прокладали дорогу, і я наглядав за роботою. Було спекотно. Мати з сестрами принесли їжу й напої. Я почастував кріпаків.

– Працюйте й здобудете царство небесне, – сказав їм.

Коли роботу закінчили, я дав кожному два рублі.

Подавав нужденним. Жебракам давав милостиню, робітникам плату. Одного разу дав 5000 рублів, їх мали роздати бідним студентам. Якщо в тебе немає грошей, то й не виникає спокуси купити непотрібні речі. Тоді ти вільний.

Люди казали, що я маю подумати про самого себе. Але я робив це. Мої дари були борговими. Те, що я щойно дав, зарахується мені в іншому світі.

Інколи мене запитували про подорож до Святих місць. Говорив, тут нічого розповідати, я не знав, де вони були.

Траплялися спокійні вечори, коли ми з матір'ю спокійно спілкувалися на веранді й уважно прислухалися до звуків саду. Якими короткими були ці години… Більше нічого.

Одного дня сестра Єлизавета розповіла мені, що збирається вийти заміж. Усі дивилися на мене з радістю й очікуванням. Тоді я сказав їм, що коли вони дійсно хочуть, щоб шлюб Єлизавети був щасливим, то ніхто, і Єлизавета також, не має радіти завчасно. Краще буде налаштуватися на проблеми й труднощі, які їх підстерігають, на всілякі негаразди. Можливо, тоді ці проблеми оминуть Єлизавету в подальшому житті.

У мене страх перед дійсністю, я її ненавиджу! Вона душить мрію, все живе!

Моя серйозність пригнічувала всіх оточуючих. Вимагав я занадто багато? Бачив дійсність інакше, ніж інші люди? Не знаю. Але бездіяльне життя моїх сестер у Василівці було позбавлене сенсу в моїх очах. Марні безперервні візити до сусідів, ці пусті балачки про все й ні про що: Уявіть собі, нова дорога з Москви до Петербурга! Свічки зі стеарину! Дагеротипія!

Для чого це потрібно? Чи стали люди від цього кращими? Ні, вони стали гіршими! Багато чого було лише декоруванням порожнечі!

А я сам? Свій життєвий сенс я виконував найменше від всіх.

Тепер я намагався поводитися, як звичайна людина. Це справило враження. Люди більше не плутали мою полохливість із пихатістю, сприймали її за смиренність, а мою втому за мудрість. Моє хвилювання за одухотвореність. Не хотів позбавляти їх віри в те, що був доброю людиною.

Вони мусили знати, скільки підлого й злого було в мені! Інколи я викривав себе і поводився так, що ніхто не міг засумніватися в тому, яким огидним черв'яком я був. Але це також свідчило на мою користь: у будь-якому разі Гоголь не пустобрех.

Я хотів стати доброю людиною, хотів спробувати бути схожим на Христа. Але в мені було ще стільки бруду! Мусив бути суворішим до самого себе, побороти всі гріховні слабкості. Це було дуже важко.

– Господи, яким малим і худим став Ніколай, – сказала Варвара, – який старий, який серйозний, який жахливо сумний!

Ностальгічно блукав околицями, ходив полями. Знав, що мати дивилася мені вслід. В Палестині не мав права обернутися. Зараз нічого не обіцяв. Нічого б не трапилося, якби я обернувся. Та я не озирався!

Був ясний, сонячний день. Безвітряно, на деревах навіть листочок не ворухнеться. Вдалині в небо здіймалися п'ять церковних куполів із сяючими хрестами. Навколо лише одна мерехтлива, золота тиша. Така тиша володіє настільки великою силою, що ніщо не може порушити її, хіба що когось покличуть по імені.

Зрештою, сходив на батькову могилу. Це було в переддень мого від'їзду. Земля підметена, і все дуже доглянуте, так ніби порядок навели заради мене. Заплакав.

На пам'ять прийшов один спогад. Якось батько виділив мені невелику грядку, щоб я її обробляв. Там я посадив насіння кавуна. Одного дня з'явилися маленькі зелені рослини. Я прополював, поливав, спостерігав, як вони ростуть. Поступово плоди набирали форму кавунів. Як багато часу вони потребували, щоб дозріти!

Батько розрізав кавун. Я почав їсти, і сік побіг мені по підборіддю. Батько сміється. Протягую скибку йому. Він бере її і підносить до рота, а сам, посміхаючись куточками очей, дивиться на мене. Повільно широко розкриває рот.

Сонце світить йому прямо в обличчя, і він мружиться. Потім вгризається в кавун, плямкає та прицмокує. З його рота також біжить сік, і він швидко нахиляється, щоб не обляпатися. Голосно сміється з набитим ротом. Я теж сміюся.

Маленька, невеличка насінинка проросла й перетворилася на великий соковитий кавун. Відбулося загадкове і водночас чудесне перетворення. Отож були також і перетворення, які не були страхітливими й поганими, а навпаки, добрими.

Батько скуйовдив мені волосся.

– Це був найсмачніший кавун, який я коли-небудь їв, – сказав задоволено.

Потім поклав мені руку на плече, і ми разом пішли до будинку.

Господи, наповни мою душу тишею! Звільни мене від сумнівів, марнославства й порожнечі, від усякого неспокою, який переховується в полохливій людині. Боже, дай мені довіру, дай мені силу творити добро. Тобі на славу! Навчи мене молитися на могилі батька за нашу батьківщину, за всіх людей, за примирення ворогів, за відродження любові, за воздвиження Твого царства, о Господи!

Наступного дня залишив Василівку. Взяв із собою те, що мусив узяти. Чого не мало статися, не сталося.

Хай так і буде.

Знову вдома чи знову далеко від дому? Повернувся до Москви, назад в осінь, довгу і важку осінь. Був у відчаї. Настала зима, в будинку Толстого панував холод. Щоб зігрітися, мусив підводитися й ходити кімнатою туди-сюди. Вперед і назад, як рух у майбутнє, і знову назад, далеко назад; усе в незвіданому.

Був хворий, боявся. У становленні полягала радість, в подорожуванні свобода, але бути нічим нестерпно.

Пригадуєте Язикова? Колись ми вирішили жити разом. Він не дотримав слова. У нього була сестра Катерина Хом'якова, і вона була однією з найкращих людей, яких я знав.

Люди шукають дружби з найрізноманітніших причин. Цей хоче з кимось подружитися, тому що той багатий чи здібний або тому, що в нього гарна дочка, а той тому через те, що інший бридкий, бідний і хворий. Я знав одного, який міг подружитися лише з тією людиною, яка невдовзі мала померти. Я шукав дружби з Катериною Хом'яковою, бо вона була надзвичайно гарною людиною.

Коли вона захворіла, я щодня навідував її. Бачив, як її стан постійно погіршувався. Зрештою, вона померла.

Я був не в змозі піти на похорон. Натомість влаштував на її пам'ять месу для себе самого. Думав про мертвих, яких любив. До мене прийшло чимало. Душі померлих понад усе прагнуть справедливості.

Не всі люди з'являються знову, лише ті, хто помер надто рано та ті, кого було вбито. Вони повертаються, щоб розповісти. Чи з'являються ті,

хто не знає, що вони мають робити? Сповнені страхом, самотні, божевільні? Разом із Катериною відійшло так багато моїх друзів. Часто я думав, що вони померли замість мене. Тепер я гадав, замість кого помру я?

Ніщо не може перевершити святковістю смерть. Життя без неї не було б таким чудесним…

Одного вечора, коли я повернувся з прогулянки, в салоні на мене чекав Толстой.

– Ти не мав виходити з дому без попередження. Ти неврівноважений. Так люди кажуть.

Про мене ходила дурна чутка, ніби я почав втрачати розум. Те, що ти сумний і самотній, ще не робить тебе божевільним.

– Я здійснив лише коротку прогулянку.

Сердився на себе, що відповів йому з такою покірністю. Будинок, у якому я мешкав, належав йому, але мною він не володів.

Був знайомий з Толстим вісім років. Попри це, було багато чого, що я про нього не знав. Аксаков сказав, що аскеза Толстого шкідлива для мене. Однак Аксаков був надто мудрим. Релігія не має нічого спільного з розважливістю.

– А тепер ми підемо спати, – заявив Толстой.

Через дитячу впертість я залишився сидіти.

Дуже давно ми з Іваном билися об заклад, хто зможе довше не заснути. Сиділи у своїх ліжках і мовчали, оскільки вигадали собі, що так іншому буде легше залишитися бадьорим. Зрештою, Іван засинав. Я завжди перемагав, інколи всупереч власній волі. Не прагнув цієї сили.

Сиділи мовчки один навпроти одного. Толстой спостерігав за мною з напівопущених повік. Не бажав відступатися, хотів мати повний контроль над будинком і наді мною. Толстой змінився. Більше не відчував поваги до мене. Вважав, що розгадав мене!

– Я просив руки однієї жінки, – промовив я несподівано.

Толстой здригнувся.

– Не сьогодні, – заспокоїв я.

– Коли ти був у Петербурзі?

Звідки він знав, що я їздив до Петербурга? Адже я й словом про це не обмовився.

– Ні, ні, не там!

Я розсміявся. Було весело бачити вираз обличчя Толстого.

– Хіба ти не хочеш дізнатися, чиєї руки я просив?

– Звісно, звісно.

– Анни Вієльгорської.

– Сестри Йосифа Вієльгорського…

Це була лише констатація. Я кивнув.

– Та весілля не буде, – продовжив я.

Що ще тепер лишалося? Поділити здобич? Не було ніякої здобичі. Не дивлячись на Толстого, підвівся, сказав "на добраніч" і пішов до своєї кімнати.

Ліг у ліжко так, щоб бачити ікону Божої матері. Голова розпиналася, тріщала від питань, які ховали в собі нові питання, які в собі… як ті ляльки. Піднімаєш одну, з'являється інша, щоб налякати дитину!

Батько Анни, граф Михайло Вієльгорський, витріщився на мене, як на привида. Мати Анни, Луїза Карлівна, пережила серцевий напад, коли зрозуміла, що я дійсно говорив серйозно.

Дуже чітко дали зрозуміти, що шлюб між Анною та мною неможливий. Найвидатніший письменник Росії був для них недостатньо шляхетним. Моя сім'я не була досить шляхетною. Мій батько, моя мати були недостатньо шляхетними.

– Голубчику, Ніколаю Васильовичу, як Вам могла спасти на думку така божевільна ідея?

– Ніякого іншого титулу, окрім того, що я людина, у мене, звісно, немає.

Вони були занадто шляхетними, щоб плюнути мені в лице. Але дивилися на мене з огидою, ніби перед ними стояв похітливий старець. Спробував пояснити, якого саме типу сімейних стосунків я бажав.

– Чи не бажаєте чашечку чаю, Ніколаю Васильовичу? – запитала графиня Вієльгорська.

– Як справи з продовженням "Мертвих душ"? – у свою чергу поцікавився граф.

Що спільного це мало з моїм сватанням? Я пішов. Якою все-таки підлою є людина і сліпою!

Що ще лишалося? Провина, що не підлягала спокуті. Сором був великим, дуже великим.

Люба матінко, вони відштовхнули твого сина. Ці також!

Мене привели до забороненої кімнати. Я шукав, але не знайшов!

Я не розлютився. Дуже спокійно, дуже довірливо: подай винуватцю перший камінь. Уважно слідкуй за його рухами, рукою, яка опускається, головою, яка нахиляється. Спостерігай, як палає його погляд. Ніхто не знає, що ховається в іншому, окрім власного духу цієї людини. Хто знайде своє життя, той втратить його.

Що Толстой намагався використати проти мене? Мій власний страх? Ні. Але чому для нього було так важливо, щоб я знаходився в його будинку?

Молився в темряві, дякував Богу за те, що мав приїхати отець Матвій. Краще було б, якби він приїхав іншим разом, тоді, коли б я не почувався таким слабким і хворим. Але й тепер я буду здатний сприймати його святі слова. За його допомоги буду здатний закінчити другу частину "Мертвих душ".

Минали години, а я не міг заснути. Через вікно побачив тонку, білу смужку на небі. Світанок поширював своє світло. Вислизнув із кімнати.

У будинку панувала тиша, не залишилося й слідів ночі. В салоні знаходилися тільки мертві речі, зібрані у великій, тихій самотності, без людей.

Раптом побачив, що йду назустріч самому собі, старий чоловік. Я дивився в дзеркало. Очі маленькі, стомлені, але пильні. І порочні. Обличчя не мало чітких контурів. Яке самотнє й дивовижно маленьке створіння!

Це був не я, це був якийсь незнайомець… Звичайно, адже Гоголь був лише тим, хто мусив допомагати мені жити.

В маленькому будиночку, на маленькому острові, в маленькому ставку сидить маленький чоловічок. Містичний гном, це він і є? Полохливий, нещасний тип, який запитує, чи життя має сенс.

Життя має сенс і без тебе.

Яка жахлива відповідь!

Стояв один у будинку Толстого. Нічого не було чутно. Всі спали, але я був бадьорий. Ніхто не заважав робити все, що заманеться. Міг прокрастися в кімнату Толстого, причаїтися й спостерігати за ним. Тоді він цілковито був би в моїй владі.

Придумав собі, що вчора ввечері я пішов спати, отже, він здобув перемогу! Та я повернувся. Я переміг. Я був повелителем будинку, я один.

Що трапиться?

В кімнаті не було ні душі, але погляд із дзеркала фіксував усі мої рухи. Спробував прогнати геть дивну істоту з дзеркала, це мусив бути я. Однак не був певний цього.

НІЧИЙНА ЗЕМЛЯ

Великий гріх

Є оповідання про художника, який намалював портрет диявола. Митець був вправним у своїй справі і, крім того, гарною людиною. Утім під час роботи над портретом сильно змінився. Ним оволоділи неспокій і меланхолія. Він був не в змозі закінчити картину, хоча вона була майже завершеною.

До цього така гарна людина стала зовсім іншою, дріб'язковою й підступною, він став дійсно злобним.

Одного дня дістав портрет. Це була надзвичайна картина, можливо, найкраща з усіх, які він намалював. Насамперед йому вдався погляд. Складалося враження, ніби ти дивишся в справжні очі, настільки неймовірно живими вони були. Погляд диявола проникав у саму душу й змушував її тремтіти.

Це було настільки жахливо, що митець викинув портрет. Після цього він знову став самим собою й намагався всіляким способом загладити те лихе, що раніше заподіяв іншим.

Якось йому розповіли про портрет, який завдав великої школи всім його господарям. Художник зрозумів, що це був його портрет, який хтось знайшов і спробував повернути, щоб знищити назавжди, але марно.

Трапилося так, що художника підстеріг цілий ряд нещасть. Спочатку померла дружина, а потім наймолодший син. Він вбачав у цьому кару Божу й вирішив усамітнитися. Намалював портрет з найкращими намірами, щоб застерегти людей від диявола. Натомість оживив його. Підтримав лихе у світі. Проте він настільки вірив у силу доброго в мистецтві, що, перед тим як піти, віддав сина в художню школу.

Минуло багато років. Через той випадок портрет диявола опинився в сина художника, який, у свою чергу, перетворився на надзвичайно обдарованого майстра. Весь час присвячував саморозвитку й тільки знизував плечима, коли чув, що менш обдаровані митці завдяки своїм виробам заробляли чимало грошей. Його також не зачіпало й те, що вони за свої халтурні роботи ще й зазнали слави.

Та від того дня, коли портрет потрапив до нього, все кардинально змінилося. Він швидко компонував картини в стилі, який саме був модним. Продавав чимало, і його запрошували на різні зібрання, на його честь влаштовували обіди. Він установив нові зв'язки, про нього писали в газетах. Йому пропонували членство в різних комітетах. Зробив собі ім'я.

Спочатку, попри все, намагався вкласти у свої твори хоча б часточку душі, але з часом це вже не обходило його.

Минуло чимало часу. Художник зробився багатим і знаменитим. Хоч як погано він не малював, його картини продовжували всіма дуже високо цінуватися. Того, хто відмовлявся визнавати його генієм, він переслідував усією своєю владою, а вона в нього була великою! Він так сильно ненавидів справжнє мистецтво, що робив усе, аби його знищити. Його лють була настільки шаленою, що він почав руйнувати його не лише в образному, але й буквальному значенні слова!

Художник, який колись намалював злощасний портрет, усамітнився від світу в віддаленому монастирі й став монахом. Проте настоятель довідався, що він був художником і попросив намалювати картину для вівтаря. Монах відповів, що він недостойний свого таланту. Спочатку мусить очистити душу великими жертвами і лише потім зможе приступити до розпису.

Оскільки монастирське життя було для нього не надто суворим, він вирушив у пустинь, щоб жити самотньо й у найсуворішій аскезі. Збудував посеред лісу невеличку хижку. Прожив у ній багато років. Майже нічого не їв. Майже не спав. Удень і вночі молився.

Зрештою, повернувся до монастиря.

– Бог бажає, щоб зараз я намалював картину для вівтаря, – сказав настоятелю.

Коли картина була завершена, всі були вражені. Таку надзвичайну красу людина сама не могла створити. Його пензлем водив сам Бог, а небо благословило творіння.

Одного дня до церкви, у якій висіла картина, прийшов художник, який ненавидів справжнє мистецтво. Він почув про надзвичайну картину й прийшов знищити її. Під одягом заховав ніж. Озирнувся, в церкві було порожньо. Вихопив ножа, замахнувся. Та закляк перед картиною, не в змозі здійснити задуманий гріховний учинок.

Картина зображувала народження Христа. Найдивовижнішим у ній було обличчя Діви Марії. Воно світилося внутрішньою усмішкою, такою теплою і широкою, що її погляд випромінював усю божественну любов і гармонію.

Той, у кого чиста душа, спроможний створити щось, що стоїть вище за все у світі. Подібний твір володіє силою, яка перевершує силу диявола. Але скільки таких творів?

Портрет Антихриста багато років змінював власників. Усі, хто наближався до нього, художники чи ні, підпадали під його вплив. Антихрист живе, і зображення його обличчя, його огидного погляду перебуває у світі й приносить чимало зла.

Де портрет знаходиться зараз, невідомо. Можливо, в Петербурзі, можливо, в якомусь далекому селі нашої велетенської імперії. Можливо, висить на стіні мансарди бідного студента-художника, можливо, в салоні вельможного графа. Можливо, цей портрет не один, можливо, їх багато.

Отець Матвій невисокий і приземкуватий. Ніс широкий, обличчя плескате, а волосся сиве і довге. Некрасивий, очі тьмяні, безбарвні. Але пронизують усе наскрізь!

Коли він говорив, ці очі горіли. Його селянське обличчя перетворювалося, світилося святістю. Отцю Матвію 60 років, і він накопичив багато знань. Більшу частину свого життя провів у невеликих селах. Він знає російський народ. Він знає, що каже церква.

– Ти мусиш менше їсти, менше спати, більше молитися. Іншого шляху немає.

Ми молимося разом. Уже багато років не відчував себе таким умиротвореним. Це заслуга отця Матвія. Слабкість і страх зникають, коли він дивиться на мене. Відчуваю, як мене пронизує святе тепло.

Для отця Матвія не існує вагань, половинчастості, боягузливих компромісів. Він каже правду навіть коли вона болюча.

– Ти грішний, – говорить мені.

Він каже правду. В мені так багато бруду. Він каже правду заради мене, аби я зміг стати тим, ким ще не став.

Отець Матвій слухає, коли я запитую, але сам уже все про мене знає. Каже, що я маю робити. Тоді говорить не чоловік Матвій, а отець. Він є істинним провідником істинної релігії в її істинній непорушності. Він є втіленням чистої віри. З його допомогою я очищуся й стану справжнім. Буду знати, хто я. Пізнаю сам себе, завершу свій останній твір.

День минає в розмовах і молитвах.

Увечері вже на шляху до своєї кімнати зустрічаюся з Толстим. Той дружелюбно дивиться на мене.

– Ти виглядаєш набагато здоровішим, – констатує Толстой. – Ти був тяжко хворим. Якщо не віриш мені, можеш запитати в доктора Гааса.

Машинально киваю.

– Ти повинен більше думати про Бога та про твою творчість.

Його голос звучить впевненіше, ніж зазвичай, майже імперативно. Те, що він каже, мені не подобається, як і те, що він намагається імітувати голос отця Матвія. Це безбожно.

Раптом Толстой запитує, чи потрібні мені гроші. Чому я так розлютився? Лаю його, кажу, в нього немає любові до Бога. Якби була, він зібрав би всіх слуг і спалив перед ними всі свої гроші. Тоді навіть найбільш принижені зрозуміли би: він примушує їх працювати лише тому, що це Бог звелів їм працювати.

– У Біблії написано: той, хто не знищить своє багатство, – злодій!

– У Біблії нічого такого не написано, – відказує Толстой і посміхається.

Не можу цього позбутися, думками постійно повертаюся в Грефенберг. Наскільки вчасно ми з Толстим підійшли до річки, щоб побачити, як нещасного юродивого ледь не втопили. Мені здається, те, що трапилося, трапилося заради мене! Щоб я видужав!

Це був сон! Та я вже більше не певен у цьому.

Я знаю, нещодавно Толстой таємно їздив у Ржев до отця Матвія. Що стало причиною того, що отець Матвій так несподівано приїхав сюди? Можливо, в Толстого були ще й інші причини, окрім тієї, аби посприяти моєму одужанню, коли він прохав отця Матвія приїхати саме зараз?

Я нічого не знаю! Треба всім довіряти. Мені хотілося, щоб Толстой був моїм другом, а не ворогом. Завтра я все розповім отцю Матвію. Він навчить мене думати ясно і чисто.

Я поганий християнин. Чому я завжди неправильно витлумачую наміри людей? Чому завжди думаю, що той, хто добрий до мене, домагається чогось лихого?

Сідаю за стіл і пишу листа своїй сестрі Єлизаветі. Дякую їй за посаджені деревця. Вона подумає, що це було так давно. Пишу, що вишлю їй насіння овочів, коли стане тепліше.

Жити важко. Отець Матвій допоможе мені, але щасливим мене не може зробити ніхто. До цього в мене абсолютно відсутній талант. У кого він є, той мусить плекати його й розвивати, як кожна людина повинна плекати й розвивати той талант, який їй дано. Але бути щасливим не може бути сенсом життя. Також, як бути нещасливим…

Молюся за Єлизавету, Анну, Марію й Ольгу. Молюся за матір. Моліться за мене! Вечір довгий і ніч довга, а ранок ще дуже далеко.

Спи, мій синочку, засинай,

Ти такий маленький і слабкий,

Невдовзі станеш великим героєм,

Здолаєш усіх ворогів у бою,

Спи, мій синочку, засинай.

– Зречися Пушкіна! Він великий грішник!

Я дуже збуджений, але мушу довіряти! Маю заслужити доброту отця Матвія.

– Відречися від Пушкіна!

Я не можу відмовитися від людини, яка так багато значила для мене як письменник. Зректися Пушкіна означало зректися всіх тих прекрасних творів, які він написав. Це б означало зректися всієї художньої творчості!

– Що він створив? Що ти створив?

– Я знаю, що в моїх творах є багато лихого. Від нього я відмовляюся, але як я можу відмовитися від Пушкіна?

– Не забувай, що ти відповідатимеш перед Богом за те, що кажеш!

Пушкін був грішником! Великим грішником!

Я плачу. Відчуваю погляд отця Матвія. Шукаю його очі. Чіпляюсь за нього і визнаю свій страх, свій великий страх і свою глибоку самотність.

– Закони церкви стосуються всіх, – каже він. – Усі мусять їх виконувати!

– Я не такий добрий, як інші, отче?

– Такий добрий, як інші? Хіба цим можна задовольнитися? Хіба не потрібно прагнути чогось більшого?

– Я намагаюсь, але більше зробити не можу.

– Все-таки!

Яка жахлива правда! Людина завжди має робити більше, ніж може.

– Я такий слабкий і втомлений. З'їв усього кілька ложок щів. Я знесилений.

– Тіло немічне, та що з того? Чи повинно це утримати нас від посту? Що за марні турботи? Навіщо нам сила? Багато покликаних, та мало обраних.

Я хочу скоритися отцю Матвію. Скоряюся, щоб наступної миті повстати. Чого він бажає, того прагну бажати й я. Але яке в нього бажання?

Бачу страдницьке обличчя княгині Волконської, і мене охоплює страх. Тоді в кімнаті вмираючого Йосифа Вієльгорського. Вона звертається до католицького священика.

– Час навернути його! – наказує вона. – Поспішіть.

Бачу все перед собою дуже чітко.

У мене все частіше зринають темні спогади з напівзруйнованого підвалу минулого. Там на прогнилих полицях бігають великі щури. Відразливі п'явки повзають по мокрих стінах. Усе, що відбувається, колись потрапляє туди, щоб перегнити, як спогади в темряві. Відраза й переляк наповнюють мене. Попри це, я мушу йти туди, знову і знову, як старий скупий поміщик, щоб пересвідчитися, що нічого не вкрадено. Все на місці. Так, бог знає, що все на місці!

– Коли мав творчу енергію, ти забув про Господа. Лише коли втратив її, почалися твої пошуки Бога.

Це дійсно так? Тоді на світі немає більш егоїстичної істоти!

– Я запитую тебе, – продовжує отець Матвій, – хіба письменник не мусить страждати?

Я мовчу. Він повторює запитання.

– Так, – відповідаю, зрештою. – Творчість – це страждання, бажання і страх.

– Для справжнього християнина, – твердить отець Матвій, – усяке страждання є найбільшим гріхом!

Уже пізно. Я у своїй кімнаті й думаю про Пушкіна. Він допоміг мені спочатку, але потім… Чи заздрив він моєму успіху? Не попрощався зі мною, коли я залишав Росію. Він зрадив мене, коли виправив мою статтю.

Багато, хто використав і зрадив мене. Погодін, Язиков, Білоусов, мій вчитель у Ніжині… Він дуже зашкодив мені. І Бєлінський, коли зрозумів, що я не той, за кого він мене вважав. І Пушкін?

Ні!

Є люди, які не можуть спуститися в реальність. Натомість реальність має піднятися до них, у їхнє небо.

За дверима чутно шум. Виходжу з кімнати.

Не бачу нікого, але відчуваю на собі чийсь погляд. Толстой стоїть на сходах до верхнього поверху. В руці тримає свічку. Зустрічаюся з його співчутливим поглядом. Те, що він співчуває мені, робить мене неспокійним. Та потім я відчуваю його страх. Він боїться мене!

Швидко повертаюся до кімнати, зачиняю двері. Мені ввижаються тінеподібні постаті. До мене приходять обличчя з чужого світу. У них немає контурів, проте вони повільно набирають форму й стають чіткими. Ось позбавлене страждання обличчя Толстого, невинне юродивого з Грефенберга, а ось – моє власне, викривлене гріхом і ницістю. Залишається саме воно після того, як інші знову зникають. Боже, поверни мені невинний погляд!

Чую, як на верхньому поверсі туди-сюди ходить Толстой. Часом у нього з'являється ця важка хода… Зараз я розповім, що бачив, коли зустрілися невинність з радістю. Це сталося того дня, коли Толстой дізнався, що один із дорослих синів Сергія Аксакова ще лишався невинним. Толстой став перед ним на коліна, нахилився так низько, що голова торкнулася підлоги. Потім попросив дозволу поцілувати його. Коли цілував непорочного, не міг приховати вираз страждання у своїх очах! І я бачив дуже чітко: він знає, що робить! Але я бачив також його сповнене страху питання: хто я?

Хіба я не здогадувався про це весь час? Але чия на це воля? Припини писати! Отець Матвій не каже так, але цілком ясно, що він саме це має на увазі, це очевидно.

Паралізуючий усе страх охоплює мене за вимоги облишити письменство й шукати спасіння душі в одному з монастирів.

– Будь-де можна мати в собі Христа, – зауважую я. – Навіть тоді, коли митець щось створює. Чому завдання, яке стоїть переді мною, маю виконати саме в монастирі? Я зможу сховатися там від безбожного світу? Немає жодного місця, де можна було б сховатися від світу… І не все у світі є творінням диявола!

Коли я зрозумів, як близько творчість знаходиться до брехні та обману, то звернувся до Бога, щоб з його допомогою спромогтися виголосити істину. Той, хто є лише поетом, поширює плітки й фальшиві уявлення, обманює й чинить багато недоброго.

– Отче, я хочу зробити дійсність Божою.

– Не богохульствуй, Ніколаю Васильовичу!

– Отче, я не знаю, чи хочу припинити писати.

– Знаєш, я допоможу тобі скоритися твоєму найпотаємнішому бажанню! Бог тобі допоможе!

– Я не знаю, чи хочу, бо не знаю, чи є це воля Божа.

Отець Матвій не тямить себе від люті. Цей нечистий, грішний Гоголь здумав повстати проти отця Матвія і протистояти святій вірі!

– Я не знаю, що є Божою волею. Не знаю цього!

Тепер він спрямовує свій жахливий погляд на мене, погляд, який знищує й присуджує, власне кажучи, фальшиву ідентичність: людина.

Що я можу зробити, щоб уникнути погляду отця Матвія? Нічого. Мушу смиренно скоритися. Опускаюсь на підлогу, прошу отця Матвія милості.

Той дивиться на мене.

– Визнай свої гріхи! Проси Бога прощення! Молись, Ніколаю Васильовичу, молись!

– Отче, помоліться за мене!

– Як Авраам був готовий пожертвувати своїм сином, так і людина має бути в змозі пожертвувати найдорожчим, що в неї є!

Моє письменництво.

– Але чому?

– Це воля Господа!

Що я подумав про Авраама, коли знаходився на горі святого Франциска?

Моєю мрією завжди було поєднати письменника з провісником. Чи це було не можливим?

Про те, що відбувається, знаєш менше, ніж про те, що станеться.

В день Страшного суду грішники будуть горіти в огні. І горітимуть, горітимуть через свої гріхи!

Годинами плачу, поки отець Матвій нагадує про жахіття Страшного суду. Опісля він дружелюбний і лагідний зі мною, втішає і заспокоює мене.

Бог усемогутній, добрий і справедливий. Але його шляхи незвідані. Одним словом, може забрати все, що дав раніше.

Я дам отцю Матвію те, чого він хоче від мене. Який у мене вибір? Писати чи вже не писати? Жити, як ренегат, чи не жити? Жити в Бозі означає жити поза тілом. Я помру?

– Хто не думає про смерть, не думає про Бога, – наставляє отець Матвій.

Коли батько помер, почалося життя матері без чоловіка, а моє без батька. Батько дав мені завдання. Посвідчив його своєю смертю. Через свою невинність я не зрозумів, якою великою була моя провина. Смерть завжди передбачає жертву. Жертва вимагає покаяння.

Часто я думав про обіцянку батька повернутися після смерті. Я чекав. Він не прийшов.

Моя голова розколюється. Ніякої обіцянки не існувало! Чи я колись визнавав щось, окрім своїх власних можливостей? Господи, наклади на сатану знову кайдани! Ясно думати не можу. Хто ховається в мені? Кожне слово я трактую як фальшиве, і не лише своє власне. Хто ховається в отцю Матвію? Хто промовляє з нього? Я не пообіцяв припинити писати!

Коли ми розлучалися того дня, отець Матвій сказав мені щось дивне: "Ти використовуєш мене. Ти використовуєш мене для власних цілей, заради свого спасіння. Ти хочеш, щоб хтось інший примусив тебе виконати твоє власне бажання. В чому воно полягає? В тому, щоб і далі мати можливість творити в гріху?".

Який у мене вибір?

Стаю навколішки перед іконою Божої матері й молюся перед Марією, я, гріховне створіння, позбавлене й натяку на любов. Плачучи, хочу сьогодні вночі молитися, довго й гаряче, просити милості Божої.

Думки шелестять у моїй голові, як листя на вітру, здається, безцільно. Бєлінський також одного разу дорікнув мені, що я звертаюся до релігії, коли в мене вичерпується творча сила. Що спільного має атеїст Бєлінський із такою святою людиною, як отець Матвій? Здатність використовувати людей заради своєї власної віри?

Багато лихих думок спадають мені на думку. Що спільного з отцем Матвієм має Толстой? Що я не маю права дізнатися? Я знаю спосіб, у який вони обмінюються поглядами, як вони нібито непомітними знаками розмовляють про мене. Роблю вигляд, наче нічого не помічаю.

Робив вигляд, ніби нічого не бачу, коли батько і мати так само ігнорували мене, але також багато роздумував і про те, що вони воліли приховати. Хотів знати все і заборонене також. Хотів дізнатися таємницю життя.

Хто запитує, отримує відповідь… Ідеться лише про те, щоб той, хто має дати відповідь, не розгледів наміру. Інакше буде насторожі. Тоді ти нічого не дізнаєшся. А якщо сидіти тихо, дивитися перед собою, ніби нічого не помічаєш, і робити такий вигляд, ніби ти зайнятий власними справами, тоді можна дізнатися багато. Те, що мати набагато могутніша, аніж ти

взагалі міг подумати. Що вона навіть могутніша за батька. Одного разу, коли мати думала, що ніхто за нею не спостерігає, я перехопив на її обличчі владний вираз: на що ти здатний, Василю Афанасійовичу? Ні на що ти не здатний, ні на що без мене!

Чого отець Матвій і Толстой хочуть від мене? Що я значу для отця Матвія? Що він значить для мене? Я потребую його. Я дійсно здатний на таку прораховану ницість, що користуюся з того, коли він переймається мною? Отець Матвій потребує мене, він потребує таких, як я. Ще одна нечиста душа, яка має бути врятована. За мене він отримає велику винагороду, оскільки я дуже гріховне створіння.

Чи я той, хто від цього найбільше виграє? Якщо так, тоді як гравець, який усе ставить на одну карту, але так може й втратити все.

Одне незаперечно: якщо мені вдасться за допомогою "Мертвих душ" навернути російський народ, тоді в отця Матвія відпаде необхідність виконувати свої обов'язки, не кажучи вже про Толстого. Що сказав Толстой, коли відвідав отця Матвія? Що Гоголь збирається закінчити другу частину "Мертвих душ", і цьому будь-якою ціною необхідно завадити. Що Гоголь хворий і цілком безпорадний і настав сприятливий момент, щоб спонукати його залишити письменницьку діяльність. І саме тому отець Матвій прибув до Москви.

Які огидні фантазії! Намагаюся перекласти свою ницість на інших, ось воно що! На гарних людей, які бажають мені добра. Яка я підла людина! Я не божевільний, як про мене кажуть, просто хворий і перенапружений.

Проте моя підозра може мати під собою підґрунтя… Все знову починається спочатку. Вони мучать мене, погрожуючи вічним прокляттям! Коли найвизначніший письменник Росії відмовиться від письменства й піде в монастир, їхня перемога буде абсолютною. Тоді вони зможуть сказати, що прибрали перепону на шляху до мого спасіння.

Тоді їм не треба буде боятися, що російський народ врятує не церква, а "Мертві душі". Вони поставили моє ім'я собі на службу й перемогли своїх політичних і релігійних противників, які, зі свого боку, хотіли привласнити моє ім'я собі.

Я відмовився засудити їхніх ворогів публічно. Однак моє навернення буде непрямо свідчити про те, які погляди я дійсно відстоюю. Отець Матвій і Толстой усе дуже добре продумали. Майже все, оскільки одного вони не зрозуміли і не змогли через це внести до своїх розрахунків.

Хтось називає моє ім'я

Розглядаю себе в дзеркалі і помічаю, що моє худе обличчя набрякло. Видно також брижі й глибокі борозни. Нічний страх полишив чіткі сліди.

Це моє обличчя, але водночас і когось іншого. Хто отримав владу над моєю душею? Чи над ким я?

Ніким не можу бути. Хочу заявити перед Богом, що я людина. Спочатку мушу визнати це перед самим собою, у смиренності та істині. Але є одна людина, якій я не можу довіряти. Це Ніколай Гоголь.

Іду в сад і сідаю на лавку, на якій теплими літніми вечорами зазвичай сидить Анна Грузинська. Коли Толстой складає компанію своїй дружині, вони розмовляють тихим, дружнім голосом. Утім вона не більше ніж домоправителька на службі в нього.

Раптом усвідомлюю, що співають птахи. Цього зимового дня їхній спів звучить голосно й виразно.

Все частіше згадую Василівку. Можливо, тому, що у свої 42 роки більшу частину особистого життя я включив у спогади?

Берегом Псла йде красива молода дівчина. Чує чарівні звуки, зупиняється і прислухається. Вдалині бачить чоловіка, який грає. І він також бачить її на березі річки, дівчину, яка прислухається, відвернувши лице. Повільно повертається до нього й посміхається.

У Полтавський губернії великої України йде 1804 рік. Дівчині, яка стане моєю матір'ю, 13 років. Моєму майбутньому батькові 27. Василь посилає Марії листа. Вона дуже молода, показує лист своєму батьку. Той уголос зачитує його перед усіма. Це розповіла мені мати чи батько?

Коли Марії виповнилося 14, вона одружилася з Василем. Потім вона завагітніла, але дитина померла невдовзі перед народженням. Марія знову вагітніє, і дитина так само помирає перед самим народженням. Потому настала третя вагітність.

Мати вирушає в Диканьку і йде до церкви. Довго й гаряче молиться перед чудотворною іконою святого Миколая. Дає обітницю, якщо народиться хлопчик, назвати його на честь святого. Це початок оповіді…

Мати й батько прожили в шлюбі 20 років. За цей час мати народила 12 дітей. Одного разу сказала, що може бачити всіх своїх дітей, зокрема і ненароджених. Те саме може сказати й письменник про свої оповідання.

Семеро дітей не отримало права на життя, серед них – і мій брат Іван. А ми, інші? Чи живемо ми нашим життям? Ніхто не може знати це напевно. Чому батько ніколи не з'являвся мені? Чую голос усередині. Він говорить із великою впевненістю, так, ніби йому можна довіряти. Довгий час я вірив, що то був батьків голос. Та це не так. Це мій власний, або ще щось гірше.

Прислухався до прекрасного пташиного співу в саду Толстого. Відчуваю ненависть до самого себе, до своїх постійних сумнівів і недовіри. До своєї хворобливої уяви, яка постійно створює темні взаємозв'язки, демонструє загрозливі знамення. Похмурі демони підстерігають повсюди. Безсмертний знущально сміється. Він ненавидить людей і все добре. Коли я думаю про смерть, то думаю не про Бога, а про минущість усіх речей. Який сенс жити?

Та незважаючи на це, я продовжую шукати! І я знаю, що одного дня принесу велику жертву. Залишилося ще зробити щось значиме. Істина

одна, треба щось здійснити! Так, воно досі є, майбутнє, загадкове, багате життя, ця нескінченна можливість!

Слухай, Ніколаю, слухай щасливий спів солов'я! Ти відчуваєш аромат розквітлих троянд? Сонце світить, день теплий. Сприймай життя таким, яким його намалював Бог. Бог посміхається, коли розглядає своє чудесне творіння. Ти живеш, Ніколаю, і можеш розповідати!

Жив один хлопець, син коваля, який успадкував талант свого батька. Він був гідним сином, поважав батьків і приносив їм велику радість. Кожної вільної хвилини малював і креслив. Брав усе, що йому потрапляло до рук: шматок вугілля, стебло рослини – все, що попадеться, і малював скрізь, де прийдеться. Зображав усе, що бачив, але найбільше любив малювати квіти, квіти всіх сортів та видів, яких так багато в нашому величезному царстві.

Минув час, мабуть, багато часу. Але як буває в таких випадках, одного дня батько купив своєму синові фарби, декілька пензлів та два полотна! Не вірячи власним очам, хлопець дивився на подарунки й почувався настільки щасливим, що цілу годину не міг навіть слова вимовити. І не дивно, бо хіба часто відбувається щось подібне? Воно трапляється так рідко, що мусиш дивуватися з того, що це взагалі сталося…

Ну ось, син став перед батьком і запитав його, що він мусить намалювати.

– Що ти мусиш намалювати? Про це ти мене ще ні разу не питав.

Та зараз усе було інакше. Хлопець отримав від батька великий подарунок. Отримав саме те, про що він таємно вже давно мріяв. І в цьому полягала різниця.

– Що ти маєш намалювати? Не знаю.

– Можливо, я намалюю твій портрет?

– Намалюй, – розсміявся батько, – намалюй. Але в мене немає часу позувати тобі, отож намалюєш по пам'яті.

Минув тиждень, другий, і ось батько побачив картину, яку намалював його син. Навіть той, хто не був мистецтвознавцем з Петербурга, міг відразу ж побачити, що портрет був нікудишній.

Отож батько картав себе через гроші, викинуті на вітер, та через те, що так помилився стосовно таланту свого сина. Повірив, що той має великий і самобутній талант… Ну, що ж, повірив тож повірив, і що зроблено, те зроблено!

Минув час, можливо, багато часу. Одного дня під ганчір'ям, яке лежало на мокрій долівці шопи, батько знайшов друге полотно. "Яка ще мазня буде на ньому", – подумав батько, витягнув картину й почав її розглядати. Дивився, дивувався, дивився знову. Навіть той, хто не був мистецтвознавцем з Петербурга, міг відразу ж побачити, що це був шедевр. На ньому було зображено кілька троянд, квіти, які хлопець любив найбільше. Батько бачив багато красивих троянд, але троянди на картині були в тисячу разів красивішими.

Поки батько роздивлявся картину, його переповнило почуття дивного умиротворення, небесна гармонія. Так, картина справила на нього таке враження, що він простояв перед нею цілу годину.

Батько покликав сина до себе, похвалив його й запитав, де він побачив ці чудесні троянди.

– Ніде, – відповів хлопець.

Звичайно, він міг намалювати їх з уяви, зі своєї власної фантазії. Батько подивився на сина і запитав, чи сталося це саме собою. Син відповів, що це не зовсім так.

– Це неможливо – створити щось із нічого, – заявив батько, – з того, що не існує!

Син довго мовчав.

– Можливо, з того, що повинно бути, – сказав, зрештою.

Батько лише похитав головою, але далі розпитувати не став. Переводив погляд із серйозного обличчя сина на портрет і з портрету на обличчя. Не сказав нічого. Син також нічого не промовив, проте посміхнувся. Його обличчя відкрилося для ніжної, щасливої усмішки.

Як тихо в саду Толстого! Озираюся, тому що тут є хтось, хто спостерігає за мною. Біля ставка нікого немає, біля великого дуба також. Але в одному з вікон верхнього поверху помічаю Толстого. Той не намагається сховатися, але й не піднімає руку, щоб привітатися, нічого подібного. Просто стоїть непорушно й спостерігає за моїми рухами. Завмираю.

Роздумую, чого ж не вистачає Толстому. Йому не вистачає святості! Але в нього така душа, що він не зможе також стати людиною, ніколи! Ця шаркаюча хода ввечері з'являється тому, що він потайки носить кайдани на ногах. Без них він би пересувався, як кішка.

Як же сильно я бажаю, щоб отець Матвій покликав мене й сказав: "Ніколаю Васильовичу, я помилявся. Глянь сюди, ось перо й папір. Пиши! Розповідай!".

Толстой досі стоїть у вікні. Він діє в інтересах іншого. Це властиво йому – шукати сенс у своєму житті. Він чіпляється за того, хто його веде. Чи можна таким чином дістатися істини?

У чиїх інтересах він діє? В моїх… Це докір отця Матвія. Недолуга думка.

Чую крик.

Обертаюся, але не бачу нікого. Надривний крик. Дивлюся в усі боки, але нікого немає. Ні вітерця, ясний день, світить сонце, в саду ні душі. Тиша. Лякаюча тиша, шум часу, який зникає у вічності.

Хтось шипить, вигукує моє ім'я.

Толстой відкриває вікно. Не може бути, щоб гукав він.

– Ти збожеволів? Чому ти кричиш? Заходь до будинку, на вулиці 20 градусів морозу.

Толстой зачиняє вікно й зникає. Тоді це був мій спогад.

Я один і можу, зрештою, підвестися з лавки.

Я вважаю, що є люди, які люблять когось так сильно, що готові вбити його, тільки щоб він належав виключно їм. Дбають про труп так професійно, ніби виконують ритуал. Має бути холодно і темно. Це не може статися в приміщенні, де багато світла. Там буде так тепло, що тіло почне розкладатися, і його не можна буде впізнати. Так трапилося з тілом царя Олександра І в Таганрозі. З'явився слух, що в труні лежить хтось інший, а сам цар, перевдягнувшись юродивим, мандрує своєю країною.

Коли про тіло потурбувалися, його залишають на самоті. Але вони настільки хитрі, що душу заховали раніше, можливо, в криці. Для цього не завжди потрібно вбивати. Є багато способів заволодіння душею людини.

Озираюся. В саду нікого, найменшої ознаки життя. Поспішаю до будинку. Бачу маленького хлопчика, який стоїть по той бік паркану, і нікого на воротах, і ніхто не сховався за ними. Ніяких темних, серйозних очей, які слідкують за моїми рухами. Ніхто мені не посміхається.

Підходжу до входу в будинок й озираюся. Нікого. Заходжу, закриваю за собою великі дубові двері.

Діти мене завжди любили.

Йду до своєї кімнати. Дістаю рукопис, другу частину "Мертвих душ". Чи має вона право на життя?

Скоро я зустрінуся з отцем Матвієм. Що повинен йому сказати?

Маю ще щось додати.

Мені хотілося б розказати все про хлопчика, який намалював чудесні троянди, але так не сталося. Майже всі, хто розповідав цю історію, завершували її тим, що син щасливо посміхається. Чому я не можу так вчинити? Що я за людина, що не можу залишити життя в спокої? Не розумію!

Мушу закінчити, мушу повторити те, що колись розповіли мені. Що батько одного дощового дня взяв прекрасну картину, разом з іншим лахміттям кинув її на купу й підпалив. А коли син спробував завадити, то батько повернувся й ударив його з усієї сили дорослого чоловіка. Бив його, не тямлячи себе від люті, поки син не припинив дихати.

Я не хочу, щоб отець Матвій поїхав. Він незламна людина великої міці, а також святості. Він хотів мені допомогти. А я, охоплений погордою й ошелешений, думав про нього погано. Образив його.

– Писати ніколи не покину! – заявив йому категорично.

Так, ніби цього було недостатньо… Кинув йому прямо в лице всю свою недовіру, про мету та час його візиту, плани, яким вони з графом слідували.

– Для вас ніщо на світі не гарне, – сказав я. – Все погане, люди, життя, все! Але якщо все так, як ви кажете, то Бог зробив велику помилку. Та я в це не вірю!

Отець Матвій розлютився настільки, що певну мить я думав, він накинеться на мене. Тоді я закричав, що мертвим я для них нічого не вартий, навпаки, їх звинуватять у моїй смерті. Отож їм треба добре

поводитися зі мною… Всього, що наговорив, пригадати не можу. Як би виглядав світ, який складався зі всього того, що я забув?

Чи поїде сьогодні отець Матвій через те, що я наговорив?

Він довго стояв біля вікна й дивився на вулицю. Потім почав знову виливати на мене свій гнів. Дивився на мене безжальними очима й описував жахи пекла і мою майбутню долю настільки життєподібно, що я закричав і благав його припинити.

Тепер він їде. Проводжаю його до станції, мовчки йду поруч із ним. Так багато того, для чого зараз уже запізно?

Дехто з перехожих упізнає мене, нам довго дивляться вслід. Дехто голосно вітається, інші підходять і зупиняють нас.

– Коли вийде продовження "Мертвих душ"?

У відповідь кажу щось нерозбірливе.

– Ми всі так чекаємо.

Дехто йде за нами, до них долучаються інші. Скоса спостерігаю за отцем Матвієм. Той нічого не помічає чи робить вигляд, що не помічає. Банальна балаканина. Тих, хто нас супроводжує, вже багато. Чути дружелюбні, захоплені вигуки. Це почесна хода, тріумфальний марш… Чую, як хтось пропонує вигукнути "ура!" на честь найвизначнішого співця Росії. Мені це дуже неприємно. Прославляють мене, того, хто в тисячу разів менш вартий захоплення, аніж людина, яка йде поруч зі мною.

Лунають поодинокі вигуки, але, на моє полегшення, не переростають у загальні. Однак їхні погляди ненаситні. Запитую себе, що думає отець Матвій.

Нарешті, прийшли. Стаю на коліна й цілую руку отця Матвія. Він хрестить мене. Плачу.

– Ти знаєш, що ти маєш робити! – каже він.

Мовчить, чекає. Настав час дати клятву.

Не дочекавшись моєї відповіді, йде, і це виглядає, як вирок.

Пробираюся через натовп. Хтось гукає вслід, щоб я зупинився, та я біжу далі. Не озираюся. Поспішаю вулицями. Додому?

Жертва

Поринаю в молитву. Молюся, я – молитва. Я – самотність і розмисли.

У що я мушу вірити? Більше не наважуюся подивитися доброму в очі. Це ніби поява миттєвості, яка кидає світло на реальність і підтверджує, якою недолугою та є. Обшарпана, огидна й погана. В цей час жодна людина не має права радіти. Бог дивиться на світ сердитими очима.

Молися крізь сльози і схлипування, Ніколаю! Молися, як потопаючий, Ніколаю! Чи можна молитися, коли Бог цього не хоче? Моліться за мене!

Коли Толстой намагається приохотити мене до їжі, я захищаю свій хворий шлунок. Адже я страждаю на ту ж хворобу, що й мій батько.

Толстой каже, я маю приймати ліки. Цього робити не буду. Кажу, батько приймав і помер.

Йду на вечірню. Падаю навколішки й плачу. Моє тіло дуже слабке. Я нічого не їм… ні! Як я проковтнув проскурку! Жахливий сластолюбець!

Як світло взагалі могло світити в мою холодну, чорну душу? Бог вже давно мусив би мене знищити!

Митець може щось створити лише у світі, але не поза ним. Творчість – це остання можливість. Я дотепер чіпляюся за уламки мрії.

Але якщо мого обдарування вистачає лише на те, щоб зображувати шахраїв та негідників, усе низьке! І я не здатний більше ні на що, як зображати реальність!

Страхітливі видіння переслідують мене. В чому сенс мого життя? Шукаю не жертву, а завдання і сенс.

Хто виходить у світ, потребує помічника, того, хто буде вести за собою. Є такий чоловік на ім'я Іван Корейша. Він сидить у богадільні. Іван – юродивий, якого всі дуже поважають. До нього навідується багато людей. Через учнів, які тлумачать лемент юродивого, вони отримують поради та божественні послання. Іван має зв'язок із Богом. Він може лікувати людей, може наставити їх на шлях істини. Бачить майбутнє.

Вислизаю на вулицю й вирушаю в дорогу. Богадільня називається Спасо-Преображенська, точнісінько так, як церква отця Матвія у Ржеві. Що це має значити?

Перед воротями нерішуче зупиняюся. Повертаю назад, розглядаю свої сліди на снігу, потім повертаюся до воріт. Яка воля Божа? Кучери в санях спостерігають за мною. Довго стою перед воротями.

Повертаю на відкрите поле, зупиняюся. Дме сильний вітер, підіймає сніг. Думаю, що маю бути босоніж. Дуже холодно. Тихо. Чекаю. Я один.

Цілий день декабристи стояли на Сенатській площі. Мерзли, чекали. Там також панували тиша й самотність? Не розумію, чому думаю про них. Вважав, що вже розібрався з цим повстанням. Я живу в іншому світі.

Чекаю на цьому широкому, порожньому полі, цьому віддаленому майданчику для поховань в ясному світлі. Тут я зможу роздивитися. Прийдуть люди, заглиблені в спокійну розмову. Тоді я зможу заповзти в біле ліжко, в теплий спокій, який створюють їхні голоси. Та вони не приходять.

Священик дає мені знак поцілувати мертвого. Людина шукала щось таке, чого не можна було втратити. Вона зрадила життя, залишившись відданою своєму пошуку. Смерть нікому не може надати іншої цінності.

Засмучуватися – це обов'язок. На власних похоронах також?

Труну опускають. Священик кидає на неї пригоршню землі. Диякон і служки співають. Наперед виходять копачі. Могилу засипають.

Дзвонять дзвони. Христос воскрес. Тепер можна й сльозу пустити. У всьому світі люди звертають увагу на те, що вказує на життя.

Ви розумієте, я переміг.

Я бажаю святості, можливо, святості юродивого, але аж ніяк не забобонності! Я не божевільний!

До воріт більше не повертаюся. Сідаю в сани й наказую кучеру везти мене назад. Поспішаю, адже на мене ніхто не чекає.

Опустилися сутінки. Візник підганяє коней. Дзвонять дзвони. Здіймається заметіль, скоро людські сліди замете.

По той бік якогось царства, в одній країні є місце, де нема ні розсудливості, ні божевілля. Нічийна земля – так зветься цей святий край, що не має кордонів. Поза добром і злом, любов'ю та ненавистю, дозволеним і забороненим, всім і нічим. Це країна, в якій налякані, самотні люди долають проблеми.

Там є всілякі проблеми. Питання, що стосуються суспільства, релігії та моралі. Питання покликання та відповідальності, бунту та примирення. Там знаходяться святі загадки про сенс життя, про життя та істину, життя і творчість, від'їзд та повернення додому.

Жива і мертва вода широкою рікою омиває нічийну землю. Шлях туди веде через міст із трьох оповідань. Мені хотілося б вірити, що й шлях звідти також веде через цей міст.

Господи, згляньсяся над усіма, хто чужий у цьому світі! Чи записане у Твоїй книзі моє життя? Чи були всі мої дні відомі ще до їхнього початку? Я вже сказав, що я Ніколай Васильович Гоголь? Ніколай Гоголь – це я, маска, яку сам одягнув.

Бог прагне не лише жертви, яку приносить людина, Він бажає саму людину. Чи так наближається смерть? Чи є смерть найвищою ціною смиренності? Тому, хто не слідує Слову Божому, не допоможе навіть сам Бог. Уночі моя рука простягнута. На деревах сплять птахи. Під снігом чатують білі духи.

Як сильно мені колись хотілося, щоб батько сказав: "Ніколаю, передаю тобі солов'я. З цієї миті це твій птах…". Але батько не сказав цього, і чому він мав таке казати?

Мені холодно. Отож мушу вставати й ходити. Сил не маю. Попри це, через неймовірне зусилля роблю декілька незграбних кроків уперед, назад. Ноги набрякли. Більше не можу.

Сідаю й заклякаю. По тілу пробігають морозні дрижаки.

Вставай, Ніколаю, вставай, ти дуже хворий!

Навіть дорога й подорож більше не можуть мене привабити. Моя душа стомлена і слабка.

Та я молюся, молюся з неослабною силою. Молюся в маленькій церкві святого Симона, годинами, в темряві. Молюся вдень і вночі. Молюся у своїй кімнаті перед іконою Марії, Матері Божої. Можу поспати декілька годин. Утім прокидаюся рано і завжди йду на вранішню молитву в домі Толстого. Коли не молюся, чую владний голос отця Матвія: "Ти мусиш припинити оповідати!".

Здається, все жахливе відбувається лише для того, щоб я виявився гідним того, про що молився. Та я в це не вірю, тому й думаю так.

Вони кажуть, я повинен їсти. Відповідаю, що нині піст. Вони кажуть, я заходжу занадто далеко. Всі кажуть, я їм дуже мало. Їм стільки, скільки потребую.

Щодня приходить місцевий священик. Він також просить мене їсти. Каже, людина може жити одночасно і в дусі, і в плоті. Після цього сьорбає саговий суп і набиває рот сливами. Думаю, що це ідея Толстого.

Толстой попрохав допомоги в отців церкви. Митрополит Філарет присилає священиків. Вони приходять з духовними промовами. Слухаю їх. Та коли вони кажуть, що мушу перервати піст й почати вживати їжу, вимагаю від них залишити мене у спокої. Я ще не здобув знання.

Плачу. Світло тремтить у моїх руках.

Дрімаю серед темної ночі. В тиші темряви чую шепіт. Ось щойно, з найпотаємнішої тиші: хто тут прислухається?

Слабкий промінчик не в змозі освітити темну постать біля дверей.

– Отче, – кричу я, – отче Матвію!

Чоловік підводиться, робить декілька кроків. У світлі з'являється його обличчя. Це не отець Матвій. Я не знаю, хто цей чоловік. Він старий, і в нього біла, рідка борода. Говорить зі мною спокійно і дружньо. Каже, йому дано Слово Боже. Також каже, що таїть у собі жахливу таємницю. І ще, що довго запитував себе, чому Бог обрав саме його.

– Чому мене? – говорить він. – Тому що я завжди намагався говорити тільки правду? Чи тому, що я часто говорив неправду? Тому що я був мужньою людиною чи нещасним боягузом? Тому що я був гарним християнином чи тому що був великим грішником? Чому ти не слухаєш мене?

– Я слухаю!

Чоловік виглядає дуже сумним.

– Запитую себе, як багато доброти є у світі… Ти розумієш, я стою перед жахливим вибором. Коли я зможу передавати Слово Боже, коли зможу правильно переповідати те, що мені сказав Бог, трапиться чудо. Тоді Земля перетвориться на земний рай, без заздрощів та ненависті, без злоби та сутичок. Але якщо я не впораюся… Нестерпно!

Кажу чоловікові, що Богу, на мою думку, не так важливо, як щось оповідається. Адже жодна людина не в змозі повторити довершене. Чоловік спантеличено дивиться на мене.

Богу не потрібне довершене оповідання, про це не йдеться! Необхідно бути людиною, щоб правильно розповідати!

Побачивши його розпачливий вигляд, замовкаю. Чоловік продовжив.

– Часто я повторював слово Боже для себе самого, багато разів мовчки розказував собі його історію. Але я зрозумів, що маю заговорити до когось ще. І я вважаю, це має трапитися в певний момент часу і в певному місці. Лише тоді й там!

– Такого місця на Землі не існує, – заперечую я. – Чи такого часу…

– Тепер ти пригадуєш усе?

Мовчу, страхаючись того, що міг би сказати.

– Бо коли все так, як я в це вірю, то люди мають цю чудесну й жахливу можливість врятувати або знищити світ. Ти знаєш, що це таке – знищити світ?

– Ні!

– Це означає, що світ залишається таким, як є, що не відбувається нічого іншого, окрім того, що відбувається. І, перш за все, що не може відбутися нічого іншого, ніколи! І кожен, хто знає, що ніколи не буде нічого іншого, окрім реальності… Розповідати далі?

З відчаєм дивлюся на чоловіка. Чому Бог мусить ставити людей перед таким тяжким вибором? Це не може бути волею Бога, це має бути воля когось іншого. Диявола? Але чим він зваблює?

– Не йди! – якось дивно промовляє чоловік. Його голос м'який і проникливий.

Куди я мусив іти?

– Розкажи мені все, що знаєш! – наказує він.

– Я нічого не знаю!

Чоловік несподівано зникає, але його голос я продовжую чути.

– Тоді я розповім тобі!

– Ні! – кричу я.

– Ти знаєш усе… – голос слабшає. – Ти знаєш усе, усе…

Схоже на молитовне бурмотіння чи белькотання юродивого. Слова повторюються! Тепер уже багато голосів, але вони звучать тихіше й тихіше, поки, зрештою, їх стає зовсім не чутно. Вони щезли. Чоловік щез. Залишилися Слова Бога.

Прокидаюся мокрий від холодного поту. Посилаю за священиком, кажу йому, що остання вечірня була якоюсь не такою, що він знову має причастити мене.

– І останнє помазання.

– Але, любий Ніколаю Васильовичу, чому я маю зробити Вам останнє помазання?

– Бо сьогодні вночі я бачив себе мертвим.

Священик відмовився. Довго розмовляв зі мною. Коли він пішов, я відчув себе спокійніше.

Я не боюся смерті. Толстой, навпаки, боїться, що я помру. Тоді всі їхні плани зійдуть нанівець! Вони не розуміють того, що життя, коли я не зможу оповідати, втратить для мене всілякий смисл.

Усього ніколи не передбачиш. Я думав, що спланував усе точно. Але всі мої папери, усе написане, друга частина "Мертвих душ", нотатки до третього тому, мали бути передані митрополитові Філарету. Він повинен був вирішити їхню долю. Безжально закреслити те, що вважатиме за потрібне, у крайньому разі – все!

Та коли я попрохав Толстого передати папери митрополитові, той відмовився. Про таку можливість він не подумав!

Сам я не можу віддати митрополиту те, що написав. Адже тоді це означатиме прямий спротив отцю Матвію, і це було б великим гріхом. Коли б я був абсолютно певен щодо його намірів, тоді так би і вчинив. Проте це не так. Те, що я думав про отця Матвія, мабуть, лише брудні фантазії хворої й поганої людини. В моїй душі підлість! Пишу матері, що вона має молитися за мене і наглядати за собою.

Виринає спогад. Якось дуже-дуже давно мати стояла перед вікном і тримала мене за руку. І я вперше побачив безкінечний чорний простір, в якому мерехтіли десятки тисяч зірок… Як мені врятувати оповідь про своє життя?

Отче, змилуйся над грішною людиною, якою я є! Закуй диявола в кайдани!

Третя година ранку. Молюся, довго і пристрасно.

Хай буде так.

Покликав слугу, запитав, чи холодно в будинку. Той відповів, що досить холодно. Одягаю сюртук.

Рухаємося безшумно. Всі сплять. Свічка мерехтить. Маю дещо зробити. Прослизаємо крізь холодні кімнати. Хрещуся.

Наказую хлопцю відкрити витяжний засув каміна. Палити доведеться багато. Спочатку кладу в піч записники. Вони зв’язані в товстий сувій. Потім окремі аркуші, деякі листи.

Зважую на долоні нерозкритий лист. Отримав його в Ніжині незабаром після батькової смерті. Знаю, хто його написав. Я сам. У листі не було нічого про батькову смерть чи щось подібне. Як це взагалі було можливим? У ньому взагалі нічого не було написано.

В конверті лежав чистий аркуш. Кидаю його в камін.

– Що Ви збираєтеся робити? – налякано запитує хлопець.

Він сліпий, чи що? Не відповідаю. Свій перший твір я спалив. Я багато чого спалив: короткі уривки, цілі твори. І правильно. Я спалював і починав усе спочатку. Пригадую все. Чи тепер усе інакше? Підкоряюся своєму внутрішньому наказу. Але хто наказує?

Чи можна діяти так, щоб назавжди зберегти в собі істину? Лише одне людина знає з абсолютною певністю, а саме те, що помре.

Мене не повинні хоронити, аж допоки на моєму тілі не з’являться явні ознаки розкладання. Все, чим я володію, мають отримати матір і сестри. Хочу, щоб із половини доходів від продажу моїх творів вони побудували в селі церкву. Хочу, щоб там, якщо не в церкві, то на церковному подвір’ї, поховали моє тіло. Нехай не затихають літургії за мою душу!

Наше село може стати прихистком для дітей сиріт. Василівка з часом може перетворитися на монастир, якщо мої сестри на схилі свого життя побажають стати монахинями.

Лише тоді, коли кожна людина почне жити, як Христос, суспільство стане кращим і людяність розповсюдиться. Будьте не мертвими, будьте живими душами!

Не будуйте пам'ятник на моїй могилі. Хто оплакує мене, мусить збудувати монумент у собі, досягнувши духовної зрілості. Це станеться, коли він буде згадувати мої слова. Ви зрозумієте все краще, коли я помру. Лише тоді, коли мої слова знайдуть шлях до ваших душ, вони більше не зможуть бути стерті. Стануть безсмертними і самі знатимуть, що їм необхідно робити!

Тримаю свічку під папером. Зараз святі слова горять. Могли би розкрити багато загадкового.

Чи скінчилася битва? Чи здійснилася воля отця Матвія? Я покинув письменство. На підтвердження цьому горить мій твір. Хлопець плаче.

Вогонь слабшає й несподівано гасне. У записників обгоріли тільки краї. А так ще все вціліло! Чи не є це знаком, що я не повинен спалювати свій твір? Що порадив би мені Пушкін? Чи Бєлінський? Я сам?

Чи можна вбити те, що вже й так мертве?

Оповідач у мені говорить, що для мене, як для великого письменника, можливим є тільки одне: пожертвувати своїм твором. Оповідь важливіша за життя. Друга частина "Мертвих душ" нікчемна, мистецька катастрофа. Спали її!

Це робота 10 років.

Вона фальшива. Спали її! Лише так ти переможеш!

Розв'язую мотузок, яким зв'язані записники, розкладаю їх, кладу у вогонь так, що він відразу їх охоплює. Книжки підпалюю свічкою. Тепер палає все! Одначе зараз виконується не воля отця Матвія.

Сиджу перед каміном і спостерігаю, як у вогні гинуть мої оповіді.

Грішники горять у вогні пекла. Блазень скинув маску. В тому, що я не такий, як інші, закладений божественний смисл.

Усе скінчилося. Хрещуся, здригаючись від плачу. Цього разу я не зможу розпочати спочатку. Куди відлетіли святі слова? В одну країну в одному царстві, потойбіч живої і мертвої води, в нічийну землю, до Бога?

Зрештою, вкоротив собі віку.

Не хочу бачити себе. Що я відновив?

Якось Погодін надрукував мій портрет, який я подарував йому особисто. Портрет був мерзенний! Зрозумів це, лише коли побачив у газеті. Розірвав його. Всі, у кого є цей портрет, також мусять порвати його! На ньому в мене такий бридкий погляд.

Моя остання воля має бути опублікована відразу після моєї смерті для того, щоб ніхто через неуважність не заподіяв мені великих страждань. В ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа.

Толстой дивиться на мене, як на божевільного. Я поводжу себе нерозсудливо, та я не божевільний. Це не гріх і не святість. Як божевільний я

був би для них нічого не вартий, хіба що вони отримали б можливість тлумачити моє белькотання, як послання Боже.

Ридаю.

Тепер мушу визнати, що це було творінням диявола. Але не знаю, чи так це.

– Це не вперше, коли ти щось спалюєш, – каже Толстой. – Пізніше ти писав ту річ знову, і це було багато краще…

– Нещирий! Тепер я розумію, що Толстой, зрештою, збагнув те, що він та отець Матвій за весь час не зуміли побачити. Що оповідь наповнює моє життя сенсом.

Коли я помру, це тяжко зачепить їх.

Толстой каже, я не повинен думати про смерть.

– Ти ж зможеш пригадати все те, що було написано у спалених паперах?

Це так, я пригадую все. Все в мені.

Припиняю плакати. Мир наповнює мене. Толстой думає, що заспокоїв мене своїми словами. Але це зовсім не так.

Десь у великому світі перед дзеркалом стоїть маленький хлопчик. Злякано дивиться на самотнє обличчя.

А вдалині палахкотить небо. Зараз хлопчик сидить біля вогню і слухає оповідача.

Цієї ночі я приніс велику жертву. Ти запитуєш, кому? Ти питаєш про сенс? З моїми пошуками покінчено. Ніхто не наблизиться до мене. Я вільний і примирений. Бачу життя таким, яким би воно могло бути. Відмовився від самого себе й переміг. Бачу своє обличчя. Бачу усмішку Бога.

Здійснилося.

Замовкаю.

Розповів усе.

Епілог

Після того, як Гоголь спалив рукопис, він усе слабшав. Зачинився в кімнаті й не приймав відвідувачів. Нічого не їв, тільки пив трохи води. Днями непорушно сидів у кріслі й бездумно дивився перед собою.

Відмовився приймати ліки. "Якщо Бог хоче, щоб я жив, то я буду жити!", – пояснив він.

Звелів покликати священика, щоб прийняти останнє помазання. Священик спробував переконати його вживати їжу, та Гоголь відмовився. Той, хто завжди любив добре поїсти, тепер мав намір довести себе до смерті голодуванням. Толстой заговорив із ним про речі, які його зазвичай цікавили. Але Гоголь відповів, що готується до "жахливого моменту" й не хоче слухати балаканину Толстого.

У понеділок, 18 лютого, стан Гоголя погіршився. Його руки були холодні, а пульс слабким й уривчастим, проте дихання ще лишалося

ритмічним. Лежав у своїй кімнаті у своєму халаті, повернувшись обличчям до стіни, до ікони Божої Матері. В руці тримав чотки.

Після того, як священик не зміг переконати Гоголя перервати голодування, Толстой звернувся до лікарів. Ті сперечалися про стан Гоголя, так і не дійшовши єдиної думки, яке ж лікування призначити хворому.

В середу, 20 лютого, лікарі, всупереч волі Гоголя, вирішили ретельно його обстежити. Пульс ослабнув, а в іншому його стан не змінився. Під час огляду весь час стогнав. На запитання лікарів не відповідав.

Незважаючи на протест Гоголя, його роздягли й змусили прийняти гарячу ванну. Над його головою розливали спирт, а на ніздрі носа наклали п'явки. Гоголь злякався, що ті залізуть йому до носа чи в рот і спробував їх скинути. Та лікарі міцно схопили його за руки.

Ввечері наклали нові п'явки. До ніг приліпили гірчичні пластирі, на лоб поклали холодні компреси. Лікарі силоміць розкрили йому рота, щоб змусити прийняти їжу. Схилилися над ним і кричали, що він має сказати, де болить. Гоголь тільки стогнав.

Два тижні Гоголь майже не спав і не їв. Лежав із заплющеними очима, безперервно стогнав. Лікарі спробували підвести його, але його голова постійно падала на груди. Белькотав щось невиразне. Несподівано голосно вигукнув: "Драбина! Хутко драбину!".

Дихання стало важким. Навколо очей утворилися темні кола. Шкіра була холодною й вологою. Його обклали гарячим хлібом, поставили клізму. Перехожі на Нікітському бульварі чули голосні, тривалі крики, що долинали з будинку Толстого.

Вранці 21 лютого 1852 року Ніколай Гоголь помер.

ПРИМІТКИ

Примітки включають в себе бібліографічну довідку про німецьке першоджерело, за яким здійснювався переклад українською, та про джерело, за яким даний текст публікується в антології.

Всі тексти переклав Анатолій Ролік.

МАРКУС ФІНКЕ

Першоджерело: Die Geschichte der russischen Literatur / Institut für Slawistik der FSU Jena, 2008. – S. 88–102.

Друк за: Фінке М. Микола Васильович Гоголь і його репрезентація в німецькомовних працях з історії літератури // "Наш український дім". – № 1, 2015. – С. 83–89.

ОЙГЕН ГОЙСЛЕР, ФРАНК ГОЙСЛЕР

Першоджерело: Eugen Häusler und Frank Häusler. Gogol. In: Nikolai Gogol. Der Mantel. Insel Verlag Frankfurt am Main und Leipzig, 1992. – S. 327–351.

Друк за: Гойслер О., Гойслер Ф. Гоголь // "Літературний Чернігів". – № 2/66, 2014. – С. 121–135.

ЕБЕРГАРД РАЙСНЕР

Першоджерело: Nikolaj Gogol. Die Geschichte, wie sich Iwan Iwanowitsch mit Iwan Nikiforowitsch zerstritt. Übersetzung von Josef Hahn. Nachwort von Eberhard Reissner. – Philipp Reclam jun., 1983. – S. 67–75.

АНДРЕАС ЛАРСОН

Першоджерело: Andreas Larsson. Gogol und das Problem der menschlichen Identität. – München: Verlag Otto Sagner, 1992. – 183 S.

НАТАША ДРУБЕК-МАЙЄР

Першоджерело: Natascha Drubek-Meyer. Gogols eloquentia corporis. Einverleibung, Identifikation und die Grenzen der Figuration. Slavistische Beiträge, Band 374.- München: Verlag Otto Sagner, 1998. – 362 S.

РОЛЬФ-ДІТРІХ КАЙЛЬ

Першоджерело 1: Keil R.-D. Gogol und Paulus // Die Welt der Slawen. – Jahrgang XXXI. – München: Verlag Otto Sagner, 1986. – S. 86–99.

Друк за: Кайль Р.-Д. Гоголь і апостол Павло // Гоголезнавчі студії: Вип. 19. – Ніжин: НДУ ім. Миколи Гоголя, 2012. – С. 213–226.

Першоджерело 2: Keil R.-D. Gogol im Spiegel seiner Bibelzitate // Festschrift für Herbert Bräuer zum 65. Geburtstag am 14. April 1986 / hrsg. von Reinhold Olesh u.Hans Rothe. – Köln: Wien: Böhlau, 1986 (Slavistische Forschungen, Bd. 53), S. 192–221.

Друк за: Кайль Р.-Д. Гоголь у дзеркалі своїх біблійних цитат // Гоголезнавчі студії: Вип. 21. – Ніжин: НДУ ім. Миколи Гоголя, 2014 – С. 116–142.

ЗІГРІД РІХТЕР

Першоджерело: Sigrid Richter. Rom und Gogol. Hamburg, 1964.

Друк за: Ріхтер З. Гоголь і Рим // Гоголезнавчі студії: Вип. 20. – Ніжин: НДУ ім. Миколи Гоголя, 2013. – С. 355–372.

ЕЛІЗАБЕТ фон ЕРДМАН

Першоджерело: Elisabeth von Erdmann. Nikolai Gogol. Die Macht des Abwesenden. Die Göttliche Liturgie und die Mahlzeiten in den Toten Seelen, in: Norbert Franz (Hrsg.), Russische Küche und kulturelle Identität, Potsdam: Universitätsverlag Potsdam: 2013, 131–143.

Друк за: Елізабет фон Ердман. Микола Гоголь. Сила відсутнього. Божественна Літургія і їжа в "Мертвих душах" // "Наш український дім". – № 2, 2015. – С. 119–126.

РОЛЬФ-ДІТРІХ КАЙЛЬ

Першоджерело: Keil R.-D. Gogol. – Hamburg:Rowohlt, 1985. – 158 S.

Друк за: Кайль Р.-Д. Гоголь // "Наш український дім". – № 2. – 2012. – № 1, 2013.

ЛЮБОВ ЗОРЕВА

Першоджерело: Lioubov Zoreva. Die Eisenbahn im russischen kulturellen Raum. Inauguraldissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophie an der Ludwig-MaximiliansUniversität München. München, 2012. – S. 20–28.

ДМИТРО ЧИЖЕВСЬКИЙ

Першоджерело: Dmitrij Tschizewskij. Skovoroda – Gogol // Die Welt der Slawen, JahrgangXIII, Heft 3, 1968. – S. 317–327.

Друк за: Дмитро Чижевський. Сковорода – Гоголь // Гоголезнавчі студії: Вип. 22. – Ніжин, 2015. – С. 342–355.

К’ЄЛЬ ЙОГАНСОН

Першоджерело: Kjell Johansson. Gogols Welt. Roman. Aus dem Schwedischen von Alken Bruns. List Taschenbuch, München 2002.

Друк за: "Всесвіт", журнал іноземної літуратури, № 9-10, 11-12. 2018;№1-2. 2019.

Літературно-художнє видання

Ролік Анатолій Васильович

МИКОЛА ГОГОЛЬ В НІМЕЦЬКІЙ НАУКОВІЙ ТА ХУДОЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Антологія

Технічний редактор – І. П. Борис
Верстка, макетування – Н. О. Приходько
Літературне редагування – Н. О. Бондар

Підписано до друку 12.10.20	Формат 60x848/16	Папір офсетний
Гарнітура Computer Modern	Обл.-вид. арк. 28,70	Електронне видання
Замовлення № 53	Ум. друк. арк. 25,70	

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя.
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3-А
(04631)7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@ukr.net
www.ndu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2137 від 29.03.05 р.